

TÁRSADALMI FOLYAMATOK BUDAPEST KÖZIGAZGATÁSI HATÁRÁNAK KÉT OLDALÁN

*(Social processes on the both side of the administrative boundary of
Budapest)*

IZSÁK ÉVA

MOTTÓ:

“Ma már tudom, hogy határszélen laktunk. Persze a szónak nem szokásos, hanem társadalmi értelmében, a város és külváros között (...) Délelőtt délnek indultam, a Belváros felé, ahol az iskolában a polgári társadalom nevelt, délután északnak indultam, a Népház kölcsönkönyvtára felé... Még a szaga is más volt az utcának a házunktól északra, mint a házunktól délre, s a belvárosi iskola és a külvárosi kölcsönkönyvtár szagkülönbségein közvetlenül észlelhettem, szinte naponta, hogy az emberi egyenlőség csak a halál után kezdődik.”

(Szabó Zoltán)

Bevezetés

A fenti idézet szerzője a város és vidéke közötti különbségeken elmélkedik, miközben arra készíti olvasóját, hogy elgondolkodjon: milyen is valójában az a társadalmi környezet, amely körülveszi? Vannak-e ma is ilyen “érzékszervekkel” tapasztalható különbségek a nagyváros és közvetlen környezete között?

Az emberek által lakott tereknek vannak olyan részei, ahol nehezen határozható meg az, hogy hol ér véget a társadalmi cselekvéseik színtere. Gondoljunk csak egy nagyobb település-tömörülésre, nagyváros körüli szomszédságra, vagy egy fővárosi agglomerációra, ahol annak megállapítása, hogy hol ér véget a lokális tér, az a társadalmi környezet, amelyben az egyének, csoportok élnek, szinte lehetetlen feladat. Sokkal bonyolultabb kölcsönhatások is megtalálhatók egy-egy ilyen település-halmaz esetében. Éppen ezért nem egymástól elszigetelt egységeket kell vizsgálni, hanem egy olyan rendszert, amelyben a tagok, a települések egymás mellett, egymással párhuzamosan és egymásra jelentős befolyást gyakorolva léteznek. Ezek már olyan kölcsönhatási viszonyok, amelyeknek hatása nemcsak a közigazgatásilag meghatározott térben - azaz a település határain belül érvényesülnek -, hanem azoktól távolabb is.

A települések fejlődése maga után vonja térbeni növekedésüket, az egymáshoz való földrajzi közeledésüket is. Kapcsolat alakul ki közöttük, az emberek elkezdnek “átjární” a szomszédos településre, munkát vállalnak ott. Közlekedési útvonalak épülnek ki, és a kölcsönhatás egyre inkább erősödik, tekintet nélkül a település hivatalosan meghatározott közigazgatási határára.

A FŐVÁROS HATÁRMENTI TERÜLETEINEK NÉHÁNY JELLEGZETES VONÁSA ÉS EZEK VIZSGÁLATA

Az 1949. évi XXVI. törvény, mely "Budapest főváros területének új megállapításáról" rendelkezik, 23 települést¹ csatolt a fővároshoz, amelyek önállósága ezáltal megszűnt és egy egészen új fejlődési útra tértek át, mely maga után vonta a környező települések fejlődését.

Az urbanizációs folyamatnak ebben a szakaszában a városok környéke, így a főváros szomszédos települései is leginkább azáltal fejlődtek, hogy a központi település köré, annak szomszédságába óriási munkavállalói tömegek költöztek, főként a centrum rendkívül gyors iparosítása miatt. Mivel Budapesten a közigazgatási határon belül korlátozták a beköltözést, a munkavállalók nagy többsége ezért annak külső oldalán telepedett le. A 23 szomszédos település bekebelezése nyomán egy egészen különleges zóna alakult ki a főváros közigazgatási határa mentén: annak belső oldalán olyan területrészeket találhatunk, melyek a centralizált és egyoldalú település-fejlesztés előtt még nem tartoztak a fővároshoz, annak csupán közvetlen szomszédai voltak. A másik oldalon pedig olyan települések sorakoznak, melyeket a közigazgatási reform nyomán Budapest közvetlen szomszédai lettek. A határmenti területek tehát nagyon sok új információt adhatnak a Budapest környéki területek fejlődéséről, valamint arról, hogy a fővároshoz való tartozás milyen előnyökkel járt. További érdekessége a területnek, hogy az 1950-ben becsatolt területek ugyanazt a funkciót töltötték be a főváros határán kívül, mint a ma ott sorakozó 23 település.

1950-től kezdve tehát a két rész eltérően fejlődött, elsősorban amiatt, hogy az anyagi javak jelentős részét a főváros közigazgatási területére összpontosították. Így az azóta eltelt évtizedek alatt jelentős különbségek alakultak ki a két területrész között.

Az eltérő fejlődés és fejlesztés² következtében kialakult hasonlóságok és különbségek vizsgálata a főváros és környékének településeinek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az itt lezajló társadalmi folyamatokat értelmezzük. Abból a feltételezésből indulunk ki ugyanis, hogy a főváros vitathatatlan befolyása nem egyenletesen érvényesült sem az új határokon belülre került települések, sem pedig az e folyamat keretében szomszédokká vált települések irányában. Nem elegendő a főváros és egy-egy település, vagy az egész agglomeráció társadalom-földrajzi, szociológiai vizsgálata. Mindenképpen szükséges egy ennél árnyaltabb, kisebb területre kiterjedő elemzés is. Ennek egyik lehetséges módszere a település és a vele szomszédos fővárosi kerület, vagy egyes részeinek összehasonlító jellemzése. Ebben az esetben olyan település-párokat vizsgálunk, amelyek fejlődése hasonló utat jár be, ugyanakkor jól szemléltethető az is, hogy a fővároshoz való tartozás milyen változásokat okozhat. A kiválasztott területen, a főváros határának két oldalán zajló folyamatok ugyanakkor arra is rámutathatnak, hogy a közigazgatási határ nem minden esetben jelent valódi határt a két területrész között. Az egyes társadalmi mozgásfolyamatok, jelenségek más határokat is megszabhatnak, kialakíthatnak, hiszen ez az átalakulás nemcsak a határon belül eső területeken tapasztalható 1950 óta, hanem a határon kívül eső részekben is.

A három mintaterület (északnyugati, északi és délkeleti) a főváros és környékének három jellegzetes, egymástól eltérő fejlődésű része. Az elemzés során a kerület, mint vizsgálati egység nem bizonyult jó megfigyelési egységnek. Az 1950-ben csatolt települések ma is

jól körülhatárolhatóak a városrendezési körzetekkel. Így az egykor önálló települések a fővárosba beolvasztva, városrendezési körzeti szinten vizsgálhatók.

Jelen munka arra tesz kísérletet, hogy jól körülhatárolt mutatók segítségével bemutassa azt a jelenlegi állapotot³, amely már jól tükrözi a közigazgatási reform óta eltelt 40 esztendő változásait. A vizsgálathoz használt három mutató (demográfia, iskolázottsági szint, lakó-, és lakáskörülmények) alkalmasak arra, hogy a térbeni-társadalmi különbségeket bemutassák.

Egy terület fejlettségét nagymértékben meghatározzák az ott lezajló *demográfiai folyamatok*. A korösszetétel, a természetes szaporodás, az aktív-inaktív arány mind olyan mutató, amelyekkel jól leírható egy terület társadalmának fejlettsége demográfiai szempontok alapján. A népesség mennyiségi jellemzőinek változása sok esetben maga után vonja a minőségi változást is, amelynek bemutatására az *iskolázottsági szint* változásának vizsgálata kiválóan alkalmas. Az agrár-, illetve ipari térségek, továbbá ezzel párhuzamosan a falu-város viszonylatában lezajlott népességmozgás egyidejűleg a munkaerő képzettség szerinti megoszlásában is éles területi differenciálódást eredményezhet. A település vagy településrész fejlettségét nagymértékben meghatározza az, hogy milyenek az ott élők *lakás-, és lakóköörülményei*. A lakóközösség mennyiségi és minőségi jellemzői befolyásolják a benne élők magatartását. Így elkerülhetetlen, hogy bevonjuk a vizsgálatba a lakással kapcsolatos mutatókat is.

II. kerület, Solymár, Nagykovácsi

Budapest II. kerülete, valamint a vele szomszédos két település, Solymár és Nagykovácsi a főváros és környékének észak-nyugati oldalán helyezkedik el. Földrajzi fekvését tekintve a főváros talán legszebb természeti környezete. A Budai-hegység vonulatai, az általuk közrefogott Pesthidegkúti-medence és az Ördög-árok tektonikus süllyedéke tagolja a területet. Nagy-Budapest létrehozásakor a kerülethez csatolták Pesthidegkút községet, s így jött létre a mai II. kerület.

Pesthidegkút (219., 220. sz. vrk.) már a középkorban is lakott volt (Hidegkút néven). Az elmúlt évszázadokban jelentős volt a német ajkú lakosság letelepedése a faluban. Lakosai főként mezőgazdasággal foglalkoztak, kiemelkedő volt a falu és környékének szőlő-kultúrája. A település régi központja a mai napig fennmaradt. Ettől távolodva a legújabbkori parcellázások következtében elsősorban a Budapestről kiköltözők telepedtek le, megváltoztatva ezáltal a település korábbi, falusias jellegét. A mezőgazdaságban dolgozók száma egyre csökkent, s nőtt a főváros belső területeire ingázó, az iparban illetve a tercier szektorban dolgozók aránya.

Nagykovácsi község Budapesttől északnyugatra található, a Nagy-Kopasz hegy erdős és a Nagy-Szénás kopár vonulata közötti medencében. A főváros környékének legmagasabban fekvő települése (342m).

Solymár Nagykovácsitól északra fekszik. A település már a középkorban is lakott, Mátyás király idejében vadaskert volt itt. Lakosai elsősorban állattenyésztéssel és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak, majd a múlt században téglagyárat létesítettek az itt található kőbánya mellé.

A főváros második kerületében a demográfiai adatok jelentős területi eltéréseket mutatnak. Az 1950-ben a kerülethez csatolt pesthidegkúti területeken az "öslakosság" jelenlétét jól tükrözi az idősebb korosztály (60 éves és idősebb) magasabb aránya. Elhagyva a jelenlegi közigazgatási határt a korcsoportok megoszlása teljesen megváltozik.

A Budapest környéki településekre - különösen a Budai oldalra - való kitelepedés az ott élő népesség megfiatalodásával jár, hiszen a fiatalabb korosztályok általában sokkal mobilabbak, s ők azok, akik új lakóhelyet keresve kitelepednek a főváros környékére. Ez tapasztalható Solymár illetve Nagykovácsi esetében is. A két település népessége az elmúlt harminc esztendő alatt lassan és egyenletesen növekedett. Solymáron valamivel gyorsabban nőtt a lakónépesség, mint Nagykovácsiban, mivel Nagykovácsi később kapcsolódott be a fővárosból kitelepedő népesség befogadásába, elsősorban kedvezőtlenebb földrajzi fekvése miatt.⁴ A demográfiai adatok bizonyítják, hogy a két község, Solymár és Nagykovácsi az elmúlt évtizedekben közkedvelt lakhelyévé vált a fővárosból kitelepedő népességnek. Ezt természetesen nemcsak a népesedési folyamatok mutatják meg számunkra, hanem a lakások számának és minőségének változása is.

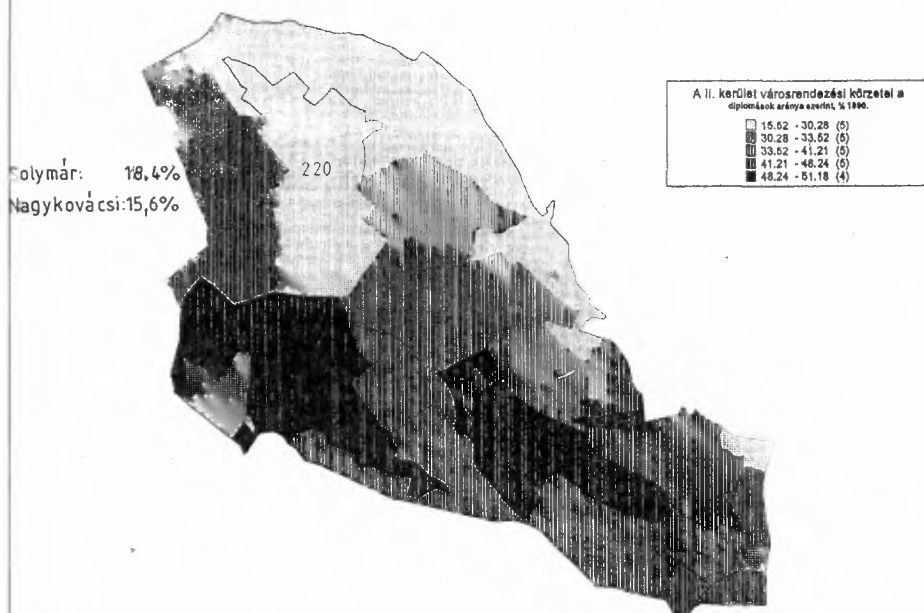
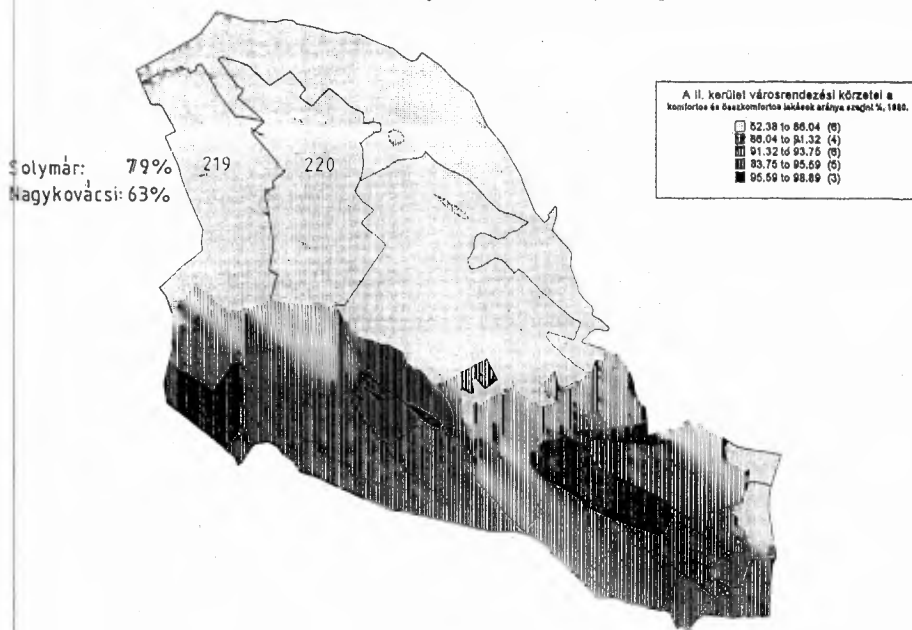
A legtöbb régen épült lakás a 219. számú városrendezési körzetben található. Ez a terület Pesthidegkút régi faluközpontja. Nagykovácsi községben szintén magasabb az idősebb lakások aránya, míg Solymár és Pesthidegkút 220. sz. vrk-ben valamivel kevesebb az 1945 előtt épült lakás. 1945 és 1959 között viszonylag kevés lakás épült a területen, ezt követően indultak meg az építkezések a településeken. A legtöbb új lakás Pesthidegkúton található. Az adatok nagyon jól példázzák Budapest és környékének fejlődését. Addig, amíg a főváros belső területén voltak beépítésre alkalmas területek, addig annak határain kívül lassabb volt az építkezési ütem. Pesthidegkúton igen sok területet parcelláztak ki és adtak el az egyesítést követően. Ennek köszönheti Pesthidegkút mai kettős arculatát is. A megmaradt régi faluközpont köré épültek a modern, fiatal lakások. Ahogy a fővárosban rohamosan csökkentek a szabad, beépítésre alkalmas területek, megindult a szomszédos községekbe való kiköltözés. Először Solymárra, majd valamivel később Nagykovácsiba (a korábban már említett "kedvezőtlenebb" földrajzi elhelyezkedés miatt).

A lakások komfortossági mutatóit az 1. ábra mutatja. Az ábrán nagyon jól láthatóak a területi különbségek a második kerület egyes részei között. Az 1950-ben csatolt pesthidegkúti területen sokkal kisebb a komfortos és összkomfortos lakások aránya⁵, mint a kerület többi részén. Solymár és Nagykovácsi adatai is a pesthidegkúti arányokat mutatják. A főváros környéki, illetve az 1950-ben a fővároshoz csatolt területek lakásminőség szempontjából hasonló helyzetben vannak. A közműellátottság fejlődése ezeken a részekén később indult meg, mint a főváros belső területein, így a lemaradás jelentős. Az új parcellázások, a fővárosból kiköltözők magas aránya kedvez a gyorsabb fejlődésnek, s várhatóan a különbség csökkenni fog. Egyre inkább eltűnik a települések falusias jellege, ami nemcsak a lakások minőségi javulásán mutatkozik meg, hanem a települések lakosságának növekedésében is.

A 1. ábra a diplomások arányát⁶ mutatja. A területi eltérés itt is szembetűnő. A diplomások arányát tekintve a főváros legmagasabb státusú területei közé tartozik a II. kerület. A kerületi átlagok jóval meghaladják a főváros bármely más területének adatait. Nincs még egy olyan területe Budapestnek, ahol minden területi egységben 25% feletti a diplomások aránya. Hasonló a helyzet Solymár és Nagykovácsi adataival: a budapesti agglomeráció településein nem találunk ilyen magas diplomás arányt. A fővároshoz való közelség nagymértékben meghatározhatja, hogy az egyes településeken milyen arányú a magasabban képzetek jelenléte. A budapesti agglomeráció nyugati, északnyugati része leginkább a fővárosból kiköltöző csoportoknak vált lakhelyévé az elmúlt évtizedekben, s elsősorban az iskolázottabbak telepedtek itt le. A szabad telkek beépítése az agglomeráció más részein nem tapasztalt gyors ütemben folyt és folytatódik a mai napig is, és nemcsak a lakások minőségének a javulását eredményezi, hanem a lakosság átstrukturálódását is.

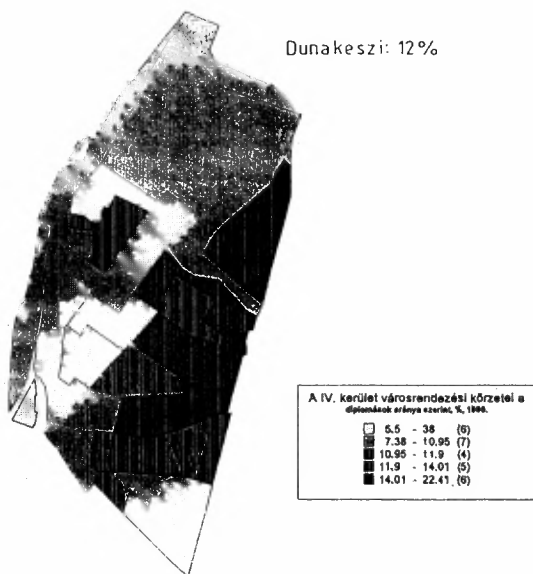
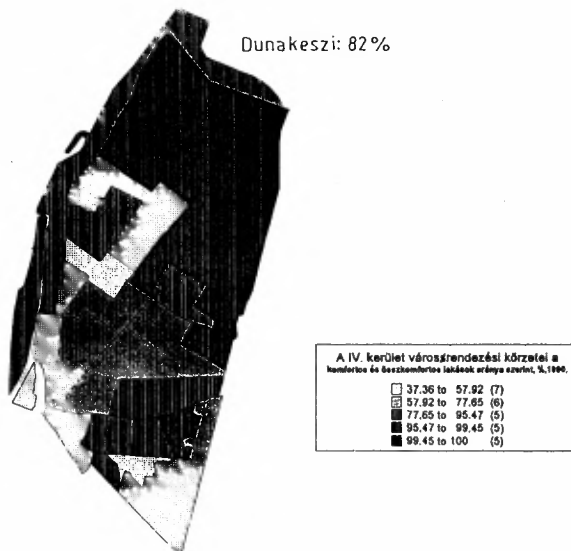
1. ÁBRA

A II. kerület és a határos települések jellemzői
(Some elements of the 2nd district of Budapest and surrounding settlements)



2. ÁBRA

A IV. kerület és Dunakeszi jellemzői
(Some elements of the 4th district of Budapest and Dunakeszi)



Az agglomeráció és a főváros északnyugati régiója egy dinamikusan változó terület. Fejlődése leginkább az amerikai nagyvárosok körüli települések fejlődésére hasonlít. A fővárosból a magasabban iskolázott rétegek költöznek ki a területre, munkahelyet nem, csak lakóhelyet változtatva. A térség dinamikus fejlődéséhez nagymértékben hozzájárul a természeti környezet jó minősége is, valamint a fővároshoz való közelség. A közlekedési infrastruktúra, a fővárosból kijáró kék busz, illetve a közúti közlekedést szolgáló főútvonalak sokáig elegendőnek bizonyultak. A terület lakossága azonban oly mértékben nő, hogy hamarosan súlyos gondok jelentkezhetnek a közlekedésben. Ennek ellenére a területről elmondható, hogy a főváros és környékének sehol másutt nem tapasztalható gyors fejlődésen ment és megy keresztül. Az 1950-ben becsatolt pesthidegkúti terület egyre jobban beilleszkedik a II. kerület többi részébe. A hasonló mutatók azt bizonyítják, hogy rövidebb-hosszabb időn belül a két szomszéd település, Solymár és Nagykovácsi is szervez része lesz Budapest északnyugati régiójának, tekintet nélkül a meglévő közigazgatási határra.

Budapest IV. kerület, Dunakeszi

A főváros és környéke fejlődésének az előzőekben látott területhez képest egészen más típusát képviseli az északi régió. Az egykori Újpest, ma a főváros IV. kerülete, és a vele szomszédos Dunakeszi történelmi-gazdasági fejlődése eltér egymástól. *Újpest* a múlt század elején még ritkán lakott település volt. Népsége a XIX. sz. második felében kezdett el ugrásszerűen gyarapodni, s így a századfordulóra elérte a 40000 főt. A gyors fejlődés elsősorban az ide telepődő iparnak köszönhető, valamint annak, hogy a település nagyon kedvező közlekedés-földrajzi helyen található. A Duna menti térség hozzájárult az ipartelepítéshez, mely a század első évtizedeiben egyre gyorsuló ütemben tovább folyt (Ólomgyár, Cérnagyár, Gyógyszergyár stb.). A fővároshoz történő csatlakozás már a századfordulón felmerült, de végül megyei jogú városi rangot kapott Újpest. A fővároshoz 1950-ben csatolták a települést, s ez tovább gyorsította a fejlődést. Hatalmas ipari üzemeket létesítettek itt, s a főváros duzzadó népességének befogadására két ütemben mintegy 15000 lakást adtak át⁷. Újpest tehát az elmúlt száz év alatt fejlődött, s ennek a fejlődésnek a legjellemzőbb tulajdonsága a városiasodás volt. Ma már ez a kerület is kétarcú, mivel az egykori megyei jogú város magja a mai napig fennmaradt, és köré épült ki a főváros egyik legjelentősebb ipari területe és hatalmas lakótelepek. Az Újpesttel szomszédos *Dunakeszi* egy egészen más fejlődésen ment keresztül. Lakosai inkább mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak. A Duna által lerakott hordalék jó termőföldként szolgált a szőlő-, és gyümölcstermeléshez. A település fejlődése akkor gyorsult fel, amikor az 1980-as évek elején átadták a Dunához közel eső területen épült lakótelepet. A lakosság száma ugrásszerűen nőtt és bővültek a szolgáltató intézmények is. Hasonlóan az előzőekben bemutatott északnyugati területhez, a lakosság nagy része itt is ingázó.

A főváros és környékének északi területe különböző részekből áll. Éppen ezért nehéz a hasonlóságok és különbségek párhuzamba állítása.

A terület fent elemzett fejlődését tükrözik a demográfiai adatok is. A főváros IV. kerülete demográfiai szempontból is két részre osztható: a lakótelepi területeken sokkal magasabb a fiatalok aránya, mint a kerület többi részén, a régi városközpont fennmaradt részein. (Ez utóbbi részeken magasabb az időskorúak aránya, mint a lakótelepeken.) A Káposztásmegyeri lakótelepen a 24 évesnél fiatalabb korcsoport a lakosság 51%, és itt a népesség mindössze 3%-a idősebb 60 évesnél. Dunakeszin⁸ a lakosság

korcsoportmegoszlása annyiban tükrözi a település fejlődését, hogy az új lakótelepre elsősorban fiatalok költöztek ki, s ez némileg kiegyenlítette a korcsoport-megoszlást.

Dunakeszin a lakások építési üteme az elmúlt évtizedekben viszonylag egyenletesnek mondható, az 1945 előtt épült lakások aránya 26% és azóta is két évtizedenként átlagosan 25%-kal nőtt a lakásállomány. Újpesten, a lakótelepeket nem számítva (ezek építése 1960-80 között, Káposztásmegyer pedig 1980-90 között történt), a lakások átlagéletkora elég magas. A lakott területen mindenütt meghaladja a 60%-ot azon lakások aránya, melyek 1945 előtt épültek. Ezek a számok tovább erősítik a kerület kettős arculatát: a lakótelepek fiatalosak, modernek, míg a kerület többi részében a nagyon öreg lakásokban idős lakók élnek. A nem lakótelepi részekben 1945 óta alig épült új lakás.

A lakótelepeken mindenütt összkomfortosak a lakások (2. ábra), míg a kerület egyéb részein nagyon alacsony az összkomfortos lakások aránya, alig haladja meg a 20%-ot. A komfortos lakások aránya már magasabb, átlagosan 40%, de a komfort nélküli lakások aránya is nagyon magas, átlagosan a lakásoknak 30%-a nem rendelkezik semmilyen komforttal.

A kerület lakásvizsgálatai tehát meglehetősen egyenlőtlenek. A kerület lakásállományának fejlesztését 1950 után lakótelep-építéssel oldották meg, s így maradt a kerületnek egy olyan része, ahol nagyon rossz minőségű, öreg lakások vannak. Az újpesti lakótelep-építés, annak ellenére, hogy nagyon sok lakást építettek néhány évtized alatt, nem oldotta meg a helyi lakásproblémákat. A lakótelepi lakások elosztása fővárosi szinten történt, így a már korábban is ott élők lakásproblémái továbbra is megmaradtak. Az újonnan épült lakótelepekre pedig a főváros minden részéből költöztek.

Dunakeszin a lakások 82%-a komfortos vagy összkomfortos, ami budapesti viszonylatban is igen jó. A lakások mindössze 8%-a nem rendelkezik semmilyen komforttal. Bár a lakások 25%-a itt is 1945 előtt épült, de ezek egy részét komfortosították, s így a település lakásainak komfortossági mutatói viszonylag jók. A lakótelep-építés itt is befolyásolta ezt, de a település többi részén is kiegyenlítettbb viszonyokat találunk, mint Újpesten.

A korábban tapasztalt kettősséget a legmagasabb iskolai végzettség adatai nem tükrözik ennyire egyértelműen (2. ábra) viszonylag kiegyenlített a területen élők legmagasabb iskolai végzettsége. A lakosság többsége érettségivel, vagy általános iskolai végzettséggel rendelkezik. A lakosság 20%-a érettségizett, 30%-a nem rendelkezik általános iskolai végzettséggel. A diplomások aránya fővárosi összehasonlításban közepesnek mondható, átlagosan minden tizedik 24 évnél idősebb lakos rendelkezik egyetemi vagy főiskolai diplomával. A szomszédos Dunakeszin hasonlóak az arányok, a lakosság 12%-nak van felsőfokú végzettsége, 31%-a nem végezte el az általános iskolát, 25% érettségizett.

A főváros és környékének északi része az agglomeráció fejlődésének egyik sajátos példája. Nagy-Budapest létrehozása drasztikusan megváltoztatta a korábban fennálló viszonyokat. Újpestre hatalmas ipar települt, lakótelepeket építettek a fővárosi lakosság elhelyezésére, ugyanakkor a nem szanált területeken fennmaradt a korábbi településmag. A szomszédos Dunakeszi intenzíven fejlődő település, minden olyan adottsággal rendelkezik, ami egy kisebb, regionális alközpont kialakításához szükséges. Mindemellett sokkal inkább alvóváros jellege van a településnek, a lakosság jelentős része a fővárosba ingázik mindennap. A közigazgatási reform, mellyel Újpest elvesztette önállóságát jelentősen befolyásolta a terület fejlődését. A hatalmas ingázó tömeg⁹ lehetetlenné teszi a fővárostól való függetlenedést, annak ellenére, hogy a fennmaradt régi településmag rendelkezik azokkal a funkciókkal, melyek az önállóvá váláshoz szükségesek. Dunakeszi

pedig alkalmas lenne egy önálló Újpest esetén az elővárosi funkcióra is. Dunakeszi "hasonulása" a szomszédos kerülethez kisebb mértékben figyelhető meg, mint az északnyugati területen.

Budapest XVIII. kerület, Vecsés, Gyál

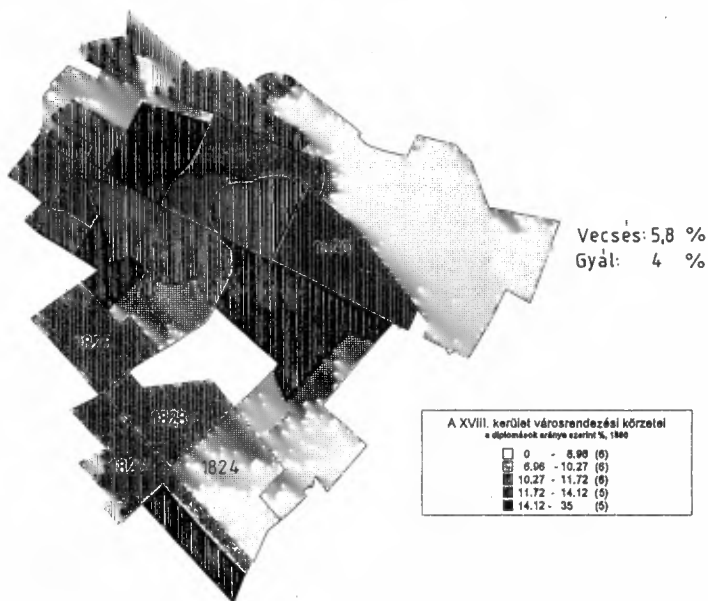
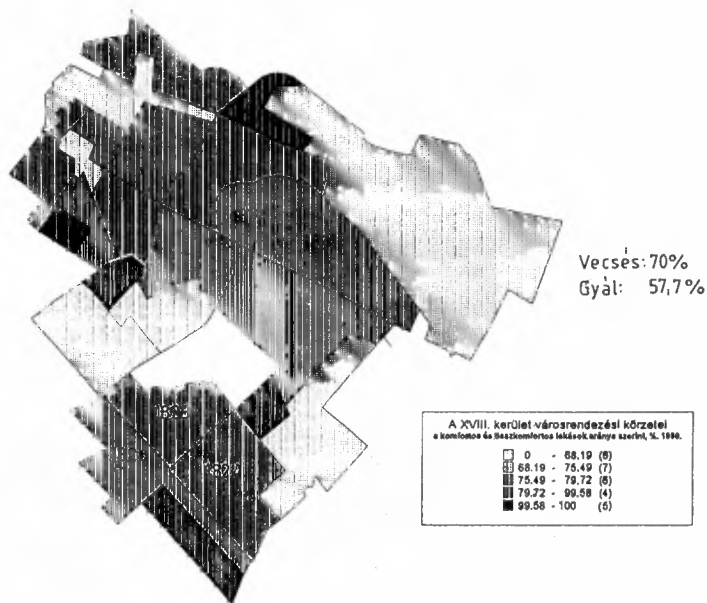
A főváros XVIII. kerülete két település - Pestszentlőrinc és Pestszentimre - Budapesthez csatolásával jött létre. *Pestszentimre* (1823. 1824. 1826. vrk) 1930-ban a Soroksártól történő elválás után lett önálló település. Lakossága a századforduló környékén kezd el duzzadni, amikor Kispest határába gyáripart telepítettek, s ezzel megindul a munkástelep kiépülése. Az 1930-as önállóvá váláskor a lakosság több, mint 60%-a gyáripari munkás. *Pestszentlőrinc* (1819. 1820. 1821. vrk) Kispest határának felparcellázásával alakult ki a múlt század végén. Ekkor több száz családi ház épült a területen. 1908-ban lett önálló. A telepes építkezés egészen a század közepéig fennmaradt (Szemere-, Rendessy-, Rokkant-stb. telep). 1950 után több lakótelep is épült a kerületben (KISZ, Havanna), s a fővároshoz történő csatolás "következménye" lett a repülőtér (Ferihegy 1,2), valamint a főváros egyik személtelepének kialakítása is. A két szomszédos település fejlődése egymástól eltérő jellegzetességeket mutat. *Vecsés* már a múlt században is jelentős mezőgazdasággal rendelkezett, s hosszú ideig a pestszentlőrinci közigazgatási egységhez tartozott.¹⁰ *Gyál* történelme nem tekint hosszú múltra vissza. Népesége csak az elmúlt évtizedekben nőtt rohamosan, a rendkívüli mértékű beköltözés miatt.¹¹ A betelepődést és a történelmi fejlődést tükrözik a demográfiai adatok is, mivel a régi lőrinci, imrei és vecsési területeken magasabb az időskorúak aránya, míg Gyálon és a kerületi lakótelepeken sokkal több fiatal él.

A terület lakásainak komfortosságát az 3. ábra mutatja be. Jól látható az az Újpestről már tapasztalt kettősség, amely a lakótelepi és a hagyományos, régebben épített lakások között fennáll. Az egykori Pestszentlőrinc és Pestszentimre területén kevésbé komfortosak a lakások, mint a kerület egyéb újabban épült területein. Vecsés adatai a lőrinci és imrei adatokhoz hasonló, de Gyálon sokkal rosszabbak a lakáskörülmények, annak ellenére, hogy az itt épült lakások újabbak, mint az előző három településen levők. A diplomások aránya (3. ábra) a XVIII. kerület belső oldalán magasabb, mint a külső területeken, ami magyarázható egyrészt a lakótelepekkel, másrészt a főváros központi területéhez való közelséggel is. A történelmi területeken (Pestszentimre, Pestszentlőrinc) alacsonyabb a diplomások aránya, de itt is területi különbségeket találunk. A legalacsonyabb a diplomások aránya az egykori Pestszentimre területén.¹² Vecsés inkább hasonlít a lőrinci és imrei területekhez, mint Gyál, ahol a fővárosi agglomeráció egészét tekintve is a legalacsonyabb a diplomások aránya.

A fent bemutatott délkeleti része az agglomerációnak a korábbiaktól eltérő harmadik jellegzetes sajátosságokkal bíró területe. A korábban - 1950 előtt - együtt fejlődő Pestszentlőrinc, Pestszentimre és Vecsés a mai napig is megőrizte közös jellemvonásait, míg Gyál a fiatal település ettől eltérő tulajdonságokat mutat. A Szendy Károly által képviselt elképzelés, miszerint Vecsés fővároshoz csatolása indokolt lenne a mai napig is megállja a helyét. A közigazgatási határ ebben az esetben nem tükrözi a települések közötti különbségeket. Az 1950-es csatlakozás nem gyorsította fel a fejlődést oly mértékben, mint az a budai területen tapasztalható volt. Ennek egyik oka nyilván az, hogy az a terület, amelyhez Vecsés, Pestszentlőrinc és Pestszentimre felzárkózhat, korábban sem volt nagyon fejlett része Budapestnek.

3. ÁBRA

A XVII. Kerület és a határos települések jellemzői
(Some elements of the 17th district of Budapest and surrounding settlements)



Záró gondolatok

Az agglomerációk kialakulása, az urbanizáció és a települések fejlődése rendkívül összetett folyamat. Az egyes társadalmi mozgások, a társadalom térbeni szerkezetének változásai jól tükrözik a települési viszonyokat. A budapesti agglomeráció "történetének" egyik legjelentősebb állomása volt az 1950. évi közigazgatási reform. Az azóta eltelt négy évtized változásait nagyon jól tükrözik azok a mutatók, amelyek alkalmasak mind a minőségi, mind a mennyiségi változások kimutatására. A városfejlődés nemcsak az adott településen mutatható ki, hanem annak környékén is. Budapest fejlődését és annak regionális különbségeit jól szemlélteti a fent bemutatott három példa. A határmenti folyamatok kicsiben példázzák a budapesti agglomeráció fejlődésének regionális különbségeit. A csatolás óta eltelt négy évtized alatt fejlődésük eltérő utat járt be, s ez hatással volt a szomszédos településekre is. Ennek hatásai a következőkben foglalható össze:

Az 1950-ben Budapesthez csatolt területek az elmúlt évtizedek alatt szerves részeivé váltak a fővárosnak. Infrastruktúrájuk gyorsan javult, népességük duzzadt, javultak az életminőség mutatói. Mindhárom területen megfigyelhető volt az "anya-kerülethez" való hasonulási folyamat megindulása, amely azonban jelentős területi különbségeket mutat. Azokon a területeken, így például az északnyugati részen (II. kerület és környéke), amelyek korábban is a főváros fejlettebb részeihez tartoztak, a csatolás utáni fejlődés nagyon gyorsan megindult. Ez a gyors fejlődési folyamat nemcsak a becsatolt településre hatott, hanem a szomszédos, a jelenlegi határon kívül eső területekre is. Ugyanakkor - ennek ellenpéldájaként - a délkeleti régióban nem játszódtott le ez a folyamat. Ennek oka az, hogy a délkeleti régió korábbi elmaradottsága miatt nem tudott nagy hatást gyakorolni a szomszédaira. Az átmenetet az északi terület képviseli, ahol a fejlődés és felzárkózás megindult, de mértéke nem éri el a budai részen tapasztaltat. Mindezek alapján tehát elmondható, hogy a szomszédság, mint hatótényező nagyon nagy mértékben meghatározza a fejlődés és felzárkózás ütemét és irányát. A vázolt társadalmi folyamatok, a települések fejlődése és felzárkózása, átalakulása tehát nem annyira a közigazgatási határokhoz kötött, hanem sokkal inkább az adott térség, a szomszédság jellemzőihez.

Jegyzetek

- ¹ Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest, Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskertszűr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Saslalom, Soroksár
- ² A főváros fejlesztése a többi településsel szemben mindig kiemelt, elsőrendű feladata volt a településfejlesztési irányelveknek. Ennek köszönhetően a fővároson kívüli területeket kevésbé finanszírozták, mint a főváros határán belül levőket.
- ³ A jelenlegi állapot az 1990-es állapotot tükrözi. A rendelkezésre álló statisztikai, népszámlálási adatok ennek bemutatását teszik lehetővé.
- ⁴ A település egy „zsákutcában” húzódik, É-ÉNy-i oldalán zárt, hegyekkel körülvett terület, csak egyetlen irányból lehet megközelíteni.
- ⁵ A komfortos és összkomfortos lakásokat összevontan ábrázolja a térkép. A két komfortfokozat között csak a fűtési módban van eltérés. A komfortos lakások egyedi, az összkomfortos lakások központi fűtéssel ellátottak.

- ⁶ A diplomások aránya a 24 éves és idősebb népességből.
- ⁷ A legutóbbi évtized nagy építkezése a Káposztásmegyer 1,2 lakótelep volt, s ez elengedhetetlenné tette a közlekedés fejlesztését is. Így épült meg az észak-déli metróvonal újpesti szakasza az egykori városközpontig. A káposztásmegyeriek utazása ezzel sem oldódott meg, hiszen Újpest-központtól nem épült tovább a metró.
- ⁸ Nem állnak rendelkezésre települési szintnél részletesebb adatok, így a várost csak egységes egészként tudjuk elemezni.
- ⁹ Az újpesti lakosok jelentős része nem a kerületben, hanem a főváros más részein dolgozik, így mindennap kerület-közi ingázásra kényszerül.
- ¹⁰ 1942-ben felmerült Vecsés Budapesthez történő csatolása. Szendy Károly elképzelése szerint a település Nagy-Budapest része lett volna. Végül 1950-ben mégis önállósága mellett döntöttek.
- ¹¹ Gyálra elsősorban az ország keleti részéből költözött a lakosság. A rendelkezésre álló hatalmas beépítetlen terület lehetővé tette az elsősorban a fővárosi iparban dolgozó rétegek letelepedését.
- ¹² Csanádi G. és Ladányi J. 1992-ben végzett vizsgálata kimutatta, hogy az imrei terület a főváros legalacsonyabb státuszú területei közé tartozik, a legmagasabb iskolai végzettséget tekintve.

Irodalom

- A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4349/1949. (264) M.T. számú rendelete
- Berényi I. (1992) Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. *Földrajzi tanulmányok*, 22. Akadémiai Kiadó, 47. o.
- Csanádi G. - Ladányi J. (1992) *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 133. o.
- Rechnitzer J. (szerk.) (1994) *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. MTA RKK. Győr. 200. o.
- Sárfalvi B. (1991) *Magyarország népességföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest. 58. o.
- Szabó Z. (1941) *Szerelmes földrajz*. Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., Budapest

A tanulmány az F015725 sz. OTKA pályázat támogatásával készült.

Abstract

In accordance with Act XXVI of 1949, 23 settlements (7 towns and 16 villages) were joined up with the area of Budapest. Having lost the independence of self government, these settlements started to develop along a completely new course, as a consequence of which they have become an integral part of the capital over the past decades. At the same time, due to the local government reforms of 1950, 25 settlements (4 towns and 21 villages) became immediate neighbours of the capital.

Along both sides of the current local government boundaries, an unusual zone can be found. The inner parts consist of areas which before 1950 were independent and lay in the shadow of the capital, whereas today they constitute whole districts or parts of districts of the capital itself. On the other side of the border the settlements are in a similar situation to those that were independent before 1950.

Surveys of settlements are usually adapted to local government boundaries. A boundary on the other hand is not on every case a dividing line, it often links neighbouring areas. The survey of the capital's border settlements and the presentation of the dividing and joining qualities of the boundaries is also necessary in the study of the capital's agglomeration. The three "model" areas (the north-west, north east and south east) have been demonstrating diverse trends of development in the various social and socio-geographic tendencies adapted to boundaries. Is the local government boundary a real "living" boundary, and do the individual social patterns adapt to artificial frontiers?

SZÜLETŐ VÁROS: KÁPOSZTÁSMEGYER

(The springing town: Káposztásmegyer)

RIGÓCZKY CSABA

Az alábbiakban Budapest egy különleges városrészét az Újpesthez (IV. kerület) tartozó Káposztásmegyert szeretném bemutatni. A káposztásmegyeri lakótelep igen figyelemre méltó, több szempontból is egyedinek mondható.

1. 1980-as évek elején kezdődött meg az építkezés, mikorra már nyilvánosságot kaptak a lakótelepekkel szembeni lakossági ellenérzések, az építések véleménye pedig megoszlott, egy részük a teleszerű építkezés beszüntetése, más részük annak megreformálása mellett tört lándzsát.
2. A közlekedési infrastruktúra és a kereskedelmi infrastruktúra messze az igények alatt marad. Ez utóbbi sajátos piaci folyamatokhoz, a kisvállalkozások különleges szerepéhez vezetett.
3. Káposztásmegyer területileg, közlekedés-földrajzilag és funkcionálisan is elszigetelt. Nem káposztásmegyeiek csak nagyon ritkán keverednek a városrészbe, így az zártabb, kompaktabb egységnek tűnik.
4. Mivel a városrész 10 év körülinek mondható, kis túlzással azt állíthatjuk, hogy egyidős a rendszerváltással. Ez nemcsak gazdasági de politikai értelemben is érdekes jelenségeket takar.
5. A lakótelepeken a fiatalok aránya átlag felettinek mondható. Ez különösen igaz a Káposztásmegyeri lakótelepre.
6. A közelmúltban fogadták el a városrész részletes rendezési tervét, mellyel az 1990-es évek legnagyobb építkezése veszi kezdetét.

1. Az 1980-as évek elejére széleskörű társadalmi elégedetlenség kapott hangot, a lakótelepekkel kapcsolatban, és a különböző szakterületek művelői is határozottan a lakótelep építés hátrányaira világítottak rá. *Perényi Imre*, a magas állami kitüntetésben részesült építész 1983-ban erős hangvételben támadta a lakótelep-építés koncepcióját, és azt állította, hogy "kétségtávol városaink lakótelepszerű fejlesztést eredményező extenzív szakasza lezárult." *Szirmai Viktória* Csinált városok című könyvében Le Courbusier-ig visszamenőleg vizsgálja a semmiből épített városokat, és álláspontja nem nagyon optimista. Rávilágít arra is, hogy a lakótelepi lakások kis alapterületének oka eredendően az a korábbi elképzelés, hogy a napi funkciók (pl. étkezés) mind nagyobb hányada fog a közös helyiségekben történni, az épületek túlzott sűrűsége pedig az új és újabb takarékosági intézkedéseknek köszönhető.

Az 1980-as népszámlálás 35. kötetének tanulsága szerint a főváros népességének 35,4%-a élt lakótelepen (552351 lakos). Tizenkét lakótelep népessége haladta meg a 10000 főt, közülük pedig három 30000-nél is nagyobb volt (Óbuda: 47442, Füredi út: 34978, Újpalota: 57042). Vidéki városainkban tizenöt lakótelep volt népesebb 10000 főnél, de a többi, abszolút népességszámban kisebb egységet sem szabad figyelmen kívül hagyni,

mert arányuk a város lakosságához képest ugyancsak jelentős. Országos átlagban a városi lakosság lakótelepeken élő aránya a budapestit is meghaladó 40,3% volt.

A magyar lakótelepek története összecseng a bécsi városbővítési és város-felújítási ciklusok modelljével. Az elmélet szerint egy város fejlődésében az új városrészeket (esetünkben lakótelepeket) építő *növekedési*, és a régi városrészeket regeneráló *felújítási* szakaszok váltogatják egymást. A ciklus innovációs, fellendülési, fő- és késői szakaszból áll. Az első szerény méretű lakótelepek az 1950-es években épültek, majd az 1960-70-es években vált tömegessé az építkezés (a kelenföldi lakótelep előkészítési munkálatai 1964-ben kezdődtek, a zuglói 1968-ban az Óbudai 1968 után kezdett épülni). Akkoriban nagy eredménynek számított, hogy polgárok tömegei jutottak összkomfortos lakáshoz, és a változások mértéke akkora volt, hogy többhelyütt "modern honfoglalásról" beszéltek. Az 1980-as évek elejére csökkentek az építkezések, Budapest elért a városnövekedési szakasz késői fázisába, és a lakótelep építés helyett az addig elhanyagolt belvárosi felújításokra, és a foghíjak beépítésére került a sor. A társadalmi elégedetlenség főbb okai közt említhető a túlzott laksűrűség, a kicsi lakás- és helységméretek, a házgári monotonía, az intézményi hiányosság, és a zöldterületek hiánya. Az említett úpalotai lakótelepen pl. az intézményi terület 4,2 m²/fő, ellentétben a 11,4 m²-es igényvel. A zöldfelület 10,25 m²/fő a 14 m²-rel szemben, és annak is nagy része autóparkolóként funkcionál.

Miként illeszkedik Káposztásmegyer a képbe? Ez a városrész az ismertetett ciklusnak a végső fázisában afféle "utolsó mohikánként" kezdett épülni. Az 1970-es években népességét 70000 (!) főre tervezték, nagyobb lett volna, mint megyeszékhelyeink jelentős része. *Németh Károly*, vezető politikus egy beszédében azt mondta, "Ott, azon a Káposztásmegyeren nem lakótelep épül, hanem egy új városrész. (...) A Központi Bizottság világosan szólt arról is, hogy a kor színvonalán, minden igényt kielégítő városnegyed fog megépülni." A jóslat nem teljesedett be. A lakótelepi építkezések megakadtak. Ma Káposztásmegyer népessége kb. 27450 fő (pontos adatokkal még az önkormányzat sem rendelkezik). Az ellátóintézmények hiánya jelentős. Az eredeti tervek két építési ütemmel számoltak: Az *első ütem* 5749 lakása kb. 20700 lakos számára a tervek szerint el is készült. Ebben a részben körülbelül egyenlő arányban találhatók a 10 emelet magas, és a három-négy emeletes középmagas házak (2879:2820). Ez utóbbiakról elmondhatjuk, - amit kevés más magyar lakótelepi házról - hogy szépek. A tervezők többfunkciós házakat terveztek, ahol a földszinti részen kirakatokat, üzleteket, presszókat, műhelyeket lehet kialakítani. Formailag és funkcionálisan is visszahozták a korábban száműzött utca-élményt, a tagolt homlokzatot, és a "sátortetőt". A házak elé előkerteket a befelé néző oldalak közé pedig afféle belső udvarokat terveztek, így olyan terek alakultak ki, ahova idegenek nemigen járnak, és melyet a lakók sajátjuknak érezhetnek. *Berényi András* - Újpest, és így Káposztásmegyer főépítésze - helyesen látja, hogy az emberek olyan lakásra vágnak, amelyben a városi élet előnyei az intim kert közelségével szintetizálódnak. Egy 1987-ben megjelent írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy ugrásszerűen nőtt a hagyományos családi házas telkek iránti kereslet, mégis "Nagy hiba lenne további területi terjeszkedéssel (termőföldek feláldozásával) kertvárosként tervezni a fejlődést (...) a hetvenes évek tömeges lakásépítését elfelejteni, azt teljesen abbahagyni (...) nem lenne helyes." A kertvárosok iránti igény nem magyar sajátosság, ez az *Enyedi György* által relatív dekoncentrációnak nevezett folyamat évtizedekkel ezelőtt megkezdődött az USA, és Nyugat-Európa fejlett országainak nagyvárosaiban. A később ismertetésre kerülő felmérés szerint Káposztásmegyer gimnáziumában a 17-18 éves káposztásmegyeriek közül mindössze ketten szeretnének lakótelepen lakni, az összes többi

fiatal kertvárosban képzei el a jövőjét. Mindez nem mond ellent annak, hogy a megkérdezettek kétharmada elégedett a városrésszel.

A második ütem építkezései nem fejeződtek be. Az eredeti tervben itt is egyenlő lett volna a magas és a középmagas épületek aránya, azonban a befejezetlenség és az utólagos módosítgatás miatt, 1:3 arányról beszélhetünk (1389:485). Az eredeti tervek a betelepülő lakosság tekintetében is változtak. Eredetileg öröklakásokat terveztek, és kevés gyermekkel számoltak, később mégis nagycsaládosok kapták meg a lakásokat tanácsi bérlakásként. Ennek számos következménye közül egyik az iskolahiány. Évekig húsz osztályt kellett buszoztatni, mert nem volt elég iskola. A második ütem része lett volna a városközpont is, minek hiánya messzire nyúló következményekkel járt. Ezen a területen pl. nincs orvosi rendelő. A félig kész lakótelep-korzót, az ellátó intézmények hiánya és a városkép foghíjjai jellemzik.

2. A kereskedelmi ellátás koncentrációja igen alacsony. Nagyobb élelmiszerbolt csak kettő van, azok is szó szerint egymás szomszédságában, a városrész peremén. (Van még két ABC üzlet, de azok is csak kis alapterületűek.) Hiányoznak a javító, szolgáltató intézmények, virág- és könyvesboltok és ruházati áruház is.

1. TÁBLÁZAT

A kereskedelmi és vendéglátó intézmények tervezett és meglévő területnagysága
(The trade and catering institutes - planned and realised)

	kereskedelem			vendéglátás		
	I. ütem	II. ütem	összesen	I. ütem	II. ütem	összesen
meglévő állapot (m ²)	12100	1800	14000	14000	450	1850
lakosságszámra vetített normatív szükséglet (m ²)	14000	4050	17050	7250	2350	8200
normatívák szerinti ellátottság (%)				19	19	22
normatív hiány a tervezett állapotra (m ²)	300	2850	3050			

Forrás: Urbanitás Kft.

A kialakult hiányt a lakótelepi házak földszinti részeiben működő kisboltok pótolják. Ezek az üzletek már csak méretüknél fogva is nagyon rugalmasak, és maximálisan piacorientáltak. Gyakorta változik egy-egy üzlet kínálata különböző, látszólag össze nem illő termékek kapnak egymás mellett helyet, és a boltok teljes profilváltása sem ritka. Sokuk esetében pl. teljesen más a kirakat feletti felirat, mint a bolt profilja, ami a közelmúltban történt váltást, a helyezkedést tükrözi. A kisboltok egymással igen éles versenyben állnak, viszonyuk a klasszikus közgazdaságtanban leírt szabad versenyre emlékeztet. Nyár elején diákjaim segítségével felmértük Kaposztásmegyer I. összes üzlethelyiségét. A felmérés eredménye: Kaposztásmegyer I. lakótelepen a "mini market"-ek voltak a legnagyobb számban (46). Nagy számuk már lehetővé teszi a legközelebbi szomszéd analízis elvégzését. Az előzetes számítás nagyfokú, de mégsem 100%-os szórtságot sejtet, azt a logikus eredményt mutatja, hogy a nagyboltok mellett ezek a "mini marketek" nem találhatók meg, ugyanakkor a sokemeletes házak "tövében" több, az alacsonyabbaknál kevesebb van belőlük. Eloszlásukban tehát a piac igényei (a vásárlók száma) határozottan tükröződik. Az élelmiszerboltok mögött második helyen a ruházati boltok száma áll (24), melyek között a használt árukat kínáló "kilós boltoknak" körülbelül

ugyanakkora az aránya, mint az új divattermékeket áruló butikoké. A *javítóműhely* kategória (19) igen összetettnek tekinthető (a ruházati, bőripari, elektrotechnikai stb. szolgáltatást végző vállalkozások valamennyien ide kerültek besorolásra). A *presszókocsmák* száma - többek meglepetésére, és egyesek bánatára - csak a negyedik helyen áll (17). Étterem (nem gyorsbűfé) csak egy van a lakótelepen, az is külön "kocsmahelyiséggel". Érdekes, hogy csak egyetlen eggyel van kevesebb (16) a "szépségszalonokból".

2. TÁBLÁZAT

Káposztásmegyer I. lakótelep szolgáltató intézményeinek száma (db)
(Service units in Káposztásmegyer I. housing estate)

"mini market"	46
ruhabolt	24
javító műhely	19
presszó-kocsmá	17
szépségszalon	16
játék - szuvenir	7
videotéka	6
papírbolt	6
újságos	4
díszhal kereskedés	4
virágbolt	3
fényképész	3
gyógyszertár	3
cukrászda	3
posta-bank-biztosító	3
háztartási bolt	2
híradástechnikai szaküzlet	2
autósbolt	2
játékterem	2
könyvesbolt	1
egyéb	4

Forrás: TZSU, 1995.

Akik sok éve ismerik a városrészt megfigyelhették, hogy a boltok mai aránya folyamatosan alakult ki, ugyanabban a helységben 3-4 különböző típus is váltotta egymást. A folyamatot szigorúan a piac vezérelte. Mára egyfajta rugalmasság alakult ki, de a vállalkozók rugalmassága még mindig nagy, így a fent vázolt kép pillanatfelvételnak tekinthető. A lakótelepen piac egyáltalán nincs, helyette szombatonként egy spontánul kialakult, ázsiai állapotokat idéző, illegális, de megtűrt "lengyel piac" működik, ahol teherautó platóról árulják a húst, a tejterméket, a pékárut, a bort, a zöldséget, a háztartási cikkeket.

A helyi lakosság egyébként elégedetlen a kialakult helyzettel, főképp a "mini marketek" tekintetében, mert a kisboltokban a kínálat alacsonyabb, az árak viszont magasabbak, mint ha élelmiszer-áruházakban vásárolhatnának. Egy érdekességre azonban hadd hívjam fel a figyelmet: szinte minden lakótelepi háznak megvan a maga vegyesboltja, és a sok kisbolt a törzsvásárlókkal emberközele, kisvárosi hangulatot teremt. Mindenki ismer mindenkit, és

egyfajta közösségi élet formálódott a boltok falai között. Többek között ezzel is magyarázható, hogy a helyiek közmondásszerűen emlegetik: „Káposztás’ olyan, mint egy nagy falu”.

3. A városrész területileg, közlekedés-földrajzilag és funkcionálisan is elszigeteltnek mondható. Területi szempontból minden irányból széles, gazos, járhatatlan pusztaság határolja. Dél felől a metrónak fenntartott sáv, a mögött a Vác-Budapest vasútvonal választja el Rákospalota kertvárosától. A vasúton egyetlen átjáró van, azon sem halad tömegközlekedési eszköz, és főútvonalat találni csak hosszú séta után lehet. Kelet felé szintén széles beépítetlen sáv, majd a Szilas-patak (mindössze két híddal), annak túloldalán pedig Újpest kertvárosi része következik. Keletről a városhatár, északról pedig egy erdősáv, pusztaság, a 2-es főút és a Duna határolja.

A közlekedési elszigeteltség jelentős. Az építkezés kezdetén azt tervezték és ígérték, hogy a metró végighalad a lakótelepen, ez a terv azonban nem valósult meg. Már 1983 tavaszán nyilvánvaló volt, hogy a metró késve épül meg, és a szkeptikusok azt állították, hogy átadása az ezredforduló előtt nem is várható. A metrónak fenntartott terület (a végállomás, a remiz, a szerelőcsarnok területét is beleértve) ma beépítetlen, poros, gazos üresség. Ezen az önkormányzat által hozzáférhetetlen területen működik a már említett illegális "lengyel piac". Metró helyett az annak kijelölt, és részben kiépített vonalon a 14 jelű villamos közlekedik, és köti össze a városrészt Újpest - Központ végállomással, ám ez a villamosjárat is csak a lakótelep pereméig halad. Ezen kívül egyetlen autóbuszjárat a piros húszas köti össze Káposztásmegyert a Keleti pályaudvarral, ám ez is elkerüli a fontos közlekedési csomópontokat, és igen lassú. A lakótelepen belül két körjárat a 124-es, és a 126-os kanyarog afféle fűzfaexpresszként. Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy menetidőben számítva a városrész messzebb van a Deák-tértől, mint Budakalász. A menetrendek olyanok, hogy annak aki 11 óra után érkezik haza, és nem akar taxira költeni 2-2,5 km gyaloglásra is vállalkoznia kell. (A villamosvonal meghosszabbításával remélhetőleg ez a probléma egy éven belül enyhülni fog.)

Funkcionális értelemben a lakótelepnek nincsenek a telepen túlmutató vonzerővel bíró intézményei, pl. áruházai, közép- vagy nagyvállalatai. Két középfokú intézménye a gimnázium és a kultúrház is a városrész szélén kaptak helyet. A lakótelepnek tehát átmenő forgalma nincs, és bejárókkal is ritkán találkozhatunk.

4. Az 1989-es fordulat óta a városoknak és a falvaknak is megnőtt a mozgástere. Az önkormányzatok, és a civil szervezetek izmosodása az identitástudat, és az oly sokszor emlegetett egészséges lokálpatriotizmus megerősödéséhez vezetett. A lakótelepeken általában gyenge a lakhellyel való azonosulás, Káposztásmegyeren azonban a zártság, az emberléptékű házak nagyobb aránya, és a vegyesboltoknál említett intim miliő ellensúlyozza a negatív anomáliát. Az identitástudat erősödését szolgálja az is, hogy a lakások többségét a lakók megvásárolták. Azóta igen érdekes jelenségnek lehetünk tanúi. A lakók egyre több helyen gondozásukba veszik a lépcsőházakat, a lifteket, a házak előtti kis előkerteket, erélyesen fellépnek a falfirkáló, rongáló gyerekekkel szemben, és szemmel láthatóan jobban vigyáznak a házra, mint máskor. A civil szféra erősödését jelzi, hogy saját részönkormányzat alakult. A részönkormányzat deklarálta az Újpesti Önkormányzat alatt kíván dolgozni és valóban ez tűnik az egyetlen racionális lehetőségnek mégis sokan úgy vélik, hogy a városrész előbb-utóbb elszakad a IV. kerülettől. 1996 nyarán alakult meg a "Káposztásmegyerért egyesület", amely az összetartozást hivatott erősíteni. Az alapítók célja, hogy a káposztásmegyeriek pártállástól függetlenül fogjanak össze. Újpest

főépítész szerint: "Rajtunk - a város polgárain (legyünk bármilyen "csapat mezében") - és senki másan nem múlik, hogy az adott lehetőségen belül lépéseinket milyen irányba tesszük. Nem várhatjuk, hogy városunk szebb, otthonosabb, emberszabásúbb, tisztább, barátságosabb legyen, nekünk kell azzá tenni. (...) (Bocsáss meg nekem Madách mester): a gép nem forog, ha az alkotó pihen."⁶

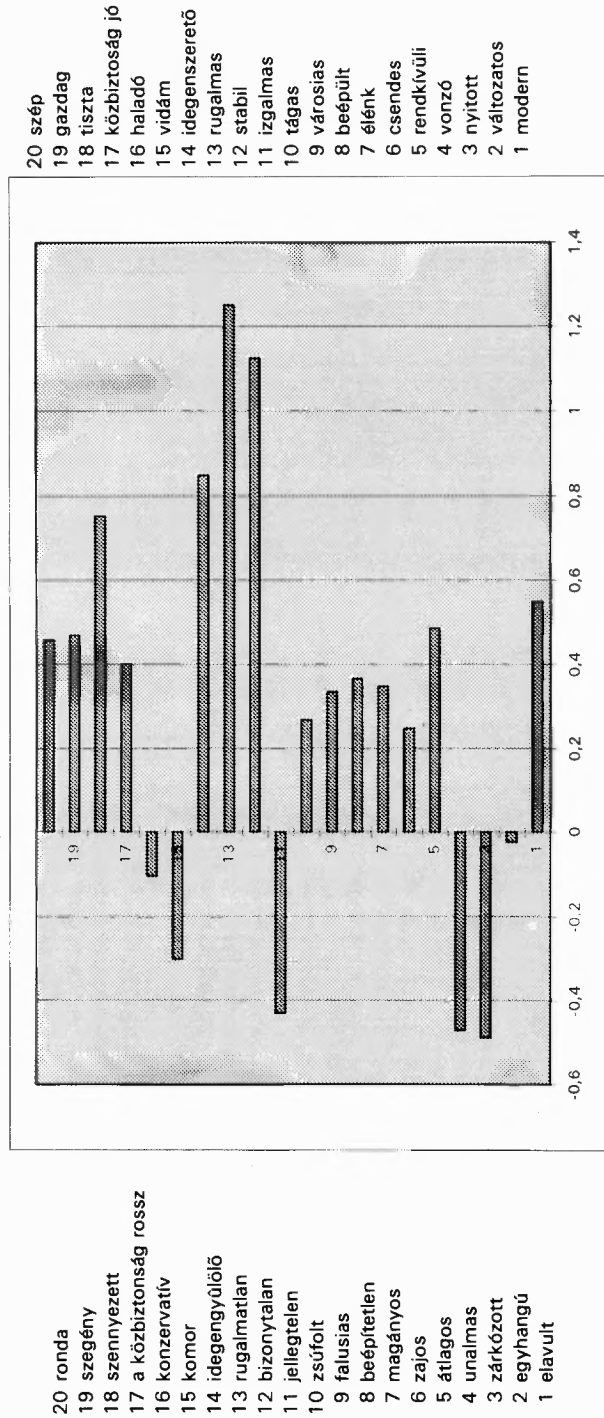
5. A lakótelepeken a fiatalok az országos átlagnál jóval nagyobb arányban reprezentáltak. Káposztásmegyer népessége is jóval fiatalabb az átlagosnál. A 19 évnél fiatalabbak aránya 49% szemben a 24%-os budapesti átlaggal. (A főiskolai/egyetemi végzettség 23%, a fővárosi 10,6%-kal szemben) A relatív fiatalság az előrejelzések szerint még évtizedekig megmarad, sőt a kerület vezetői a fiatalok magas arányának "visszatérő hullámmásával" számolnak. Ezen visszatérő hullámra viszont csak akkor lehet számítani, ha a szülőképes korú nők nem költöznek el, tágabb értelemben, ha a fiatalok sajátjuknak érzik a városrészt. Egy kérdőíves felmérés keretében Egedy Tamással azt vizsgáltuk meg, hogy a fiataloknak milyenek a városrészszel szembeni érzelmeik, és miket tartanak a leg súlyosabb városi gondoknak.

A felmérést a Babits Mihály Gimnázium (BMG) 3., 4. osztályosai körében végeztünk el. (Az összes 17-18 éves gimnazistát megkérdeztük, de az alábbiakban csak a Káposztásmegyeri lakosok válaszait mutatjuk be.) A válaszolók száma nem meríti ki a statisztikai sokaság fogalmát, és a gimnazisták sem tekinthetők az egész Káposztásmegyert reprezentáló mintának, ugyanakkor a mintavétel jól reprezentálja a felnőttkor küszöbén álló, a jövőben valószínűleg felsőfokú végzettséget szerző csoportot, kiket jó lenne a városrésznek megtartani (A BMG felvételi aránya 62%). A jövőben tervezzük tágítani a vizsgált személyek körét.

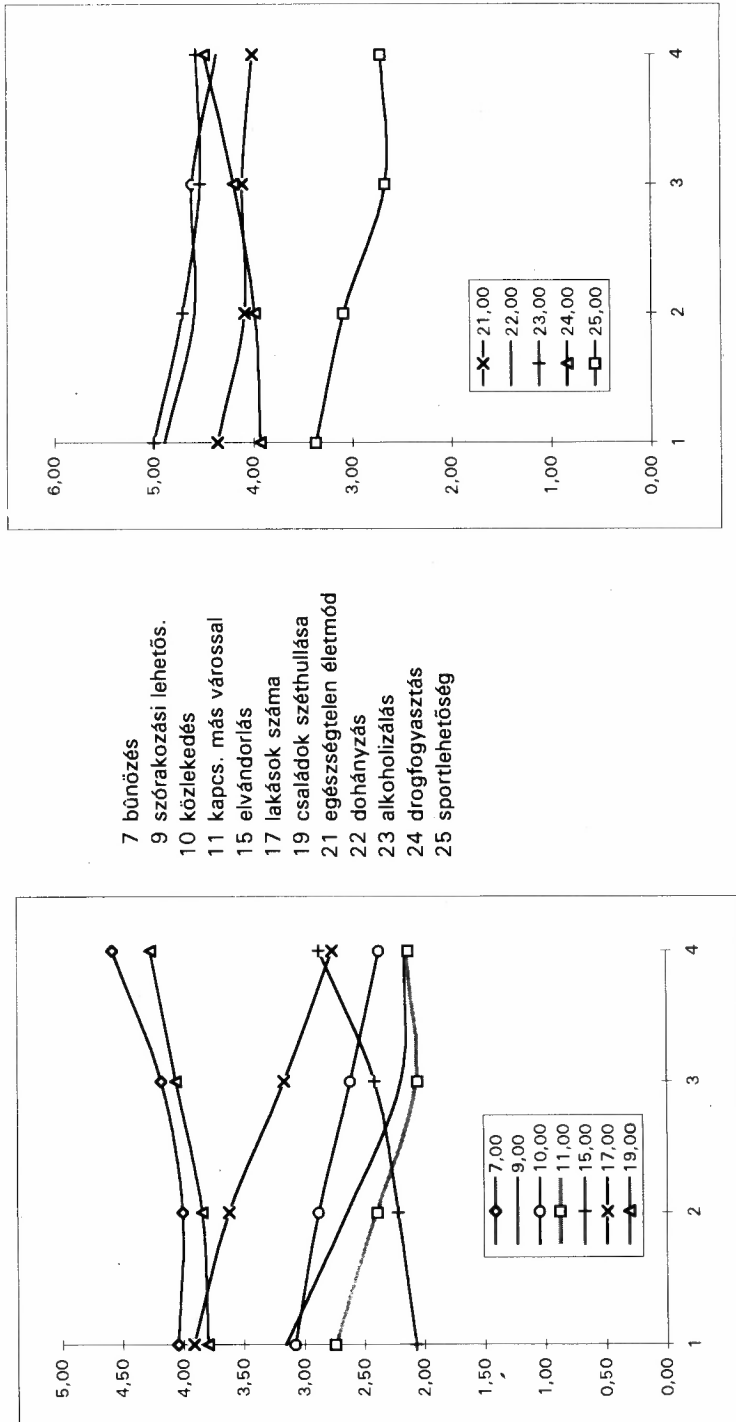
Az első kérdéscsoport egy polaritás-profil elkészítésére vonatkozott. -2 és +2 között (tehát egy ötfokú skálán) kellett jelölni, hogy ellentétes tulajdonságokra nézve milyennek ítélik Káposztásmegyert. A kérdések a szubjektív véleményre vonatkoztak, mely érzelmeken múlik (pl. szép, gazdag, vidám). A válaszok végül is Káposztásmegyer városimage-ére mutatnak rá a fiatalok szemszögéből. Az eredmény határozottan optimista képet mutat. A tulajdonságok többségét pozitívnak találták, a kérdések majd fele a 0,4-es érték felé kúszik, a stabilitás és a rugalmasság pedig a nagyon magas, 1-es értéket is meghaladja. Említésre méltó negatív értéket az unalmasság, jellegtelenség (izgalmas ellentétéként), és a zárkózottság vett fel (1. ábra).

A második kérdéscsoportban a városi problémákat kellett pontozni a gyerekeknek 1-től 10-ig, a jelenre és a jövőre vonatkoztatva. Jelen időben az egészségtelen életmódot, azon belül az alkoholizálást és a dohányzást, illetve a környezetszennyezést, a parkok hiányát érzik legnagyobb gondnak. A "második vonalban" nagyon kicsi a különbség. A szegénységet, a munkanélküliséget, a rossz közbiztonságot, a családok széthullását a fiatalok még nem érzik olyan súlyos gondnak, mint a felnőttek. Az elvándorlás, a más városokkal való összeköttetés és a helyi közlekedés 3-as, illetve alacsonyabb értéket vett fel és ez nagyon jó eredmény. A szórakozási és a kulturális lehetőségekre vonatkozó két kérdés is alig haladja meg a 3-as értéket. (Ez utóbbi látszólag ellentmond az előző feladatban az "unalmasságról" mondott véleménynek, a valóságban azonban a "nem gond a közlekedés" érzéssel magyarázható.) A közlekedés kérdésköre különben is érdekes, hiszen a felnőtteknek ez az egyik leg súlyosabb problémája (2. ábra).

1. ÁBRA
Kaposztásmegyér image-profilja a BMG 17-18 évesei szerint
(The image-profile of Kaposztásmegyér, by the 17-18 years old students living there)



2. ÁBRA
Kaposztásmegyer gondjainak változása a BMG 17-18 évesei szerint (10, 30 és 50 év múlva)
(The main problems in Kaposztásmegyer, now and in the future - after 10, 30 and 50 years)



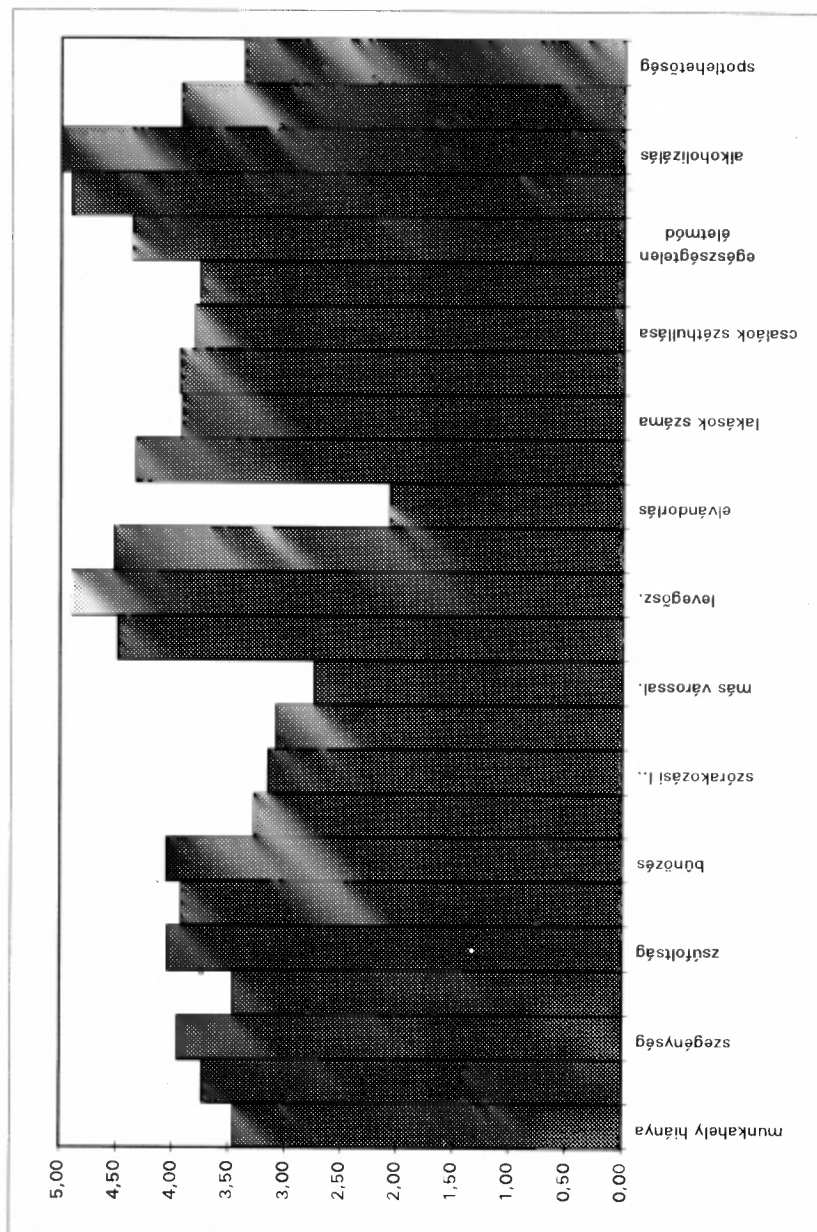
A városi problémák jövőbeni alakulására vonatkozóan a gyerekek nem számítanak nagy változásokra. Említésre méltó változást csak néhány esetben tapasztaltunk. Főképp az infrastrukturális kérdésekben várnak javulást, úgy gondolják az életmód is javulni fog, ugyanakkor a drogfogyasztás, a bűnözés erősödését jósolják, valamint, az elvándorlás problémaköre is elmozdul a mostani szerintük nagyon alacsony színtről (3. ábra). A kérdéssorra a 13-14 évesek is válaszoltak, ezek elemzése azonban meghaladja a jelenlegi keretünket.

6. Kaposztásmegyer fejlődésére tehát szó szerint igaz a megállapítás, hogy a városrész "kicsit félbemaradottnak hat. (...), tehát az évtizedek múlva újra visszatérő ciklus jószerivel a régiben abbamaradt munkák folytatásával kezdődhet."⁷ Valóban újrakezdődnek az építkezések. Idén került elfogadásra Kaposztásmegyer részletes rendezési terve, annak reményében, hogy az évtized egyik legnagyobb városépítészeti vállalkozása veszi kezdetét.

A részletes tervből, most csak néhány jelentősebb elemet emelünk ki. Kaposztásmegyeren egy forradalmian újszerű beruházás veszi kezdetét. A tervek mérete és sokoldalúsága oda mutat, hogy Kaposztásmegyer - amely már most is határozottan elkülönülő ökológiai egység - egy sokfunkciós városrész lesz - város a városban. A korábbi tervekkel ellentétben "kertváros" és "vállalkozói negyed" épül. A vállalkozói negyed nevű részben három zóna különül el: legtávolabb a kettes főút mentén a zajos, sok alkalmazottat foglalkoztató 1-2 ha-os üzemek kaphatnak helyet, a teherautó- és kamionforgalom szigorú szabályozása mellett. A második zónába a közép-vállalkozások települhetnek 3000-4000 m²-es telkekre, a legbelső, harmadik zóna pedig az 1200-1500 m²-es családi kisvállalkozásoké, melyeknek környezeti és építészeti szempontból szigorú feltételeknek kell megfelelniük. Teherautóforgalmat sem vonzhatnak, szigorúan meghatározott a műhely, a garázs és a lakások helye, mérete, homlokzata. Ezen városrész 13,75ha területen remélhetőleg a funkcionális gyarapodás, és a munkahelyteremtés mellett bevételekhez is juttatja az önkormányzatot. A vállalkozói negyed ingatlanjai bizonyára nagyon értékesek lesznek, és kedvező eséllyel, jól menő vállalkozásoknak adnak majd teret, (a városrész határában fog futni az M0-ás körgyűrű). Az autópálya-építést sokan elleneztek, mert környezeti ártalomtól tartanak, ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy gazdasági szempontból a városrészre nagyon is kedvező hatással lehet. Határozat született arról is, hogy a terület értékesítéséből befolyó bevételek Kaposztásmegyer köztisztviselőinek építésére fordítódjanak (áruház, sportpálya, templom). Az üzleti érdekek érvényesítésére a fővárosi és a kerületi önkormányzat "zászlaja alatt" a napokban részvénytársaság alakult (Észak-pesti Ingatlan- és Térségfejlesztési Rt).

A kertváros nevű terület 47,7 ha területére maximum háromszintes saját lakókerettel rendelkező épületek épülnek. 1778 db az átlagosnál értékesebb lakást terveznek. Építészeti, környezeti, és városképi szempontból ugyancsak rendkívül részletesek a tervek. A szigorú tervezés ugyanakkor a tervezhetőség elméleti kérdéseit is felveti. Mennyit ér a terv? Erre a kérdésre a főépítész a már említett cikkben megadta válaszát: " Egy terv önmagában nem vállalkozhat arra, hogy feszültségeket oldjon fel, gondokat orvosoljon, arra viszont igen, hogy tanácsokat, útmutatásokat adjon mindazoknak a szakembereknek, kiknek kötelessége, és felelősége a gyógyító beavatkozás." ⁸

3. ÁBRA
 Kaposztásmegyer gondjainak súlyossága a BMG 17-18 évesei szerint
 (The strengthness of the problems in Kaposztásmegyer now)



A tervek csak kereteket adnak, megmutatják miként fokozható a regionális potenciál, de Kaposztásmegyer jövője attól függ, hogy a kerület vezetői miként gazdálkodnak a meglévő belső (endogén) erőforrásokkal, és miként fejlesztik a ma még hiányzókat. *Rechnitzer János* rendszerezése alapján "az alábbi tényezőcsoportokhoz köthetők az endogén források, mint a regionális potenciál meghatározói:

- tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon),
- munkaerő adottsága, iskolázottsága, képzettsége,
- infrastruktúra felszereltsége,
- földrajzi helyzet,
- környezeti állapot és minőség,
- piaci kapcsolatok (keresleti tényezők),
- szocio-kulturális adottságok,
- döntési, intézményi és hatalmi rendszer.

(...) ezen endogén tényezők (...) bizonyos társadalmi, gazdasági körülmények között megindíthatnak aktivizációs folyamatokat, kiválthatják, vagy magukban hordozhatják az adott régió megújításának lehetőségét." Mint az eddigiekből kiderült a városrész ma még csak néhány erőforrás terén jelentős, a következő évtizedek azonban Budapest egyik legdinamikusabb városrészévé tehetik Kaposztásmegyert.

Irodalom

- Gséfalvay Z. (1994) *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Ikva Kiadó, Budapest. 366. o.
Enyedi GY. (1988) *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 124. o.
In város születik (film)
Perényi I. (1983) Lakótelep-építés vagy komplex városfejlesztés. In *Városépítés 2.sz.*
Rechnitzer J. (1993) *Szétszakadás vagy felzárkózás*. MTA RKK, Győr. 208. o.
Szirmai V. (1988) *Csinált városok*. Gyorsuló Idő Sorozat, Magvető Kiadó, Budapest. 240. o.
Városok évkönyve. (1987) Magyar Urbanisztikai Társaság.

Abstract

Nowadays Kaposztásmegyer is a part of the Hungarian capital, struggling with a lot of problems, but achieving some advantages, too. It's position is positive looking at the people, the local society (e.g. age-structure), or it's achitectural profile, but negative if we see the infrastructural level, the isolation from the inner part of the capital. The improvemens in the near future may result a sudden development, some other people wait stagnation, the third opinion says that great mass of environmental pollution will come. The truth is: Kaposztásmegyer is the city of the fututre, if we see the things on an optimistic way, or the pessimistic.

A VÁROS ÉS AZ IFJÚSÁG - BUDAPEST, GYŐR ÉS SZARVAS A FIATALOK SZEMÉVEL

(The city and youth – Budapest, Győr and Szarvas, as the young perceive them)

EGEDY TAMÁS

Bevezetés

Talán nincs is ember a Földön, aki ne találkozott volna a várossal, ne halott volna róla, ne élte volna át személyesen előnyeit vagy éppenséggel hátrányait. Az embereket vonzza a város és a városi életmód. Képek, elvárások, célok, vélemények fogalmazódnak meg bennünk, melyek természetesen idővel változhatnak, hiszen változik maga a város is. Az idő előrehaladtával megszerzett benyomásainkból és tapasztalatainkból fokozatosan kialakítunk magunkban egy képet, mely egyúttal a városhoz fűződő érzelmi viszonyunkat és értékítéleteinket is befolyásolja (városimage). Ez az image azonban sokkal többet rejt magában, mint a környezet gondolkodásunkat és érzelmeinket befolyásoló szerepét, hiszen az ember a valós világ benne kialakult szubjektív képe alapján tájékozódik, él és cselekszik (*Cséfalvai* 1994; *Szakál* 1995).

A város tulajdonképpen olyan, mint egy óriási kirakójáték, ahol a várt anyagi és szociális felemelkedés lehetősége (vagy éppenséggel a lesüllyedés veszélye), a karrierlehetőség, a jobb ellátottság, a kulturális lehetőségek stb. éppúgy hozzátartoznak a képhez, mint az egészségtelenebb és veszélyesebb életmód, vagy a nagyobb környezetszennyezés. A ma városait ismerve tudjuk, hogy bár a mozaikdarabokból kirakható egy kép, de az egyes darabok aránytalanok.

A kutatás módszere

1996 áprilisában Rigóczki Csaba kollégámmal (ELTE Általános Gazdaságföldrajzi Tanszék) közösen kérdőíves felmérést végeztünk az ország 3 városának egy-egy kiválasztott gimnáziumában. Vajon milyennek ítélik meg lakóhelyüket a fiatalok? Hogyan látják városuk jelenét és jövőjét? Milyen problémákkal kell szembe nézniük a jelen és a jövő városaiban a fiataloknak? Ezekre a kérdésekre kerestük a választ a közvélemény-kutatás során.

A felmérést Budapesten, Győrben és Szarvason végeztük el. A három település kialakulásában és történelmi fejlődésében lényeges különbségek mutatkoznak, bár hasonló vonások is felfedezhetők. Ilyen tényező például, hogy mindhárom város kialakulásában és életében fontos szereppel bírt és bír ma is a folyó, továbbá - történelme során nagy - jelentősége volt az itt található kitűnő átkelőhelynek.

Budapest három külön fejlődési utat bejárt városból jött létre és óriási fejlődésen ment keresztül, kiterjedt agglomerációs gyűrűvel rendelkezik, kitűnik a tercier és kvaterner

funkciók koncentrációjával. Jelentős innovációs központ, nemzetközi szerepköre erősödik. A felmérés itteni célgimnáziuma a 116.000 fős IV. kerület egyik alkörzetében, az 1980-as évtized során kiépült Káposztásmegyeren található.

A 127.000 lakosú Győr gyorsan fejlődő megyeszékhely. A korábbi kereskedő, majd iparváros a Kisalföld, egyben az ország egyik legfejlettebb régiójának közlekedési, kereskedelmi, ipari és kulturális központja. Gazdasági élete dinamikus, innovatív alapokon nyugszik, szellemi centrummá alakulása folyamatos.

Szarvas területe régóta lakott vidék volt, kedvező földrajzi fekvésnek köszönhetőe létrejöttét. A mai Szarvas 1722-ben alakult az elnéptelenedett területen, lényegében telepített község. Egyik nagy előnye a rendelkezésre álló óriási földterület volt. Gazdaságára hosszú időn keresztül az állattenyésztés és másodlagosan a földművelés volt jellemző. A 19.000 lakosú alföldi kisvárost az urbanizáció szintjében és ütemében időbeli lemaradás jellemezte, s mint mezővárosi múltú alföldi település, később is csak nehezen aktivizálódott (Mendöl 1981).

A közvélemény-kutatást a budapesti Babits Mihály Gimnázium, a győri Révai Miklós Gimnázium, valamint a szarvasi Vajda Péter Gimnázium 17-18 éves tanulói körében készítettük. Összesen 382 fiatal vett részt a felmérésben, közülük 331 az adott város lakója. Az ő eredményeik kerültek feldolgozásra: 123 kérdőív Budapestről, 120 Győrből és 88 Szarvasról. A minta egy bizonyos korosztály egy bizonyos rétegére reprezentatív. Felmérésünkkel bepillantást szerettünk volna kapni e réteg, a közeljövő aktív nemzedékének véleményébe és gondolkodásmódjába.

A kérdőív felépítése és néhány konkrét eredmény bemutatása

A kérdőív három részre osztható: szemantikus differenciál, polaritásprofil; pontozásos táblázat a jelenre és jövőre vonatkozóan; kérdések a fiatalokhoz.

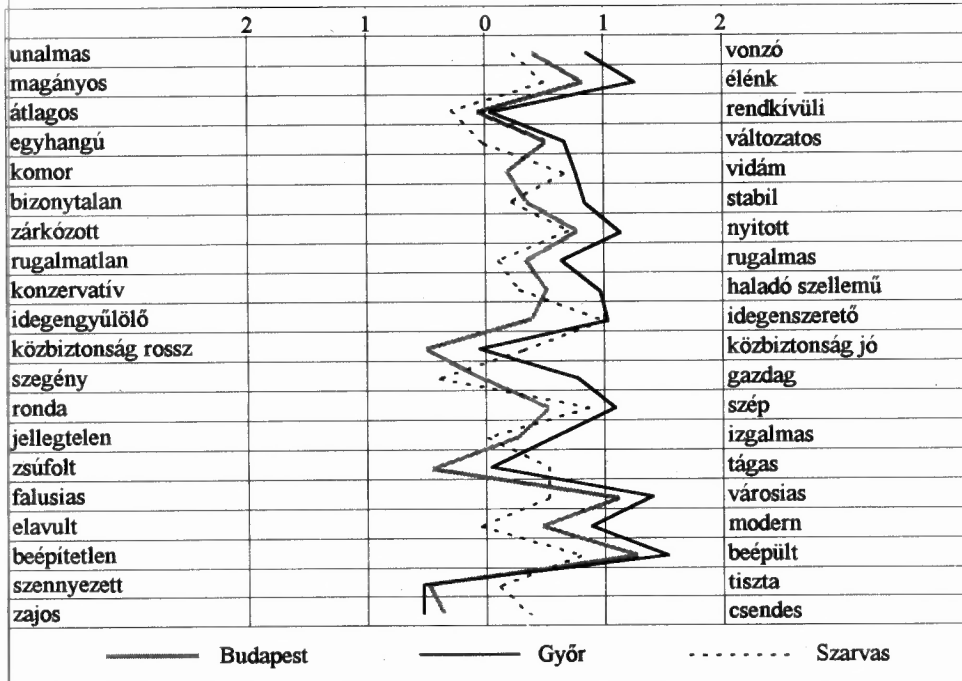
Szemantikus differenciál, polaritásprofil

A szemantikus differenciál és az eredményekből létre hozott polaritásprofil a perception kutatások kedvelt eszköze, melynek során ellentétes tulajdonság-párok között kell elhelyezni a vizsgált várost vagy városrészt (Cséfalvay 1990, 1994). A módszer eredménye - mint néhány hasonló módszeré - erősen függ a vizsgálati személyek korától, képzettségi szintjétől, szociális és szakmai helyzetétől stb. A kapott eredmény az egyes ember életének előrehaladtával változik, a fiatalok inkább emocionális alapsémák szerint döntenek, míg az idősebb korosztályok jelen- és jövőorientáltak, inkább racionális alapon viszonyulnak a valósághoz és élnek meg környezetüket. Mindezek megnehezítik az eredmények felhasználhatóságát, általánosíthatóságát (Hofmeister 1994).

A kiválasztott tulajdonság-párokat az értékelés után csoportosítottuk a város atmoszférája, a társadalmi miliő, a városszerkezet és a környezet szerint (1. ábra). Győr és Budapest profilja rendkívül hasonló, de Győr esetében a zajos-csendes tulajdonságpár kivételével mindenhol "pozitívabb". Mind Győr, mind Budapest esetében kiemelhető a város beépültsége, városias jellege és élénksége, ugyanakkor mindkét várost inkább szennyezettnek és zajosnak ítélik meg a diákok. Emellett Budapest zsúfoltságával, és rossz közbiztonságával is kitűnik. A szarvasi fiatalok városukat idegenszerűtőnek és szépnek tartják, ugyanakkor átlagosnak, és inkább szegénynek. Egyik várost sem tartják rendkívülinek az ott élő fiatalok, értékre is igen közel helyezkednek el egymáshoz.

1. ÁBRA

Budapest, Győr és Szarvas image-e szemantikus profilok mentén
(The image of Budapest, Győr and Szarvas, by semantic-profiles)



A kívülállók valószínűleg teljesen máshogy nyilatkoztak volna. Egy városlakó ugyanis teljesen máshogy éli meg lakóhelyét, a valóság más elemei kerülnek előtérbe nála, más információszűrőt használ (saját image), mint egy odalátogató turista (idegen image). Érdekes emellett az is, hogy a válaszok alapján a budapestiek nem érzik sem sokkal stabilabbnak, sem nyitottabbnak városukat, mint a szarvasiak.

Pontozásos táblázat a jelenre és jövőre vonatkozóan

A kérdőív következő részében a tanulóknak különböző folyamatokat kellett pontozni aszerint, hogy azok mekkora problémát jelentenek városukban jelenleg, illetve mekkorát fognak jelenteni majd a közeli és távoli jövőben (10 illetve 30 és 50 év múlva). Felvetődik a kérdés, vajon van-e értelme 50 évre előretekinteni, mikor a szakemberek is csak körülbelül 2020-ig gondolkodnak "távoli jövőben", próbálnak meg prognosztizálni egyes folyamatokat? Mi viszont arról az oldalról próbáltunk közelíteni a problémához, hogy a vizsgált 17-18 éves fiatalok megközelítőleg 50 év múlva lesznek öregek, vagyis a kérdést a következőképpen is megfogalmazhatnánk: "milyen lesz városod, mire megöregszel?". Így a tanulók számára jobban érzékelhetővé válik az idő, a nagy ugrás a jövőbe. A fent említett pontozáshoz egy 1-től 10-ig terjedő skála állt a fiatalok rendelkezésére, ahol 1 "nem jelent problémát", 10 pedig "rendkívül súlyos probléma" értéktételnek felelt meg. A viszonylag széles skála megválasztásával a megfelelőbb differenciálási lehetőséget próbáltuk biztosítani. Az alábbiakban csak néhány érdekesebb megállapítást szeretnénk bemutatni.

A *munkanélküliség* a rendszerváltás utáni magyar társadalom egyik súlyos, kezelendő problémái közé tartozik. A nehézipar strukturális válsága, a nyílttá vált munkanélküliség, a gazdaság konjunkturális válsága és a modernizációs hatások mind időben és térben, mind pedig mértékükben eltérő módon jelentkeztek az ország különböző adottságú területein, így a munkanélküliség jelentős regionális különbségeket mutat hazánkban (Dövényi 1993). Jelentős törésvonal húzódik Balassagyarmat és Mezőhegyes között, mely a legmagasabb munkanélküliséggel rendelkező megyéket választja le. A munkanélküliségi ráta értékeit megvizsgálva megállapítható, hogy mindhárom városban alatta marad az országos átlagnak. Köztudott, hogy Budapesten és a nyugati határvidék megyéiben kedvezőbbek a munkanélküliségi mutatók, Békés megye viszont az észak-magyarországi régió után a legmagasabb rátájú megyék közé sorolható. Szarvas kedvezőbb helyzete többek között azzal magyarázható, hogy a munkanélküliek tömege elsősorban az elmaradottabb észak-, észak-keleti és dél-keleti régiókra, illetve a kisebb településekre (1000 fő alatti falvakra) koncentrálódik (Bereczki 1989).

A felmérés eredményei nem tükrözik a tényleges helyzetet. A fiatalok ugyanis súlyos problémának látják városukban a munkanélküliséget, különösen Budapesten, ahol a valóságban a legalacsonyabb. Mindez a sajtóban, televízióban elhangzó hírek, információk sajátos interpretálásából származik. A fiatalok manapság naponta hallanak a munkanélküliségről, különösen a nagyobb városokban rendszeresen találkozhatnak hajléktalan, munkanélküli emberekkel. Mindhárom városban optimisták a tanulók a munkanélküliség jövőbeli alakulását tekintve. A távoli jövőben sikerül visszaszorítani a munkanélküliséget, s egyre kisebb gondot jelent majd.

Az *előregeledést* a válaszok alapján a budapestiek látják legnagyobb problémának városukban, s szerintük ez hosszú távon sem fog jelentősen változni. Győrben és

Szarvason ugyanakkor csak közepesen súlyos problémának tekintik. Különbség a két város fiataljainak véleményében, hogy míg Szarvason a probléma jelentősége nem fog változni, addig Győrben egyre inkább emelkedik majd. Az idős népesség aránya az elmúlt évtizedek alatt jelentősen megnőtt a három városban (1. táblázat). Legrosszabb a helyzet Szarvason, ahol az öregek aránya már lényegesen meghaladja az országos átlagot. (A város társadalma sokáig labilis típusú volt, vagyis a település növekvő népességszám mellett is kedvezőtlen korösszetétellel rendelkezett.) A kilencvenes években a társadalmi típus hanyatlóvá vált, azaz a népesség számának csökkenése mellett a korstruktúra is erősen előregedő volt (Valér 1993). A város intézményeiben egyre több a teljesen elesett, állandó ápolásra szoruló idős ember, ami egyre jelentősebb költségáfordításokkal jár. Az, hogy a szarvasi fiatalok mégis kisebb problémaként jelölik meg az öreg népesség arányának emelkedését, mint a budapestiek, talán a vidéken még jobban meglévő hagyománytiszteletre és az idősebbekkel szemben tanúsított nagyobb fokú toleranciára vezethető vissza (Czibulka 1996).

I. TÁBLÁZAT

A 60 év felettiek aránya Budapesten, Győrben és Szarvason (1949-1995) (%)
(The share of population over 60 years in Budapest, Győr and Szarvas)

	1949	1960	1970	1980	1990	1995
Budapest	11,4	15,1	18,7	20,2	21,6	21,7
Győr	10,6	12,4	14,4	13,5	15,9	17,1
Szarvas	15,6	17,7	21,3	20,7	21,8	25,7

Forrás: saját adatgyűjtés

A *túlszűfoltosság* a tipikus nagyvárosi problémák közé tartozik. Egy kritikus pont elérése után olyan túlnépesedés jöhet létre a városban, ahol az ember térigény-szükséglete már nem elégítődik ki. E folyamat következményeit, vagyis az agresszív megnyilvánulások számának emelkedését, az egyének közötti szociális interakciók csökkenését, az elmagányosodást a tömegben, az állandó stressz-szituációkat összefoglaló néven crowding-effektusként is említi a szakirodalom (Kalin 1972, Atteslander 1975). Budapesten rendszeresen találkozhatunk ezzel az effektussal. Nem véletlen tehát, hogy a túlszűfoltosságot itt értékeli legnagyobb problémaként a fiatalok, sőt ennek emelkedésére számítanak a jövőben. Győrben a tanulók megítélése szerint ugyancsak nőni fog a zsűfoltosság, s a távoli jövőben majdnem el fogja érni a budapesti szintet, míg Szarvason sem jelenleg, sem a jövőben nem jelent majd problémát. Ismerve azonban a megindult és folyamatban levő szuburbanizációt és dezurbanizációt, nem valószínűsíthető, hogy a fiatalok által prognosztizált változások be fognak következni.

Minél nagyobbak a városok, annál nagyobb szerepet játszanak a globális környezet alakításában. A város terjeszkedése során az ember mezőgazdasági területeket betonoz le, természetes élőhelyeket korlátoz vagy semmisít meg. Egyre jobban koncentrálódnak a környezeti ártalmak, s egyre nő az emberre leselkedő veszélyek száma (Fodor 1992). A tanulók megítélése szerint elsősorban Budapesten, illetve Győrben súlyos probléma a környezetszennyezés és 10-15 év múlva várható annak tetőződése. A távoli jövőt tekintve optimisták a fiatalok, ha optimizmusnak nevezhető, hogy szerintük nem lesz nagyobb probléma a környezetszennyezés a jelenleginél. Ezt az optimizmust lehetne talán

kihasználni a fiatalok aktivizálásánál. Szarvason közepes problémaként tekintenek a környezetszennyezésre, mely a távoli jövőben egyre súlyosbodó gondot jelent majd.

A levegőszennyezés - a motorizáció előrehaladtával - korunk városainak egyik legsúlyosabb problémájává lépett elő. Így látják ezt a budapesti és győri fiatalok is, akik szerint a levegő minősége a jövőben sem fog számottevően javulni, bár remélhetőleg romlani sem. Szarvason közepes problémának érzik a levegőszennyezést, hosszú távon annak romlásával számolnak, ami többek között a városon keresztülhaladó főútvonal számlájára írható. A tanulók részéről már ilyen kisvárosban is felvetődik a forgalom elterelésének gondolata, s ezzel a település belvárosának tehermentesítése. A hasonló probléma Győrben - a nemrég átadott elkerülő szakasszal - már részben megoldódott. Kétségtelenül Budapesten a legrosszabb a helyzet. A fővárosban forgalomban levő autók felelősek elsősorban a rossz levegőminőségért: a levegőt szennyező nitrogén-oxidok több mint 40%-a, a szénhidrogéneknek és a szén-monoxidnak pedig több, mint 70%-a a közlekedésből származik, melyek felhígulását ráadásul a belváros erős beépítettsége, a szűk utcák és a magas házak hátrányosan befolyásolják. Megemlítendő még az ólom, továbbá a szálló por, melynek mértéke szinte állandóan meghaladja az egészségügyi határértéket.

A városok növekedésével és a gazdasági-technikai fejlődés előrehaladtával az elmúlt két évszázadban az ember annyira átalakította környezetét, hogy már külön városi ökoszisztémáról kell beszélnünk (Hofmeister 1994; Sukopp-Wittig 1993). Ennek a messzemenően mesterséges ökoszisztémának meghatározó elemei a városi zöldterületek, parkok és ligetek, amelyek a városökológiai vizsgálatoknak, a várostervezésnek és a városrendezésnek is fontos célterületei (Perényi 1976, Nagy 1995, Lichtenberger-Cséfalvai-Paal 1995). A zöldterületek egyik legfontosabb feladata az urbanizációs ártalmak csökkentése, mérséklése. Meg kell említeni ezen területek rekreációs jelentőségét is, ugyanis alapvetően befolyásolják az ember közérzetét, így alkotó és munkakedvét is. Budapest helyzetét kiemelve megállapítható, hogy a zöldterületek aránya az elmúlt évtizedben növekedett - 1985-ben 59 km² (11%), míg 1994-ben 74 km² (14%) volt. Ugyanakkor például az egy lakosra jutó gondozott parkterület nagysága egyes kerületekben lesújtó helyzetet mutat: a felmérés kerületében is elmarad ez az érték (9 m²/fő) a fővárosi átlagtól (13 m²/fő). A fiatalok a zöldterületek problematikájáról hasonlóan nyilatkoznak, mint a levegőszennyezéséről, annyi különbséggel, hogy ezt valamivel kisebb problémának látják. A tendencia is rendkívül hasonló, Győrben és Budapesten nem számítanak a probléma súlyosságának csökkenésével. A győriek szerint városukban a helyzet a jövőben romlani fog, s bár jelenleg az egy főre jutó zöld- és parkterület a két városban nem tér el lényegesen egymástól, 10-15 év múlva a zöldterületek hiánya és minősége okozta nehézségek meg fogják haladni a fővárosi szintet. Szarvason a probléma nem jelentős, bár a levegőszennyezéshez hasonlóan, annak emelkedésével számolnak. A jelenlegi kedvező helyzethez az is hozzájárul, hogy a város zöldterületeinek állapota jó és nagy gondot fordítanak intenzív kezelésükre.

Az egészségtelen életmódot és azon belül is a dohányzást és az alkoholizálást értékelték a fiatalok a legsúlyosabb problémának az összes felvetett folyamat közül. Egyre súlyosbodó problémák ezek, s egyre szélesebb körben érintik a mai fiatalokat. Az egészség és a sport leértékelődött a tanulók szemében, szerepüket átvette a diszkó, és a mértéket gyakran nem ismerő szórakozás... A fiatalok szerint a fent említett folyamatok egyre kisebb problémát fognak jelenteni a jövőben. (remélhetőleg nem azért, mert a társadalomban általánosan elfogadottá válnak...) Mindez nem mondható el a

drogfogyasztásról. A fiatalok ezt jelenleg nem értékelik annyira súlyos problémának, mint a dohányzást vagy az alkoholfogyasztást, de a jövőben jelentős emelkedésével számolnak. Az a tény, hogy a drogproblémákat mindhárom városban már jelenleg is közepesnek ítélik meg arra utal, hogy a drogfogyasztás a középiskolások körében már régen nem nagyvárosi probléma, eljutott a vidéki kisvárosokba is.

A kérdőív második egységét összefoglalva - figyelembe véve az itt nem elemzett eredményeket és azt is, hogy válaszaik alapján a lányok általában pesszimistábbak (vagy realisabbak, kritikusabbak és jobban aggódnak a jövőért?), mint a fiúk - megállapíthatjuk, hogy a fiatalok inkább optimisták a jövő városát és a benne folyó életet tekintve.

Kérdések a fiatalokhoz

Az első kérdés arra vonatkozott, hogy összességében *elégedett-e* a diák városával. A kérdés roppant egyszerűnek tűnik, jelentősége azonban túlmutat rövidségén és tömörségén. Itt szeretnék ismételtén utalni arra a korábbi megállapításra, hogy a fiatalok környezetüket elsősorban emocionális alapon élik meg, és értékelik. Nem szabad elfelejteni, hogy ezek a fiatalok röviddel életük egy fontos fordulópontja, az érettségi előtt állnak. A várossal való általános elégedettség, egyértelműen befolyásolhatja a diák jövőre vonatkozó elképzeléseit, a továbbtanulási, lakóhely-választási és letelepedési preferenciáit. A várossal való elégedettség terén jelentős különbségek mutatkoznak az egyes vizsgált települések között. A győri fiatalok döntő többsége (89%) elégedett a várossal. Ugyanez mondható el Szarvasról is, ahol azonban az érték már nem éri el ezt a magas arányt (83%). Budapest esetében már jelentősen megoszlik a diákok véleménye, a megkérdezetteknek mindössze 70%-a mondott igent a kérdésre. Mindez talán azzal hozható összefüggésbe, hogy habár a város előnyei koncentráltabban vannak jelen a fővárosban, azonban ugyanez elmondható a hátrányokról is. A fiatalokban már egyértelműen tudatosult, hogy a nagyvárosi életnek árnyoldalai is vannak.

A második kérdés szorosan kapcsolódik az előzőhöz, ugyanis arra kérdez rá, hogy a fiatal - elégedettsége mellett vagy ellenére -, *jelenlegi városában tervezi-e leélni életét.* Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a településsel való elégedettség befolyásolhatja a fiatalokat, de önmagában kevés ahhoz, hogy helyben is tartsa őket. A szarvasi megkérdezettek 65%-a, a győrieknek 60%-a, a budapestieknek pedig csak az 54%-a nyilatkozott úgy, hogy nem jelenlegi városában tervezi leélni életét. Ijesztően magas számok ezek, mikor az önkormányzatok és a városok jövőjéért aggódó lokálpatrióták rendszeresen azt hangsúlyozzák, mennyire fontos lenne a fiatalság, a fiatal értelmiségiek megőrzése, megtartása. Az elkövetkezendő években a megkérdezettek véleménye természetesen módosulhat, illetve módosulni is fog - például az egyik diák "az állástól függően" megjegyzéssel egészítette ki válaszát -, de amennyiben a fenti tendenciák valószínűleg meg, különösen Szarvas esetében számolhatunk hátrányos folyamatok megindulásával.

A negyedik kérdés eredményei ugyanis azt tükrözik, hogy a *máshol letelepedni kívánók* körében nem a kisvárosok szerepelnek, mint céltelepülések. Bár a budapestiek számára vonzóan tűnik a kisváros, mint olyan, de - ismerte az Alföld hátrányosabb helyzetét - nem valószínűsíthető, hogy a későbbi elköltözés esetén alföldi kisvárosra esne a választásuk. Konkrétabban megvizsgálva azok válaszát, akik nem az adott városban képzelik el jövőjüket kiderül, hogy a szarvasiak elsősorban a középvárosokat (61%), a

győriek a nagyvárosokat, metropoliszokat (53%), a budapesti fiatalok pedig ugyancsak a középvárosokat, illetve második helyen a kisvárosokat preferálnák új lakóhely választása esetén. Hogy a fiatal korosztályt mennyire vonzza a nagyvárosi élet "varázsa", mutatja a győri példa, illetve Szarvason is a második legtöbb szavazatot kapta a nagyváros-metropolisz kategória. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy több budapesti tanuló nem utasítja el kategorikusan a nagyvárost. Többen szeretnének egy másik nagyvárost vagy világvárost jövőbeli lakóhelyként kipróbálni. Egy fiktív migrációs folyamatot vázolhatunk fel a fiatalok körére az egyes településtípusok között.

A lakóhely típusát tekintve a fiatalok egyértelműen a kertváros mellett teszik le a voksot. Budapest és Szarvas esetében a válaszolók több, mint 90%-a kertvárosi jellegű városrészben szeretne élni, mely az emberek többsége számára a csendet, nyugalmat, harmóniát és egészséges életet testesíti meg, a város adta lehetőségek keretein belül. Ugyanakkor kevesen gondolnak arra, hogy a kertváros kisebb koncentráltságával és kompaktságával számtalan gazdaságossági problémát vethet fel. Győr esetében a válaszadók harmada belvárosi lakást szeretne. A kevésbé forgalmas belvárosi részek előnyöket is hordoznak magukban (rövid elérési idő, magasabb ellátottsági szint), továbbá a győri city sem beépítettségében, sem frekvenciájában nem hasonlítható össze a budapestivel.

Az ötödik és hatodik kérdés a *városok jelenlegi és jövőbeli népességére* vonatkozott. Nem titkolt célunk az volt, hogy képet kapjunk a fiatalok tájékozottságáról, illetve arról, hogy mennyire "érzik" a város nagyságát. A budapestiek a kérdést többféleképpen értelmezték, egyesek Budapestre, mások a kerületre írtak adatot, így kézzel fogható eredmény híján kénytelenek vagyunk Győrre és Szarvasra hivatkozni. Győr esetében a fiatalok átlagosan 153000 főben határozták meg a megyeszékhely népességét, ami kicsit túllícitálta a 127000 fős valós értéket. Lefelé nem tévedtek nagyot a tanulók, 100000 fő alatti érték nem szerepelt, viszont akadt diák, aki 400000-es nagyvárost varázsolt Győrből. A jövőre vonatkozó becslések szélesebb skálán mozogtak. Százezettől félmillióig terjedtek az értékek, átlagosan 191000 főben határozták meg a város lakosságának számát három évtized múlva.

A szarvasi fiatalok lényegesen nagyobb tájékozottságról adtak tanúbizonyságot a népességet illetően. Az átlagos 20800 fős lakosság egészen jól közelíti a város tényleges állandó népességét, a győrihez hasonló szélsőségek nem fordultak elő. 30 év múlva a fiatalok véleménye szerint 25500 fős város lesz, bár volt, aki 50000-re taksálta a jövőbeli lakosságszámot. A növekedési ráták ismerve hazánk népesedési mutatóit, enyhén fogalmazva is túlzottan optimistának mondhatók.

A kérdőív egyik legizgalmasabb részéhez érkeztünk az utolsó néhány kérdéssel, ugyanis itt a diákok írásos formában fejthették ki véleményüket, konkrét javaslatokkal, ötletekkel is előállhattak. A kilencedik kérdés a *városi élet előnyeire és hátrányaira* kérdez rá a fiatalok körében. A számtalan vélemény közül szeretnék kiemelni néhány tipikusan előfordulót, illetve az egyes városoknál kiemelve a csak ott elhangzottakat. Mindhárom város fiataljai kiemelték a város előnyei között a *jobb ellátottságot*, illetve azt, hogy *minden helyben elérhető*. Ez utóbbit elsősorban a vásárlási lehetőségekre vonatkoztatták, egyedül Szarvason emelték ki a fiatalok, hogy *közel van minden fontos intézmény*. Ugyanez mondható el a *jobb szórakozási, kulturális és munkalehetőségek* kiemeléséről. Elmondható, hogy a városi tanulók általában a *nyüzgéssel, modernséggel* azonosítják a városi életet (ld. a polaritásprofil: élelenség.).

Mind Budapesten, mind Győrben a közlekedést, illetve annak *szervezettségét*, valamint az *információáramlást* a város előnyei között tüntették fel. Utóbbi jelentőségének felismerése már a fiatalok szintjén jelentkezik, és kifejezésre jut. Nemcsak egy város gazdaságának és boldogulásának, hanem a benne élő egyének mindennapi életének és tevékenységének a motorja és mozgatója az információ. (Egyes kutatók az információra és annak áramlására, mint a jelenkori emberi természetes szelekció egyik legfontosabb tényezőjére tekintenek.)

A diákok csak Budapesten emelték ki a *szolgáltatások magasabb színvonalát*, illetve a *városias szellemet*. Ezzel szemben Győrben a város *érdekes* mivoltát és a *karrierlehetőséget* jelölték meg többen pozitívumként. Egy győri fiatal a város előnyei között említette, hogy *arctalannak lehet maradni*.

Szarvas esetében a kisváros tipikus előnyei jutottak kifejezésre a nagyvárossal szemben. Az itteni fiatalok egyfajta egészséges lokálpatriotizmussal szemlélték ezt a kérdést, s mintha sokkal jobban tudatosulna bennük a helyi értékek jelentősége, mely egyértelműen a város előnyére válik. Egyedül Szarvason emelték ki a fiatalok a *vízpart* jelentőségét, mint előnyt. (Korábbi vizsgálatok eredményei is kimutatták, hogy a győriek köztudatában már csak nagyon szerényen élnek az olyan szlogenek, mint a "nyugat kapuja" vagy a "vizek városa", Szakál 1993) Ugyanez mondható el a *sok értékes műemlékre* is, holott kétségtelen, hogy Győr és Budapest ilyen téren jóval gazdagabb, mint Szarvas. A város előnyei között említették még a szarvasiak a *szép környezetet*, a *kisebb szennyezettséget* és a *tiszta levegőt* is.

A város hátrányai között általában mindenki a *tömeg*, a *túlszűfolttság*, a *környezetszennyezés* (*zaj, szmog* stb.), az egészségtelen és túlhajszolt életmód fogalmazódik meg. A szarvasi fiatalok felrótták a városoknak, hogy *kicsi a rendelkezésre álló élettér*, *nagyobb a zűllés*, illetve *rosszabb az emberek viszonya*. A szarvasi diákok nagyobb része - fiúk és lányok egyaránt - negatívan viszonyulnak a 620 fős (3,3%) cigány kisebbség tagjaihoz. Csak utalásképpen szeretném megemlíteni, hogy Szarvas polaritáprofiljában mennyire pozitívnak ítélték a város idegenszeretét... A szarvasiak, de a győriek szerint is fejlesztésre szorulna a városban a felsőoktatás, probléma az egyetem hiánya. A negatívumok között sorolható fel a győriek szerint, hogy a városban általában kevesebb a zöldterület, gyakoriak az *undorító kockaházak*. A város *izgága, szűk, idegesítő, időnként személytelen, arctalan, szürke és sivár, ahol eltunyl az ember*. Egy fiatal szerint a város nem más, mint *öntörvényű, önző emberek halmaza*... A budapesti fiatalok válaszaiban a nagyváros és a crowding-effektus tipikus tünetei tükröződnek vissza: gyakori a *színvonaltalanság*, sok a szociálisan és egzisztenciálisan lesüllyedt ember, rossz a közbiztonság (lásd a polaritáprofil), továbbá a városban tapasztalható *feszültség* mellett az emberek elidegenednek egymástól.

S hogy min kellene illetve lehetne azonnal változtatni az egyes városokban? A válaszok jelentős része a környezetvédelem témaköréhez kapcsolódik: mindhárom város fiataljai szerint a nagy forgalmat el kellene terelni a városból, illetve *ki kellene tiltani az autókat* a centrumból és *több kerékpárutat kellene építeni*. Több zöldterületre, parkosításra lenne szükség és sokkal nagyobb figyelmet kellene fordítani a tisztaságra. A válaszok másik nagy csoportja az infrastrukturális fejlesztésekre vonatkozik: *régi épületek és házak felújítása, elavult és ronda épületek lebontása, lakások építése, utak minőségének javítása*. A fiatalok több kulturális, szórakozási és sportolási lehetőséget igényelnének, a győriek és budapestiek szerint pedig, emelni kellene a rászorulóknak szociális juttatásait és intézeti ellátását.

Végül néhány konkrét javaslat a diákoktól, az egyes városokra vonatkozóan:

Szarvason *a sportra több pénzt kellene áldozni, és jobban odafigyelni az ifjúságra*. A szarvasi fiatalok szerint jobban ki kell használni a meglevő adottságokat, fejleszteni kellene például az idegenforgalmat. *Az ivóvíz minőségén is javítani kellene*, ami az önkormányzat véleménye szerint még éppen elfogadható. E téren már történtek lépések, jelenleg is folyik a távvezeték építése, illetve a regionális rendszerhez történő csatlakozás. (E néhány gondolat alapvetően összecseng az Alföldre megfogalmazott rövid és hosszú távú célokkal, feladatokkal.) (Erdősi 1993) Győrben a korábban említetteken kívül szükséges lenne *a műemlékházak további felújítása és általában a diákélet élénkítése*. Budapesten is *ki kellene tatarozni a várost, továbbá barátságosabbá tenni a lakótelepeket, parkolókat építeni és fejleszteni a hajléktalan szállásokat*.

Amennyire gazdag volt a javaslatok tárháza, annyira szegényesnek mondható a fiatalok elképzelése a személyes tettekre és vállalkozásokra vonatkozóan. Sajnálattal tapasztaltuk, hogy erre a kérdésre adott válaszokat többnyire a szükségesség, pesszimizmus és lemondás jellemezte. Az egyik leggyakoribb válasz az volt, hogy ő maga semmit sem tud tenni városáért. (*Semmit; semmi különöset; fogalmam sincs; most még semmit, de később talán; egy 18 éves diák ehhez kevés; személyesen semmit, egy ember ehhez kevés; egy személy akarata nem elég; semmit, kicsi és kevés vagyok hozzá*.) E szavak írója mindig azt hangsúlyozza, hogy a fejekben kell végre rendet. A fenti körülmények ellenére már ma is akadnak a fiatalok között tenni akaró, ötletgazdag diákok. Igaz többen csak a szemégyűjtést írták, de azok, akik autót helyett kerékpárral vagy tömegközlekedési eszközzel járnak, lehetőség szerint fákat ültetnének, parkosítanának, parkokat ápolnának, várostisztító és környezetvédelmi akciókat szerveznének, papírt gyűjtenének vagy éppen kulturális tevékenységet fejtenének ki.

Összegzés

Talán e rövid tanulmányban bemutatott eredmények is megvilágíthatták számunkra, hogy a fiatalok és a városokról, illetve azok jelenéről és jövőjéről megfogalmazott vélemények mennyire különbözőek, és mégis mennyire hasonlóak. Különbözőek, hiszen sem az országban, sem az egész világon nincs két teljesen egyforma város, melynek felépítése és lakóik gondolkodásmódja, véleménye is megegyezne. Ugyanakkor hasonlóak is, hiszen egyazon korosztály képviselőiről van szó, akik már csak életkori sajátosságaikból következően is általában hasonlóan gondolkodnak, hasonlóan érzékelik és élik meg a körülöttük levő világot, ugyanakkor értékrendjük sem tér el jelentősen. A fentieket az eredmények is alátámasztani látszottak: lokális szinten értelmezve a válaszokat inkább különbségek rajzolódtak ki, míg globális szinten vizsgálva a városokról alkotott véleményeket, egyértelműen hasonlóságokat állapíthattunk meg.

A felmérés eredményeit ismerve számos új kérdés fogalmazódott meg bennünk, melyek további kutatások kiindulópontjai lehetnek. Vajon mekkora befolyással bír a lakóhely jelenlegi elhelyezkedése a fiatalok jövőbeli városrészválasztásában? Hogyan vélekednek a fiatalok más városokról? Hogyan és milyen formában terjeszthető ki a vizsgálat más korcsoportokra és társadalmi rétegekre, illetve milyen eredmények várhatók ebben az esetben? Ezek a kérdések is jelzik, hogy a téma még számos lehetőséget rejt magában és kutatása még korántsem zárult le.

Hogy milyen lesz a jövő városa - bár számtalan elképzelés látott már napvilágot tudósok és laikusok tollából - ma még senki sem tudja. A ma városait ezzel szemben már elég jól ismerjük, hiszen benne élünk, együtt élünk velük. Az ember és a város évezredek óta elválaszthatatlanok egymástól, s a jövőben is összefonódik majd történetük. Érdemes hát törekednünk arra, hogy városainkat szebbé, jobbá és lakhatóbbá tegyük, mert ahogy azt John Ruskin angol esztéta is megfogalmazta, nemcsak a jelenben, hanem a jövőben is: "Kedves városok kellenek..."

Irodalom

- Atteslander. P. (1975) Dichte und Mischung der Bevölkerung. Raumrelevante Aspekte des Sozialverhaltens. Berlin, New York
- Bereczki A. (1989) Békés megye gazdaságilag elmaradott térségei. *Alföldi tanulmányok*, XIII. 169-181.o.
- Budapest Statisztikai Zsebkönyve (1995)
- Czibulka Z. (1996) Az időskorúak életmódja, életkörülményei a statisztikai adatok tükrében. *Demográfia*, 1. 20-32. o.
- Cséfalvy Z. (1990) *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Cséfalvy Z. (1994) *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. IKVA Könyvkiadó, Budapest
- Dövényi Z. (1993) A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon. *Társadalmi és területi egyenlőtlenségek Magyarországon* (szerk.: Enyedi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 143-174. o.
- Dövényi Z. (1993) Munkanélküliség az Alföldön. *Alföldi Társadalom*, IV.
- Dövényi Z. (1987) *Az alföldi kisvárosok néhány problémája*. MTA FKI, gépelvény, Budapest
- Erdősi F. (1993) Az Alföld infrastruktúrájának jellemzői és főbb fejlesztési feladatai. *Tér és Társadalom*, 3-4. 13-34. o.
- Fodor I. (1992) Mennyit ér az ember egészsége? *Környezet és fejlődés* 4-5. 84-87. o.
- Hofmeister B. (1994) *Stadtgeographie*. Westermann Schulbuchverlag GmbH, Braunschweig
- Kálin K. (1972) *Populationsdichte und soziales Verhalten*. Bern, Frankfurt a. M.
- Lichtenberger, E.-Cséfalvy Z.-Paal (1995) *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2.
- Mendöl T.(1981) *Szarvas földrajza*. (Az 1928-as tanulmány új kiadása), Békéscsaba
- Nagy K. (1995) Közparkok és közterek használatának mai jellemzői. *ÓKO*, 4. 39-49. o.
- Perényi I. (1976) *Város, ember környezet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Sukopp, H.-Wittig, R. (1993) *Stadtökologie*. Rudolf Fischer Verlag
- Szakál Gy. (1993) Ember és környezet viszonya a győri polgárok tudatában. *Műhely* 1. sz. 43-49. o.
- Szakál Gy. (1995) Az image mint a városmarketing eszköze. *Tér és Társadalom*, 1-2. 25-31. o.
- Tóth J. (1989) Településrendszerünk fejlődésének új szakasza és az Alföld. *Alföldi tanulmányok*, XIII. 105-116. o.
- Valér É. (1993) Az Alföld településállománya, változásai és fejlődési tendenciái. *Alföldi tanulmányok*, XV. 199-215. o.

Abstract

We can clearly see from the results of the study how different and still similar are the opinions of the young about towns and cities, their present and future. They are different, since neither in Hungary nor in the whole world can we find two towns that are absolutely identical in structure, the thinking and opinions of their population. At the same time they are similar, as it is about the representatives of the same generation who, deriving from their age, have a similar way of thinking, perceive and experience the world surrounding them in a similar way and their value system does not vary much, either. Evaluating the responses at local level, differences were more striking, whereas looking at the opinions about towns and cities at the global level, similarities could clearly be observed.

EGYETEMI HALLGATÓK MENTÁLIS TÉRKÉPEI MAGYARORSZÁGRÓL

(*Mental maps of Hungary - as the university students see it*)

KISS JÁNOS - BAJMÓCY PÉTER

A mental map-ek módszeréről

A nyugati társadalomföldrajz utóbbi húsz-harminc évének egyik legfontosabb új irányzata a behaviorista geográfia. A hatvanas évek közepén az Egyesült Államokban megjelent iskola képviselői alapjában szakítottak a hagyományos társadalomföldrajz térszemléletével, amely a teret az emberek cselekedeteinek keretként szolgáló változatlan, abszolút képződményként tekintette. Már a behaviorista geográfia első művei (Lynch 1960) abból a feltevésből indultak ki, hogy az emberek térbeli viselkedését nem a tér *objektív* szerkezete, hanem annak az észlelés során keletkezett *szubjektív* képzete határozza meg. Nem aszerint cselekszünk tehát, amilyen a tér a maga valóságában, hanem amilyennek látjuk.

A behaviorista "forradalom" (Cséfalvay 1990) ráirányította a geográfusok figyelmét azoknak a "fejünkben élő" képzeteknek a vizsgálatára, amelyek *valójában* meghatározzák az egyes emberek, illetve társadalmi csoportok térbeli cselekedeteit. Az ilyen jellegű kutatások egyik leggyakrabban használt módszere a *mentális térképek* vizsgálata, amely a valós környezet szubjektív tudati leképeződésének folyamatáról nyújt más eszközökkel fel nem deríthető információkat.

A vizsgálat kulcsproblémája: a tudati képződmények "előhívása" a fejből alapvetően *módszertani* jellegű. Megoldására ez idáig két, egymástól lényegesen eltérő kísérleti eljárás terjedt el (Solomon 1978). Az egyik az ún. "*rajzos módszer*". Ez eredetileg Kevin Lynch-től származik, aki három amerikai nagyváros: Boston, Los Angeles és Jersey City mentális térképeit rajzoltatta meg kísérleti személyekkel, majd összehasonlította az így készült térképeket valósághűségük szerint. Lynch után sorra keletkeztek a különböző városok mentális térképeiről készített dolgozatok és ezek elemzése során derült ki, hogy a térképek "minősége" nemcsak a város "olvashatóságától" függ, hanem a rajzolók társadalmi helyzetétől is. E módszer lényege tehát az, hogy a kísérleti személyek maguk rajzolnak térképeket, és a kutató ezeket hasonlítja össze, illetve összegzi. A rajzokat a legtöbbször városok mentális térképeinek vizsgálatára használják, de az eljárást többen sikerrel alkalmazták már országos kutatásokban is (Downs-Stein 1977). Kísérletünkben mi is ezt a módszert követtük.

A második gyakran használt eljárást nevezhetjük "*rang-módszernek*" is. Ennek ötlete Peter Gouldtól származik (Gould-White 1968). Lényege, hogy a kutató maga sorolja fel azokat az objektumokat, amelyekre kíváncsi, és a kísérletben részt vevő személynek annyi a feladata, hogy egy megadott tulajdonság szempontjából rendezze ezeket az objektumokat. A klasszikus kérdés ebben az esetben: "Hol laknál legszívesebben, ha

szabad választásod lenne?" - majd a válaszként adott rangsorokból a kutató készíti el a megfelelő térképeket.

A mentális térképekkel kapcsolatos kutatások alapvető jelentősége, hogy általuk a társadalmi térfolyamatok más módszerekkel nem, vagy csak bizonytalanul feltárható mozzanatairól kaphatunk részletes információkat. Ezáltal új szempontokkal egészíthetők ki a társadalomföldrajz egyéb, "hagyományos" módszerei alkalmazása révén kapott adatok egy egész sor, *gyakorlati szempontból* is nagy jelentőségű probléma esetében, mint pld. a szuburbanizáció, a földrajzi identitás, a települési kapcsolatok, illetve a lakóhelyi szegregáció kutatása, valamint a városmarketing terén is.

A vizsgálat célkitűzése, a megvalósítás lépései

Magyarországon ez idáig viszonylag kevesen foglalkoztak mentális térképek készíttetésével, illetve vizsgálatával (*Cséfalvay-Fischer* 1990, *Timár* 1994), s e kísérletek egyaránt *városterképek* rajzolására, az egyes városainkról élő tudati képek vizsgálatára irányultak. Legalább ennyire fontos tudni azonban azt is, hogy az egész *országról* milyen kép él az emberekben, az egyes országrészek és települések hogyan tükröződnek a tudatunkban.

A kutatás fő kérdései három egyszerűen megfogalmazható, ám annál nehezebben kutatható probléma elemzésére irányultak. Először is arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen térbeli képződményeket tartalmaznak az egyetemisták fejében élő térképek Magyarországról: mennyire egyeznek meg ezek a valóságos térképekkel, és miben különböznek azoktól. A második fő kérdés az volt, hogy milyen tényezők játszanak szerepet a kognitív térképek kialakításában: mennyiben határozzák meg ezt objektíve létező térfolyamatok, és hogyan nyilvánul meg a - társadalmi, vagy pszichológiai eredetű - szubjektív tényezők hatása? Végül, elméleti és gyakorlati szempontból is kulcsfontosságú volt az a kérdés, hogy milyen új, más módon fel nem ismerhető következtetések tehetők a módszer alkalmazása révén?

Magyarország mentális térképeinek vizsgálatára a rajzos *módszer* kismértékben módosított változata tűnt legalkalmasabbnak. Az általunk választott eljárás során a kísérleti személyek, a szegedi József Attila Tudományegyetem I-II. éves hallgatói, egy Magyarország *határait* tartalmazó A/4-es papírlapot kaptak. A kiadott feladat lényege a következő volt: "Jelöljön be és nevezzen meg ezen a térképvázlaton *10 perc alatt* annyi földrajzi helyet, amennyit csak tud!" Felhívtuk a válaszadók figyelmét, hogy természeti földrajzi objektumokat lehetőleg ne írjanak be, mert ezek kívül esnek a vizsgálat körén. Ha szükségesnek érzik, megjelölhetnek persze ilyen fogalmakat (hegyek, folyók, tavak, stb.) is, de ezeket az értékelésnél nem vesszük figyelembe. A hallgatók tisztában voltak azzal is, hogy a szépség és a pontosság kevésbé számít, annál fontosabb viszont az egyértelműség: azaz, hogy amely objektumokat bejelölik, azokat feltétlenül és egyértelműen nevezzék is meg.

A rajzolási feladat után néhány, a térképek elemzése szempontjából hasznosnak érzett háttérváltozót is felvettünk (évfolyam és a szak, származás és lakóhely, az apa, illetve az anya legmagasabb iskolai végzettsége). - Összesen 208 szegedi egyetemista (91 férfi és 117 nő) töltötte ki a kérdőíveket, közülük 109 földrajz szakos, valamint 99 további nem-földrajzos hallgató, a természettudományi, a bölcsészettudományi, és a jogi karról.

A mental map-ek módszerének külföldi alkalmazói is gyakran választották mintának egyetemi hallgatók csoportját. Fontos, hogy társadalmilag, illetve képzettség szempontjából viszonylag homogén csoportot alkotnak. Így számos társadalmi különbség hatását kívül tarthattuk a vizsgálat körén, s a kevesebb hatótényező jobban elkülöníthető volt. Az egyetemisták emellett vállalkozó kedvűek, s nagyobb csoportokban könnyen elérhetőek, ami az adatfelvételt jelentősen meggyorsítja és egyszerűsíti. Végül, bár valamennyi kérdőívet Szegeden töltötték ki, mégis az ország egész területének lakói megtalálhatók az egyetemista válaszadók között.

A kitöltött adatlapok *elemzése* meglehetősen időigényes feladat volt annak ellenére, hogy a nagy mennyiségű adat elemzését számítógép segítségével végeztük. A leghosszadalmasabb feladat a térképi jelölések kódolása volt, mivel településszinten, és az egyes bejelölések pontosságára vonatkozóan is matematikailag értelmezhető és értékelhető információkhoz szerettünk volna jutni. Minden egyes említett térképi elem egy 1 és 10 közötti kódot kapott. A pontszerű adatokat 1-essel kódoltuk abban az esetben, ha a hely valódi középpontjától számítva egy kb. 30km átmérőjű körön belülré jelölte be őket a válaszadó. Ettől szigorúbban csak két esetben jártunk el: ha, az adott település határmenti, volt; másrészt akkor, ha a 30km-es átmérőjű körön belül fekvő helyek egymáshoz viszonyított helyzete hibás volt.

A hibásan bejelöltnek ítélt elemeket annak alapján kódoltuk, hogy milyen irányban tértek el valóságos térképi helyüktől. Így azok az objektumok, amelyeket alapvetően Észak felé "tolt el" a válaszadó, 2-es kódot kaptak; az ÉK-i főirányú eltérésnek a 3-as, a K-nek a 4-es, a DK-nek az 5-ös, a D-nek a 6-os, a DNy-nak a 7-es, a Ny-nak a 8-as, az ÉNy-nak pedig a 9-es kódot feleltettük meg. A durván hibás, teljesen rossz helyre rajzolt objektumok 10-es kódot kaptak. - Úgy ítéltük meg, hogy a vizsgálat szempontjából lényeges információt az eltérések *iránya* hordoz. Feltételeztük, hogy ha egy a térképi elemet említői rendszeresen és tendenciózusan egy adott irányba tolnak el valódi helyzetéhez képest, akkor ez a térbeli észleléseinket torzító valamilyen társadalmi eredetű hatásnak az eredménye lehet, s így ezek elemzése támpontokat nyújthat a mentális térképek alakításában szerepet játszó szociológiai tényezőkről is.

A vizsgálatnak számos *korlátja* is van.

A pszichológiai korlátok közé tartozik, hogy egyszerűbb az olyan objektumokat bejelölni, amelyeknek jól behatárolható helye van, amelyeket például az országhatár orientál. Másrészt a vizsgálat egyetemistákra terjedt ki, akik speciális életkori és foglalkozási csoportot alkotnak, valamint eddigi iskolai végzettségük és jelenlegi tanulmányaik következtében ismeretszintjük valószínűleg magasabb, mint más társadalmi csoporté.

A korlátok újabb típusa származik abból, hogy a kísérletben csak *szegedi* egyetemisták vettek részt, így Szeged és környéke természetesen túlreprezentált. A minta összetétele ugyan szinte tökéletesen kifejezi a szegedi József Attila Tudományegyetem vonzáskörzetét, viszont semmiképpen sem felel meg az országos területi reprezentáció követelményének. Az állandó lakóhelyek regionális megoszlásának aránytalanságaiból eredő torzítást azonban jelentősen sikerült csökkenteni oly módon, hogy az adatok elemzésénél általában figyelmen kívül hagytuk a válaszadó *saját lakóhelyének megyéjéből* említett objektumokat. Így a kutatás eredményeként az országról kirajzolódó kép számos elemében általánosítható vélekedéseket tükröz.

Az a tény, hogy a mintában sok földrajzos volt, korlát, de ugyanakkor speciális értelmezési lehetőség is. Vizsgálható ezáltal ugyanis az, hogy bizonyos speciális területi

érdeklődés, illetve az ennek következtében kapott iskolai, vagy más többlettudás hogyan módosítja a Magyarországról alkotott képet. A minta így nem volt reprezentatív a JATE hallgatóira nézve sem. A különböző karok hallgatói térképeinek összehasonlításánál ugyanakkor kiderült, hogy közöttük sem az említési gyakoriság, sem más szempont szerint jelentős különbség nincs.

Korlátot jelentett az is, hogy csak az említések tényét vettük figyelembe, az ezekhez tartozó értéktartalmat, szubjektív viszonyulást, valamint a bejelölések sorrendjét sem; holott valószínűleg ezek is jelzik a településekről, tájakról alkotott szubjektív képek különbségeit. Mindezen korlátok mellett azonban a vizsgálat értékelhető eredményeket hozott: szignifikánsnak tekinthető összefüggések adódtak, és számos markáns tendencia egyértelműen kirajzolódni látszik a 208 kérdőív elemzéséből.

A szegedi egyetemisták Magyarországi - képe

Ami a térképeken szerepel - és ami nem

A kutatás alapkérdése az volt: milyen globális kép rajzolódik ki az országról a térképvázlatok alapján? A 208 kérdőívben összesen 10013 egyértelműen azonosítható, objektumot jelöltek meg a válaszadók. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nagyon sokan annak ellenére berajzolták a Dunát, illetve a Tiszát és a Balatont is, hogy tudatában voltak ezek a felmérés tárgyán kívül esnek. Ez arra utal, hogy az ország területének szubjektív tagolásában fontos tájékozódási irányt jelöl ki a három közismert természetes tájelem.) Az egyes válaszadók átlagosan 48 értékelhető említést tettek, ezen belül a földrajz szakosok természetesen valamivel többet, a többi egyetemista pedig valamivel kevesebbet. Az említések száma meglehetősen nagy szóródást mutat: a legkevesebb bejelölést tartalmazó térképen 9 elem szerepelt, a "rekorder" adatlapon pedig 136; a szórás a teljes minta esetében 19,6 volt.

Az említett objektumok valamivel több, mint felét (57%-át) fogadtuk el pontos bejelölésként a korábban említett eljárásnak megfelelően. A várakozásoknak megfelelően a földrajz szakosok térképei voltak pontosabbak: az ő esetükben a megjelölt helyeknek 63, míg a többieknél átlagosan 49%-a szerepelt a valódi helyének megfelelően. A szórás itt is viszonylag nagy volt: 17%. Az "abszolút rossz" bejelölések (10-esek) kis aránya arra utal, hogy azokról a helyekről, amelyeknek bejelölésére vállalkoztak a válaszadók, volt valamilyen, többé-kevésbé pontos információjuk. Az a tény viszont, hogy minden második-harmadik válasz érzékelhetően pontatlan volt, jelzi azt is, hogy ezek az információk gyakran hiányosak, a válaszadók térbeli képzetait számos torzító hatás is formálja.

A jelentős szórási értékek arra utalnak, hogy a térképi ismeretek mennyisége és pontossága egyaránt meglehetősen ingadozó az egyetemisták csoportján belül is. A különbségek magyarázatát keresve a *nem* bizonyult a legjelentősebbnek mind az említési gyakoriság, mind pedig a bejelölési pontosság eltéréseinek tekintetében. A férfi válaszadók térképein általában több, és pontosabban megjelölt elem szerepelt. A kapcsolat ugyan korántsem függvényyszerű, és a minta is kicsi, feltevésként azonban megkockáztatható: lehetséges, hogy a térkép részletesebb és helyesebb ismerete inkább maskulin, mint feminin tulajdonság? A többi háttérváltozó közül egyedül a családi háttér, ezen belül is inkább az anya iskolai végzettsége mutatott minimális (pozitív irányú) összefüggést az említési gyakorisággal. A társadalmi státus kiválasztott mutatói csak

kismértékben voltak alkalmasak a térképi ismeretek különbségeinek magyarázatára. Az egyetem relatíve magas szinten egységesíti az ismereteket. Elképzelhető, hogy más csoportoknál a társadalmi helyzet differenciáló hatása jóval erősebb lehet. - Végül: szignifikáns, bár nem túlságosan erős összefüggés ($r=+0.30$) mutatkozott az említések száma, és a pontos bejelölések aránya között. Aki tehát több adatot jelölt be, viszonylag pontosabban is tette azt.

Az említések összesen 975 földrajzi név között oszlottak meg, amelyeknek zöme településnév volt. 188 város és 643 község mellett kereken 100 településrész és 44 egyéb név (zömmel megye- és tájnév) fordult elő. Mindezek mellett a válaszadók kb. 15%-a több-kevesebb egyéb, általa fontosnak tartott térbeli elemet is megemlített (leggyakrabban út- és vasútvonalakat, illetve olyan helyeket, mint pl. "puszta", "Suzuki-gyár", "McDonalds", "vadaspark" stb.), amellyel a maga számára azonosította az ország egyes pontjait. Ezeket azonban szórványos jellegük miatt a további elemzésekben figyelmen kívül hagytuk.

A településállomány mintegy 27%-át említették legalább egy alkalommal, ezeknek túlnyomó része azonban csak egy-két térképen szerepel. 5%-nál nagyobb arányban már csak 150, 10%-os említési gyakoriság fölött már csak 90, 30% fölött 45, 50% fölött pedig 30 hely fordult elő. A vizsgálat adatszerűen is igazolta, hogy a városok szerepe meghatározó a "fejekben élő" térképek kialakításában. Míg az említett neveknek 20%-a volt városnév, addig az összes említésnek 79%-a jutott a városokra. (Ebben a tekintetben a válaszadók részmintái között nem voltak számottevő különbségek.) Ennek az adatnak a tudatában válik különösen érdekessé, hogy melyek azok a városok, amelyek esetlegesen, 1-2 alkalommal fordulnak csak elő. Róluk ugyanis valószínűsíthető, hogy közvetlen környékük lakóin kívül nem jelennek meg az emberek tudatában, s így nem játszanak szerepet az országról, illetve régiójukról a közvéleményben kialakuló kép formálásában.

Az ország 200 városi jogállású települése közül 12 nem fordult elő egyszer sem a térképeken. Hozzájuk sorolható ugyanakkor az a további 34 település is, amelyeket saját megyéjük lakóit nem számítva legfeljebb 1%-nyi válaszadó említett. Ezek többsége kis lélekszámú, hiányos városi alapfunkciókkal rendelkező, jórészt az utóbbi időszakban várossá nyilvánított település. Néhány jelentősebb népességű (Budaörs, Balmazújváros, Gyomaendrőd, Tiszavasvári, Edelény) vagy komoly városi múlttal rendelkező település (Hajdúnánás, Túrkeve) is ide sorolódott. Területi elhelyezkedésüket vizsgálva szembeötlő, hogy - a budapesti agglomerációba olvadó két-három kisváros kivételével - zömmel az ország elmaradott, válság sújtotta régióiban találhatók, míg az ÉNy-i régió öt megyéjében (Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas, Veszprém, Zala) csak 3 ilyen város akad. Már ezek az információk is arra engednek következtetni, hogy az egyetemisták, *tudatából is kikapcsolódnak a hátrányos helyzetű területek*, s magatartásuk térbeli viszonyítási pontjai inkább a fejlett, vagy perspektivikus vidékekhez kötődnek.

Az ország településeinek, illetve régióinak másik, jelentős csoportját alkotják azok, amelyeket a nem-helybélielük közül is jelentős arányban megjelöltek. A 1. ábrán az előforduló földrajzi nevek közül azokat tüntettem fel, amelyek a "más-megyeiek" kérdőíveinek legalább 5%-án felbukkantak. Történeti-néprajzi egységek, vagy akár megyenevek is csak elvétve fordulnak elő a térképeken, s ez azt mutatja, hogy a regionális identitás megkülönböztető értéke igen kicsi az egyetemisták számára. *Az ország inkább elkülönült pontok halmaza számukra*, s nincs erős táji-tradicionális kötődésük.

A megye szerepe mégis tetten érhető a mental map-ekben: saját megyeszékhelyét ugyanis 2-3 kivétellel valamennyi válaszadó feltüntette, és az összes említés 29%-át a megyeszékhelyek teszik ki (Budapesttel együtt számítva).

A mentális térképeket kialakító főbb tényezők

Az ország egyes területein a gyakran említett települések csoportosulása figyelhető meg, míg máshol nagy kiterjedésű, összefüggő "fehér foltok" vannak. Ezek a különbségek számos eltérő tényezőcsoport eredményeként alakultak ki, amelyek elemzése az országról létező kognitív térképek különbségeinek okaira is utal egyben.

Az első ilyen faktort a településhálózat sajátosságai, illetve a *településhierarchia* hatásai jelentik. A települések megjelölésének aránya sok esetben nagyjából megfelel a településhierarchiában elfoglalt helynek, illetve a népességi rangsornak. (Budapestet és Szegedet minden válaszadó megemlítette) A gyakorisági sor első hét helyéből hat a legnagyobb regionális centrumoké, s a megyeszékhelyek a két legkisebb lélekszámú megyeszékhely kivételével az első 30 között szerepelnek. Igaz az a tétel, hogy a kisebb városokat községeket lényegesen kevesebben említik.

A hierarchia hatása nemcsak országosan, hanem a megyei szinten is meghatározó (*1. táblázat*). A megyéken belül három kivétellel (Somogy, Tolna, Komárom) a megyeszékhelyek állnak az élen az említési gyakoriságokat tekintve, s e három kivétel is valamelyik egyéb faktor nagy erejű hatásának köszönhető. Azokon a területeken, ahol megyeszékhely említéseinek nagy az aránya (Nógrád, Szabolcs, Hajdú, Szolnok megyék) más településeket szinte csak az adott megye lakói említettek; a többiek számára viszont *kizárólag* a székhelytelepülés jeleníti meg e területeket. Nem tekinthető véletlennek, hogy épp a jórészt elmaradt, válság sújtotta régiókat ismerik legkevésbé a más vidékeken lakók.

Ahol a megyeszékhely említéseinek viszonylag alacsony a részaránya, az egyéb tényezők hatásának tulajdonítható. Somogy és Veszprém megye esetében az *idegenforgalomnak*, amely a térképezés újabb tipikus faktora. A Balaton-part településeinek ismertségét a *1. ábrán* mérhetjük: Siófok, Keszthely és Tihany kiugró említésszáma mellett még 11 település említése haladták meg az 5%-os arányt. Néhány "szavazatot" pedig a part szinte valamennyi települése elért. A község-említések gyakorisági "versenyének" dobogós helyein is három idegenforgalmi jellegű falu szerepel: Tihany után Visegrád, majd Aggtelek következik, de számos egyéb település (Harkány, Hévíz, Velence, Tokaj, Sárospatak) jó "szereplésében", valamint a Bükk és a Mátra üdülőterületeinek gyakori felbukkanásában is valószínűleg ez a tényező játssza a fő szerepet.

Az idegenforgalom jelentős szerepét a mental map-ek kialakításában kétféle, egymással összefüggő hatással magyarázhatjuk. Az egyik a személyes élményeké, amelyek a hazai nevezetességek meglátogatásához kötődnek. Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy a köztudatba bekerülő helyek körének meghatározásában a marketing, a reklám, illetve hordozói szerepe kiemelkedő. A közvélemény figyelmét ezek az eszközök irányítják bizonyos látványosságokra, s általuk településekre, régiókra (*Cséfalvay 1990.*)

1. TÁBLÁZAT

A megyék leggyakrabban említett négy településének néhány jellemző adata
(Some main data of the four settlements by counties, mentioned the more often)

Településnév	Említések száma a megyei összes említés %-ában	Megyén belüli rang az említések száma alapján	Megyén belüli rang a lakónépesség száma alapján (1993.)	Országos rang az említések száma alapján	Országos rang a lakónépesség száma alapján (1993.)
Baranya					
Pécs	38,1	1.	1.	3.	5.
Mohács	22,1	2.	3.	20.	62.
Komló	11,7	3.	2.	42.	43.
Siklós	5,6	4.	5.	71.	132.
Bács-Kiskun					
Kecskemét	25,6	1.	1.	6.	9.
Baja	18,4	2.	2.	14.	25.
Kiskunfélegyháza	15,0	3.	3.	26.	33.
Kiskunhalas	6,0	4.	4.	57.	39.
Békés					
Békéscsaba	26,2	1.	1.	16.	14.
Gyula	21,8	2.	2.	30.	30.
Orosháza	12,3	3.	3.	48.	34.
Szarvas	7,3	4.	5.	64.	71.
Borsod-A.-Z.					
Miskolc	29,0	1.	1.	7.	3.
Ózd	11,4	2.	2.	38.	24.
Tokaj	7,7	3.	18.	51.	269.
Sárospatak	7,4	4.	7.	53.	88.
Csongrád					
Szeged	31,3	1.	1.	1.	4.
Makó	12,3	2.	4.	36.	46.
Hódmezővásárhely	10,5	3.	2.	39.	21.
Csongrád	5,8	4.	5.	62.	65.
Fejér					
Székesfehérvár	39,9	1.	1.	15.	8.
Dunaújváros	35,9	2.	2.	17.	18.
Velence	4,3	3.	15.	109.	302.
Mór	2,8	4.	3.	151.	92.
Győr-M.-S.					
Győr	33,5	1.	1.	4.	6.
Sopron	30,1	2.	2.	8.	19.
Mosonmagyaróvár	18,5	3.	3.	25.	38.
Hegyeshalom	5,5	4.	10.	66.	373.
Hajdú-Bihar					
Debrecen	58,2	1.	1.	5.	2.
Hajdúszoboszló	12,6	2.	3.	59.	50.
Berettyóújfalu	6,5	3.	8.	83.	81.
Kaba	4,9	4.	17.	101.	213.
Heves					
Eger	34,0	1.	1.	10.	16.
Gyöngyös	17,8	2.	2.	34.	29.
Hatvan	16,9	3.	3.	37.	49.
Füzesabony	2,6	4.	5.	123.	169.
Jász-N.-Sz.					
Szolnok	47,4	1.	1.	9.	11.
Jászberény	12,6	2.	2.	56.	42.
Martfű	5,7	3.	14.	87.	173.
Karcag	5,4	4.	4.	92.	53.

Településnév	Említések száma a megyei összes említés %-ában	Megyén belüli rang az említések száma alapján	Megyén belüli rang a lakónépesség száma alapján (1993.)	Országos rang az említések száma alapján	Országos rang a lakónépesség száma alapján (1993.)
Komárom-Esztergom					
Esztergom	23,1	1.	2.	22.	40.
Tatabánya	21,6	2.	1.	27.	12.
Komárom	16,9	3.	5.	35.	64.
Tata	9,0	4.	3.	55.	48.
Nógrád					
Salgótarján	58,3	1.	1.	31.	22.
Balassagyarmat	9,3	2.	2.	110.	72.
Pásztó	4,0	3.	4.	203.	134.
Ipolytarnóc	3,3	4.	92.	223.	2006.
Pest					
Cegléd	18,5	1.	2.	23.	27.
Vác	16,8	2.	3.	29.	31.
Nagykőrös	9,5	3.	6.	46.	45.
Visegrád	7,9	4.	121.	52.	857.
Somogy					
Siófok	30,9	1.	2.	12.	52.
Kaposvár	23,7	2.	1.	24.	13.
Fonyód	6,8	3.	7.	67.	256.
Barcs	4,3	4.	5.	86.	110.
Szabolcs-Sz.-B.					
Nyíregyháza	48,6	1.	1.	13.	7.
Záhony	20,6	2.	18.	43.	271.
Mátészalka	4,9	3.	2.	108.	67.
Kisvárd	3,1	4.	3.	150.	75.
Tolna					
Paks	29,4	1.	3.	32.	59.
Dunaföldvár	21,8	2.	7.	40.	163.
Szekszárd	20,1	3.	1.	44.	26.
Dombóvár	5,5	4.	2.	101.	58.
Vas					
Szombathely	30,9	1.	1.	18.	10.
Kőszeg	30,4	2.	5.	21.	111.
Szentgotthárd	12,8	3.	6.	50.	155.
Kőrmend	5,1	4.	3.	88.	109.
Veszprém					
Veszprém	19,3	1.	1.	19.	15.
Tihany	14,1	2.	34.	33.	1029.
Ajka	10,2	3.	3.	41.	35.
Pápa	9,5	4.	2.	45.	32.
Zala					
Zalaegerszeg	35,9	1.	1.	11.	17.
Keszthely	25,2	2.	3.	28.	54.
Nagykanizsa	13,5	3.	2.	47.	20.
Lenti	5,2	4.	4.	81.	152.

Vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy a Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretek a turisztikai "ipar" által manipuláltak, visszatükrözik annak szlogenjeit, valamint a sajtó előítéleteit is. Ennek kihasználása persze lehetőségeket is kínál, hiszen a médiából visszaköszönő idegenforgalmi helyszínek - ha nem egyértelműen negatív szöveg környezetben említődnek meg - tágabb környezetük image-ének formálásában egyértelműen pozitív szerepet játszanak.

Az összesített térképeken nem ábrázolható, de az egyes kérdőíveket szemlélve az elsők között tűnik szembe a következő faktor: a *származás, lakóhely*, a "szűkebb pátria" szerepe a mental map-ek formálásában. A válaszadók nagyobbik részénél a lakóhely körül a megjelölt pontok sűrűsödése tapasztalható, s köztük az átlagosnál jóval nagyobb a kisvárosok, illetve a községek szerepe. Azok az "átlagos" falvak, amelyeket csak egyszerűen említettek meg, zömmel az ilyen, lakóhely körüli "bolyokban" kerültek rá a térképekre.

A származás jelentőségének statisztikai megítélésére jobb híján a megyéket használtuk fel területi egységként, ám ez a viszonylag durva közelítés is számos érdekes tanulsággal szolgált. Az egyes válaszolók említéseiknek átlagosan 14%-ában valamilyen, saját megyéjük területén található objektumot neveztek meg, s ez kb. háromszor akkora érték, mint a többi megyék átlaga. (Ez az arány nem függött a megyék nagyságától.) Miként mindenki megnevezte az ország székhelyét, Budapestet, két-három kivétellel mindenki bejelölte saját megyeszékhelyét is. A megye többi városa is jóval gyakrabban szerepel, mint a többiekénél. Saját megyéjükön belül pontosabban is jelölték be az egyes helyeket a válaszadók, ami szintén arra utal, hogy *a közvetlen személyes tapasztalaton alapuló térképi ismeretek tartósabbak, pontosabbak, és a mentális térképek kialakításában meghatározóbbak, mint a külsődlegesen szerzett tudás*. A lakóhely e hangsúlyos szerepéből is kitűnik ugyanakkor a magyar lakosság területi mobilitásának alacsony szintje, amely - mint erre a városföldrajzi munkák rámutatnak (Cséfalvay 1990) - csak töredéke a fejlett nyugati országok hasonló adatainak. Válaszadóink 75%-a ma is ugyanabban a településben lakik, ahová 19-20 évvel ezelőtt született.

Meglehetősen erős faktornak bizonyult a *határok* (illetve a határátkelőhelyek) szerepe. Ez, az adatfelvétel módjából is következhet. Ám az egyes határszakaszok és -átkelők között olyan tendenciózus különbségek is tapasztalhatók, amelyek véleményünk szerint nem vezethetők vissza az adatfelvételi eljárás hibáira.

A városok közül Sopron, Szentgotthárd, Kőszeg, Gyula, Komárom, Barcs és Záhony említése esetében játszhat valamilyen szerepet a határátkelő-funkció. A viszonylag gyakran említett, és főleg határvárosként ismert Záhonytól eltekintve egyértelműnek látszik a nyugati, illetve a déli határszakasz kitüntetett jelentősége. A községek közül a 4. leggyakrabban említett település Hegyeshalom, amely napjainkban is "a" nyugati határ megtestesítője. Hozzá mérhető még Röske említésszáma, majd Kelebia, Tompa, Hercegszántó, Nagylak, Rajka, Szob is közel hasonló (4-5% körüli) gyakorisággal következik. A leggyakrabban említett településrészek (Szeged városrészei mellett) valamennyien határátkelők: Rábafüzes, Parassapuszta, illetve Somoskövőfalva. Megállapítható tehát, hogy *a határok erősen élnék az egyetemisták tudatában*, és térbeli cselekvéseik egyik viszonyítási alapjaként szolgálnak. Itt is feltűnik azonban, hogy csak a nyugati-északi határszakasz térképi helyeit jelölték meg pontosan a válaszadók: a fő tájékozódási irányt ez jelentette számukra.

A megjelölt térképi helyek következő - immáron ötödik - jelentős típusát a *közlekedési útvonalak*, a viszonylag gyakran bejárt nagy távolságú *térpályák* (Mészáros 1994) és az

ezen mentén elhelyezkedő települések alkotják. A JATE hallgatóinak nagyobb csoportjai által használt hazautazási útvonalak (főként vasúti) tömegközlekedési fővonalakhoz és megállóhelyeikhez kötődnek. E tényezőnek köszönhetően szerepelnek gyakran a 140.sz. Szeged-Budapest vasúti fővonalon fekvő települések (pl. Kiskundorozsma, Szatymaz, Kistelek, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Cegléd, Monor), valamint a 100.sz. (Cegléd-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza-Záhony) és az 1.sz. (Budapest-Tatabánya-Győr-Hegyes-halom) vasútvonal kisebb állomásai is. Az autóbuszvonalak közül a Szeged-Kiskunhalas (Kiskunmajsa)-Dunaföldvár (Közép-Dunántúl); a Szeged-Baja-Pécs (Dél-Dunántúl); illetve a Szeged-Orosháza-Békéscsaba-Szeghalom-Berettyóújfalu irányok szerepe tekinthető jelentősnek. Néhány település relatíve nagy említésszámát egyértelműen közlekedési csomópont-szerepe okozza (Solt, Dunaföldvár, Cegléd, Füzesabony).

A kognitív térképek szerkesztésének stratégiáiról szólva a szakirodalom (Cséfalvay 1994) is felhívta a figyelmet arra, hogy az útvonal-módszer az egyik leggyakrabban alkalmazott térképezési eljárás. Ezt a mi kutatásunk is igazolta. Ugyanakkor az útvonal-módszer a centrum köré szerveződő térképezéssel kombinálódik, hiszen Celldömölk körül számos kistelepülés is felkerült a térképre. (A harmadik tipikus módszernek a megadott keretet "egyenletesen kitöltő" eljárás bizonyult.)

A 1. ábrán található nagyobb "fehér foltok" is jórészt kapcsolatba hozhatók a közlekedéssel. Kisebbik részük ugyan megfelelően kiépített közlekedési hálózattal rendelkezik, ám az egyetemisták Szegedre irányuló térpályáira merőlegesen lévén, említési gyakoriságuk kicsi (Budapest-Pécs vasútvonal). Általában rossz közlekedési helyzetű, forgalmi árnyékban fekvő "belső perifériák" ezek, amelyek egyéb szempontokból is közismerten hátrányos helyzetűnek tekinthetők. A két legnagyobb kiterjedésű ilyen terület a Közép-Tisza-vidék, Somogy megye túlnyomó része a Dráva-vidékkel és az Ormánsággal (továbbá Cserehát, Bodrogház, Szatmár-Bereg, Bihar).

Ez a tény is azt bizonyítja, hogy az említési gyakoriság (és a bejelölések pontossága is) szoros összefüggésben van az adott település vagy régió "közmegítélésével", *image-ével*. Az egyetemisták többségében csak a "jó helyekről" alakulnak ki határozott térbeli képzetek, ezek orientálják térbeli cselekvéseiket, választásaikat; ezzel szemben az általuk fejletlennek, lemaradónak tekintett régiókat ösztönösen kikapcsolják tudatukból, távolítják mindennapi gondolkodásukból. Megfordítva az összefüggést: a mental map-ek készítése körültekintő elemzés esetén már az említési arányok és pontosság vizsgálata által információkat kínál arról, hogy miként osztják fel, miként értékelik tudatukban az ország régióit az emberek.

A hierarchiában elfoglalt pozíciójukhoz képest nagyobb gyakorisággal említett települések zöme is a "jó hely"-ként számon tartott régiókban található - ezzel szemben az "üres", jórészt csak a megyeszékhelyek által képviselt régiók rossz szubjektív megítélésűek. Úgy tűnik, a régiók külső megítélése szempontjából alapvető fontosságú, hogy karakteresen megjelenjenek a "külvilágban" élők tudatában. Ehhez képest másodlagos, hogy pozitív, vagy negatív a megítélés: a rossz image-ét meg lehet változtatni, akit viszont nem érzékelnek, annak problémái sem léteznek számukra - márpedig ezen régiók többsége csak külső segítséggel reménykedhet a felzárkózásban. A területi egyenlőtlenségek újratermelődésének egyik, eddig kellően nem ismert, de fontos szubjektív eleme deríthető fel a kognitív térképek elemzése által. A települések, a régiók *image-e* pedig a mentális térképeket kialakító önálló faktornak tekinthető.

Hogyan néz ki tehát az ország térképe az egyes területeknek a mental map-ek alapján feltételezhető megítélését tekintve? A kirajzolódó kép tendenciája nem meglepő: az észak-

és nyugat-dunántúli régió megyéi a legjobb megítélést tükröző csoportba kerültek. (A válaszadók 56%-a a hat alföldi megyében lakik !) - *Heves megye* megítélése jobb, mint azt a fejlettsége és gazdasági mutatói alapján várhatnánk, s különösen kedvezőnek tűnik ez a kép annak figyelembevételével, hogy valamennyi szomszédja legalább két kategóriával alatta marad. Ez a kedvező image - amelyet csak részben magyarázhatunk a megye idegenforgalmi vonzerejével - komoly erőforrást jelenthet a későbbiekben a hevesiek számára. - Ellentétes irányú meglepetést kelthet viszont *Fejér megye* relatíve rossz szereplése. Ennek egyik oka, hogy Székesfehérváron és Dunaújvároson kívül nincs más "karakteres arculatú" települése, ez a két város adja a megyei összes említés 76%-át. Az is valószínűnek látszik, hogy a közvéleményben még nem tudatosult Székesfehérvárnak és vidékének az utóbbi években elért gazdasági sikere, látványos fejlődése.

Feltűnő az ország közép-ső részén található homogén közepes értékeket mutató zóna, amelyből Baranya és Csongrád megye ugrik csak ki egy kissé (előbbi helyzetét közlekedési és idegenforgalmi pozíciói, utóbbiét a felmérés helyszíne magyarázzák). Hozzájuk hasonló még Borsod megye értéke is, amelynek számos települése került az utóbbi időben a közérdeklődés homlokterébe. Borsodnak köszönhetően törik meg így kissé a - Heves kivételével - egyértelműen negatív képet mutató Északkelet-Alföld és Észak-Magyarország egysége.

A mentális térképek ilyen szempontú elemzése összességében arra utal, hogy az egyetemisták Magyarország-képe egyértelműen differenciált, *tudatukban határozottan létezik egyfajta kelet-nyugati lejtő*: a viszonylag dinamikus Északnyugat-Magyarország mellett egy széles, átmeneti "átlagos" zónát, és egy leszakadó Északkelet-Magyarországot érzékelnek.

Megfigyeléstünk az eddig felsoroltakon kívül további adatok is alátámasztják. A kilenc dunántúli megyéből hat a gyakoribb említéseket tartalmazó két kategóriába került - míg a másik tíz megyéből csak kettőről mondható el ugyanez. A, leggyakrabban említett 135 településnek 53%-a dunántúli, míg az ország területének és vidéki lakosságának is csak 39%-a. Az azonos nagyságrendű északnyugat-dunántúli és északkelet-magyarországi települések említési arányai között gyakran nagyságrendi különbségek vannak (az egyaránt 30 ezres lélekszámú Mosonmagyaróvár és Hajdúböszörmény esetében 52,3% illetve 2,5% a mutató értéke). Különösen feltűnő a térkép üressége a Tiszántúlon. A nem-földrajz szakosok mental map-jeinek többségéről elmondható, hogy - az egy Debrecenen kívül - *"semmi sincs" kb. a Miskolc-Békéscsaba vonaltól K-re.*

A tudati képnek érdekes jellemzői azok a *karakterisztikus hibák* is, amelyeket bizonyos települések bejelölésekor elkövettek a válaszadók. Több esetben megfigyelhető volt, hogy a hasonló jellegűnek látott, hasonlóan értékelt települések térben is egymáshoz közel kerültek, egy szűk térképi területen zsúfolódtak össze. Így például jellemző módon az északnyugat-magyarországi városokat (Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár, Szombathely, Kőszeg) együttesen gyakran Győr-Moson-Sopron megye északi-középső kétharmadán helyezték el, míg Salgótarjánt ill. egész Nógrád megyét a borsodi iparvidék területén szerepeltették a válaszadók. A legjellemzőbb példa azonban talán mégis Záhony esete. Az 59, nem Szabolcs megyei említő 73%-a ugyanis DK-re, az ország legkeletibb határpontjának közelébe helyezte. A többség (a földrajz szakosok is!) *szó szerint* az ország "keleti kapujának" tartják a várost. Egyébként Szabolcs és Borsod megye többi településénél is a Kelet felé való eltolás (távolítás) volt a leggyakoribb hiba.

Mit lehet kezdeni a mentális térkép-elemzések eredményeivel? Milyen *gyakorlati* hasznos származhat e felmérésekből az érintett területek számára? - teszik fel gyakran a kérdést. A

válasz a mi kutatásunkkal kapcsolatban talán az átlagosnál könnyebben megadható: az egyes régiók, települések saját magukra vonatkozó információinak teljességéhez, *reális önképük* kialakításához nagyon fontos lehet a mások által róluk alkotott kép reális megrajzolása, amihez a mental map-ek elemzése nagyban hozzájárulhat. A település- és területfejlesztési politikának ezen közitéletek, és az általuk (is) kialakított érdekviszonyok között kell működnie; az önerős térségfejlesztés egyik legfontosabb eszközének tekinthető *régiómarketing* stratégiája pedig nem alapulhat bizonytalan, vagy hamis önképen. Ha a pontosan felmért image változtatására készül jól kidolgozott program, akkor ez sok más, objektív tényeket (pl. infrastruktúra, foglalkoztatottság stb.) megváltoztató akciónál nagyobb eredményeket hozhat. Egyrészt *olcsóbb lehet a mentális térképek mögött meghúzódó kedvezőtlen tudati kép változtatása*; másrészt *a fejlődést nem elég megvalósítani: a kedvező hatások érvényesülését az segítheti elő igazán, ha a pozitív változások tényére fel is hívják a külvilág figyelmét*.

Néhány egyéb érdekes szabályszerűség is kimutatható. Ilyen a "*közelség törvénye*" (Cséfalvay 1990). Valamilyen tudati vagy társadalmi hatás következtében az egymáshoz hasonlóknak vélt településeket a válaszadók gyakran a tényleges távolságuknál közelebb helyezték egymáshoz. Érzékletes példája ennek, hogy egyes megyékben a feltüntetett városokat a megyeszékhelyhez közelítették a válaszadók. Ennek megfelelően Csongrád megyében Makót, Mórahalmot, Szentest Szeged felé tolták leggyakrabban; Pest megyében pedig szinte valamennyi jelentősebb települést (Cegléd, Monor, Nagykőrös, Vác) Budapesthez "húzták".

Más jellegű a *hasonlóság törvényének* érvényesülése. Ennek értelmében a valamilyen meghatározó *tartalmi* jelleg alapján hasonlóknak gondolt települések leggyakrabban együtt fordulnak elő. Így a három bakonyi bauxitbányász község (Szóc, Nyírad és Halimba), vagy a három Duna-parti ipari település (Almásfüzitő, Lábatlan és Nyergesújfalú) szinte csak együtt szerepeltek. Előfordult a hasonló hangzású és jelentéstartalmú nevek (Szombathely-Székesfehérvár; Herend-Hollóháza, Kaposvár és Dombóvár) felcserélése is a térképen.

Ebbe a gondolatkörbe tartozó, de az előzőeknél jóval lényegesebb összefüggés végül az, hogy megfigyelésünk szerint az adott *földrajzi név hangalakja* befolyásolhatja említési gyakoriságát. A könnyen megjegyezhető, karakterisztikus nevet viselő helységek sokkal nagyobb gyakorisággal szerepeltek, mint a "semmitmondó", "jellegtelen" helynevek. Így Zalaegerszeget háromszor annyian jelölték, mint az ugyanakkora Nagykanizsát; vagy Battonyát kétszer annyian, mint a közelében fekvő Mezőkovácsházát és Mezőhegyest együttvéve; Ajkát majdnem háromszor annyian, mint a hasonló jellegű és jelentőségű Várpalotát. A Balaton-parti települések közül pedig a "Balaton"-kezdetűket jóval kisebb arányban említették, mint egyedi nevű szomszédait (Balatonfüredet csak kétharmad-arányban jelölték a szomszédos Tihanyhoz képest).

Vizsgálatunk során arra is kísérletet tettünk, hogy megállapítsuk az iskolai (földrajz)*oktatás* hatását a kognitív térképek kialakítására. Ennek érdekében a válaszadókat két csoportból állítottuk össze: az egyetemista "átlagot" reprezentálók mellett olyan, I.-II. évfolyamos földrajz szakos hallgatókból, akik az egyetemen még nem tanultak Magyarországról, így térképeik csak a közoktatás hatását tükrözhetnék. Elsősorban az említett helyek struktúrájának eltéréseire voltunk kíváncsiak.

A legmarkánsabb különbség az említések megoszlásában a települések funkcionális típusait tekintve mutatkozott. A földrajzosoknál jól elkülöníthető, jelentős említésszámmal rendelkező csoportot alkottak azok az ipari- és bányásztelepülések, amelyek a többiekénél

nem, vagy jóval kisebb arányban fordultak csak elő (Nagylengyel 13-0; Halimba 12-0; Szerencs 19-1; Dorog 26-2; Martfű 22-3; Kazincbarcika 21-3; Komló 49-14; Ajka 35-19; Salgótarján 62-30) - A földrajzosok ezek mellett jóval gyakrabban említettek neveket az elmaradottabb, rosszabb image-ű régiókból (Nyírbátor 10-0; Kisvárd 8-2; Mátészalka 14-4; Szeghalom 14-4; Balassagyarmat 13-4)

A nem-földrajzosok esetében viszont jóval erősebbnek mutatkozott a településhierarchia, valamint a személyes tapasztalatokból eredő tényezők: a lakóhely, az útvonalak, és néhány kiránduló- illetve fürdőhely (Leányfalu, Zalakaros, Orfű, Lillafüred, Mátraháza) szerepe. Térképeiken megjelentek a megyék. Az 5-15% közötti említési gyakoriságok azonban arra utalnak, hogy az emberek többsége számára a megyenevek nem alkalmasak a földrajzi helyek azonosítására.

Vizsgálatunk tehát azt mutatja, hogy a nem-földrajzosok Magyarországgal kapcsolatos térbeli képzeiteinek kialakításában az iskolai oktatásnak vajmi kevés szerepe van. Ezt a tényt érdemes rögzíteni, mert a társadalom széles csoportjainak kognitív térképei inkább az övékéhez hasonlítanak, mint szakmabeliekéhez - csak jóval alacsonyabb szinten. Úgy tűnik, hogy az iskolában szülött térképi ismeretek ma már több szempontból korszerűtlenek, és a középiskola befejezése után 2-3 évvel - megerősítés híján - ki is hullanak az emlékezetből.

A laikusban, de akár a módszert közelebbről nem ismerő szakmabeliben is könnyen felmerülhet a kérdés: megéri-e ez a módszer a befektetett energiát? Valóságosak-e a kapott eredmények? Nem túl nagy-e a véletlenek szerepe? Valóban lehet vele valamire jutni? - A kapott eredmények e téren önmagukért beszélnek. Kiderült, hogy a módszer révén nyert adatokból matematikai-statisztikai eszközökkel is elemezhető, geográfiai jól értelmezhető összefüggéseket lehet megállapítani. Az ábrákon nem csoportosultak volna olyan rendezetten az információk; a számítások eredményeként nem adódtak volna ilyen szignifikáns összefüggések; végül nem lehetett volna ezeket az eredményeket ilyen egyértelműen hozzárendelni számos, a társadalomföldrajz által vizsgált objektíve létező jelenséghez, folyamathoz (településhierarchia, területi egyenlőtlenségek, funkcionális különbségek, térpálya-kutatás, település image-kutatás, a régiómarketing problémái), ha véletlen tényezők nagyban befolyásolták volna a válaszokat.

Mindezek tükrében a vizsgálat leglényegesebb új eredményeinek a következők tekinthetők:

- Az eddigi településszintű alkalmazások után - hazai viszonylatban először - országos hatókörű kutatásban is sikerült bizonyítani a módszer használhatóságát.
- Egyértelműen bizonyossá vált, hogy az emberek fejében erősen differenciált kép él az ország különböző vidékeiről, és sikerült rámutatni ennek néhány lehetséges összetevőjére.
- Sikerült elkülöníteni az országról az egyetemisták fejében élő térképek kialakításának néhány jellemző tényezőjét.
- Végül: bebizonyosodott, hogy ennek a módszernek az alkalmazása révén a társadalomföldrajz képes lehet számos más társadalomtudomány (pszichológia, szociálpszichológia, szociológia) eredményeinek integrálására.

Irodalom

- Cséfalvai Z. (1990) *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cséfalvai Z. -Fischer, W. (1990) Cigányzene és lakáshiány - sztereotípiák és a valóság ellentéte a Budapest-képben. *Földrajzi Értesítő* 1-4. 207-220. o.
- Cséfalvai Z. (1994) *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Ikva Könyvkiadó Kft., Budapest. 366. o.
- Downs, R. -Stea, D. (1977) *Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping*. Harper & Row, New York.
- Gould, P. -White, R. (1968) The mental maps of british school-leavers. *Regional Studies* 2. 161-182. o.
- Lynch, K. (1960) *The Image of the City*. MIT-Press, Cambridge/Mass.
- Mészáros Rezső (1994) *A település térbelisége*. JATEPress Szeged.
- Solomon, L. (1978) Mental mapping: a classroom strategy. *Journal of Geography*, February.
- Timár Judit (1994) "Mental map" alkalmazásának lehetőségei a térpályák kutatásában egy alföldi vizsgálat tapasztalatai. *Az "alföldi út" kérdőjelei*. Békéscsaba. 312-318. o.

Abstract

What can we do, with the results of a mental-map analysis? What is the measurable benefit for a certain settlement?

The answer we can give is clearer, more intelligible than in an average research. The analysis of the mental-maps can help the settlement, or a small region to make they character complete, to inform them about the opinions of the outside people, to make a realistic self-picture. The regional and settlement policy or the regional marketing, the development strategies functioning in a realistic space, in a space of the common verdicts and interests. The development strategy cannot based on an uncertain or a false picture.

If the project based on a certain image analysis, completed with some objectiv facts (e.g. infrastructure, employment activity) the projects can be very efficient, make better results. It would be cheaper to change the mental views on the one hand, but they must draw the positive tendentions to the people's attention. This process can help to enforce the favourable effects.

Ezek a fiatalok...

Az MTA Regionális Tudományos Bizottsága, MTA Földrajztudományi Bizottsága, MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Intézete 1996. május 16-17-én Győrben konferenciát rendezett a területi tudomány fiatal kutatói, oktatói számára.

A célunk az volt, hogy egyrészt áttekintsük a kutatói szakmai utánpótlását, másrészt ismereteket szerezzünk arról, hogy fiatal kollégáinkat milyen kérdésekkel foglalkozzanak és végül a szakma különféle korosztályainak a találkozóját lehetővé tegyük. Az érdeklődésben nem volt hiány, hiszen közel ötvenen vettek részt a konferencián és 23 előadás hangzott el a feszített és vitában gazdag két nap alatt. Sajnos a céljaink közül az utolsónak - rajtunk kívül álló okok miatt - nem tudtunk kellően eleget tenni, mivel a területi tudomány idősebb generációit csak néhányan képviseltük, így a kapcsolatépítés és kommunikáció inkább a fiatalok között szerveződött.

Az előadások - és azok többségét most bemutató *Tér és Társadalom* tematikus szám - a területi tudomány alapkérdéseivel kapcsolódtak, így a hagyományos terület és településszerkezet, valamint gazdaság elemzéstől kezdve a primer felvételekre építő szociálgeográfiai vizsgálatokon keresztül a területi tervezést megalapozó kutatási eredményekig.

Kitapinthatók voltak a különféle iskolákat, azáltal más-más elméleti bázisra épülő és kutatás módszertant képviselő egyetemi tanszékek és kutatóhelyek közötti különbségek. Az előbbiekhöz kapcsolódó fiatalok a klasszikus gazdaság és településföldrajz újbóli adaptációit végezték el, míg a kutatóintézetekben dolgozó kollégáknál a térfolyamatok egy-egy elemének összetettebb vizsgálatára törekedtek, vagy annak kísérleteiről adtak számot.

A témaválasztásban meglévő különbségek mellett a módszertani közelítésekben és az eredmények értelmezésében is eltéréseket észleltem a két csoport között. Míg az egyetemi kollégák főleg a klasszikus leíró, az arra épülő egyszerű statisztikai elemzést alkalmazták, addig a másik csoport tagjainál a nagyobb számú primer felvételek mellett az összehasonlító elemzések is megjelentek. Viszont egyáltalán nem volt példa a területi tudomány külföldi centrumaiban egyre határozottabban terjedő modellek alkalmazására, illetve az összefüggések és törvényszerűségek matematikai leírására, s ezáltal az összetett adatbázisok kezelésére. Ugyancsak hiányoltam, hogy a fiatal generáció képviselői közül nagyon kevesen alkalmazzák a földrajzi információs rendszer (GIS) által nyújtható elemzési lehetőségeket, s előadásaik illusztrációja, megjelenítése kezdetleges, sőt mondhatni korszerűtlen volt.

Milyen tehát a területi tudomány új generációja? Milyenek ezek a fiatalok? Tehetségesek és lelkesek, a többségük jól felkészültek, ráéreztek a területi tudomány szépségére és nehézségeire. Félt, hogy programjaik csupán egy-egy diszciplínához kötődnek, így a térfolyamatok komplexitását későn ismerik fel, ami jelentősen csökkentheti a kutató megújítási és alkalmazkodási képességüket. Ugyanakkor igénylik munkájukhoz a tapasztalatok átadását, számítanak a különféle szakmai körök folyamatos

vélemény alkotására. Ez a fórum - s terveink szerint az 1998-ban megrendezésre kerülő folytatása is - jól szolgálta a területi tudományt, annak szakmai köreinek bővítését.

A Tér és Társadalom ezen számában közölt tanulmányok egy generáció tükörképét nyújtanak adalékot, amit ma is, de évek múltán szintén érdemes lesz forgatni éppen a tanulságok és a próbálkozások számbavétele miatt.¹

Rechnitzer János
főszerkesztő

¹ Kedves fiatal kollégák, barátaink!

Ez a Tér és Társadalom szám egy válogatás a konferencián elhangzott, illetve azt követően beérkezett tanulmányok anyagából. A válogatás - mint minden esetben - ezúttal is szubjektív volt, melynek minden felelősségét a szerkesztők vállalják magukra. A beküldött, de meg nem jelent cikkek közlésére a Tér és Társadalom későbbi, nem tematikus számaiban lesz lehetőség.

A megjelent tanulmányok szerzőitől is szeretnénk elnézést kérni, hiszen terjedelmi korlátok miatt szinte minden esetben valamilyen mértékben rövidítenünk kellett a beküldött anyagokon. Igyekeztünk megragadni a munkák fő mondanivalóját, s úgy hozzájárulni a cikkekhez, hogy az lehetőleg ne sérüljön, de a szerzők, lehet hogy ezt néha másképpen értékelik. Több esetben nem volt lehetőség arra, hogy az összes ábrát, táblázatot, mellékletet megjelentessük, itt a szelekció alapját a mondanivaló fontossága jelentette.

Mivel fiatal, sok esetben kezdő kutatók korai próbálkozásáról van szó, tudjuk mennyire fontos a szakmai folyóiratban való megjelenés ténye is, ezért reméljük a szerkesztés során elkövetett esetleges hibákat megbocsátják nekünk a szerzők.

További eredményes kutatómunkát kívánnak:

a felelős szerkesztők

A REGIONÁLIS TUDOMÁNY HELYZETE¹

(The regional science - it's place among the regional sciences)

RECHNITZER JÁNOS

A regionális tudomány aktualitása

Az új tudományterületek születése és ezzel együtt intézményesülése mindig hosszú és nem egyszerű folyamat. Az anya-diszciplínák nem, vagy csak nehezen fogadják el, hogy gyermekük felnőtt, önálló életet kíván élni. Viszont az egyre több mozgásteret és ezzel együtt intézményesített formát követelő új tudományterületek bizonyos idő után kikényszerítik az elszakadást, a saját elméleti és módszertani bázis kialakításával együtt az autonóm intézményi rendszerek létrehozását.

Ebbe a stádiumba került Magyarországon a kilencvenes évekre a regionális tudomány is. A regionális tudomány a társadalom, a gazdaság fejlődési folyamatainak térbeli, területi összefüggéseit, meghatározottságait vizsgálja önálló elméleti alapon és módszerekkel. A kulcskérdés a társadalmi mozgások térbeli dimenziója, mely azok megjelenési formáját, érvényesülését erősen befolyásolja.

A regionális tudomány többségében a társadalomtudományokban alkalmazott eljárásokra építi kutatási módszertanát, de a térbeli viszonylatok miatt számos természettudományi közelítést, törvényszerűséget, analógiát, sőt szemléletmódot is használ vizsgálati szempontjai között. A sokoldalú közelítési módok mellett további jellemzője a *regionális tudománynak, hogy a térben zajló társadalmi, gazdasági folyamatokat megpróbálja komplexen kezelni, keresve azok földrajzi meghatározóin túl a közgazdasági, szociológiai, politikai, történeti, de műszaki, urbanisztikai, környezeti elemeit is, s ezek együtteséből következtet a jelenségek és a folyamatok alakulására, azok változására, törvényszerűségeikre*. Kutatásaink során éppen arra keresünk választ, hogy a társadalmi, gazdasági jelenségek milyen sajátosságokat mutatnak a különféle térbeli dimenziókban, miként határozzák meg a térbeli viszonyok ezen tényezők szerkezetét, szereplőit, miként hatnak azok viselkedésére, akcióira. Azt elemezzük, hogy a gazdaság felszereltsége, a társadalom aktivitása és mindezek területi sajátosságai között milyen összefüggések mutathatók ki, illetve a területi egységek műszaki felszereltsége, ellátottsága mennyiben befolyásolja, erősíti vagy gyengíti a gazdaság fejlődését, átalakulását, modernizációját.

Napjainkban figyelmünk már egyre határozottan arra irányul, hogy egy-egy térség, területi adottságait, természeti-környezeti-emberi-gazdasági-társadalmi-intézményi erőforrásait, mint endogén adottságokat miként lehet a fejlesztés, a megújítás motorjának tekinteni, miként erősödhetnek és válhatnak ezek a sajátosságok, a területi jellegből következő egyediségek, másságok a megújítás hordozóivá, s egyben meghatározóivá.

Alap-diszciplínának a *földrajztudományt* tekintjük, azon belül is a gazdaság- és társadalomföldrajzot. Mindezek közelítéseiben azonban nagyon határozottan teret nyert a

közgazdaságtudomány, a szociológia, az államtudományok, az utóbbi évtizedekben a *politológia* és természetes szövetségesként folyamatosan érvényesül a *történettudomány* hatása. A másik oldalról a *műszaki tudományok* formálták a regionális tudományt, hiszen az építészet, az urbanisztika, de az infrastrukturális rendszerrel foglalkozó diszciplínák (pl. a közlekedéstudomány) is erősen befolyásolták az elméleti alapok és módszerek alakulását, míg az elmúlt évtizedekben éppen a *környezettudományi* eredmények azok, amelyek nélkül ma már nem lehet igényes területi kutatásokat folytatni.

Napjainkban hazánkban a regionális tudomány fel- és újraértékelésének vagyunk tanúi. Ez arra vezethető vissza, hogy a társadalom és gazdaság centralizált irányítási rendszere megszűnt, helyette egyre jobban előtérbe kerül a decentralizáció, az önállóság, az egyéni és csoportos akaratok érvényesülése.

Az alábbiakban kiemelünk néhány tényezőt, amelyek a regionális tudomány előretörését okozzák:

- a gazdasági és társadalmi decentralizáció hatására egyre több szereplő és intézmény jelenik meg, ezek már területi dimenzióban is gondolkodnak, sőt cselekvéseiknél azt is érvényesítik,
- az átmenet és az átalakulás felerősítette a korábban is meglévő területi különbségeket, amelyek megoldására választ kell adni, ki kell dolgozni a kezelés technikáit és módozatait,
- az európai integrációs folyamatok szinte kikényszerítik a regionális struktúrák értelmezését, az abban való gazdasági és társadalmi gondolkodás, tervezés, cselekvés intézményrendszereinek fokozatos kialakítását és működtetését,
- a klasszikus gazdasági fejlesztési források már közel két évtizede kimerültek, most alakulnak ki a feltételei annak, hogy a térségekben, településekben, s azok adottságaiban lévő új erőforrásokat megismerjük és azokat a piacgazdaság eszközeivel feltárjuk, aktivizáljuk,
- az új infrastrukturális rendszerek kiépülésével megváltoznak a térségek kapcsolatai, funkciói, azok fejlődési, fejlesztési lehetőségeinél a korábbiaktól alapvetően eltérő kihívásokkal kell számolnunk,
- az önkormányzati rendszer bevezetésével alapvetően megváltozott a települések és a térségek irányításának rendszere, a helyi társadalom akcióterei kibővültek, új, eddig nem ismert lehetőségek jelentkeztek a területi, a települési együttműködésekben, kapcsolatokban, funkciókban,
- a centralizált, s egyben uniformizált társadalom és gazdaságirányítás megszűnésével lassan új gondolkodás és cselekvési módok jelennek meg a település- és területfejlesztésben, amelyekben a műszaki és fizikai rendezés a fejlesztési stratégiákra, a települések és térségek jövőbeli pályájának kijelölésére támaszkodva folyik és ezen integrált szemlélet válik a tervezés, a megvalósítás alapjává.

A vázlatosan felsoroltak is jelzik, hogy a regionális tudomány jelentős kihívások előtt áll. Az új szereplőket és azok igényeit, nemcsak elméleti rendszereinek dinamikus fejlesztésével, módszertani bázisának hathatós megalapozásával kell szolgálnia, hanem mindehhez intézményrendszereinek átalakítására és korszerűsítésére is szükség van.

A hazai regionális tudomány megteremtése hosszú időt vett igénybe, hiszen a hatvanas évek végétől - a centralizált gazdasági irányítás szűnésével - a hasznossága, a fontossága egyre nagyobb politikai elismerést nyert és az Akadémián belül is ezekben az években erősödött a felismerés az interdiszciplináris probléma-területek befogadása iránt. Erdei

Ferenc vezetésével az évtized végétől működött egy elnöki Területfejlesztési Bizottság, amely azzal is ösztönözte a területi kutatásokat, hogy részt vett a pécsi székhelyű Dunántúli Tudományos Intézetnek, mint a hazai területfejlesztési alapkutatásokkal foglalkozó akadémiai intézet új kutatási profiljának a kidolgozásában (1972, intézetigazgató Bihari Ottó akadémikus), ezután az Elnöki Bizottság megszűnt. A hatvanas évek közepétől (1966) a magyar kutatók bekapcsolódtak a Regional Science Association nevű nemzetközi tudományos szervezetbe, annak magyar tagozatának létrehozásával (első elnöke Kádas Kálmán). A nemzetközi programokban rendszeresen részt vettek és Budapesten az RSA eddig három európai konferenciát rendezett (1976, 1980 és 1985, a társaság fennállásának 25. évfordulójának jubileumi konferenciáját is). A hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek elején egyre nagyobb már az igény a területi kutatások iránt, aminek a megalapozásában az intenzív nemzetközi kapcsolatok is segítettek. Az Akadémia 1984-ban a korábbi bázisintézetre építve létrehozta a Regionális Kutatások Központját, mint a hazai regionális kutatások országos hálózatát, hiszen az intézetnek egységei voltak az alakuláskor a székhely Pécsen kívül Kecskeméten, Békéscsabán és Budapesten. A megerősödött intézeti háttér és a tudományterület egyre látványosabb fejlődése eredményeként 1986 őszén megalakult a IX. és a X. Osztály közös új tudományközi bizottsága az MTA Regionális Tudományos Bizottsága 20 taggal (elnök Enyedi György az MTA r. tagja).

A regionális tudomány - még, ha azt korábban nem is így nevezték; területfejlesztési kutatások - tehát hatvanas évektől intézményesen jelen van a hazai tudományos életben. Változó intenzitással és sikerrel folytak kísérletek a tudományterület önállósodására, mindezek, valamint a napjainkra megváltozott körülmények és igények lehetővé teszik, hogy a regionális tudomány mint önálló diszciplína elfogadottá és elismertté váljon.

Kapcsolódás a nemzetközi trendekhez

A területiség a társadalmi, gazdasági és politikai decentralizáció erősödésével egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. Mindez tükröződik a regionális tudomány terjedésében is, hiszen napjainkra már több mint 1200 egyetemi tanszék működik a világban - ennek többsége Észak-Amerikában és Európában -, ahol oktatják és kutatják a térben zajló társadalmi és gazdasági folyamatok jellemzőit, törvényszerűségeit.

A regionális tudomány nemzetközi fejlődésében több trend ismerhető fel, azok adaptációja a hazai szakmai körökben viszonylag gyorsan kimutatható.

A módszertani és koncepcionális irányzatok azonban attól is függenek, hogy milyen jellegűek a tanulmányozott magyarországi térfolyamatok. A fejlett ipari országokban az 1970-es években bekövetkezett gazdasági szerkezeti, szervezeti és technológiai átalakulás, a világgazdasági korszakváltás új térfolyamatokat (pl. nemzetek közötti regionális integrációt) hozott létre - ám ezek a jelenségek a poszt-szocialista Közép-Európában csak napjainkban terjednek el. Ilyen értelemben az 1970-es évek nyugat-európai problémáival nézünk szembe, így a regionális tudomány tervezési és politikai alkalmazásában elmaradásunk nagyobb, mint az elmélet és módszertan terén.

A regionális tudományos kutatások fő nemzetközi trendjét az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Az egyik irányzat az *országok, országcsoportok - tehát a világgazdaság nagytérsegei - regionális folyamatainak elemzése*, azok sajátosságainak összehasonlítása, a közös törvényszerűségek felvázolása. Ezek a kutatások például a Csendes-óceán térségének fejlődési problémáit éppen úgy boncolgatják, mint az Európai Unió regionális folyamatait.

Ebben az irányzatban a hazai regionális tudomány fő feladata a *kelet-közép-európai országok átmenete és átalakulása regionális folyamatainak* elemzése, kimutatva azokat a sajátosságokat, amelyek talán egyedülállóan a kilencvenes években zajlanak ezekben az országokban. A multiregionális együttélések és együttműködések hazai elemzése azért is fontos, mert egyre nagyobb igény mutatkozik az országhatárok menti, sőt azoknál nagyobb térségekben megindult vagy éledező gazdasági-társadalmi kapcsolatok vizsgálatára, azok jellemzőinek (pl. együttműködés intézményrendszerei) kidolgozására. (Gondolunk itt a Bécs-Pozsony-(Győr)-Budapest új fejlődési zónára vagy a Kárpátok-Tisza Eurorégió nyújtotta problémák elemzésére.)

A nemzetközi trendek másik metszete a *lokális-regionális szint szerepének, mozgásterének felértékelődése* a társadalmi irányításban, annak intézményrendszerében, s az új kapcsolódási rendszerek a központi kormányzatokkal, az állammal. Eme irányzathoz kapcsolódnak a különféle szemléletmódban megfogalmazott *regionális politikák*.

A hazai regionális tudományban lassan általánossá vált az a nézet, hogy az egyes térségek fejlesztésének a helyi adottságokra, endogén forrásokra kell épülnie. Mindezek csak akkor működnek érdemlegesen, ha a fejlesztési döntésekben egyre jobban érvényesülnek a térségi szereplők akarata, s azok minél szélesebb körben decentralizálásra kerülnek. A hazai intézményi hagyományok, a politikai kultúra, a regionális szint értelmezése körül kialakult megosztottság és számos - főleg gazdasági - megfontolás csak nagyon óvatosan, váltakozó ritmusban engedi és fogja vissza a regionális dimenzió érvényesítését a társadalom és a gazdaság fejlesztési és működtetési rendszereiben. Egyértelműen látni kell azonban, hogy az EU integrációs igényekkel párhuzamosan ki kell alakítani a *regionális szint* új, kimondottan decentralizáción alapuló rendszereit. Ehhez a hazai regionális tudomány nemcsak számos információt, szakmai segítséget tud nyújtani, hanem képes a nemzetközi kutatási eredmények alapján olyan megoldásokat is javasolni, amelyek az EU intézményeivel való együttműködést eredményesebbé tehetik.

A nemzetközi regionális tudomány fejlődésében felismerhető irányzat, hogy az erősen gazdasági orientációjú - így a regionális gazdaságtanhoz kapcsolódó - kutatások mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a *társadalmi és ökológiai feltételek* elemzései, azok együttes hatásrendszereinek értékelése.

A hazai regionális tudomány éppen a nagy tömegben jelentkező - kimondottan fejlesztés orientált - gyakorlati igények kielégítése mellett csak felszínesen kezeli vagy igencsak elhanyagolja a *területi társadalmi struktúrák elemzését*, azok változási irányainak regisztrálását, az ebből következő *igények és szükségletek térbeli átrendeződését*. Hasonlóan csak érintőlegesen bukkanunk olyan regionális kutatásokra, ahol a környezeti hatások átfogó rendszerei jelennek meg vagy éppen az ökológiai dimenziók állnak a fejlesztések középpontjában. Ennek a két új területi meghatározónak az elhanyagolása csökkentheti a regionális tudomány interdiszciplináris jellegét, de annak alkalmazhatóságát is jelentősen mérsékelheti.

Végezetül gyenge a hazai regionális tudomány módszertani bázisa. A leíró jellegű elemzések kerültek túlsúlyba, hiányoznak a modellek, a különféle egzakt módszereknek

alkalmazása. Nemzetközi trend, hogy a modellezés, a matematika rendszerek alkalmazása mellett vagy azokkal párhuzamosan széleskörű grafikai információs rendszerek tűnnek fel az elemzésekben, amik jobban közelítik a térbeli jelenségek összetettségét, sajátosságait. Célszerű tehát a módszertani bázisokat erősíteni, ezek új szoftver rendszereinek terjesztésével és hardver állományainak megújításával.

Intézményi bázis és a kutatási források

A tudományterület bázisintézménye az 1984-ben alakult MTA Regionális Kutatások Központja². Az Intézet nevéhez és kutatási témájához méltóan *regionális*, hiszen központja Pécsen található és az ország kilenc városában³ működtek kisebb-nagyobb egységet, a kutatócsoporttól, a tudományos osztályon át egészen az intézetig. A kutatási témák kimondottan interdiszciplinárisak, hiszen a posztiszocialista Kelet-Közép-Európa új regionális és urbanizációs folyamataitól kezdve az európai integrációs lehetőségeken vagy az önkormányzati rendszer kutatásán át, egészen a regionális tudomány és gazdaságtan alapkérdéseinek vizsgálatáig terjed, s mindezek folyamatosan bővülnek pl. a hátrányos helyzetű térségek megújítási programjainak kidolgozásáig vagy az innovációk térbeli terjedésének elemzéséig. Az Intézetben 53 kutató dolgozik (1994), ebből egy fő az MTA tagja, három fő az MTA doktora, 27 fő a tudomány kandidátusa és jelenleg 8 tudományos cselekmény (kandidátusi értekezés) áll védés alatt, a minősítettek aránya 58,5%.

Az Intézetben folytatott tudományos kutatások egy jelentős része közvetlenül alkalmazott kutatás, így azok eredményeit a központi kormányzati szervek éppen úgy felhasználják, mint a területi és helyi önkormányzatok, de egyre nagyobb a regionális kutatások iránt az érdeklődés a különféle gazdasági szervezetekben is (pl. bankok, biztosító társaságok, telefontársaságok). Az Intézet és önállóan gazdálkodó szervezeti egységei lényegében ezekből az alkalmazott kutatási megbízásokból tudják biztosítani a működésükhöz szükséges anyagi forrásokat, hiszen a költségvetési támogatások aránya az összes bevételen belül 40% körül van. Az intézet kutatói számos OTKA témát művelnek (25 elnyert pályázat 1994), de más hazai (OKTK, KMÜFA stb.), nemzetközi (PHARE stb.) és különféle egyéb forrásból (SOROS Alapítvány, SASAKAWA Alapítvány stb.) is elnyertek kutatási programokhoz támogatásokat. Az Intézet nemzetközi kapcsolatai kiterjedtek, ezek közös tudományos kutatásokban éppen úgy megjelennek, mint a nemzetközi szervezetekben való részvételben; elnökségi tagságtól a folyóiratok szerkesztő bizottságaiig.

Az Intézet anyagi támogatásával jelenik meg a regionális tudomány egyetlen elméleti folyóirata a *Tér és Társadalom*. Évente átlagosan 8-10 könyvet adnak ki, ezek részben egy-egy kutatási programra épülnek, részben konferenciák, tanácskozások közleményei, s az utóbbi 2-3 esztendőben több elméleti kötettel is gyarapították a regionális tudomány amúgy sem gazdag alapirodalmi bázisát. Az Intézet kutatói évente átlagosan 3-5 tudományos közleményt jelentetnek meg.

Fontos annak regisztrálása is, hogy az Intézet és szervezeti egységei nagy jelentőséget tulajdonítanak a regionális tudomány oktatásának. Így lényegében minden egységben a helybeli vagy a közélben található felsőoktatási intézményben a kutatók valamilyen formában (közös tanszék működtetése, tanszékek működésében való részvétel, óraadás; graduális és posztgraduális képzési programok szervezése) oktatási tevékenységet folytatnak, s ezzel a regionális tudomány terjesztését szolgálják. Ennek a széleskörű

oktatási részvételnek is köszönhető, hogy az Intézet éppen a felsőoktatási intézményekkel közösen több elméleti jellegű könyvet jelentet meg⁴.

Az MTA RKK-n kívül elsősorban az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben és a tudományegyetemek gazdaság- és társadalomföldrajz tanszékein folynak a regionális tudományhoz kapcsolódó kutatások. Sajnos, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem nem tölti be azt a fontos szerepet, melyet a közgazdasági felsőfokú iskolák világszerte játszanak a regionális tudomány formálásában.

Az MTA mindegyik területi bizottságában működik területi kérdésekkel foglalkozó szakmai csoport, amely az adott régió szakember állományát összefogja, illetve fórumot nyújt a szakmai ismeretek átadására.

Kimondottan a regionális tudományt megcélzó tudományos pályázat nincs. Az OTKA téma felsorolásai között szerepel a regionális tudomány (2048) címszó, azonban a pályázatok rendszeresen a földrajzi, meteorológiai és geofizikai témákkal együtt kerülnek az élettelen természettudományok egyik szakbizottságában elbírálásra⁵. Az OKTK témák között a területfejlesztés megalapozását szolgáló blokk⁶ lehetőséget kínálhat a regionális tudomány egyes kérdéseinek műveléséhez, amennyiben ezek az egyes minisztérium aktuális érdeklődésének megfelelnek. Léteznek kutatási alapítványi programok és egyéb gazdaságfejlesztési alapok, non-profit szervezetek, ahol szintén lehetőség kínálkozik kisebb kutatási támogatás megszerzésére (OFA, MVA).

A regionális tudomány szürkeállománya

A regionális tudományt művelők körét nem könnyű meghatározni. Induljunk ki abból, hogy napjainkban hány fő alkothatja a *tudományterület minősített szakmai bázisát*.

Ennek egyetlen autentikus forrása az MTA nem akadémikus köztestületi tagjainak jegyzéke (1994. okt.). Ebben a X. Földtudományok Osztályához sorolt Regionális Tudományos Bizottsághoz 14 fő kérte magát regisztráltatni, ebből három MTA doktora (egy közgazdaságtudomány, kettő földrajztudomány) és 11 a tudomány kandidátusa (közgazdaság-tudomány 3 fő, földrajztudomány 8 fő). Ismereteink szerint éppen a Regionális Tudományos Bizottság tagjai közül is többen még nem regisztráltatták magukat az MTA Köztestületében, illetve a nevezett forrás megjelenése óta új tudományos fokozatok is születtek ehhez a szakterülethez kapcsolódva. A Bizottság - az 1996. évi tisztújítást követően - a IX. (Gazdaság- és Jogtudomány) Osztályhoz kíván csatlakozni.⁷

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy becslésünk szerint napjainkra 25 és 30 fő közé tehetjük azon minősítettek számát akik a Regionális Tudományos Bizottsághoz kapcsolódnak, ezek között egy fő az MTA rendes tagja, a doktorok száma 3-5 fő, míg a többiek 22-25 fő a tudomány kandidátusai. (Ezt a közelítést hivatott alátámasztani, hogy az 1993. évben rendezett bizottsági tisztségviselői választáson a meghívott 68 fő közül 32 fő jelent meg és a bizottság 14 tagját megválasztotta.)

Regionális tudományos képzés jelenleg van kialakulóban. A hetvenes évek elején még volt a Közgazdaságtudományi Egyetemen olyan szak, ami a területfejlesztéshez kapcsolódott, ám a nyolcvanas évek elejére ez a specializáció megszűnt. Az alapisztvánokban, így a közgazdaságtanban, a geográfiában, a szociológiában, az állam- és jogtudományban, valamint a műszaki tudományokon belül az építészetben, az infrastrukturális rendszerekhez kapcsolódó mérnöki tudományokban szerzett egyetemi képzéssel rendelkeznek a tudományterület hazai művelői. A kiegészítő, posztgraduális

képzés működik a Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán és az ELTE Szociológiai Intézete által szervezett négy vagy hat féléves kurzusokon⁸. Nem fő szakként, hanem kiegészítő másodszakként, szakirányként a regionális tudomány különféle közelítése az egyetemi graduális oktatásban megjelenik (Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán területfejlesztési szakirány az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének részvételével, ELTE, JPTE, JATE, KLTE geográfus képzés településfejlesztési szakirány). A főiskolák közül a Széchenyi István Főiskola Közgazdasági Fakultásán öt éve működik a Településgazdász szakirány, ahol a regionális tudomány gyakorlati alkalmazását oktatják az MTA RKK és a főiskola által alapított közös - Nyugat-magyarországi Tudományos Intézetére épülő - tanszék irányításával. Egyre több egyetem és főiskola különféle, inkább a társadalomtudományokhoz, de a mérnöki tudományokhoz is kapcsolódó fakultásain jelennek meg olyan tantárgyak (pl. regionális gazdaságtan, területfejlesztés, regionális politika), amelyek a regionális tudományok egyes elemeit, fontosabb részterületeit oktatják⁹. Az év végére készül el a KTM megbízása alapján egy felmérés a területfejlesztéshez kötődő szakmai képzésekről, ennek ismeretében talán több áttekintésünk lesz a tudományterület oktatásáról.

A regionális tudományt művelő első doktori program 1995-ben indult el a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán, amelyhez egy TEMPUS¹⁰ program is kapcsolódik.

A kutatói és oktatói kapacitáson kívül szólni kell arról, hogy a regionális tudomány gyakorlati művelőinek száma érzékelhetően növekedett a kilencvenes évek elejétől. A területi és helyi önkormányzatok, a különféle decentralizált kormányzati szervek, a térségek, települések fejlesztésével foglalkozó vállalkozások, intézmények, különféle nonprofit szervezetek egyre nagyobb számban alkalmaznak olyan szakembereket, akik érdeklődnek a területi folyamatok iránt. Vélhetően a társadalmi decentralizáció növekedésével a gyakorlati szakemberek száma is emelkedik, így a tudományterület iránti érdeklődés, kutatási eredményeink iránti szükséglet fokozódásával is számolhatunk.

Tudományos publikációk

A regionális tudomány hazai folyóirata az 1987-től megjelenő Tér és Társadalom, amit az MTA Regionális Kutatások Központja ad ki intézeti finanszírozásban. A folyóirat évente négy számot jelentet meg, így összességében 20-25 tanulmánynak, illetve további 10-15 közleménynek nyújt megjelenési lehetőséget. Az MTA RKK jelentős anyagi áldozatokat vállal a Tér és Társadalom fennmaradásáért, sajnos akadémiai támogatást eddig nem kapott a folyóíratra, így nem állíthatjuk, hogy az hosszú távon is életben tartható.

Több társadalomtudományi folyóirat közöl a regionális tudományhoz kapcsolódó cikkeket¹¹, azonban ezek többségében nem elméleti jellegű tanulmányok, hanem a hazai vagy nemzetközi területi folyamatok áttekintése, azok egy-egy aktuális metszetének (önkormányzati rendszer, településhálózat, térségi válságok, regionális politika stb.) bemutatása, értékelése. Nem mondhatjuk azt, hogy a területi kérdésekkel foglalkozó témák iránt nem érdeklődnek a különféle folyóiratok, a jó színvonalú tanulmányoknak nincs publikációs nehézsége.

A regionális tudomány hazai művelését, mind a kutatásban, mind az oktatásban nagyban gátolja, hogy magyar nyelven elméleti megalapozó munka nagyon kis számban található. A szakmai körök nem kezdeményezték eddig a jelentősebb külföldi szakma alakító művek lefordítását, nincsenek rendszerező jellegű kézikönyvek, módszertani kiadványok. Ezek hiányában a tudományterület ismereteinek terjesztése, annak különösen az oktatásban való elterjesztése jelentős akadályokba ütközik. A kilencvenes évek elejétől éppen az MTA RKK-hoz tartozó kutatói bázis közreműködésével már több elméleti és rendszerező könyv, tanulmánykötet jelent meg, azonban ezek sem tudják pótolni azt a hiányt, ami a tudományterület mélyebb szakmai megalapozását, s egyben - éppen a társadalmi igények változása miatti - intenzívebb terjesztését szolgálná.

A szakma nemzetközi kapcsolatai részben intézményesek, részben pedig a kutatókhoz kötődnek. A regionális tudomány nemzetközi szervezetének - a Regional Science Association - magyar tagozatában 20-30 fő között van a regisztrált tagok száma, az éves európai közgyűlésen 3-5 magyar előadás is elhangzik, így a képviselőtünk biztosított a nemzetközi szervezetben.

Az RSA Végrehajtó Bizottságának magyar tagja is volt 1990-1994 között, ám az RSA magyar tagozatának hazai működése nem kielégítő.

Több nemzetközi folyóirat szerkesztő bizottságában képviseltetjük magunkat, magyar szerzőktől rendszeresen jelennek meg ezekben közlemények.

Becslésünk szerint évente 10-15 nemzetközi konferencián részt vesznek a regionális tudománnyal foglalkozó szakemberek, ezek között hazai rendezésben 2-3 esettel találkozunk évente. Öröndetes, hogy egyre több, főleg EU támogatással induló kutatási program jelent meg a szakmában, de két- és háromoldalú együttműködések is vannak a regionális folyamatok elemzésére, értékelésére.

A regionális tudománnyal foglalkozó szakemberek szakmai kommunikációját szolgálja a Bizottság által rendezett konferenciák¹², illetve a különféle hazai területfejlesztéssel kapcsolatos tanácskozásokon való részvétel.

Tudományos infrastruktúra

A tudományterület infrastrukturális bázisa két csomópontra épül, az első a könyvtár és információs szolgáltatás, a másik a kutatást segítő számítógépes rendszerek.

A könyvtár és információs szolgáltatás bázisát az MTA RKK Központi Könyvtára jelenti. A könyvtárlomány közel 30 ezer kötet, ennek megközelítőleg 80%-a kapcsolódik a regionális tudományhoz, 54 külföldi folyóirat egység, 120 belföldi folyóirat egység jár rendszeresen a könyvtárba. A könyv és folyóirat állománnyal jól ellátott könyvtárban gondot jelent, hogy a különféle kutatási dokumentumok más intézményektől csak részben érkeznek be, így nem tudják teljes mértékben áttekinteni a kutatási témákat, azok eredményeit.

A tudományterületen nincs regisztráció arról, hogy milyen kutatási témákat, mely intézményekben folytatnak. Célszerű lenne legalább kétevente áttekinteni a kutatási témákat, azok dokumentumait begyűjteni és rendszerezni, illetve mindezekről kiadványt megjelentetni.

A regionális tudomány művelésének alapja, hogy területi szintű adatbázisok álljanak rendelkezésre. A hazai területi statisztikai adatrendszer még nem volt képes igazodni a megváltozott igényekhez, illetve számos új szereplő jelent meg, akik értékelhető területi

szintű adattal rendelkeznek. Nincs rendszerezett és nyilvántartott adatbázis a területi elemzésekhez, azok rendkívül szórta, esetlegesen érhetőek el, a rendszerezettségük kimondottan gyenge, gépi feldolgozottságukban hatalmas különbségek vannak. Mindezek mellett módszertani hiányosságokkal is találkozunk, hiszen például nem megoldott a területi jövedelem számítás kérdése, így a nemzetközi összehasonlítások nehézkesebbek stb. A tudományterületnek nagy erőket kell megmozgatni az információs rendszer áttekintésére, annak rendszerezésére, a kapcsolódási pontok egyértelmű felvázolására és az elemzések módszertani kérdéseinek tisztázására.

A kutatást segítő számítógépes rendszerek egyre természetesebb tényezői lesznek a regionális tudománynak. Több kutatóhely bekapcsolódott a hazai és nemzetközi adatátviteli rendszerekbe, elterjedtek olyan szoftverek, amelyek az adatbázisok térképi ábrázolását megkönnyítik vagy az elemzéseket segítik.

A tudományterület teljesítményének értékelése

A regionális tudomány hazai eredményei lényegében a kilencvenes évektől jelentkeznek. Az alapkutatások jól átfordíthatók a gyakorlati alkalmazásba, hiszen ugrásszerűen megnőtt az igény a területi folyamatok áttekintésére, értékelésére. A hazai regionális tudomány művelői, akik különféle alap-diszciplínákban szereztek képzettségüket, éppen a területi szemlélet érvényesítésével képesek voltak a jelentkező igényekre reagálni, s vizsgálataikkal a nemzetközi szakmai színvonalhoz igazodni.

A regionális tudomány kutatási eredményei széles skálát fognak át: a nemzeti területfejlesztési koncepció megalapozása, a területfejlesztési törvény-előkészítése, Budapest szerepének, helyének áttekintése az európai városrendszerekben, az ország térszerkezetének bemutatása a rendszerváltozás hatására, az innovációk területi terjedésének jellemzői, az önkormányzati rendszer egészének és egyes részeinek (gazdálkodás, szervezet, közigazgatási szerkezet) megújítása, az európai regionális politika alkalmazhatóságának vizsgálata, az Alföld nagyrégió, vagy a Dél-Dunántúl térségének fejlesztési koncepciójának kidolgozása, a különféle ágazati fejlesztési irányok területi metszeteinek összeállítása (ipar, távközlés) és a különféle új gazdasági tevékenységek telepítési tényezőinek értékelése (bankok, biztosítási intézmények, modern üzleti szolgáltatások), s végül a határ menti együttműködések tereinek felvázolása, azok különféle hatásainak értékelése.

A publikációkban és a kutatási programokban tehát megjelentek a tudományterület nemzetközi trendjei, ugyanakkor azokat éppen a magyar vagy pontosabban kelet-közép-európai sajátosságokkal gazdagították. Ezen teljesítmények elismerése a nemzetközi konferenciáktól kezdve, a külföldi folyóiratok szerkesztő bizottsági tagságán át, egészen az emelkedő számú nemzetközi kutatási programokig terjed.

Napjainkban több felsőoktatási intézmény felismerte, hogy a regionális tudomány egészének és egyes alkotó elemeinek integrálása az oktatási programokban szükséges, azok iránt a társadalmi érdeklődés növekedett. Így vélhetően komplex és részképzési programok is megindulhatnak, amik a szakember bázist bővítik, de közben a tudományterület ismertségét is fokozzák. A graduális képzések mellett már törekvések és kidolgozott kezdeményezések is vannak a tudományos képzés beindítására, ennek szakmai hátterét viszont döntően az akadémiai kutatóbázis nyújthatja. A tudományterületen a nagyobb rendszerező művek még hiányoznak, ám több biztató jel sejteti, hogy két-három

esztendőn belül mérséklődnek a hiányosságok, megjelennek az átfogóbb jellegű, s egyben a regionális tudomány elméleti megalapozását segítő könyvek, tanulmánykötetek.

A regionális tudomány kapcsolata a gyakorlattal kimondottan erős. A kutatási megrendelések a különféle központi kormányzati szervektől és területi-helyi önkormányzatoktól származnak, így egy folyamatos kölcsönkapcsolat figyelhető meg az eredmények hasznosításában és a kutatási igények alakításában. A permanens kommunikáció a gyakorlattal persze negatívumokkal is jár; hiszen éppen a hiányolt elméleti munkáktól veszi el a kutatási kapacitásokat, viszont kínálja a szakmai ismeretek terjesztését, egy igényesebb regionális politika kidolgozásának szükségességét, ösztönzi az állandó szakmai jelenlétet. Valójában a tudományterület innovatív hatása is ebben a dialógusban határozható meg. Ennek terei napjainkra egyre bővülnek, hiszen a korábban említett szereplőkön kívül már újabbak (gazdasági érdekképviseletek, gazdasági szereplők, nem kormányzati szervek stb.) is felismerik a területi folyamatokban rejlő lehetőségeket, azok megújítást segítő hatásait.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya felkérésére készült, s részét képezi a társadalomtudományokkal foglalkozó osztály jelentésének.
- ² Az MTA társadalomtudományi kutatóhelyeinek 1994. évi tudományos tevékenysége. Szerk. Pritz P. Budapest, 1995.
- ³ Dunántúli Tudományos Intézet Pécs; Alföldi Tudományos Intézet Kecskemét, Békéscsaba, Szolnok, Debrecen; Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Győr, Szombathely, Észak-magyarországi Osztály Miskolc; Budapesti Osztály Budapest.
- ⁴ Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. Szerk. Rechnitzer J. MTA RKK Pécs-Győr, 1995.
- ⁵ A mellékletben készítettünk egy összeállítást a regionális tudományhoz kapcsolódó, az OTKA-ból támogatott kutatásokról 1993-1997. között.
- ⁶ OKTK III/b. főirány: A terület- és településfejlesztés társadalmi-gazdasági összefüggéseivel, valamint a környezetvédelemmel kapcsolatos kutatások.
- ⁷ Az új akadémiai ciklus tisztújítása előtt, 1996. szeptember végéig 35 köztestületi tag regisztráltatta magát a Bizottságnál, amelynek újra választása megtörtént 1996. október végén. Az elnök a következő három éves ciklusban Lackó László professzor lett.
- ⁸ A Széchenyi István Főiskolán üzemgazdászok és mérnökök számára terveznek posztgraduális településgazdász képzést.
- ⁹ Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Miskolci Egyetem, Államigazgatási Főiskola, Békéscsabai Tanárképző Főiskola.
- ¹⁰ Regionális és európai szakemberek képzési programja, posztgraduális és doktori képzésre, a program tagjai a Párizs VIII. Egyetem, Leeds Egyetem, Barcelona Egyetem, JPTE-Pécs, SZIF-Győr, PATE Állattenyésztési Kara Kaposvár, Vegyipari Egyetem Veszprém.
- ¹¹ Gyakorlat orientált kezdeményezés volt a Falu Város Régió című folyóirat a KTM kiadásában, amely inkább a fejlesztés rendszereivel foglalkozott, de sajnos a folyóirat kiadása szünetel. A Comitatus - a megyei önkormányzatok folyóirata - rendszeresen jelentet meg regionális tudományi szócikkeket, ezek között több elméleti írás is helyet kapott.
- ¹² Területi szemlélet a közgazdaságtudományban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon. Győr, 1990.; Válságtérsegek Magyarországon Budapest, 1991. ;A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba Győr, 1992.

Válogatás a regionális tudományos publikációkból

- Barta Gy. (1994) Gondolatok a szocialista telephelyelmélet megfogalmazásához. *Tér és Társadalom* 3-4. sz. 79-90. o.
- Bartke I (1989) *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bartke I. (1994) A területi (gazdasági) fejlődés társadalmi hajtóerői és az állami szabályozás. *Tér és Társadalom* 3-4. 1-22. o.
- Bartke I. (1994) Néhány gondolat a regionális tudományról. *Comitatus* 4. sz. 40-44. o.
- Csatári B. (1994) *Az Alföld helyzete és perspektívái. Alföld kutatási program 1991-1994.* Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. 99 o.
- Development strategies in the Alpine-Adriatic Region. Szerk. Horváth Gy. Pécs, Centre for Regional Studies, 1993. 350 o.
- Enyedi Gy. (1983) *Földrajz és társadalom. Tanulmányok.* Magvető, Budapest.
- Enyedi Gy. (1988) *A városnövekedés szakaszai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1990) *New basis for regional and urban policies in East-Central Europe.* Pécs, Centre for Regional Studies (Discussion papers 9.)
- Enyedi Gy. (1992) Regionális fejlődés és környezetvédelem Magyarországon. *Info-Társadalomtudomány*, 21. sz. 35-43. o.
- Enyedi Gy. (1994) Területfejlesztés és regionális átalakulás a poszt szocialista országokban. *Társadalmi Szemle*. 8-9. sz. 133-139. o.
- Enyedi Gy. (1994) Területfejlesztés új feltételek között. *Magyar Tudomány*, 11. sz. 1322-1326. o.
- Erdősi F. (1993) Az Alföld infrastruktúrájának jellemzői és főbb fejlesztési feladatai. *Tér és Társadalom* 3-4. sz. 3-34. o.
- European challenges and Hungarian responses in regional policy.* Szerk. Horváth Gy., Hajdú Z. Pécs, Centre for Regional Studies, 1994. 517 o.
- Faragó L. (1994) Adalékok a területfejlesztéssel kapcsolatos fogalmak vitájához. *Tér és Társadalom* 3-4. sz. 23-41. o.
- Faragó L., Hrubí L., Horváth Gy. (1990) *Szerkezetátalakítás és regionális politika.* Budapest. TS 2/2 Programiroda. 153 o.
- Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához.* Szerk. Rechnitzer J. Győr- Pécs, MTA RKK, 1995. 252 o.
- Horváth Gy. (1992) Az európai integráció és a magyar regionális politika. *Gazdaság*. különszám. 128-131. o.
- Horváth Gy. (1992) A magyar regionális politika súlypontjai. *Tér és Társadalom*, 1-2. 1-15. o.
- Hungary: Society, state, economy and regional structure in transition.* Szerk. Hajdú Z. Pécs: Centre for Regional Studies, 1993. 293 o.
- Köszegfalvy Gy. (1991) *Települési infrastruktúra.* (Területi és települési kutatások, 8.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lackó L. (1988) *Területi fejlődés, politika, tervezés.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 195. o.
- Lackó L. (1994) A regionális tudomány magyarországi helyzetének néhány jellemzője. *Comitatus* 4. 44-49. o.
- Lackó L. (1994) Regionális politika - irányítási modellek. *Tér és Társadalom* 3-4. sz. 41-47. o.
- Magyarország falutípusai.* Budapest. Szerk. Beluszky P., Sikos T. T. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet (Elmélet-módszer-gyakorlat, 22.), 1982.
- Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazásának lehetőségei a területi kutatásokban.* Szerk. Sikos T. T., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1987) *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1993) *Bevezetés a regionális tudományba.* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1994) A Dél-Dunántúl a piacgazdasági átmenetben. *Tér és Társadalom* 1-2. sz. 25-37. o.
- A nyitott határ* A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák-magyar határmenti régiókban. Szerk. Rechnitzer J. Győr, MTA RKK Észak-dunántúli Osztály, 1990. 196 o.
- Rechnitzer J. (1993) *Szétszakadás vagy felzárkózás?* A térszerkezetet alakító innovációk. Pécs-Győr, MTA RKK 207 o.
- Rechnitzer J. (1994) A helyet kereső regionális tudomány. *Comitatus* 8-9. sz. 35-38. o.
- Regional policy and local governments.* Szerk. Horváth Gy. Pécs, Centre for Regional Studies, 1991. 215 o.
- Szirmai V. (1988) *"Csinált városok".* Magvető Kiadó, Budapest.
- Társadalmi- területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* (Szerk. Enyedi Gy.) KJK, Budapest, 1993. 383. o.
- Település, gazdaság, igazgatás a térben.* Szerk. Kovács K. Pécs, MTA RKK, 1993. 327 o.
- A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba.* Területi szemlélet a közgazdaságtudományban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon? Szerk. Lados M., Kocsis Zs. Győr, MTA RKK, 1992. 209 o.
- Tér-Idő-Társadalom.* Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. (Szerk. Tóth J.) MTA RKK Pécs, 1990.

AZ ALKALMAZOTT SZOCIÁLGEÓGRÁFIA LEHETŐSÉGEI A TURIZMUS KUTATÁSÁBAN - BUDAPEST I. KERÜLETE PÉLDÁJÁN.¹

*(The possibilities of applied social geography in the research of tourism -
Case study: Budapest I. district)*

MICHALKÓ GÁBOR²

Bevezető

A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetében 1995 márciusában kezdődött meg "Budapest turizmusának szociálgeográfiai vizsgálata" címmel egy két éves kutatóprogram, amely célul tűzte ki a főváros aktív turizmusának az alkalmazott szociálgeográfia módszerének felhasználásával történő elemzését.

A kutatás során, szem előtt tartva a turizmus interszektoralis és interdiszciplinális voltát, igyekszünk feltárni egyrészt a lokális társadalom (fogadó), a külföldi vendégek (turisták), a szolgáltató szféra (szuprastruktúra) és a közigazgatás (önkormányzatok) azon sajátosságait, amely a város alapfunkcióival kapcsolatos magatartását befolyásolják, másrészt ezen csoportok egymással meglévő, ill. a turizmus fejlődésével létrejövő konfliktusait. Továbbá figyelemmel a területfejlesztési- és rendezési tervek gyakorlatorientált, tudományos igényű előkészítésére, vizsgáljuk a turizmusnak a főváros funkcionális térszerkezetével szembeni új igényeit és az arra gyakorolt módosító hatást.

Az alábbi tanulmány - a teljesség igénye nélkül - egy kiemelt városrészben, Budapest I. kerületén mutatja be a kutatómunka eddigi tapasztalatait és eredményeit.

A mintaterület kiválasztásában közrejátszott, hogy:

- az 1995. októberében folytatott szállodai reprezentatív kérdőíves felmérésünk megerősítette azt a hipotézist, hogy a Budapestre érkező külföldiek által leglátogatottabb városrész az első kerületben található Vár (a megkérdezettek 71,6%-a keresi fel),
- 1988-ban az UNESCO a Világörökség részének nyilvánította a Várat, ezáltal még inkább a nemzetközi érdeklődés központjába került, így a vele szemben támasztott fokozódó igényeknek csak jól előkészített, a terület funkcionális kapcsolatait számba vevő fejlesztéssel tud megfelelni,
- a funkcióval kapcsolatos csoportspecifikus magatartás ebben a városrészben területileg várhatóan jól elhatárolható, mivel a kerület Vára első területén élő lakosság közvetlen kapcsolatba kerül a turistákkal, míg az azon kívül élőknel az érintkezés már csak közvetett,
- az előzetes tájékozódás alkalmával kiderült, hogy az első kerület önkormányzatától nemcsak elvi, hanem gyakorlati segítséget is remélhetünk a kutatómunkánkhoz, mivel a tervezés során a városrész vezetése is számít a tudományos eredményekre.

Elmélet és módszer

A kutatás során abból indultunk ki, hogy a világgazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő ágazata (Perczel-Tóth 1994), a turizmus Magyarországon kívánatos minőségi átalakulásában a legfontosabb tényező maga az ember. Amennyiben a társadalmi tevékenység általunk vizsgált szférájának működtetéséhez nem függődik emberi (egyéni, csoportos, vagy lokális) érdek, akkor a rendelkezésre álló szellemi és tárgyi feltételek tovább devalválódhatnak (Berényi 1992). Tehát ahhoz, hogy a hazai turizmus megfeleljen az egyre komolyabb nemzetközi kihívásoknak, ismernünk kell a benne részt vevő és az azt kiszolgáló társadalmi csoportok magatartását. Ezt értékelve pedig segítenünk kell a lokális tudat kialakítását, az érdekek megfogalmazását, új szempontokkal gazdagítva a területfejlesztési és rendezési elveket.

A fenti elvárásoknak leginkább a szociálgeográfia célkitűzései és kutatási metodikája felel meg, amely a társadalom életfunkcióival összefüggő térképző folyamatokat és szervezeti formákat csoportspecifikusan elemzi.

Partzsch (1964) az üdülést társadalmi alapfunkcióként értelmezi és szociálgeográfiai alapkategóriának nevezi. A turizmus tehát a szabadidő eltöltésével kapcsolatos létmegnyilvánulás, térbeli aktivitás egyik formája, amelynek tér- és társadalomformáló hatása egyaránt jelentkezik.

A tanulmány információbázisának (szándékosan nem adatbázist használtunk, ugyanis a döntően ökonomikus szemléletű statisztikai adatközléseket meghaladó információkra támaszkodunk) összeállításához az alkalmazott szociálgeográfia módszereit vettük alapul, mivel azok által átfogóbb és mélyebb betekintést adhatunk a vizsgált térben lejátszódó - a turizmussal összefüggő - folyamatokba.

1. hivatalos statisztika: Elengedhetetlen adatbázisul kell, hogy szolgáljon minden szociálgeográfiai kutatásban, mivel jellegénél fogva bizonyos normatívákban gondolkodik, így lehetőséget ad területi összehasonlító elemzésekre is. A Központi Statisztikai Hivatal turizmussal foglalkozó, ill. azt is szerepeltető kiadványai (Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv, Budapest Statisztikai Évkönyve), elsősorban a gazdasági elemzésekhez nyújtanak segítséget, és döntően a kereskedelmi szálláshelyekről (gyakran hiányosan, mivel több szálloda üzleti okokra hivatkozva nem közöl adatot) beszolgáltatott forrásokra támaszkodik. Érthetően nem közöl információt területi bontásban a hazánkba érkező külföldi vendégek tartózkodási formájáról (turista, kiránduló, átutazó), nemzetiségi összetételéről, utazási szokásaikról, így összehasonlításra sem ad lehetőséget. A lakosság körében végzett, 10 évenként megtartott népszámlálási adatokra is csak feltételesen lehet támaszkodni (ezek elengedhetetlennek lennének a csoportspecifikus vizsgálathoz), mivel azok, korunk változó gazdasági, társadalmi formációja miatt hamar elavulnak.

2. közzé nem tett adatok: Azon információk tartoznak ide, amelyek ugyan hivatalosan begyűjtésre és feldolgozásra kerültek, azonban hatalmas, e miatt közlésre nehezen bocsátható adatbázissal rendelkeznek, vagy marginális, ill. annak tűnő információ tartammal bírnak, esetleg megjelenésük személyiségi jogokat, üzleti érdekeket sérthet. *Kutatási témánk szempontjából ilyenek lehetnek pl.:*

- a.) az egyes szállodák vendégkörére,
- b.) az idegenforgalmi adóbevételek területi (kerületi) eloszlására,
- c.) a fizetővendéglátás működtetésére kiadott engedélyek területi (kerületi) eloszlására,

- d.) a külföldi vendégek terhére elkövetett bűncselekmények típusára, területi (kerületi) eloszlására,
- e.) az egyes utazási irodák külföldieknek nyújtott programcsomagjára vonatkozó információk.

De ide sorolhatjuk a közvéleménykutató intézetek - jobbára csak a főbb eredményeit publikáló - felméréseinek felvételezési körzetenkénti bontásban történő hozzáférését. A fenti információk nem titkosak, hozzáférhetőek csak a megfelelő személyes kapcsolat és az adatbázisokban való kutatáshoz szükséges idő (főleg ott, ahol nincsenek még számítógéppel feldolgozva) elengedhetetlen.

3. történeti források: Az üdülés (turizmus), mint alapfunkció egy vizsgált területen való jelentkezésének értékelésekor nem tekinthetünk el az esetleges múltbeli előzmények felkutatásától sem. Főleg a területfejlesztés, rendezés szempontjából szükségszerű, hogy városszerkezeti, valamint beépítési karakterek, műemlékek, természeti értékek, a lokalitás jellemző nevek ne tűnjenek el a későbbiekben. Ne kerülhessen sor a helyi tradíciók elhanyagolására, rosszul értelmezett utcakép, vagy tér kialakítására. Szem előtt kell tartani, hogy a lokalitás történeti tudata, önismertete, tradícióinak védelme és tiszteletben tartása az egyik legfontosabb közösségmegtartó erő (Berényi 1992).

4. saját adatgyűjtés: Az empirikus, saját tapasztalaton alapuló módszerek, amellyel hozzájuthatunk ahhoz az információbázishoz, amely kiegészítheti, tartalmilag árnyaltabbá teheti a statisztikai elemzést, ezek a szociálgeográfia elengedhetetlen eszköztárába tartoznak. A turizmus területi vizsgálatánál, mivel a hivatalos statisztikai adatközlésre ritkán támaszkodhatunk, ez a módszer több, mint elengedhetetlen, ugyanis csak így juthatunk felhasználható és értékelhető információhoz, amely alapot adhat a későbbi elméleti viták lefolytatásához (Squire 1994).

A jelen tanulmány szempontjából az alábbi három módszert tartjuk kiemelendőnek, amelyek gyakorlati alkalmazásáról a későbbi fejezetekben részletesebben szólunk, itt csak a bennük lévő módszertani lehetőségeket említjük röviden.

A.) kérdőíves felmérés: A hivatalos statisztika, a nyilvánosságra nem hozott adatok és az esetleges előzetes interjúk alapján állítjuk össze az ún. standard kérdőívet, amelynek az aktuális problémákra kell épülnie. A turizmuskutatás során döntően a vendégkör lehatárolására, időbeli és térbeli magatartására, utazási szokásaira, a meglátogatott területről kialakult vélemény felmérésére törekszünk. De nem szabad megelégednünk a lokalitásnak (a helyi lakosság és a szolgáltató szférában résztvevők) a turizmus funkcióhoz való csoportspecifikus viszonyulásának felméréséről sem. Reális fejlesztési javaslatot csak úgy készíthetünk, ha az adott terület turizmusában résztvevő összes tényező magatartását együttesen értékeljük.

A turisták kérdőíves megkeresése történhet a szállodában a recepción dolgozó alkalmazottak bevonásával, ill. kérdezőbiztosok alkalmazásával. A lokalitás felmérésére legcélravezetőbb a kérdezőbiztosok megbízása. A felmérés lebonyolításának metodikai problémáira itt nem térünk ki, mert az kimerítené a jelen tanulmány kereteit.

B.) interjú: Célja, egyrészt a vizsgált funkcióval - jelen esetben a turizmus - kapcsolatos belső problémák, konfliktusok érzékelése, másrészt a funkció sajátos, az adott területre jellemző működésének, működtetésének a feltárása.

Spontán interjúk készíthetők a standard kérdőívek összeállítását megelőzően a probléma előzetes körülhatárolása érdekében, a kérdőívek kitöltetése közben a válaszok

árnyaltabbá, pontosabbá tétele céljából, ill. mélyinterjú készíthető az adatok feldolgozását és kiértékelését követően a kapott eredmények kontrollja végett. Továbbá mélyinterjú készítendő a fent említett működés megismerése miatt.

C.) térképezés: Mivel a turizmus területi és időbeli elterjedése, tér- és társadalomformáló hatása leginkább a topográfiai és tematikus térképeken ábrázolható, így ezek problémacentrikus, leggyakrabban saját kezű, vagy számítógépes szerkesztése nemcsak a jelenség szemléletesebb ábrázolása szempontjából szükségszerű feladat, hanem a fejlesztés során a tervezők számára elengedhetetlen eszköz is. Az adott terület funkcionális térszerkezetének (különösen a turizmusra), a vendégek magatartásának és a lokalitás társadalmi jellemzőinek egybevetése is, a meglévő információkra támaszkodva, a térképezés útján kerül bemutatásra.

A helyi lakosság és a turizmus kapcsolata

A WTO³ 1989. évi Hágai Nyilatkozata (Kollarik 1992) a turizmusnak egy a korábbiaknál átfogóbb definícióját adja, amely már a benne résztvevő személyek mozgásjelenségein, aktivitásán túlmenően figyelembe veszi a szükségleteik kielégítésére létrehozott szolgáltatások körét is. Nem szeretnénk itt a - gyakran öncélú - fogalmi vitákba belebonyolódni, azt azonban meg kell jegyezni, hogy a turizmus és az általa érintett település társadalmi, térszerkezeti problémája nem választható el egymástól (Berényi-Cséfalvai-Pomázi 1986).

Amíg a turizmus pénzügyi és foglalkoztatottsági következményeinek megállapításához szükséges gazdasági mutatók mérhetők, mennyiségileg meghatározhatók, addig a látogatókat és a fogadóközösséget érő társadalmi és kulturális hatásokat gyakran csak akkor ismerik fel, amikor a turizmus fejlesztése helyi ellenállásba ütközik (Page 1995). (Azt érzékelve, hogy a turizmus nem korlátozódik a gazdasági életre, hanem kiterjed a fogadóterület életmódjára is az UNESCO bécsi központja 1986-ban nemzetközi kutatást indított a turizmus és a helyi lakosság viszonyainak feltérképezésére. A kutatásba hazánk a Belkereskedelmi Kutató Intézet révén kapcsolódott be, a felméréseket Sárváron végezték (Gergelyné 1986). Elsősorban arra keresték a választ, milyen érzelmeket vált ki a turizmus a fogadóterületen, a lakosság véleménye szerint előnyös, vagy hátrányos a turizmus jelenléte a nyugat-dunántúli kisvárosban.

A Földrajztudományi Kutató Intézetben is folytak az adott település lakosságának véleményét is figyelembe vevő turisztikai vizsgálatok (Lettrich 1970, Berényi 1979, 1986), ezek azonban a fogadónépesség funkcióval kapcsolatos magatartásából és a terület térszerkezetéből kiindulva próbáltak az értékelésen túlmenően fejlesztési javaslatokat is megfogalmazni.)

Ezeket a kutatásokat alapul véve - a hiányt pótlandó - határoztuk el, hogy Budapest külföldiek által leginkább látogatott városrészében, az I. kerületben reprezentatív lakossági felmérést végzünk annak megállapítására, milyen benyomásai alakultak ki a helyi turizmust döntő többségében csak "szemlélő" lakoságnak az étletterében zajló alapfunkcióról, mely területen hajtana végre fejlesztéseket, ill. mely szolgáltatásra vállalkozna személyesen a kerületben.

A felmérés (melyet 1995. októberének első két hetében végeztünk) során 690 I. kerületi lakost kerestünk meg kérdezőbiztosok segítségével. A lakosság 2%-ára kiterjedő vizsgálatot, úgy végeztük, hogy a megkérdezettek felét a kerület Váron belül élő lakossága

közül választottuk, míg a másik felét a városrész többi részéből (Krisztinaváros, Tabán, Víziváros, Gellért-hegy). Abból a feltevésből indultunk ki, hogy más véleményt alkotnak majd azok a lakosok a turizmusról, akik a leginkább látogatott városrészben élnek, mint azok, akik a turizmussal csak közvetett kapcsolatban vannak.

Az 1. táblázat tájékoztatás céljából bemutatja a megkérdezettek társadalmi státuszát összehasonlítva az 1990. évi népszámlálás adataival.

1. TÁBLÁZAT

A felmérésben résztvevők adatai %
(The main data of the people in the survey)

Társadalmi státusz / Év	1990	1995
0-35 éves	35,9	23,4
36-50 éves	20,5	21,5
51-65 éves	20,8	25,8
66- év felett	22,8	29,3
Nő	56,9	59,7
Férfi	43,1	40,3
Fizikai foglalkozású	29,8	17,2
Szellemi foglalkozású	70,2	82,8
Nyugdíj jogosult	36,3	59,6

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1990. 1995.

Megjegyzés: Az 1990. évi népszámlálási adatokat az össz. lakónépesség százalékában, míg az 1995. évi adatokat a megkérdezettek százalékában adtuk meg.

Felkészültség

A vizsgálat először arra kereste a választ, hogy a helyi lakosság megítélése szerint a kerület mennyire felkészült a turisták fogadására. (A különböző tényezőket 1-5-ig 1=kiváló, 5=nagyon rossz osztályozhatták). Azért tartottuk különösen fontosnak ezen kérdés felmérését, mivel egyrészt a helyi lakosság társadalmi státuszából eredendően külföldi útjai során gyakran maga is a turista szerepébe kerül, szembesül a meglátogatott hely felkészültségével, összehasonlítási alapot szerezve az értéktélethez, másrészt közvetve, vagy közvetlenül maga is érzékelheti a turisták véleményét a lakókörnyezetéről. A terület turisztikai potenciáljának értékelésekor a fogadóterület lakosságának véleményét legalább annyira számításba kell vennünk, mint az oda érkező turistákét, sőt talán hangsúlyozottabban, hisz a helyiek tolla gyakran keményebben fog, mint a dicsérni szándékozó vendégeké. Természetesen a következtetések levonásakor azt is figyelembe kell venni, amikor a lakosok véleményt alkotnak a városrész turisztikai felkészültségéről - érthetően -, azt együttesen értékeli a kerület többi alapfunkciójával.

A kérdőívek kiértékelésekor az egyes tényezőket tekintve összevontuk a kiváló és a jó, ill. a rossz és a nagyon rossz minősítésű válaszokat, majd sorrendbe rendeztük őket és a következő eredményt kaptuk.

2. TÁBLÁZAT

A lakosság véleménye a turizmus infra(supra)struktúrájáról %
(The opinion of the inhabitants about the infra(supra)structure of tourism)

<i>Kiváló - Jó minősítés</i>	<i>Nagyon rossz - rossz minősítés</i>
Vendéglátás (44,4)	Illemhelyek (79,3)
Elszállásolás (37,8)	Kiskereskedelem (51,1)
Tömegközlekedés (36,1)	Gépkocsi közlekedés (40,3)
Műemlékvédelem (32,3)	Műemlékvédelem (35,8)
Tájékoztató (29,5)	Tájékoztató (33,8)
Kiskereskedelem (25,9)	Tömegközlekedés (31,6)
Gépkocsi közlekedés (23,5)	Elszállásolás (20,7)
Illemhelyek (4,6)	Vendéglátás (19,2)

Forrás: saját felmérés

A helyi lakosság láthatóan következetesen alakította ki véleményét a felmérésbe vont tényezőket tekintve. Megítélésük szerint az I. kerületben meglévő turisztikai "alapszolgáltatások" (amit a legritkább esetben vesznek személyesen igénybe), mint a vendéglátás (értsd: vendéglátóipari egységek) és az elszállásolás (értsd: kereskedelmi szálláshelyek) minőségét és feltehetően mennyiségét figyelembe véve nincs ok panaszra. Szintén elégedettek - a fővárosiak szerint leggyakrabban negatív véleményt kiváltó - a többségük által használt tömegközlekedéssel, aminek oka abban keresendő, hogy a BKV kiemelt figyelmet fordít ezen városrész igényesebb kiszolgálására.

A lakosság is érzékeli, hogy a külföldiek szervezett tájékoztatása (idegen nyelvű útbaigazítók, ismertető, stb.) még gyermekcipőben jár sok külföldi országhoz képest, így ezen a területen van még bőven tennivaló, csakúgy, mint a műemlékvédelem kapcsán. Azonban míg utóbbi döntően pénzkérdés, előbbi megvalósítása a turizmusban érdekelt szakszertű összefogásával, körültekintő szervezéssel viszonylag könnyen megoldható.

A felmérés tanúsága szerint legégetőbb a helyzet a gépkocsi-közlekedés, a kiskereskedelem és az illemhelyek terén.

A környezeti okok miatt korábban már kitiltott gépkocsik hathatós ellenőrzés híján továbbra is behajtanak a Vár területére, elfoglalva a lakosság amúgy is szerény mennyiségű parkolóhelyét, a bátortalanabbak pedig a Várat környező szűk utcákban próbálnak helyet találni maguknak, gyakran akadályozva a tömegközlekedés, ill. a turistabuszok útvonalát.

A kiskereskedelemről a későbbiekben bővebben lesz szó, itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy ebben az esetben nyilvánvaló érdekellentét van szó, amely az e funkciót működtetők és a helyi lakosság között kialakult, ugyanis Európa bármely turistamegyedében járva tapasztalhatjuk, hogy az áru kínálat és az árszínvonal ezekben az üzletekben a "pénzes" vendégekhez van szabva, és ez nemcsak a turisták és a helyi lakosság közt okozhat konfliktusokat, hanem a turisták különböző rétegein belül is.

A közterületi illemhelyek megléte és minősége az a szolgáltatás, amit a helyi lakosság, annak ellenére, hogy személyesen nem veszi igénybe, mégis a legpontosabb véleményt tudja róla alkotni, hisz "saját bőrén érzi" ezen helyiségek hiányát. (Anélkül, hogy részleteiben belemennénk a probléma tárgyalásába, megemlítem, hogy nem mehetünk el mellette csukott szemmel, mivel a turisták ezen szükséglete pillanatnyilag "balkáni" módon van rendezve a Várban, sőt az egész fővárosban.)

Előnyök - hátrányok

A felmérés második részében előre megadott állítások közül kellett kiválasztani a kérdezettnek, hogy megítélése szerint városrészének mennyiben és miért válik előnyére ill. hátrányára a turizmus jelenléte. Feltételeztük, hogy a lakóhelye iránt felelősen gondolkodó budai polgár körültekintő véleményt tud alkotni egy, a környezetében zajló gazdasági és társadalmi jelenségről, a turizmusról, annak város(rész)t és életvitelt formáló hatásairól.

3. TÁBLÁZAT

A lakosság véleménye a turizmus hatásairól %
(The opinion of the inhabitants about the effects of tourism)

<i>A turizmus hatása a kerületre</i>	<i>Összesen</i>	<i>A Budai Várban</i>	<i>A Váron kívül</i>
1. Előnyös, mert bevételt eredményez	31,7	30	33,1
2. Előnyös, mert jelentős építkezések, beruházások folynak	9,2	7,1	11,2
3. Előnyös, mert munkát kínál a lakosságnak	16,5	11,6	21,4
4. Előnyös, mert bővül a kulturális kínálat	15,3	17,1	13,6
5. Hátrányos, mert fokozza a környezetszennyezést	17,4	21	13,9
6. Hátrányos, mert minden zöldterületet beépítenek	9,9	13,2	6,8

Forrás: saját felmérés

A kerület összlakosságának közel 3/4 része szerint a turizmus kedvező hatással van városrészére, azonban 1/4-e kedvezőtlennek ítéli meg a külföldi vendégek jelenlétéből fakadó hatásokat. Ha területi bontásban szemléljük az adatokat, akkor észrevehetjük, hogy feltűnő különbség van a Várban élő, így a turistákkal közvetlen kapcsolatban lévő lakosság és a kerület többi részében élők között. Ugyanis az előbbi válaszadók közül 34,2% ítéli hátrányosnak, míg utóbbiak közül csupán 20,7% mondja kedvezőtlennek a turizmus hatásait. Ennek oka abban keresendő, hogy a Vár lakossága nap mint nap tapasztalhatja a turizmusból közvetlenül származó kellemetlenségeket, elsősorban környezete túlterheltségét.

Ezen kérdéskör elemzése során megállapítható, hogy a lakosság reálisan ítéli meg a turizmus észlelhető hatásait, nem dimenzionálja túl az esetleges előnyöket, vagy hátrányokat, amely megítélésünk szerint abból ered, hogy a vizsgált társadalom a turizmussal való hosszabb idejű "együttélése" során kialakította sajátos életvitelét, a funkcióval kapcsolatos értékszemléletét.

Igazán csak akkor kapunk teljes képet a lakosság és a turizmus kapcsolatáról, ha az alábbiakban megvizsgáljuk a harmadik kérdéskör eredményeit is.

Befolyásolás

Ott, ahol egy városrész funkcionális szerkezete annyira tagolt (MNA 1989), mint az I. kerületben, - különös tekintettel a Várra - a műemlékek, közintézmények, zöldterület, lakóterület együttes megjelenésekor elkérülhetetlenek az egyes funkciót igénybevevő csoportok konfliktusai. Erre próbál rámutatni a 4. táblázat, amely a válaszadók százalékában közli a konfliktusok okait.

4. TÁBLÁZAT

A lakosság és a turizmus viszonya %
(The inhabitants and tourism - reationships)

Befolyásolja-e az Ön életét a turista-forgalom ?	Összesen	A Budai Várban	A Váron kívül
0. Nem.	38,7	14	63,4
1. Igen, mert minden többé kerül.	27,2	41,3	13,2
2. Igen, mert kevés a parkoló, és zsúfolt a tömegközlekedés.	11,2	11,8	10,6
3. Igen, mert vállalkozóként bevételhez jutok.	1,2	1	1,3
4. Igen, mert zavarják a nyugalmat.	5,5	5,5	5,5
5. Igen, mert hiányoznak a lakossági szolgáltatások.	16,2	26,4	6

Forrás: saját felmérés

Ezen kérdéscsoport vizsgálatánál még inkább kirajzolódik az előbb említett csoportspecifikus különbség, tudniillik egy viszonylag kis területű közigazgatási egységen (3,41km²) belül élő lakosság magatartása az adott funkcióval szemben igen eltérő lehet a funkcióval való érintkezés, vagy annak gazdasági, társadalmi hatásainak átélése függvényében.

A Várban élő válaszadóknak mindössze 14%-a az, akinek hétköznapijait nem befolyásolja a turistaforgalom, szemben a kerület többi megkérdezettjével, akinek több mint 60%-a adott nemleges választ. Hasonló anomáliát fedezhetünk fel az első kérdés értékelésekor, amikor kiderül, hogy a lakosság véleménye szerint a Várban a kereskedők a turisták pénztárcájához igazítják áraikat, ezzel a helyi lakosságot arra kényszerítik, hogy a környező kerületekben intézze bevásárlását. Az e választ adók döntő többsége a II. kerületet jelölte meg bevásárlásának színteréül (feltehetően a Fény utcai piac közelsége miatt), ill. sokan vásárolnak még a XII. kerületben. Az I. kerületben található Batthyány téri Nagycsarnok is kedvelt bevásárlóhelye a Várból "kiszorult" lakosságnak.

Hasonló a helyzet a hagyományos lakossági szolgáltatásokkal is. Ennek - a magas bérleti díjakkal magyarázható - hiánya elsősorban szintén a Várban lakóknál okoz konfliktust.

Érdekes aspektus, hogy az I. kerületi lakosság annak ellenére, hogy területén fellelhető az egyik legjobban jövedelmező "iparág", a turizmus minden "kelléke", nem óhajt, vagy nincs módja ebből vállalkozóként haszonra szert tenni. Ezt mutatja a harmadik kérdésre igennel válaszolók alacsony százaléka. Megítélésünk szerint azon társadalmi csoport vállalkozása, amely a lakóhelyén próbál profitálni a turizmusból, hosszú távon sokkal jövedelmezőbbé válhat, mivel alapos hely és tradíció ismeretre, személyes kapcsolatokra (értsd jól!), a helyi érdekek és lehetőségek felismerésére építhet. Ezt a problémakört próbáltuk még jobban megközelíteni a negyedik kérdéscsoportunkkal.

A vállalkozó lakosság a kihasználatlan lehetőségek tükrében

A kérdéskör elemzése a fejlesztés szempontjából nyújthat megfontolandó tanulságokat az önkormányzat és a vállalkozók számára, mivel képet kaphatnak az idegenforgalmi beruházások várt irányairól, ill. olyan területeiről, amelybe a helyi lakosok is szívesen részt vállalnának. Továbbá olyan, a szakemberek számára talán fel nem tárt lehetőségekre

is fény derülhet, amelynek kiaknázása bővítheti a városrész vonzástényezőit, javíthatja a turisztikai kínálat minőségi összetételét.

Ezt a kérdéskört kettéosztottuk és úgy vizsgáltuk a helyi lakosság viszonyulását a kerületben a szerintük meglévő, de kihasználatlan turisztikai lehetőségekről, ill. ezzel összefüggésben arról, ha módjában állna, vállalkozna-e a turizmus területén.

5. TÁBLÁZAT

A lakosság vállalkozói százalékában %
(The share of entrepreneurs in the inhabitants)

Ván-e kihasználatlan idegenforgalmi lehetőség a kerületben?	Összesen	A Budai Várban	A Váron kívül
Van	37,3	27	47,5
Nincs	62,7	73	52,5
Vállalkozna-e az idegenforgalomban, ha lenne lehetősége?			
Igen	53,6	39,3	67,9
Nem	46,4	60,7	32,1

Forrás: saját felmérés

Figyelembe véve, hogy a megkérdezetteknek mindössze 1,2%-a állította, hogy a turizmusra alapozza vállalkozását, és nem meglepő az az eredmény, hogy a lakosságnak csak a fele kezdene a vizsgált területen vállalkozásba. Érdekes tényező azonban, hogy éppen a Váron kívüli lakosságban él az az elképzelés, hogy érdemes lenne a turizmus területén a Várban vállalkozni, szemben az ott lakókkal, akik talán személyes tapasztalatra és hallomásra építve elutasítják ennek lehetőségét. Elutasítják, mert közel 3/4-ük lehetőséget sem lát a fejlesztésre. (Az információbázis mélyebb elemzése fog majd rámutatni, hogy a vállalkozást elutasítók, ill. idegenforgalmi lehetőséget nem látók, mely társadalmi csoportból kerülnek ki).

Azok, akik konkrétan is megnevezték a fel nem tárt lehetőségek területét, úgy látják, hogy a már meglévő épületállományra és infrastruktúrára kell alapozni a fejlesztést, ill. érdemes "elővenni" az elfeledett kerületi kulturális hagyományokat is.

Kiemelt helyen szerepelt a válaszok közül - az önkormányzat szándékával is megegyező fejlesztés - az Ybl Bazar rendbehozatala, amely egykoron helyt adott az Ifjúsági Park programjainak is. Hasonló nagyságrendben látja a lakosság kihasználatlannak az egykori Miniszterelnökség épületét, a Sándor Palotát. A lakosság magára is gondolhatott, amikor saját, döntően műemléki védettségű házainak felújítására tett javaslatot, úgy véelve, hogy ez is hozzájárulhat a városkép javításához. A ma is nyitvatartó és a külföldiek által is látogatott Labirintus és Magdolna torony ügyesebb "értékesítését" látják többen a fejlődés egyik letétményének. Nemcsak a Várba látogató külföldiek, hanem a hazai közönség is profitálhatna - gondolták jó néhányan -, amikor mennyiségi és minőségi értelemben is igényt formáltak a koncertek, hangversenyek, szabadtéri előadások megrendezésére. Hangsúlyozták, hogy új területeket (Tabán, Vérmező, Kapisztrán tér) is vonjanak be ezen programok megtartásakor, ezzel is differenciálva a Szentháromság térre, a Mátyás templomba koncentráltó turizmust.

Egyesek a Gellért-hegyen álló Citadellát is a kihasználatlan lehetőségek közt említették meg, azonban ez a műemlék közigazgatásilag a XI. kerület része, így csak az oda vezető infrastruktúra kiépítésében vehet részt a kerület.

A vállalkozói elképzeléseket vizsgálva megállapítható, hogy a válaszadók többsége idegenvezető szeretne lenni, építve esetleges nyelvtudására és helyismeretére, mivel úgy látják, ez a vendégek nagy száma miatt minimális befektetéssel jövedelmező vállalkozássá válhat, amire megfelelő igény van nemcsak csoportos, hanem egyéni látogatók esetében is.

A vendéglátás is kecsegteti a vállalkozni szándékozó helyi lakosságot, amely gondolva a belföldi turizmusra is, olcsóbb árakkal és valódi magyaros ételspecialitásokkal várná a vendégeket a területileg elszórtabb éttermekben. Sokan alakítanának ki a századelő hangulatát idéző kávéházakat, teraszokkal, de olyanok is akadnak, akik a hagyományos "talponállók" mellett tennék le a garast, mások reggeliző helyeket hoznának létre.

Több első kerületi lakos érzékeli, hogy igény lenne a szállodák mellett panziók építésére (erről később részletesen szólunk), ill. a fizetővendéglátás kínálatának bővítésére is. Sokan üzletet látnak a kulturális rendezvények szervezésében, rendezésében, mások a "turizmus által sújtott" helyi lakosság kis közértekkel való ellátását vállalná magára.

A fentiekben csak a legjellemzőbb válaszokat emeltük ki, mivel a lehetőségek és a vállalkozói szándék szinte határtalanoknak tűnik a lakosság véleménye alapján, amit e helyen nem tudunk részletesen ismertetni. Azonban úgy érezzük, e kérdéscsoport értékelésénél is sikerült bemutatnunk mekkora szerepet játszhat a fejlesztés során a lakosság véleményének és magatartásának pontos ismerete a turizmussal kapcsolatban, mivel e funkció az ő életterükben jelentkezik, ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni a csoportspecifikus érdekeiket sem az esetleges beruházási döntések meghozatalakor.

A külföldi turisták térhasználatá

Arra már korábban rámutattak az idegenforgalom földrajzával foglalkozó szakemberek (Defert 1966), hogy a turizmus olyan, a térben lezajló társadalmi jelenség, amely megváltoztatja a földrajzi környezetet. Ezért e szociálgeográfiai megközelítésű elemzésnek egyrészt elengedhetetlen bemutatni a Várba érkező külföldi vendégek térbeli mozgását figyelemmel az őket kiszolgáló infrastruktúrára és a vonzásadottságok elhelyezkedésére, másrészt elemezni kell a turisták magatartását az idegenforgalmi funkcióval és az ehhez szorosan illeszkedő egyéb funkciókkal kapcsolatban. Természetesen vizsgálatunk nem öncélú, azt próbáljuk feltárni, hogy a turizmusban résztvevő egyének, ill. csoportok "kiszolgálására", hogyan alakul át a vizsgált terület térszerkezete, ill. mely városrészekben szükséges a turisták igényének megfelelő fejlesztés végrehajtása.

Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé a fenti kérdések kimerítő megválaszolását, azonban arra módot adnak, hogy a meglévő adatbázisunkra támaszkodva megpróbáljuk összevetni a turisták által valóban igénybevett és a fejlesztésre rendelkezésre álló tér funkcionális lehetőségeit.

A vendégkör lehatárolása

Az utóbbi években számos felmérést készítettek a szakemberek, amelyek a hazánkba látogató külföldiek turisztikai magatartásával (Karbuczky-Makayné 1993, Szonda Ipsos 1993) foglalkoztak, azonban ezek mikroregionális elemzésre nem alkalmasak, mivel csak országos, esetleg fővárosi bontásban adják közre az eredményeket. Megítélésünk szerint igazán csak akkor kapunk pontos képet a fejlesztendő terület igénybevételéről, ha

terüleetspecifikus kérdéseket tartalmazó kérdőívvel mérjük fel a külföldiek mozgását és magatartását.

Ezt a vizsgálatot - a lakossági felméréssel egyidőben - 1995 október első hetében végeztük, kérdezőbiztosok segítségével, 215 külföldi vendég - a Vár területén történő - utcai megkérdezésével.

6. TÁBLÁZAT

A külföldi látogatók országonként %
(The visitors from abroad by countries)

Németország	27,0
Ausztria	2,8
Nyugat-Európa	21,9
Észak-Európa	6,5
Dél-Európa	2,3
Kelet-Európa	4,2
Amerika	24,6
Ázsia	9,3
Afrika	0,0
Ausztrália	1,4

Forrás: saját felmérés

7. TÁBLÁZAT

A külföldi látogatók az utazás célja szerint %
(The visitors from abroad - the main purposes)

Turizmus	58,1
Üzleti út	11,2
Rokonlátogatás	7,9
Kulturális és sportrendezvény	7,4
Konferencia	4,2
Gyógyüdülés	1,9
Egyéb	9,3

Forrás: saját felmérés

A 6. és a 7. táblázatból megállapítható, hogy a Várat többségében a németországi és nyugat-európai vendégek mellett az amerikai kontinens turistái keresték fel. Érdekes momentum, hogy a közvetlen szomszédunkból, Ausztriából a megkérdezettek alig 3%-a érkezett. Figyelemre méltó, hogy a Vár nemcsak a klasszikus turistacélból Budapestre látogatók számára jelent vonzásadottságot, hanem az utazási motiváció széles skáláján elhelyezkedő vendégek részére is. Sajnálatos kell megjegyezni, hogy a gyógyüdülési céllal érkezők továbbra is igen kis százalékot képviselnek, az amúgy 2 gyógyfürdővel rendelkező I. kerület látogatói közül.

A megkérdezettek többsége (62,3%) először jár Budapesten, de azon válaszadók száma is magas (17,7%), akik több mint kétszer keresték fel hazánk fővárosát. A Vár tehát a visszatérő vendégek számára is kínál új élményeket (a már említett mélyebb elemzés fog fényt deríteni a visszatérők csoportspecifikumára). A vendégek közel fele (48%)

választotta a Vár tömegközlekedési eszközzel történő elérést, meglepően sokan (29,8%) ültek e cél elérése végett autóba, taxiba már jóval kevesebben (6,4%), és nem szabad megfeledkeznünk a gyalogosokról (15,8%) sem. Ezen adatok figyelembe vétele a fejlesztéskor sem lehet mellékes, mivel a terület közlekedési alapfunkcióját érinti és rámutat, hogy mely elérési vonalak mentén érdemes beruházásokba kezdeni.

Ha a külföldi turisták városrészlől kialakított értékelését vizsgáljuk (természetesen hozzátéve, hogy tapasztalataikat nemcsak a Várról szerezték), akkor megerősíthetjük azt a nézetet, hogy az I. kerületnek is van még javítani valója a közbiztonság és a köztisztaság területén egyaránt, mivel a turizmus ezen két általános feltételét a vendégek a "Kiváló-Jó" listán az utolsó, a "Rossz-Nagyon Rossz" listán az első helyen szerepeltették.

A reklámszakemberek már régóta tudják, hogy egy árut a legkönnyebben a gyerekeknek és a hölgyeknek lehet "eladni". Ezt szem előtt tartva vizsgáltuk meg a vendégek körében, hányan érkeznek gyermekkel, ill. a turisták hány százaléka nő. Az eredmény nem túlzottan kedvező, a Várba érkező gyermekes vendégek aránya alig éri el a 20%-ot, és a nők is csak 34%-ban képviselik magukat a külföldi látogatók közül. Ennek az adatnak az ismeretére a reklámkampány tervezésekor lehet majd szükség, ill. a fejlesztés során ennek tudatában átgondolható, hogy milyen speciális szolgáltatással kell a gyermekvendégeket várni.

Térbeli mozgás

A külföldi vendégek Várban történő mozgásának, térhasználatának megismeréséhez az önkormányzat illetékesével előzetesen egyeztetett fontosabb vonzástényezőket (műemlékeket, múzeumokat, stb.) vettük fel a kérdőívünkre. Az 1. ábrát vizsgálva megállapítható, hogy a Vár a turizmus szempontjából 3 nagy térségre bontható. A tulajdonképpeni *centrum*, a Szentháromság tér, amelyet a Mátyás Templom és a Halászbástya képvisel, a látogatók több, mint 72%-ának elsődleges célpontja. Az átlagos turista ezen *térség* felkeresése után úgy gondolhatja, látott mindent, hisz megtekintette hazánk legszebb neogótikus templomát ("kulturáldótt"), majd a Halászbástyáról gyönyörködött Budapest panorámájában ("ismeri a fővárost"), esetleg lefotóztatta magát egy népviseletbe öltözött vattacukor áruval ("betekintett a társadalom hétköznapijaiba") is. A Disz tértől délre eső terület, a Várpalota, a *múzeumnegyed*, az építészeti szépségen túlmenően döntően kulturális élményt nyújt a turistáknak, azonban átlag 15,6%-os látogatottságú. Központja a Nemzeti Galéria, amely elől szintén fantasztikus látkép tárul a vendégek elé. A magyar festészet itt található kiemelkedő alkotásaival a vendégek 27%-a óhajt megismerkedni, szemben az Országos Széchenyi Könyvtárral, ahová mindössze 4%-uk tekintett be. Hiába, kevés olyan nemzetközileg ismert értéket állítunk ki, amely akkora érdeklődésre tarthat számon, mint a párizsi Louvre, vagy a washingtoni Kongresszusi Könyvtár.

A Vár mostohagyereke a Kapisztrán tér és környéke, ill. az oda vezető útvonal. Ez, a lakóházakkal sűrűn beépített *periféria* terület a látogatóknak mindössze 7,7%-át vonzza. A térségben egyedül a Labirintus (barlangrendszer) és a Magdolna Torony vált ki 10%-nál nagyobb vonzást.

A fentiek alapján egyedüli célnak a Vár idegenforgalmi szempontból differenciáltabban történő kihasználásának elérését látjuk. Nem kívánunk részletesen belemenni a fejlesztési javaslatokba, csupán annyit jegyzünk itt meg, hogy a múzeum-negyedbe olyan időszakos kiállítások meghirdetését tartjuk kívánatosnak, amely komolyabb nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat, a periférián pedig olyan állandó, valódi népművészeti, kézműves vásártér

kialakítását javasoljuk, amely odavonzza a terület iránt amúgy érdektelen látogatókat. Természetesen elengedhetetlen ezzel párhuzamosan az utazási irodákon, a kereskedelmi szálláshelyeken és a Tourinformokon keresztüli hatékony reklámkampány megvalósítása is. Kíváncsú lenne a marketingtevékenységet úgy kialakítani, hogy egy ténylegesen működő, akár non-profit szervezet létrehozásával, az aktív turizmus szempontjából leginkább érintett kerületeket bevonva a frekvenciált városrészek egészét lefedő koordináció jöjjön létre, mint ahogy az megvalósult Angliában, vagy az USA-ban (Page 1995).

A Várnegyednek, a Világörökség részének a nemzetközi turizmus egyik fellegetvárava kell válnia, természetesen ennek elérése nemcsak a már említett fejlesztéseket kell, hogy magába foglalja, hanem továbbra is az alapvető szuprastruktúra minőségi és mennyiségi kiépítését kell szorgalmazni. Elsősorban a kereskedelmi szálláshelyek bővítésére és megfelelő területi elhelyezésére gondolunk, mivel Budapest I. kerületében a fővárosi szállodai férőhelyek mindössze 7,5%-a, a fizetővendéglátás 2,1%-a található, ami megítélésünk szerint igen rossz arány ahhoz képest, hogy az egyik leglátogatottabb városrészről van szó. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a minőségi elszállásolásban sem sokkal jobb az eredmény, mivel Budapest öt és négy csillagos szállodai férőhelyeinek is csupán 15,5%-át lelhetjük fel itt, akkor látható, hogy az első kerület ezen a téren lemaradásban van a főváros többi részéhez képest.

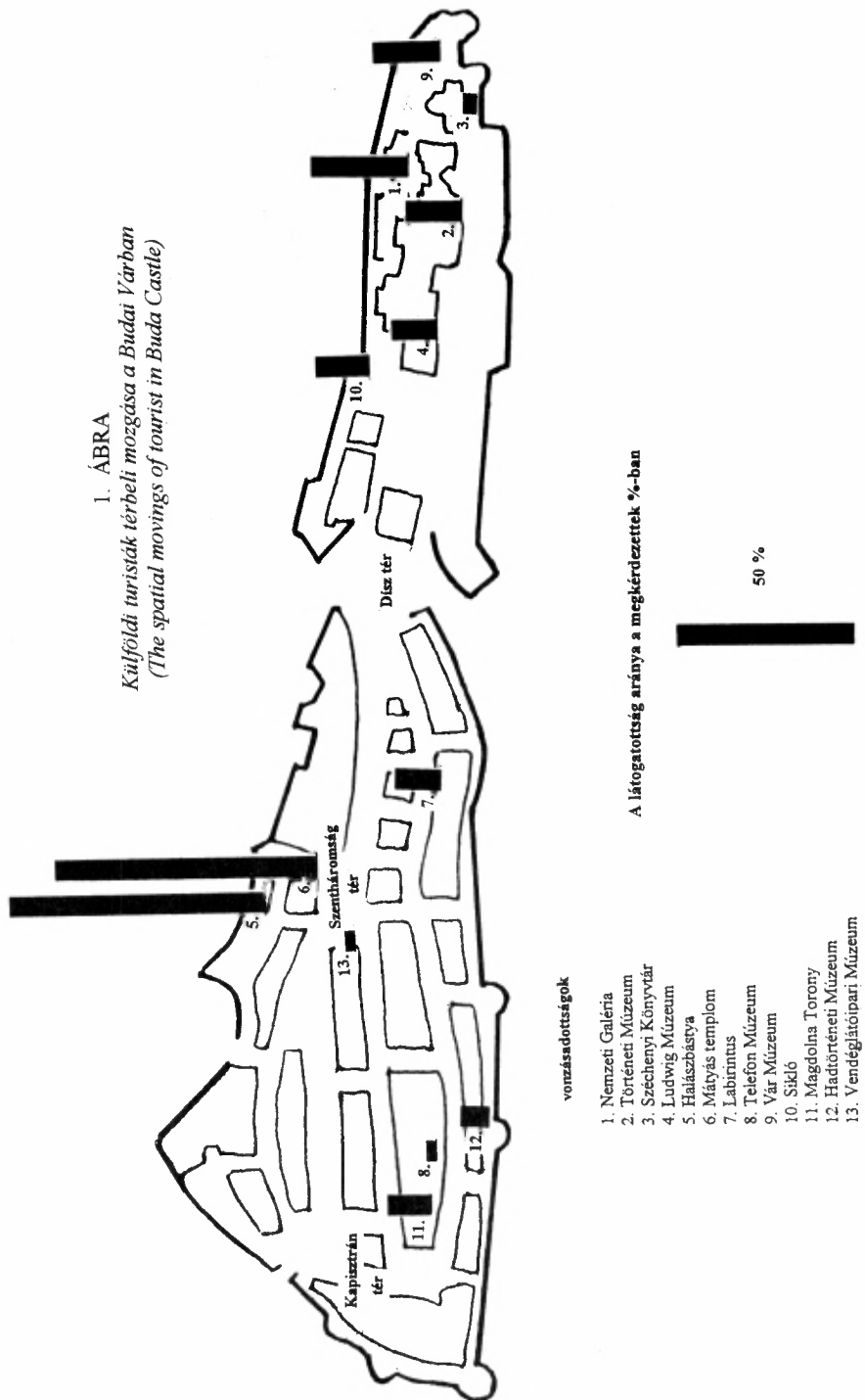
Az is megállapítható, hogy a kereskedelmi szálláshelyek kívül esnek a Vár területén, ott egyedül csak a Hiltont és két fizetővendéglátóhelyet találjuk, miközben az igény ennél jóval nagyobb lenne. A fizetővendéglátás és a panziók hiánya a kedvezőtlen adózási feltételeknek köszönhető, így a tulajdonos arra kényszerül, hogy a bejáratott vendégeknek "feketén" adja ki a szállást, ami a Gellért-hegy, Nap-hegy, Tabán térségében található villalakások révén kedvező fogadtatásra (piacra) talál.

Annak ellenére, hogy a Várban a kereskedelmi szálláshelykapacitás össz mennyisége nem elégséges, elmondható, hogy az I. kerületben ezek területi eloszlása viszonylag egyenletes képet mutat, és az itt megszállni kívánó vendégek igényeit is differenciáltan tudják kielégíteni az öt, a négy és a háromcsillagos szállodák egyaránt.

Mivel az első kerület külföldön is számotartott irodaházai révén (Réti 1995) a nemzetközi üzleti életnek is helyt ad, így ez is kell, hogy ösztönözze a beruházókat sokoldalú szolgáltatást kínáló, esetleg a gyógyidegenforgalomra is építő szálloda megépítésére, továbbá olyan, a középréteg által is megfizethető panziók nyitására, amelyek a szomszédos II. kerületben jelentős számmal megtalálhatóak.

1. ÁBRA

Külföldi turisták térbeli mozgása a Budai Várban
(The spatial movings of tourist in Buda Castle)



Az Önkormányzat és a turizmus kapcsolata

A kérdés vizsgálata elengedhetetlennek tűnik, mivel az a terület, ahol a turizmus kifejti hatását az az önkormányzat igazgatása alatt áll, de úgy is fogalmazhatunk, hogy az önkormányzat az egyéb funkciókkal is átszőtt turisztikai tér gazdája. S mint ilyen rajta is múlik, hogy a vendégek évről évre egyre nagyobb számban felkeressék a kerületet, ill. ott olyan vállalkozásbarát gazdasági környezet jöjjön létre, amely a funkciót kiszolgáló beruházások létrehozását megteremti (*Britton 1991*).

A kerület vezetése felismerte, annak ellenére, hogy a turizmus nem tartozik a polgármesteri hivatal szorosan értelmezett "igazgatási" tevékenységei közé, mégis feladatának kell, hogy tekintse a funkció magas színvonalú működésével, működtetésével kapcsolatos tervezést, fejlesztést, döntéselőkészítést. Erre a célra Budapest kerületi önkormányzatai közt egyedülállóan létrehoztak egy P.R. (public relations) manageri státuszt, amely nagyban segítette a turizmussal kapcsolatos koordinációs tevékenység beindítását. Sok önkormányzat gondolja úgy, hogy könnyű az I. kerületnek, mikor számos vonzásadottsággal rendelkezik, de arról megfélekeznek, hogy a turistát nem elég a látnivalók révén az adott területre csalogatni, azt is el kell érni, hogy ott megszálljon, igénybe vegye a szolgáltatásokat (egyszóval költsön). Az ebből származó bevétel lehet az alapja a későbbi beruházásoknak.

Az I. kerület megpróbál elébe menni a turizmus révén létrejövő társadalmi, gazdasági és térbeli folyamatoknak. 1995. augusztus 16-án forgalomszámlálást tartottak a Várban, amelynek az volt a célja, megállapítsák mekkora leterheltséget okoz egy átlagos nyári napon a vendégek érkezése. A vizsgálat figyelembe véve az esetleges hibalehetőségeket és a helyi lakosság kiszűrésének nehézségét, többek közt megállapította, hogy az adott napon közel 20 000 turista kereste fel a Várat, 1000 gépkocsi haladt át a Dísz téren, ill. a Bécsi Kapun. A legnagyobb forgalmat a déli órákban észlelték, estére a forgalom a felére csökkent. Tervezik a korábbi mérési hibák kiküszöbölése mellett 1996-ban is egy hasonló számlálás megtartását, hogy így a két információbázist összevetve hasznosítható következtetéseket vonhassanak be a fejlesztés előkészítése során.

Az I. kerület annak ellenére, hogy - a többi kerülethez hasonlóan - közvetlenül kis mértékben részesedik a turizmus bevételeiből - mivel a vállalkozók (vendéglátósok, üzlettulajdonosok) a Fővárosi Önkormányzatnál fizetik iparüzési adójukat, és a kereskedelmi szálláshelyek utáni idegenforgalmi adó is csak visszaosztás révén kerül az önkormányzathoz (érdekes tény, hogy ez az összeg 1995 októberéig 6,7 millió forint volt, míg a VI. kerületben 8 millió forint) - mégis úgy érzi, felelősséggel tartozik a területén található Világörökség miatt, még ha a fejlesztésben csak az értéknövelés és a lakók életminőségének javítása által válik igazán érdekeltté. Közvetlen önkormányzati bevétel egyrészt a bérbeadott vendéglátóhelyekről származhat, (azonban a korábbi bérleti joggal rendelkező Budavár RT-vel kötött megállapodás szerint a bérleti díjak nem emelhetők 10 évig a hozzá visszakerült egységeknél), másrészt a Halászbástyán szedett belépődíjakból.

A kerületi önkormányzat P.R. managerével készült interjú alkalmával kiderült, hogy a városrész vezetésének nincsenek pontos információi a hozzájuk érkező vendégek köréről és nagyságrendjéről, turisztikai szokásaikról és ismeretei szerint még nem készült átfogó felmérés a kerület idegenforgalmáról. Mégis felelősségteljes döntések vannak a terület, és a tisztviselők kezében a vonzásadottságok bővítéséről szóló koncepciók elbírálásakor,

engedélyek kiadásakor. A kerületben megtartandó kulturális rendezvények zömmel fővárosi, ritkán közös szervezésűek. Problémát jelent továbbá, hogy a frekvenciát területek használatának (közterületfoglalás) engedélyezése is a főváros kezében van, ez többször okozott már konfliktust. Sok a kerületben az országos és fővárosi intézmény, amely felett érthetően szintén nem rendelkezhet a kerület. A nagyobb műemlékek a Kincstári Vagyonkezelő birtokában vannak, amellyel kapcsolatos hatósági feladatokat a Műemlékvédelmi Hivatal látja el. Mivel a fürdők sem kerületi tulajdonúak, ezért a tisztviselő szerint az Önkormányzat akkor foglalkozhat a gyógyidegenforgalom fejlesztésével, ha ezek tulajdonjogát megkapja, különben érdektelen a fejlesztésükben.

A városvezetés koncepciója közt szerepel egy új budai Belváros kialakítása a kerületben, amelyhez már számos intézménnyel rendelkeznek és újabbak csatlakoztatását tervezik. A lakosság által is említett Ybl Bazár területén egy nemzetközi műkereskedelmi központ létrehozásán fáradoznak, szeretnék, ha a Francia Intézeten kívül újabb külföldi kulturális intézmények is beköltöznének a kerületbe. Felajánlották a volt budai Vigadó épületét a Nemzeti Színház befogadására is, hogy ezzel is bővítsék a kulturális kínálatot. A Gellérthegyre vonatkozó rendezési tervben szerepel az idegenforgalmi-szabadidő funkció kiszélesítése, játszó-és pihenőterületek bővítése, igényes szoborparkok létrehozása. Tervezik továbbá a Vár és a Gellérthegy közötti turistamozgás megkönnyítését, a kedvező közlekedési feltételek megteremtését. A Babits sétányon lakók tiltakozását váltotta ki a Kapisztrán tér és környékének fejlesztését megcélzó terv, miszerint a sétány földszinti lakásait a turizmus szolgálatába állítanák.

Látható, hogy a kerület vezetése nem szemléli tétlenül a kezében lévő értékek elhasználódását, elébe megy a turizmus elvárásainak, együttesen kezeli a városrész funkcióinak fejlesztését, mivel ilyen vonzásadottságok széles skálájával rendelkező kerület csak széles perspektívában gondolkodva tud megfelelni a nemzetközi elvárásoknak.

Távlatok

A bevezetőben már jeleztük, hogy egy hosszabb kutatómunka egyik állomását jelenti ez a tanulmány, amely az információk elsődleges feldolgozására és elemzésére támaszkodva próbált képet adni arról, milyen mozaikokból próbáljuk majd meg összeállítani Budapest idegenforgalmának szociálgeográfiai szempontú elemzését. Nem törekedhettünk a teljességre hisz terjedelmi lehetőségeink korlátozottak voltak, nem vállalkoztunk arra, hogy az idegenforgalmi infrastruktúra teljes kínálatát górcső alá vegyük, mivel azok működése további empirikus vizsgálatokat igényelnek. Mégis úgy érezzük, sikerült bepillantást nyújtunk abba, hogyan alkalmazhatók a szociálgeográfia módszerei a turizmus kutatása során, ill. milyen felhasználható eredményeket nyújthat a területfejlesztés számára egy ilyen vizsgálat.

Az elkövetkezendőkben egy hasonló komplex vizsgálatot szeretnénk elvégezni Budapest V. kerületében, amely szintén 70% feletti látogatottsággal bír, azonban eltérő vonzásadottságokkal rendelkezik az I. kerülethez képest és amelyben várhatóan szintén kimutathatóak csoportspecifikus eltérések a helyi lakosság és szolgáltatók magatartásában a turizmus funkcióhoz viszonyulás szempontjából.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a Fővárosi Önkormányzat Kulturális Bizottsága támogatásával készült.

² A szerző az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet tudományos ösztöndíjasa.

³ World Travel Organisation. A Turizmus Nemzetközi Szervezete.

Irodalom

- Berényi I. (1979) Jósvafő idegenforgalmi adottságainak értékelése különös tekintettel az idegenforgalomra. *Földrajzi Közlemények*, 27. 92-105. o.
- Berényi I. - Cséfalvay Z. - Pomázi I. (1986) Az idegenforgalom térszerkezeti problémái Szilvásváradon. *Földrajzi Értéktér*, 35. 3-4. 279-296. o.
- Berényi I. (1992) Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. *MTA Földrajzi Tanulmányok*, 22. 165. o.
- Berza L. (szerk) (1993) *Budapest Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 670. o.
- Britton S. (1991) *Tourism, capital and place - Towards a critical geography of tourism. Environment and Planning D. Society and Space* 9. 1991.4. 451-478. o.
- Defert P. (1966) Az idegenforgalom mint a földrajzi megismerés tárgya. Kézirat, MTA FK1. 8.o.
- Gergelyné B. R. (1986) Az idegenforgalom előnyei és hátrányai a helyi lakosok számára. *Kereskedelmi Szemle*. 11. 87-92. o.
- Karbuczky I. - Makayné (1993) A Magyarországra látogató külföldiek turisztikai motivációi... Konfidencia-Professzor Kft. Kézirat. KVIF Könyvtár 312 o.
- Kollarik A. (1992) *A turizmus földrajzi alapjai*. KITO, Budapest. 178 o.
- Lettrich E. (1970) Tihany szociálgeográfiai képe. In: Tihany. Magyarázó a Balaton környéke 1:10000-es építésföldtani térkép-sorozathoz MÁFI, Budapest. 96-102. o.
- Page S. (1995) *Urban Tourism*. London. Routledge. 269 o.
- Partsch D. (1964) *Zum Begriff der Funktionsgesellschaft*. Mitt. d. Dt. Verband. f. Wohnungswesen, Stadtebau u. Raumplanung, 24-42. o.
- Pécsi M. (szerk) (1989) *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Kartográfia, Budapest 137. o.
- Perczel Gy.-Tóth J. (1994) *Magyarország társadalmi, gazdasági földrajza*. ELTE, 274-287.o.
- Reti P. (szerk) (1995) Irány a periféria - Budapesti irodaházak felszerelése. *HVG*. 95/11/25. 90-96. o.
- Squire S.J. (1994) Accounting for cultural meanings: the interface between geography and tourism studies re-examined. *Progress In Human Geography* 18. 1-16. o.
- Szonda Ipsos (1993) A külföldiek mítoszai a városról. *Népszabadság* 93/05/23 10. o.

Abstract

The study introduces the recently acquired methodological and theoretical results of the research project entitled "Social Geographical Survey of Tourism in Budapest". Using one of the most frequented part of the city, i. e. District 1, the study reveals those specific features of the local society, foreign visitors, services and the self-government that influence the touristic activity of this urban quarter on the one hand and the conflicts among the above factors and the development of tourism on the other hand. During the research special attention was paid to practical aspects and the scientific grounding of the regional development plans. When compared to the domestic studies on urban tourism, this piece of work has fewer economic aspects and concentrates on the human factors related to functions rather. During data collection questionnaires, detailed interviews and non-published information was used. In the course of data evaluation the Buda Castle, part of the World Heritage and its surroundings were found to demand general, qualitative development based on subtle regional potentials in the future in order to have an absolute international attraction in themselves. In doing so the interests of the local population have to be observed as much as that of the expectations and touristic customs of the foreign visitors.

A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK, ÖSSZETÉTELÉNEK ÉS TERÜLETI ELOSZLÁSÁNAK VÁLTOZÁSA DEBRECENBEN 1939 ÉS 1990 KÖZÖTT

*(The number, struture and spatial distribution of population in Debrecen,
between 1939-1990)*

KOZMA GÁBOR

A II. világháború után nagyvárosainkban lezajlott változások jelentősen megváltoztatták a népesség területi elhelyezkedését, az egyes városrészek lakosságának jellemzőit (pl. korösszetétel, foglalkozási szerkezet stb.). Dolgozatom célja a Debrecenben 1930-as évek vége és 1990 között lezajlott ilyen jellegű változások bemutatása

Vizsgálataimat a központi belterületre végeztem, és ennek a területét osztottam fel 42 olyan körzetre, amelyek véleményem szerint egy-egy azonos tulajdonságokkal jellemezhető városrészt foglalnak magukba (1. ábra). A változások megértéséhez azonban indokolt bemutatni a város lakóterületeinek a fejlődését is, és ezért először ezt a témakört elemzem.

A város lakóterületeinek a fejlődése

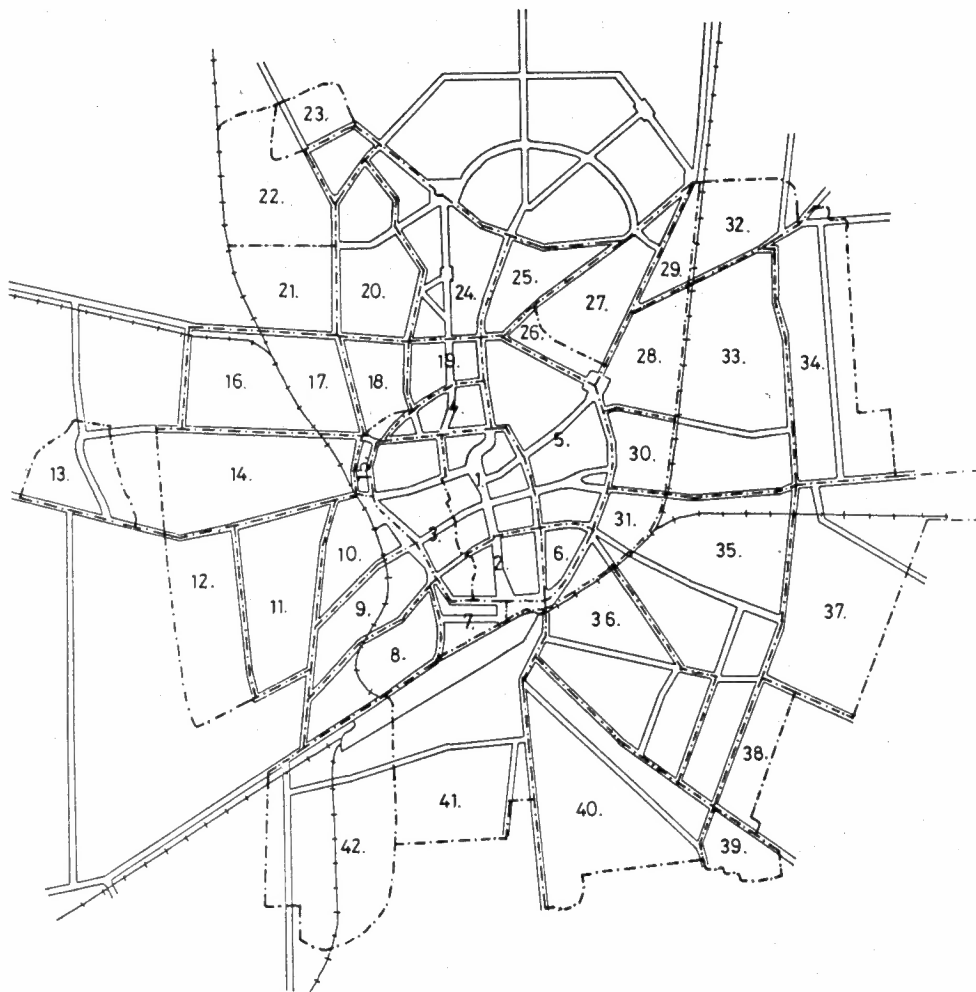
Az 1930-as években Debrecen lakóterületeire és általában a városra a földszintes házak dominanciája volt a jellemző: 1930-ban a város lakásainak 92,9%-a földszintes házakban feküdt. Az emeletes épületek jelentős része a település főutcáján (Piac utca) illetve a belőle kiágazó mellékutcák elején helyezkedett el. Innen a történelmi belváros peremi részei felé haladva a településkép fokozatos fellazulását lehetett megfigyelni (a történelmi belváros az 1., a 2., a 3., a 4., az 5. és a 6. körzetet foglalja magába).

A történelmi belváros peremén az ún. *hóstát* helyezkedett el (15. illetve 26. körzet): a XVIII. század végén kiosztott apró telkeken falusias házak sorakoztak egymás mellett. A történelmi városmagon kívül feküdtek a *kertségek*, melyek a belváros túlzsúfoltsága miatt a XIX. század végén kezdtek benépesülni.

A második világháború igen jelentős pusztítást okozott a városban. Az 1944. júniusi és szeptemberi amerikai bombázások, illetve az októberben lezajlott harcok következtében az 1941-ben összeírt 13502 házas ingatlanból 4797 szenvedett súlyosabb sérülést és ezek közül 690 rommá vált¹.

A második világháború és az 1950-es évek vége között lezajlott építkezések egy része a háborús pusztításokhoz kötődött. Így például a belváros déli területein (2. körzet) a Petőfi tér, Hunyadi és Deák Ferenc utcák által határolt lakóterület olyan súlyosan megsérült, hogy bár ezen városrész újjáépítésére több terv is készült², végül az egész lakótömböt rommá nyilvánították és lebontották.

1. ÁBRA
Debrecen körzetei
(The main parts of the city Debrecen)



A pénzhiány illetve a rendelkezésre álló tőke más irányú felhasználása miatt új beruházásokra alig került sor. Egyrészt a Böszörményi út mentén az 1940/50-es évek fordulóján egy 350 családi házból álló lakótelep létesült (21. körzet), másrészt az Április 4. útján illetve a Hajnal utcán felépültek az első többszintes állami lakóházak (31. körzet északi része).

A korábban leírtak fényében egyáltalán nem meglepő, hogy az ÉM. Várostervezési terv 1957-ben végzett - az egész városra kiterjedő - épület- és lakáshelyzet-vizsgálat igen kedvezőtlen képet állapított meg. A felmérés szerint a lakóépületek 80,5%-a, a lakásoknak pedig 71,3%-a volt avult illetve egészségtelen minőségű és a helyzetet súlyosbította, hogy ezekben a lakásokban élt a város lakosságának 68,3%-a. Igen kedvezőtlen képet mutatott a lakások kora is: a második világháború és a vizsgálat kezdete között csak 2883 darab lakást építettek, melyek a település lakásállományának 9,4%-át alkották³.

Mindezen tények következtében szinte természetes, hogy a *Kalata Gyula* vezetésével 1961-ben elkészített általános rendezési terv igen radikális változásokat javasolt. A terv hosszú távlatban azzal számolt, hogy a belterületi lakosságszám az 1960. évi 105000 főről 1985-ig 160000 főre fog nőni⁴. Ezen népesség elhelyezésére összesen 50000 lakásra lesz szükség, mely figyelembe véve a meglévő 2807 szükséglakás, a 2393 életveszélyes és használhatatlan illetve a 2800 erősen avult lakás szanálását a tervidőszakban 27300 új lakás felépítését teszi szükségessé, melyből 16500 darabot az első 15 éves lakásépítési terv keretében kell majd elkészíteni.

A város amúgy is kiterjedt lakóterülete további növekedésének meggátolása illetve gazdaságossági szempontok (közmű- és szolgáltatási intézményekkel való ellátás, közlekedés fejlesztése) miatt a terv a földszintes házakkal szemben a többemeletes épületeket részesítette előnyben. Ezek elhelyezésére azokat a város belső részén fekvő területeket jelölte ki, melyek egyrészt jól el voltak látva közművekkel, másrészt alacsony beépítettségük illetve beépítetlenek voltak (Tanácsköztársaság út déli szakasza, Libakert - 19. körzet; Vénkert - 18. körzet; Hadházi úti temető - 27. körzet déli része; Dobozi temető - 30. körzet).

Sűrűbb lakosságot és emeletes beépítést tartalmazott a terv az Újkert (20. körzet), a Sétakert és a Sestakert (24. és 25. körzet) területére, valamint a belváros egyes részeire (pl. Petőfi tér és környéke, Jászházi Mari tér és környéke). A családi házat építeni szándékozók számára a Hatvan utcai kert (14. körzet), a Tócskertet (11. körzet), a Széchenyikertet (10. körzet), a Homokkertet (36. körzet) és a Csapókertet (33. körzet) jelölték ki.

A terv egyes területek esetében azok akkori szinten történő meghagyását illetve kisebb városrészek visszafejlesztését is javasolta (ezek tehát semmilyen támogatásban nem reménykedhettek). Ezek közül a legnagyobb a Nagy Sándor-telep (13. körzet) volt, melynél elsősorban az egészségtelen talajviszonyokkal indokolták a visszafejlesztés szükségességét.

Az 1960-as években lezajlott építkezések nagyjából követték a terveket. Debrecen első igazi lakótelepeként elkészült a Szabadság úti MGM lakótelep (29. körzet északi része) valamint a Libakertben az Új Élet parki lakótelep, és megkezdődött a többszintes építkezés a Sestakertben, az egykori Dobozi temető területén, a Petőfi és Jászházi Mari tér környékén és az Erzsébet és Késes utcák (7. körzet) által határolt városrészekben.

A kétségkívül lezajló fejlesztések ellenére egyre súlyosabban jelentkező mennyiségi és minőségi lakáshiány leküzdése érdekében a *Szokolai Örs* irányításával 1969-ben

elkészített újabb általános rendezési terv a korábbinál is radikálisabban fogalmazott. A tervezők előrejelzése szerint a város népessége 2000-ig 300000 főre fog növekedni, és számukra összesen kb. 86700 darab lakásra lesz szükség. A terv alap gondolata azonban az volt, hogy Debrecen olyan nagy kiterjedésű, kis laksűrűségű város, melynek nem szabad növelni a belterületét, és ennek megfelelően kimondták, hogy a vasútvonalak és a Nagyerdő közötti területen a lakóterületek beépítése csak többszintes lehet⁵.

A terv alapelveként fogalmazta meg a rekonstrukciót, azaz a belváros egyes területeinek illetve a kijelölt - főleg a belvárostól nyugatra fekvő - kertségi és hóstáti városrészeknek a teljes lebontását (a tömeges lakásépítkezésekhez ugyanis nagy szabad területre volt szükség) és többszintes épületekkel történő pótlását, melyhez az építőipari háttér az 1971-ben megnyílt házgyár biztosította.

Az elmúlt húsz évben végbement változások több pontban követték az 1970-es tervet. Felépült a Vénkerti-, az Újkerti- és a Tócoskerti- és a Dobozi-lakótelep, és a 1990-ben itt élt a város lakosságának 33%-a. A burzsoá életvitel kerülőnivaló jelképeivel való leszámolás szellemében, építve a város előkelőbb lakosságának a lakótelepek által kínálnál elviselhetőbb életfeltételek utáni igényére, az 1920-as, 1930-as években kiformalódott Sesta- és Sétakerti villanegyedet építésszerűen igénytelen társasház-építkezésekkel roncsolták szét. Még nagyobb problémát jelentett, hogy a lakótelepek a belváros területén is megjelentek (Csemete utcai, Mester utcai, Csapó utcai, Burgundia utcai és Klaipeda utcai lakótelep) és egy a korábitól teljesen eltérő városképi elemet hoztak be Debrecen szívébe.

Az új lakótelepek felépítésére koncentrálnak városfejlesztés azzal a negatív következménnyel is járt, hogy kevesebb figyelem és pénz jutott a többi kertségre valamint a belváros eredeti állapotban megmaradt részeire, és ennek következtében a kertségekben az intézményi és hálózati infrastruktúra nem fejlődött a kívánt szinten. A vezetékes vízhálózatot ugyan az 1980-as évek második felében sikerült kiépíteni, szennyvízcsatornával illetve csapadékvíz-csatornával azonban a területek döntő része ma sincs ellátva.

Az 1980-as évek második felében a város lakóterületeit vizsgálva azonban már pozitív változásokat is meg lehetett figyelni. A belvárosban felépült a Béke-Wesselényi utcai lakótelep (6. körzet), mely megjelenésével igyekszik alkalmazkodni környezetéhez. Másrészt a kertségekben - a Tócsó-patak völgyében (12. körzet), az Akadémia és a Vezér utca környékén (22. körzet) - olyan városrészek létesültek, melyek az ottlakók számára tényleg biztosítják az egészséges emberi élet feltételeit.

Változások az egyes körzetek demográfiai viszonyaiban

A korábban bemutatott változások jelentősen módosították a város lakosságának településen belüli eloszlását (1. táblázat). A táblázatban az 1970-es, az 1980-as és 1990-es adatok az állandó népességre vonatkoznak. Az 1939-es statisztikák csak a jelenlévő népességet tartalmazzák, ezekből az adatokból azonban a torzítások csökkentése érdekében kivontam a laktanyákban, kórházakban, kollégiumokban összeírtakat, mint olyan személyeket, akik biztosan nem debreceni lakosok.

A korösszetétel változásainak bemutatásához a fiatalok (0-14 év) és az idősek (60 év felett) arányának hányadosát használtam (2. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Debrecen lakosságának körzetenkénti eloszlása 1939-ben, 1970-1990-ben (fő)^{6,7,8,9}
(The distribution of the population in Debrecen, by districts in 1939, 1970-1990)

Körzet	1939	1970	1980	1990	Körzet	1939	1970	1980	1990
1.	7 526	10 501	7 585	6 299	22.	-	-	-	3 286
2.	4 058	6 751	5 532	4 460	23.	883	974	3 063	1 613
3.	8 452	8 564	6 045	4 555	24.	1 467	7 436	11 742	11 759
4.	2 581	3 425	8 288	6 581	25.	557	2 564	3 923	3 285
5.	13 759	13 330	14 891	11 278	26.	2 177	1 882	1 381	1 189
6.	1 900	2 195	1 293	2 164	27.	986	2 067	4 972	5 127
7.	1 756	1 387	2 833	2 175	28.	3 752	3 820	2 767	2 264
8.	1 953	1 493	2 782	2 446	29.	514	1 551	1 713	1 705
9.	1 044	1 440	1 193	1 018	30.	790	4 903	9 296	7 357
10.	520	938	1 078	929	31.	1 212	1 715	1 693	1 269
11.	1 508	2 250	1 296	21 974	32.	969	1 375	1 788	1 944
12.	-	265	634	2 663	33.	5 595	6 593	5 801	5 519
13.	-	3 430	3 366	2 520	34.	-	5 798	6 806	8 012
14.	1 294	2 905	2 902	2 207	35.	998	2 287	1 317	975
15.	1 677	1 182	946	732	36.	3 655	4 249	3 692	3 387
16.	792	990	789	718	37.	1 885	4 357	5 138	6 233
17.	911	1 018	733	519	38.	-	711	631	466
18.	726	783	11 968	9 344	39.	-	128	191	1 879
19.	824	7 893	7 087	5 422	40.	905	3 471	4 079	4 112
20.	1 417	2 233	15 693	22 732	41.	797	1 668	2 325	2 188
21.	-	1 886	1 586	948	42.	-	1 701	1 589	2 076

Forrás: Népszámlálási adatokból saját szerkesztés

A városmag (1. és 2. körzet) esetében 1970-ig jelentős lakosságszám-növekedés figyelhető meg, mivel ebben az időszakban ez a terület még kedvelt volt a lakosság körében, az új többszintes épületek felépülése illetve a korábbi többszobás polgári lakások felosztása pedig lehetőséget teremtett a népesség itteni letelepedésére. Az elmúlt húsz évben azonban a belváros más célú hasznosításának (elsősorban közintézmények és közlekedési célra hasznosított területek) előretörése illetve a lakásállomány fokozatos elavulása miatt csökkent a lakosságszám.

Az 1960-as években felépített új házakba nagyszámú fiatal házaspár is költözött és ennek illetve a belváros már korábban említett "népszerűségének" köszönhető az 1970-es kiegyensúlyozott korstruktúra. Az 1970-es és 1980-as évtizedben azonban a fiatal korosztályok elköltöztek innen (az okokról egy kicsit később szölok), és ennek következtében előregedés ment végbe.

A városmagot övező terület (3., 4., 5., és 6. körzet) esetében 1939 és 1970 között nem lehet általános tendenciát megállapítani: egyaránt megfigyelhető lakosságszám-növekedés, csökkenés illetve stagnálás. Az elmúlt húsz évben azonban már markáns fejlődési típusokat lehet elkülöníteni. A városmagot nyugatról övező városrészben (3. körzet) nem

történt jelentősebb építkezés és így ebben a korszakban a városmagban 1970 után megfigyelhető jelenségek érvényesültek.

2. TÁBLÁZAT

A fiataikorúak (0-14 éves kor) és az időskorúak (60 év felett) aránya hányadosának változása 1970 és 1990 között^{6,7,9}

(The changes of the ratio of juvenile - 0-14 years old - and old - over 60 years - people, between 1970 and 1990)

Körzet	1970	1980	1990	Körzet	1970	1980	1990
1.	1,02	0,72	0,53	22.	-	-	6,07
2.	1,32	0,79	0,46	23.	1,20	0,91	0,52
3.	1,02	0,73	0,59	24.	2,03	2,24	0,82
4.	0,72	2,65	1,02	25.	1,65	1,68	0,63
5.	0,67	0,99	0,59	26.	0,70	0,64	0,55
6.	0,86	0,64	8,08	27.	1,01	1,94	1,34
7.	4,45	1,71	0,50	28.	0,73	0,56	0,44
8.	0,82	2,48	2,05	29.	1,96	1,38	0,91
9.	1,05	0,71	0,48	30.	2,72	2,04	0,73
10.	0,85	1,00	0,74	31.	2,42	1,06	0,36
11.	1,04	0,59	8,14	32.	0,96	1,24	0,83
12.	0,23	0,62	42,4	33.	1,02	0,86	0,59
13.	1,84	1,97	1,19	34.	2,11	1,81	1,40
14.	1,64	1,47	0,75	35.	1,88	0,77	0,79
15.	0,67	0,54	0,57	36.	0,98	0,76	0,76
16.	0,86	0,69	0,63	37.	1,49	1,34	1,44
17.	0,88	0,51	0,55	38.	1,13	1,03	0,70
18.	0,77	4,57	1,00	39.	2,67	1,62	4,04
19.	3,46	1,16	0,37	40.	1,69	1,65	1,05
20.	1,09	8,49	3,09	41.	2,38	2,43	1,10
21.	2,78	1,05	0,49	42.	1,73	1,04	1,77

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az 1970-es években a 4. és 5. körzetet érintette az északi és keleti tehermentesítő utak elkészítéséhez illetve a Csapó utca kiegyenesítéséhez kapcsolódó lakótelep-építés, és ennek következtében 1970 és 1980 között nőtt a lakosságszám és fiatalodott a népesség (ezek a tendenciák természetesen markánsabbak voltak 4. körzetben, melyet nagyobb mértékben átformáltak az építkezések).

Az 1980-as évtizedben azonban ezekben a városrészekben a korábbival ellentétes tendenciák váltak uralkodóvá. Egyrészt a beköltöző fiatal házaspárok egy része számára a gyermekek megszületésével és felnövésével a lakások kicsivé váltak, így elköltöztek innen és a helyüket kisebb családok (gyakran nyugdíjasok) foglalták el. Másrészt a fiatal házaspárok gyerekeinek nagy része a felnőttkor elérése után elhagyta ezt a városrészt, amely a továbbiakban csak a szüleiknek szolgált lakóhelyül.

Mindezen folyamatok illetve a körzetek hagyományos beépítettségű területeiről történő - főleg a fiatalokat érintő - elvándorlás hatására az 1980-as években ezekben a városrészekben népességfogyás és elöregedés ment végbe. A Béke-Wesselényi utcai

lakótelepet (6. körzet) az 1980-as évek elején kezdték el építeni, és ez indokolja az 1980 és 1990 között gyarapodást és az igen fiatal korösszetételt.

A belvárost peremén elhelyezkedő hóstáti részek (15. és 26. körzet) már 1939-ben is igen zsúfoltak és elavult lakásokkal rendelkező területek voltak. A második világháború után itt jelentősebb építkezés nem ment végbe, és így nem csoda, hogy az 1939 és 1970 közötti kismértékű gyarapodás után az elmúlt húsz évben itt csökkent a lakosságszám, a korstruktúrára pedig az egész időszakban az előregedettség volt a jellemző.

A kertségek vizsgálata során több jellegzetes típust is el lehet különíteni. A "lakótelepek" esetében egy sajátos lakosságszám alakulás figyelhető meg. A Libakertben (19. körzet), a Kertvárosban (21. körzet) és a 31. körzetben élők száma 1939 és 1970 között növekedett igen dinamikusán (az előbbi esetében az építkezés fő időszaka az 1950/60-as évek fordulója volt, az utóbbi házai pedig az 1950-es években épültek), és 1970-ben ezekre területekre egy fiatal korösszetétel volt a jellemző. Az elmúlt húsz évben azonban érvényesültek a 4. és 5. körzetekben megfigyelt jelenségek, és az ottanihoz hasonló tendenciák mentek végbe.

Az 1960/70-es évek fordulóján épült fel az Erzsébet utcai (7. körzet) és a Dobozi-lakótelep (30. körzet), és így ezekben városrészekben a népességmaximum 1980-ban volt, ekkorra azonban a korstruktúrában 1970-hez képest már beindult az előregedés. A Vénkert-lakótelep (18. körzet) az 1970-es évek terméke (lásd az 1980-as korösszetételt), az elmúlt évtizedben azonban itt - és az előző két körzetben - is jellegzetes, és markáns folyamattá vált az előregedés. Az 1980-as évekre tehető az újkerti (20. körzet) és a tócsókerti (11. körzet) építkezések fő időszaka, és ezzel magyarázható az 1990-es maximum és a fiatal korösszetétel.

A Vénkerthez és a Dobozi-lakótelephez hasonló változásokat lehet megfigyelni a Sesta- és Sétakert (24. és 25. körzet) esetében is. Az ebben a városrészben az 1920-as és 1930-as években kifejlődött villanegyedet az 1960-as és 1970-es években egy többszintes társasházakból illetve egy-két helyen lakótelepszerű épületekből álló zóna váltotta fel. Az 1970-es évek végére azonban az építési lehetőségek jelentős részét kihasználták, és ennek következtében 1980 után - amellett, hogy a terület városon belüli megítélése még napjainkban is igen kedvező - érvényesültek a korábban ismertetett tendenciák és kismértékben csökkent a lakosságszám és az 1980-as évtizedben jól foghatóvá vált az előregedés.

Az államilag támogatott lakásépítkezések által nem érintett kertségek esetében három típus különíthető el. Az 1930-as évek végére már benépesült a Homokkert (36. körzet), Csapókert (33. körzet), Köntöskert (16. körzet), Csige kert (17. körzet), Postakert (9. körzet) jelentős része, a második világháború után új házhelyek kialakítására alig nyílt lehetőség és ennek következtében 1970-ig csak kismértékű népességnövekedés ment végbe. Az 1970-es és 1980-as évtizedben azonban az ipar terjeszkedését elősegítő céllal elrendelt szanálások és építési tilalmak (pl. Homokkert, Köntöskert, Csige kert), és részben az utóbbi következtében előálló - és főleg a fiatalok elvándorlását kiváltó - infrastrukturális elégtelenségek miatt csökkent ezen városrészek népességszáma, a korösszetételre pedig az az 1970-es - már akkor is öregebbnek számító - állapothoz képest az előregedés folyamata volt a jellemző.

Az 1970-es évek végére tehető a Hatvan utcai kert (14. körzet), a Boldogfalu kert-Epreskert (41. körzet) és a Széchenyikert (10. körzet) telítődése, és ezekben a városrészekben 1980 után kezdett el csökkenni és öregedni népesség.

Napjainkban a népességnövekedés szinterei azok a kertségek, melyek egy része a második világháború előtt még nem is tartozott a város belterületéhez: pl. a Gerébi-telep és a Szabadság-telep (34. körzet), a Lenc-telep (39. körzet), a Tégláskert (42. körzet), Akadémia és Vezér utcai lakótelep (22. körzet), Tóció-völgy (12. körzet), másik részükre pedig a ritkás betelepülés volt a jellemző (Bozzay-telep 37. körzet) és a Kerekestelep (40. körzet). Ezen városrészek esetében végig megfigyelhető volt az új házhelyek kialakítása, új házak felépítése és így a népességszám-növekedés. A korösszetétel szempontjából ezeket a körzeteket két csoportra lehet osztani. Ott, ahol az építkezés az 1980-as években vett nagyobb lendületet 1990-ben egy alapvetően fiatal lakosság élt (pl. Tóció-völgy, Lenc-telep, Akadémia és Vezér utca környéke), míg a többi területen egy kiegyensúlyozottabb korstruktúrát lehetett megfigyelni.

A második világháború után a város foglalkozási szerkezetében is jelentős eltolódások zajlottak le, amelyek különbözőképpen jelentkeztek az egyes körzetekben. Az 1970 és 1990 közötti trendeket elemezve (3. táblázat) meg lehet állapítani, hogy jelentősen csökkent az iparban, nőtt az egyéb területeken foglalkoztatottak aránya, míg a mezőgazdaságban dolgozóké lényegében nem módosult.

3. TÁBLÁZAT

A foglalkozási szerkezet változása az általam vizsgált 42 körzetben (%)
(The changes in the structure of employment)

	1970	1980	1990
ipar	50	43	38
mezőgazdaság	5	4	5
egyéb területek	45	53	57

Forrás: Népszámlálás, 1970, 1980, 1990.

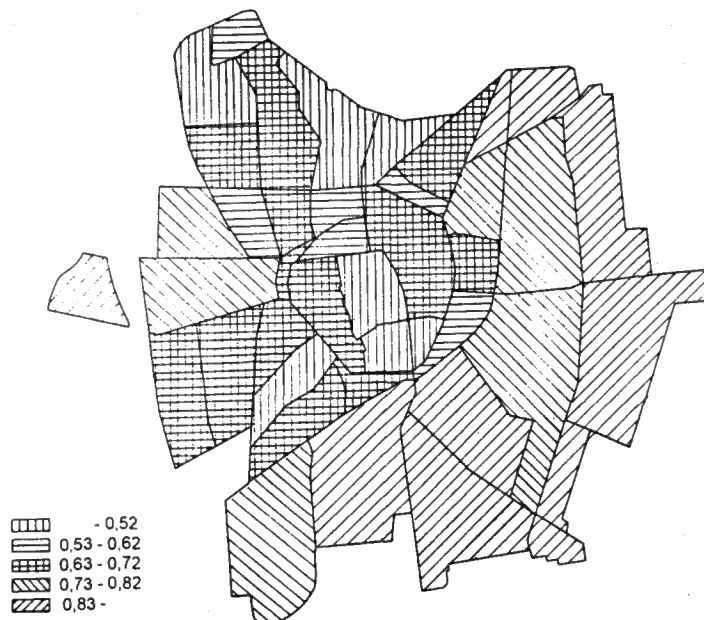
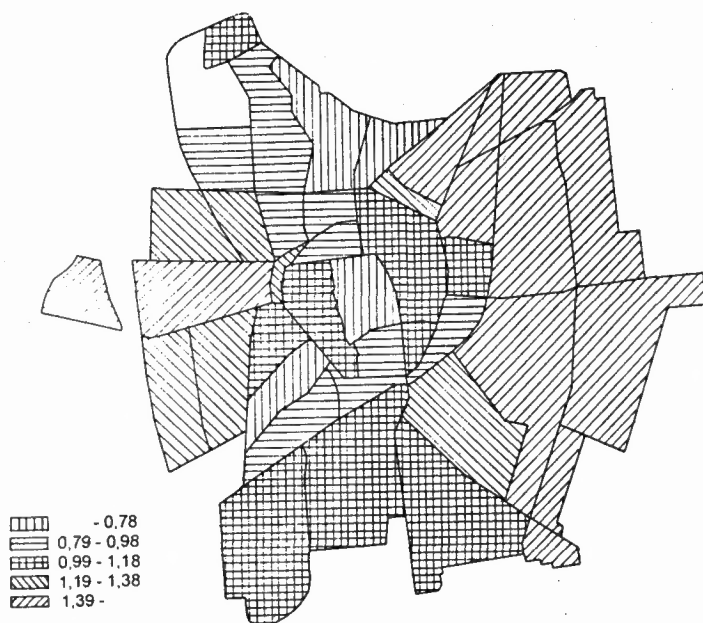
A változások térbeli megjelenésének vizsgálata során a legnagyobb figyelmet az iparban és egyéb területeken dolgozókra fordítottam, a mezőgazdaságban foglalkoztatottakkal csak érintőlegesen foglalkoztam.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a legtöbb körzetben mind a három időpontban az átlag körül, illetve az alatt mozgott. Ez az adat 1970-ben még két - jól összefüggő - területen volt lényegesen nagyobb az átlagnál (8% felett): a város nyugati peremén (10., 11., 13., 14., 16., 20., 21. és 23. körzetek), ahol a jó minőségű földeken igen fejlett növénytermelést folytattak, valamint a délkeleti városrészben (38., 39. és 40. körzetek). A két koncentráció közül 1990-re csak délkeleti maradt meg, míg a nyugati szinte teljesen megszűnt: a lakótelep- és társasházépítkezések a lakosság jelentős kicserélődéséhez vezettek (az egyedüli kivételt a beépítési jelleg vonatkozásában szinte változatlan 16. körzet képezte), és így ezekben a körzetekben a mezőgazdaságban dolgozók aránya nagymértékben csökkent.

A másik két foglalkozási kategória helyzetét egymáshoz való viszonyuk (iparban foglalkoztatottak aránya/egyéb területeken foglalkoztatottak aránya) bemutatásával elemzem (2. ábra).

2. ÁBRA

Az iparban és az egyéb területen foglalkoztatottak arányának hányadosa
(felül 1970-es, alul 1990-es állapot)
(The share of the ratio of industrial workers and service employees)
(above 1970, below 1990)



Az ábráról a következő fontosabb trendek olvashatók le:

- Az egész periódusban az egyéb területeken dolgozók dominanciája volt a jellemző a belvárosra (1. és 2. körzet), és a jómódúak által lakott Séta és Sestakertre (24. és 25. körzet). Ugyanebbe a kategóriába emelkedett 1990-re a városközpontához való közelsége miatt népszerű Béke-Wesselényi úti lakótelep (6. körzet), valamint a Vezér utca és környéke (22. körzet).
- A nagyméretű lakótelep-építés által érintett városrészekre általában az átlag körüli érték a jellemző: 1990-re ebbe a csoportba került a Tócsókert, Vénkert, Újkert, Dobozi-lakótelep.
- A Budapest-Nyíregyháza vasútvonaltól keletre fekvő területeken (amelyek zöme kertségi beépítésű) az átlag feletti arányban laktak az iparban dolgozók.

Irodalom

- Az 1970. évi népszámlálás 10.a kötet. Hajdú-Bihar megye és Debrecen számlálókörzeti és külterületi adatai. KSH.
- Az 1980. évi népszámlálás 9.b kötet. Hajdú-Bihar megye és Debrecen számlálókörzeti és külterületi adatai.
- Az 1990. évi népszámlálás debreceni adatai.
- Csobán Endre levéltári hagyatéka. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár XV. 22/b. 1. doboz
- Debrecen Városfejlesztési Program. ÉM. VÁTI 1958. 28-30.o.
- Debrecen, általános rendezési terv ismertetése. Debrecen, 1969. 16.o.
- Dénesi Ö. (1954) A Petőfi tér rendezése és a tervpályázat eredménye. *Városépítési Szemle* 1.sz. 35-38.o.
- Sápi L. (1972) *Debrecen építés- és településtörténete*. Debrecen, 86.o.
- Város és városfejlesztés*. Debrecen 1961. évi rendezési tervének ismertetése. 26-28. o.

Abstract

The changes in our big cities after the World War II. made radical changes in the spatial structure of the city, the distribution of population, the alter of it's main characteristics. This study shows the most important processes in Debrecen, between 1939 and 1990. The analysis concentrated to the inner-city area, which divided into 42 parts, all of them with unique specifics.

The population growth, the decreption, the tertiarisation formed characteristic spatial types inside the city. If we can collect and analyse the main phenomenons in the last half century we can understand the most important processes in the past, present and the near future, too.

A TELEPÜLÉSEK BELSŐ SZERKEZETÉNEK VIZSGÁLATA A LAKOSSÁG TÉRBELI ELOSZLÁSA ALAPJÁN

*(A survey of the inner structure of the settlements by the spatial
distribution of population)*

KOCSIS ZSOLT

Bevezetés

Győr, Szombathely és Veszprém összehasonlítása számos problémát vet fel. Vajon a hasonlóságok vagy a különbségek hangsúlyozása legyen-e a fontosabb. Most azonban másodlagos a kérdés, mert a belső szerkezet feltárása a külön-külön is érdekes feladat, az azonosságok és az eltérések csak az összehasonlításban kapnak nagyobb szerepet. Az 1980. és 1990. évi népszámlálások számlálókörzetsoros adatainak számítógépes feldolgozása számos eredményt hozott, melyek részben módszertani jelentőségűek, részben a városok térszerkezetének feltárását tették lehetővé, természetesen az évtizednyi, rövid időtáv és a rendelkezésre álló népszámlálási adatok adta korlátok között.

Ezért a tanulmány egyfajta kísérletnek is számít, az alkalmazott módszer és a felhasznált adatok próbája, hogy a 2000. évi népszámlálás után három időpontra elvégezhető legyen az újabb vizsgálat. Ez azért is ígérkezik nagyon érdekesnek, mert az 1980-as adatok még elég jól mutatják a szocialista rendszer uniformizáló hatását, az 1990-es adatokban már fellelhetők a nagyobb szabadságfok jelei, a panel *lakótelepekkel* szemben az *egyéni* lakásépítések térnyerését, míg a következő népszámlálás talán már egy majdnem teljesen piacgazdaságra épülő társadalom képét hozza.

Kiinduló helyzet, felhasznált adatok

A *városszerkezet* szempontjából fontos tényezők közül a domborzati-vízrajzi adottságok igen eltérőek. Győrben a nagy vízfolyások alapvetően meghatározzák a városképet, hiszen a forgalom számára komoly akadályt jelentenek. A nagy költségek miatt viszonylag kevés híd épült, ami az úthálózatot az átkelési pontokhoz koncentrálja.

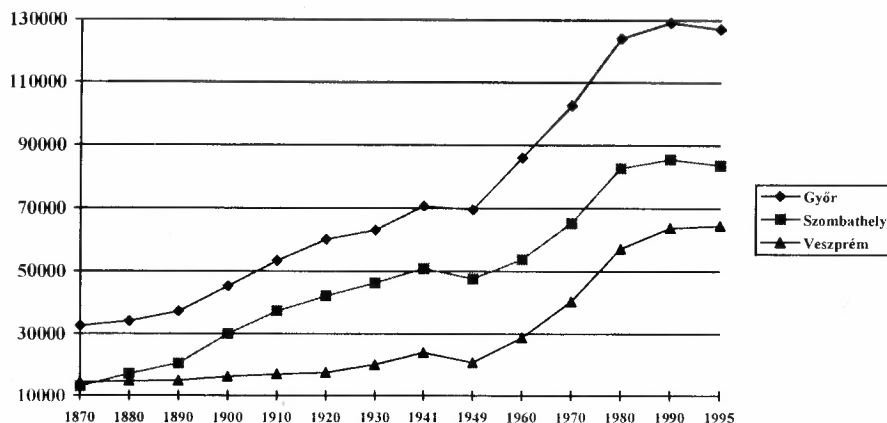
Szombathely esetében a két kis patak nem befolyásolta döntő a városképet, a kis medrek nem hagytak mély nyomot az utcahálózatban.

Veszprémben a dombok jelentik a domináns elemet, a meredek kiemelkedések és a viszonylag mély, szűk völgyek határozottan kirajzolódnak a város térképén.

Természetesen a népesség maga és abszolút száma is alapvető a városszerkezet kialakításában. Részben a lakosság által üzött foglalkozások, a különböző gazdasági létesítmények, részben az egyéb társadalmi-gazdasági funkciók, a lakófunkció térigénye miatt.

Az 1. ábra a modern népszámlálások adatai alapján mutatja be a városok népességlejődését a jelenlegi közigazgatási határookra vonatkoztatva.

1. ÁBRA
A vizsgált városok népességszámának alakulása
(The number of population in the cities)



Forrás: KSH.

1. TÁBLÁZAT
A vizsgált városok néhány belterületi és külterületi adata (1995. január 1.)
(Some inner and outer city-area data of the cities)

Megnevezés - város	Győr	Szombathely	Veszprém
Földterület (ha)	17479	9752	12693
Lakónépesség (fő)	127236	83694	64622
A központi belterület lakónépessége (fő)	114188	84657	59792
Az 1970 után csatolt falvak lakónépessége (fő)	14754	873	3534
Központi belterület aránya a lakónépességből (%)	88,28	98,87	93,62

Forrás: KSH.

Látható, hogy a három város népessége közel sem egyenlő. Kisebb településeken a területhasznosítás is egyhangúbb lehet, a különböző övezetek, zónák kevésbé hangsúlyosak, vagy egyáltalán nem alakulnak ki. Mivel magyar viszonylatban még Veszprém népessége is nagyon számít, ezért megfelelően kis alapegységet választva elegendően finom tagolását adhatjuk a város szerkezetének.

Mivel a statisztikai adatok háztartásonkénti, személyenkénti adatai nem hozzáférhetők, de nem is lehetne feldolgozni azokat (elsősorban a térképi ábrázolás lenne költséges, problematikus, többek között a térben egymás fölött elhelyezkedő személyek, lakások miatt), ezért kézenfekvő a 150-350 főt magukba foglaló számlálókörzetek használata.

Sajnos, a számlálókörzetek beosztása nem teszi lehetővé korábbi adatok felhasználását, ami azért is gondot okoz, mert tíz év igen kis idő, ezért a városokban lezajlott társadalmi folyamatok dinamikája csak nehezen adható vissza. Ez a kijelentések értékéből is sokat

elvesz, hiszen nehezen igazolható, hogy pl. tendenciáról van szó, nem pedig véletlen, rövid életű folyamatról. Az 1980-1990-es népszámlálások rendelkeznek az összehasonlítást lehetővé tevő azonos területi vonatkoztatással, a korábbi népszámlálások nem, viszont a 2000. évi az utolsó kettő bázisán zajlik majd, ezért adataik összevethetők lesznek a térben is.

A rendelkezésre álló adatok eltérő struktúrája miatt csak *huszonhat mutató került felhasználásra*, ezek azonban már mindkét időpontra majdnem teljesen azonos körzetbeosztással kerültek felvételre, tehát az összehasonításra alkalmasak.

A huszonhat mutatóból négy a népesség korszerkezetét írja le, egy az iskolázottságát, hat a foglalkozási struktúrát, illetve az aktivitást. Végül tizenöt a lakásállomány infrastrukturális felszereltségét, a lakások korát, a házak lakás- és emeletszámát, a lakásellátottságot (pl. egy lakásra jutó lakó, család, háztartás, a családok, háztartások nagysága, stb.) mutatja be.

Az adatok ábrázolása Mapinfo szoftver segítségével a városok digitalizált térképén, számlálókörzetsorosan történt. Ez nagyban megkönnyítette a feldolgozás, kiértékelést, de a kijelentések alátámasztására, illusztrálására is kiválóan alkalmas.

A térképek a kereskedelembe beszerezhető várostérképek erősen csökkentett tartalmának digitalizálásával készültek, majd új réteggént felkerült a számlálókörzetek határa is.

A népszámlálási körzetek használata igen nagy előny a korábbi városszerkezeti, elsősorban morfológiai vizsgálatokkal szemben, ahol a hagyományos kézi rajzolás adta lehetőségek miatt általában városrendezési körzetek szintjén készültek a feldolgozások és az ábrák is.

Ugyancsak komoly előny volt a nagy merítés, hiszen a szükségből kihagyott számlálókörzetek (intézményi háztartások - kollégiumok, gyermek- és nyugdíjas otthonok, munkásszállások, stb., illetve a külterületek - gátőrházak, kisebb mezőgazdasági jellegű telepek, üzemek, stb.) nélkül is általában a városok népességének 95%-a a vizsgálat tárgyát és alanyát képezte.

A külterületek a dunántúli városoknál hagyományosan kis százalékát jelentik a városi népességnek, ráadásul teljesen torz kor- és foglalkozási struktúrájuk az adatok feldolgozásánál hasonló problémákat jelentett volna, mint az intézményi háztartásoké. Kétségtelen, hogy ezek is város részét képezik, de a feldolgozás során olyan mennyiségű többlet munkát eredményeztek volna, amelynek eredmény-oldalon nincs meg a megfelelő haszna.

A számlálókörzetek egyébként sok kellemetlenséget okoztak, ami arra vezethető vissza, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a saját maga számára gyűjti az adatokat elsősorban, a szervezeten kívüli felhasználók igényei alig játszanak szerepet az adatbázisok struktúrájának kialakításában. Igaz ez mind a vonatkoztatási alap, mind a felvett mutatók esetében.

A számlálókörzetek határai ugyanis túlságosan nagy ingadozást mutatnak, lehatárolásuk gyakran önkényes. A kutatható térszerkezet legkisebb elemeiként több figyelmet érdemelnének. Szükségsszerű módosulásuk (építkezések, bontások) nem okoz problémát, ennyi pontatlanságot a vizsgálat még elbírna, de a térképi ábrázolásuk nehézkes. A kis népesség miatt a panelházak néhány lépcsőháza kitesz egy-egy körzetet, ezek pedig alig láthatók a város térképén.

Máskor viszont hatalmas, városrész nagyságú számlálókörzetek is vannak, amelyek a tematikus ábrázolásokon hatalmas, egybefüggő foltként jelennek meg. Azt a látszatot

keltik, hogy a város jelentékeny részét képezik az éppen bemutatott szempontból, miközben egyetlen számlálókörzetként arányuk az össznépszerűségeen belül általában észrelékes nagyságrendű.

Ez a probléma vetette fel az adatok intenzitás szerinti vonalkázással való bemutatásának korlátait. Más módszer azonban nem adódott, mert a pontokkal történő ábrázolás a számlálókörzetek igen nagy területbeli szórása miatt ugyanúgy torzította a képet, a színes ábrázolás pedig a sokszorosítás, a publikálás során okozott volna gondokat, ráadásul az eredmény ott sem lett volna sokkal korrektebb.

Mindezek ellenére a számlálókörzetsoros adatok feldolgozása és bemutatása sokkal jobb eredményt adhat, mint a kérdőíves, viszonylag kis mintára támaszkodó felmérés. Igaz, az adatok nem frissek, nincs mód egyéni válaszok adására, de mivel majdnem teljes merítést jelentenek, a levont következtetések megalapozottak.

Eredmények

A munka abból a feltételezésből indult ki, hogy a lakóhely, lakókörnyezet befolyásolja, alakítja az embert, az viszont szintén átalakíthatja lakókörnyezetét. Egy település életében nem közömbös, hogy a népesség (összesen vagy városrészenként értelmezve) rendelkezik-e azokkal a képességekkel, lehetőségekkel, amelyek pozitív irányú átalakítást tesznek lehetővé. Más esetben pedig jövedelmi szintje, társadalmi helyzete, kora, stb. okán akarva-akaratlanul is a leromlás felé mozdítja el lakókörnyezetét, annak infrastruktúráját, épületállományát lelakva a városrész megítélését, presztízsét, ezáltal az ott élők megítélését is rontva, tovább rontva.

Ugyancsak meghatározó, hogy a város tud-e olyan területeket kínálni, amelyek megfelelő feltételeket nyújtanak a társadalmi élettevékenységek, a munka, a pihenés, stb. számára. Amennyiben nem, akkor az aktívak, a társadalmilag, anyagilag mobil lakosok elhagyják a várost.

Ezért is fontos a lakosság térbeliségének kutatása, mert települések társadalmi térszerkezete (foglalkozási-, korstruktúra, stb.) a lakásmutatókkal kiegészítve nagyon jól jelzi az adott városrészek pillanatnyi helyzetét, lehetőségeit. A település belső terében zajló átrendeződési folyamatokat ismerve időben be lehet avatkozni, hogy egy-egy lakónegyedet megmentsenek a pusztulástól, hogy egy-egy elesett társadalmi rétegnek jobb lakókörnyezetet teremtve mentőövet dobjanak.

A feltevés egyik fele inkább a szociológia tárgykörébe tartozik: a városi térben elfoglalt hely részben tükrözi a társadalmi helyzetet, részben okozója, részben következménye annak. A lakosokra gyakorolt átalakító hatása jelen kutatás módszereivel, eszközeivel közvetlenül nem igazolható.

Közvetve érvényesül, amennyiben az uniformizált panel lakótelepeken 1990-re a lakosok foglalkozási- és korszerkezete is egyöntetűbb lett, mint 1980-ban volt. Mivel kevés változatosságot kínál a panel, lakói részben elszűrődnek, részben kicserélődnek, olyanok költöznek be, akiknek meg kell elégedniük a körülményekkel.

A másik felét sokkal jobban alátámasztják az adatok: az ember átalakítja lakókörnyezetét, a teret, amelyben lakik.

A térinformatikai rendszerben történő ábrázolás segítségével jól nyomon követhetők a városi téren belüli mozgások. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a vizsgált időpontban az egyéb ágakban tevékenykedő, általában idősebb aktív korú lakosok, a jobb

lakáskörülményekből ítélve magasabb jövedelemmel rendelkezők bizonyos koncentrálódása a kertvárosias, többnyire a csatolt falvak területén található lakóközrészeken nem véletlen.

Mivel a korábbi időponthoz képest jelentősen csökkent a belső területek abszolút túlsúlya, a lakótelepek magas részesedése az ilyen adatokkal jellemezhető lakosok körében, a csatolt falvak esetében nem csupán a városi átlagba simuló elmozdulásról van szó.

A korábban egyértelműen *falusias jellegű városrészek*, a csatolt falvak (szub)urbanizálódása, az infrastruktúra bizonyos elemeinek városias szintre emelkedése, a lakosság kor- és foglalkozási szerkezetének városiasodása nem oka a magasabb státuszú rétegek kiköltözésének, hanem következménye.

Az idősebb falurészekben fennmaradó alacsonyabb színvonalú lakásállomány, az öregebb korszerkezet, az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatottak viszonylagos magas aránya megmaradt. Az új utcákból álló falurészekben viszont városias népesség foglalkozási szerkezete (egyéb és szellemi keresők túlsúlya), a laksűrűség magasabb (kisebb kertek, több szintes házak, stb.), jobb a lakások felszereltsége, magasabb a szobaszáma.

A város belső területéről kiköltözők városiassá formálják új lakóhelyüket, míg a hagyományos, elsősorban építészeti értelemben vett városias (magas házak, nagy laksűrűség) panel lakótelepek népessége a falvakéhoz kezd hasonlítani.

A települések szerkezete általában négy övezetre osztható. A legbelső történelmi mag megőrizte centrumszerepét, lakófunkciói feléledőben vannak, lakásállománya fokozatosan javul, lakóköznyezetként presztízse gyorsan emelkedik.

A második övezet a kisvárosias, néha kertvárosias, villanegyed szerű városrészek övezete. Ezekben terjednek a belvárosból kiszoruló különböző gazdasági tevékenységek. A lakások nagyobb alapterületűek (általában régi polgárházakról van szó), ezért kisebb vállalkozásokat képesek befogadni.

A harmadik övezet a lakótelepeké. Itt a lakosság korösszetétele változatos, de foglalkozási szerkezete az ipar és az egyéb ágak által meghatározott. A lakótelepek első ütemei előregedőben vannak, a legkésőbb épített tömbökben még sok fiatal, gyermek él.

A negyedik övezet az utóbbi évtizedekben a városokhoz csatolt falvak területe. Itt egyöntetűen a népesség fiatalodása, a lakások korának és minőségének, nagyságának emelkedése figyelhető meg. A foglalkozási szerkezet alapján városiasnak nevezhető területekről van szó.

A településen belüli térben elmozduló népesség a városrészeket is elmozdítja egy minőségi skálán. A magasabb jövedelmű rétegek beköltözése megemeli a városrészek presztízsét, az alacsony jövedelműeké csökkenti. Ennek megfelelően a városon belül pl. az elit negyed is vándorlásba kezd. A belvárosok korábbi elhanyagolása után a hagyományos kertvárosok, majd az utolsó évtizedben a csatolt falvak területére került. 1990-ben Veszprémben és Győrben is kimutathatóan ez a mozgás részben ismét a régi városmag felé irányul.

Szombathelyen a belváros sosem veszítette el presztízsét, a két háború között épült, jó minőségű lakásállományának köszönhetően meg tudta őrizni lakófunkcióit és az állami nagyberuházások, lakásépítések is megkímélték. Ezért a városmagot viszonylag ritkán csúfítják el modern, a környezetbe nem illő épületek, ugyanakkor felújítása sem olyan kampányszerűen történt, történik, mint Veszprémben és Győrben az óvárosoké.

Mivel a belváros nem szorult komolyabb rehabilitációra, ezért a tehetősebbek kiáramlása nem volt jelentős az elmúlt évtizedekben, ugyanakkor a visszaáramlás sem lehet olyan markáns, mint a másik két város esetében.

A sűrű beépítettség miatt azonban nem is lehet a magasabb jövedelműek beköltözésének célpontja, azok inkább a csónakázó tó körüli, zöldterülettel bővelkedő területeket preferálják.

A mozgások irányultságában felfedezhető különbségek okai sokrétűek. Jelen kutatás nem is tudja ezeket feltárni, de még a lehetséges tényezők felsorolása is meghaladhatná a tanulmány kereteit.

Minden esetre megemlítenéd a *természeti tényezők és a történelem* által befolyásolva kialakult és fennmaradt régi városszerkezet eltérő fontossága. (Győrben kifejezetten nagy kiterjedésű a történelminek tekinthető városmag, Veszprémben sokkal kisebb volt, ráadásul nagy részét elpusztították az elmúlt évtizedek építkezései. Szombathelyen pedig tulajdonképpen csak a közintézmények nagyobb épületei jelentik a történelmet, a lakóházak között igen kevés a komoly értéket képviselő műemlék, így a történelmi mag néhány utcányi.)

Ugyancsak fontos a *helyi és az országos politika szerepe*. Közismert a megyeszékhelyek közötti rivalizálásnak pl. a toronyházak építésében is megnyilvánuló hatása, de napjainkban is határozottan irányíthatja a város a térszerkezetet formáló folyamatokat, hiszen a különböző beépítési lehetőségek felkínálása, a városi telekpolitika, a rendeletek útján más és más irányba lehet terelni lakásépítéseket, a városon belüli mozgásokat.

Végül megfelelő adatok és információk hiányában csak utalni lehet a helyi társadalom, illetve a *helyi gazdaság*, azok résztvevőinek vásárlóerejére is.

A vizsgálat azt is bizonyította, hogy a számlálókörzetekből felépülő városrendezési körzetek, a tradicionális városrészek nem alkotnak összefüggő, egységes területeket. Túl nagy megfigyelési egységek ahhoz, hogy egy város társadalmának térszerkezetét bemutathassák.

A települések morfológiai elemzése is csak ezen a kiindulási egységen alapulhat, mert kisebb városokban egy-egy lakónegyed túl nagy területet jelenthet. Egymástól élesen elkülönülő lakókörnyezetek is eltűnhetnek egy szürke, semmit mondó városrendezési körzet átlaga mögött.

Az adatok sokváltozós elemzése viszonylag objektív, a kutató által végzett paraméterezést sem torzíja jelentősen a képet. Későbbi időpontban újra lefolytatható, a vizsgálat más településekre is elvégezhető, ezért különösen alkalmas összehasonlító kutatások végzésére. Megfelelő számítástechnikai háttérrel olcsó és gyors módszer egy adott település, vagy több település összehasonlító városszerkezeti kutatására.

A földrajzi információs rendszerek ugyan először a természeti földrajzban kerültek alkalmazásra, de a társadalomföldrajz is jól tudja hasznosítani ezeket. Nem csak a tematikus térképek előállításával szolgálhatja a kutatást egy földrajzi információs rendszer, hiszen megfelelő adatokkal feltöltve különböző városi térfolyamatok modellezését, a várostervezést, fejlesztést is lehetővé teszi, segíti. Az adatok feldolgozása terén olyan hatékony eszközt jelent, amely jelentősen meggyorsítja az eredmények elkészültét és így közlését is.

Az adatok bemutatásával pedig korábban szinte elérhetetlen pontossággal és gyorsasággal lehet a városszerkezet különböző elemeit bemutatni, hiszen pl. a kis területű számlálókörzetek egy hagyományos technikával készült tusrajzon nem is voltak bemutathatók.

A városok vizsgálata digitalizált térképek segítségével, térinformatikai keretek között történt. Tulajdonképpen egy modell került megalkotásra, hogyan lehet a várost érintő problémákat térbeli egységekhez kapcsolódó adatok formájában megfogni, vizsgálni, később kezelni.

Megfelelő érdeklődés mellett, komolyabb eszközigénnyel szinte korlátlan a felhasználási lehetőség. A demográfiai hangsúlyú elemzés is nagyon jó szolgálatot tehet városi szintű stratégiai döntések meghozatalánál. Akár számlálókörzet szintű népesség-prognózis alapját is képezheti, vagy egy fájdalmasan aktuális példaként említhető alkalmazási terület: néhány évre előre tervezni lehet, melyik városrészben hány iskolát kell bezárni tanulók hiányában.

Ugyancsak alkalmas a rendszer telekhatáros térképekre alapozva az ingatlanárakkal feltöltve azok alakulásának modellezésére, előrejelzésére.

A társadalmi mozgások figyelésével megelőzhető egész városrészek lepusztulása. Megfelelő beavatkozással az előregedés, az épületállomány leromlása megelőzhető, ezáltal az ott lakók számára jobb minőségű lakókörnyezet, jobb élet és ezáltal jobb kilátások, szebb jövő biztosítható.

Irodalom

- Becsei J. (1986) Településen belüli társadalom és morfológia. *Alföldi Tanulmányok* XII. 80-97. o.
- Berényi I. (1992) Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. *Földrajzi Tanulmányok* 22. Budapest.
- Faßmann, H. (1991) Faktorökológia - kutatási koncepció zsákutcában? *Tér és Társadalom* 1. 73-85. o.
- F. Kovács E. (1991) *Városok sokváltozós térben*. Budapest.
- Kárpáti Z. (1991) *Városszerkezet és a polgárosodás esélyei*. Kutatási beszámoló, Kézirat. Budapest.
- Kocsis Zs. (1990) *Győr regionális térszervező funkcióinak néhány elemének vizsgálata térben és időben*. Kézirat, egyetemi szakdolgozat, Győr, 66. o.
- Kocsis Zs. (1992) *A faktor- és klaszteranalízis alkalmazási lehetőségei a városszerkezet kutatásában Győr példáján*. Kézirat, egyetemi doktori disszertáció, Halimba, 203. o.
- Kocsis Zs. (1993) *Three phases of urbanization of Győr*. *Architektura a Urbanizacia*, megjelenés alatt, Bratislava.
- Kocsis Zs. (1994) *The historical and recent problems of suburbanization in Győr*. In: *Seconde Conference International d' Histoire Urbaine*, Strassbourg, 1-7. o.
- Konrád Gy. - Szelényi I. (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal és megyei igazgatóságainak kiadványai:
- Az 1980. És 1990. évi népszámlálás adatai. Külterületi és számlálókörzetsoros adatok. Győr-Sopron, Vas és Veszprém megyék kötetei.
- Az 1990. évi népszámlálás adatai. CD-ROM sorozat 3. sz. Budapest.
- Győr-Moson-Sopron, Vas és Veszprém megyék statisztikai évkönyvei. Győr, Szombathely, Veszprém.
- Lichtenberger, E. (1987) *Stadientwicklung und dynamische Faktorökológie*. Wien.
- Szelényi I. (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest.
- Tózsza I. (1995) Budapest zöldterületeinek földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* 3-4. sz. 193-212. o.

Abstract

The study started from the concept that the place of residence, the residential environment shape and influence people who, in return, can also transform their residential environment. It is not indifferent in the life of a settlement whether its population is endowed or not with the skills and possibilities which enable transitions of a positive direction. In other cases, because of their income level, social position, age etc., they cannot help bringing their residential environment towards deterioration, running down infrastructure and buildings, thus worsening, further worsening the judgement and prestige of certain parts of the towns and this way also of those who live there.

It is also decisive if a town can provide or not areas offering acceptable conditions for social activities, work, recreation etc. If not, the active, socially and financially mobile citizens will leave the town.

Among other things, that is why researches on the spatial characteristics of population are important: The social spatial structure of the individual settlements, supplemented with housing indices, are very good indicators of the present situation and opportunities of certain parts of the towns. Knowing the rearrangement processes in the inner space of the settlements, intervention may come in time in order to save some blocks from deterioration and give some handicapped social layers a last chance by creating a better residential environment.

Half of the concept is of rather sociological nature: The place occupied in the urban space partly reflects, partly causes and partly is the result of the social position. Its population-transforming effects indirectly work, as in the uniform block of flats the occupational and age structure of the population became much more homogeneous by 1990 than it was in 1980. As the panel flats offer little versatility, their population partly becomes apathetic, partly is exchanged and those move in who have to make do with the existing conditions. The other half is much better supported by data: Human beings transform their residential environment, the space in which they live.

KÖZPONTI FUNKCIÓK FELTÁRÁSA VAS MEGYÉBEN

(Exploring central functions in Vas county)

LENNER TIBOR

Vas megye településhierarchiája

A településeknek a településhálózatban elfoglalt helyük és funkcióik alapján kialakul térbeli rendjük, hierarchiájuk. Viszont maga a településhierarchia soha nem jelent egy stabil állapotot, a politikai, a társadalmi, gazdasági változások, folyamatok hatással vannak rá, alakítják. Tehát amikor egy térség településhálózatát, annak térbeli rendjét elemezzük soha nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a folyamatnak egy állapota az adott időmetszetben.

Az államszocializmus időszakában a centralizációra törekvő politika a hiérarchia erőltetett szintjeit állította fel. Bár az 1971. évi Országos Településfejlesztési Konceptiót (OTK) számos vonzáskörzetekre és a települések központi szerepkörére vonatkozó vizsgálat előzte meg, mégis bevezetésének sikertelenségére utal, hogy hamarosan megindult a vita a módosításának szükségességéről, s 1981-ben ez meg is történt.

A rendszerváltás után az önkormányzati törvény a településhálózat atomizációjának irányába hatott, szétbontotta a korábbi adminisztratív szerveződések. Így alakulhatott meg országosan a 3200 települési önkormányzat, (Vas megyében 216), azaz ahány település, annyi önkormányzat.

Ésszerű, alulról építkező, a partnerkapcsolatokat kereső újraszerveződés elkerülhetetlen, de hogy ez ne erőszakolt legyen, ahhoz ismerni kell a településhálózatban lezajló folyamatokat. A csupán vázlatos, egymásnak ellentmondó hipotéziseken alapuló erőltetett településhierarchia kialakítása tévesnek bizonyuló döntésekhez vezetett (*Beluszky* 1973), s vezethet ma is.

Ezért fontos a településhierarchia dinamikáját folyamatában feltárni, részletesen elemezni, hogy megszülethessen a településhierarchia objektív feltárása és értékelése, mely a fejlesztési stratégiákat megalapozhatja.

A településhálózat kialakulásának hosszú folyamatát az ország más területeihez képest kevésbé zavarta meg a trianoni döntés Vas megyében. A második világháború után „felhúzott” vasfüggöny hatása erősebb volt, hiszen a határon túl nyúló kapcsolatok évtizedekig nem léteztek, a régebbiek megszűntek, újak nem születhettek. Ez egy határmenti megye térszerkezetében, településhálózatában maradandó sebeket eredményezett.

E sebhelyekkel együtt a megye településhálózata az évszázados fejlődés eredménye, melyet az utolsó 50 év - az utolsó 5 év különösen - és a jelen is folyamatosan formál.

Vas megye településszerkezete alapvetően *aprófalvas* szerkezetű. A megye településeinek 92,6%-a 2000 főnél kevesebbet számlál, és ezekben él az összlakosság 36,9%-a. Az átlagnépesség városokkal együtt is csak 1295 fő, míg ugyanez az adat az országban 3485 fő. A legkisebb faluban, Nemesmedvesen 23-an élnek, a legnagyobb népessége a megyeszékhelynek, Szombathelynek van: 85932 fő (1993).

Hazánkban a településnagyság szoros összefüggésben van a fejlettséggel, az aprófalvak komoly gondokkal küszködnek. Nem vagy csak nehezen tudnak megfelelni alapellátási - közszolgálati funkcióiknak, és elmaradottságuk még inkább szembeötlő, ha centrumhiányos térségben fekszenek.

A települések területének nagyság szerinti megoszlását figyelve a falvak közül szigetszerűen emelkednek ki a városok területei (min.: 293 ha, max.: 9752 ha). Az átlagos területnagyság 1595,64 ha, ez azt jelenti, hogy a megyében magas a településsűrűség értéke: 100 km²-re 62,7 település jut.

A városok nagyság szerinti hierarchiájában megyeszékhely után a *kisvárosok* következnek. Általánosan elfogadott nézet, hogy az abszolút méret alapján a 10 ezer és 30 ezer közötti lakosságszámú, városi jogállással bíró településeket tekintik kisvárosoknak. Sárvár lakossága 15626 fő, Körmendé 12528 fő, Kőszegé 12137, Celldömölké 11851, Szentgotthárdé 8662, míg Vasvárnak csak 4773, Csepregnek 3949 lakosa van.

Ezek az adatok ráirányítják a figyelmet a várossá válás folyamatára a megyében. Vas megye urbanizációs fejlődésére helyi és országos folyamatok egyaránt hatással voltak. A II. világháború után nyugati *határmenti fekvése* miatt hátrányos helyzetbe került, periférikus helyzete felerősödött. Nem történtek komolyabb ipari beruházások, hagyományos kereskedelmi kapcsolatai elsorvadtak, aminek következtében a népességszám csökkent, megindult az elvándorlás, és stagnált a városok fejlődése is.

Szombathely és Kőszeg mellett 1970-ig csak Sárvár nyerte vissza városi rangját. A változó politikai megítélés, óvatos gazdasági nyitás miatt aztán a megye kedvezőbb helyzetbe került a területi munkamegosztásban, amelynek hasznát elsősorban a városok kamatoztatták: 1970 és 1985 között újabb három település, Celldömölk, Körmend, Szentgotthárd kapta vissza városi címét az OTK tudatos kisváros-fejlesztési programjának megfelelően. A sort 1986-ban a funkcióhiányos központként várossá vált Vasvár zárta. Jórészt viszont az is az OTK-nak köszönhető, hogy a falvak többsége nem tudta megőrizni meglévő funkcióit, felgyorsult az aprófalvak népesség-eróziója, tovább erősítve ezzel a már meglévő regionális különbségeket.

A városok vonzáskörzete meglehetősen kiterjedt, ugyanakkor a vonzáskörzeti határok mentén elhelyezkedő települések érzik periférikus helyzetüket. A városok vonzása lecsökken, mert ellátási körzetük kiterjedéséhez képest központi funkcióik fejletlenek, ez alól csak Szombathely kivétel. Így a városok funkcióinak erősítése mellett más települések centrumként való fejlesztése is felmerült: Bük, Csepreg, Jánosháza, Őrszentpéter és Répcelak térségi helyzete a legkedvezőbb a várossá válásra. A felsoroltak közül Csepreg 1995. július 1-jén kapta meg a városi címet. (*Csapó* 1994.)

Vas megye településeinek száma ma 216. Az utóbbi 5 évben 3 szétválás történt, részben a várossá nyilvánítások következményeként. 1993. január 1-jén vált ki Alsóújlak község Vasvárból. Az 1986-os egyesítésig társközsége volt a vasvári közös tanácsnak, azaz önálló község volt. A várossá nyilvánításkor két lehetőség kínálkozott: vagy önálló falu, vagy Vasvár város része lesz. Az addigi várossá nyilvánítási gyakorlatot követve az utóbbi elképzelés valósult meg. A település polgárai az egyesítés után azonban kismizmizve érezték magukat, ezért végig harcoltak az önállóságért, ez a folyamat 1989-90-ben gyorsult fel.

Csepregből Tormásliget 1993. július 1-jén vált ki. Utóbbi korábban külterületi lakóhely, uradalom volt, azaz soha sem volt önálló község. Bár formailag megfelel községi funkcióinak, racionálisan, államigazgatási szempontból megkérdőjelezhető önállósága.

Vas megyében történt egy harmadik szétválás is, ez azonban az előző kettőtől eltérő típust képvisel. Sömjénmihályfa esetében ugyanis két falu, Kemenessömjén és Kemenesmihályfa vált ketté 1993. január 1-jén. A történelmi előzményekhez tartozik, hogy 1938 és 1946. január 1. között már egyszer egységes volt Sömjénmihályfa. Utána azonban mesterségesen szétválasztották, mert az önálló tanácsok élére olyan kádereket neveztek ki, akiket könnyebben tudtak felülről ellenőrizni, irányítani. A két község 1982. január 1-jén egyesült újra, majd 1993-ban újra szétváltak. Emögött az a politikai akarat állt, hogy a régi tanácsi vezetést mindenképpen meg akarták buktatni a faluban, ha kell, szétválással is. Az osztozkodáskor Kemenesmihályfára került az iskola, az óvoda, a régi - „közös” - polgármesteri hivatal, míg Kemenessömjén kapta az orvosi rendelőt és a kultúrházat. A következmény az lett, hogy aprófalvas települések lettek, így kevesebb pénzből gazdálkodhatnak, ráadásul többbe kerül az államigazgatás, gazdaságilag tehát egyértelműen veszített mindkét falu.

Kemenessömjén 13 millió forintos éves költségvetéséből pl. 4 millió forint megy Kemenesmihályfára, az ott tanuló sömjéni gyerekek normatív támogatására. Kemenesmihályfa viszont az orvosi rendelő fenntartásához járul hozzá. Beruházásait, programjait is csak közös összefogással tudják végrehajtani: most pl. együtt vezetik a gázt, mindkét falu használja a kultúrházat, közösek az iskolai ünnepek.

Összefoglalva a szétválások okait, azok közül kettő mindenképpen kiemelendő:

- rövid távú politikai érdekek, okok (a 2 millió forintos kvóta megszerzése, a „rég” tanácselnök-polgármester megbuktatása)
- „sérelem” orvoslása: a kisemmizettség érzésének politikai megnyilvánulása.

Központi szerepkörök a nem városi jogkörű településekben

Egy aprófalvas textúrájú, elmaradott településekből, kistérségekből álló régióban különösen fontos azt megvizsgálni, hogy a megye térszerkezetében a sokszor hiányos intézményi ellátottságú városok mellett mely települések rendelkeznek központi funkciókkal. E települések szerepkörükkel képesek-e a más városok által le nem fedett térben a keletkezett űrt pótolni, bizonyos szerepköröket átvállalni?

A központi funkciók feltárásához a következő intézmények, társulások meglétét vagy hiányát vizsgáltuk: körjegyzőségi központokat, az építésügyi hatósági központokat, a csatornamű társulatokat.¹

Figyelembe vettük továbbá a felnőtt háziorvosi körzetek központjai, az általános iskolai központokat, a hatósági állatorvosi központokat és a gazdajegyzői körzetek központjait.

Az adatokat egyrészt a megyei igazgatási szervektől sikerült beszerezni (Köztársasági Hivatal, Nyugat-dunántúli Vízügyi Igazgatóság, Pedagógiai Intézet, ÁNTSZ, Agrárkamara), másrészt e meglévő adatbázist bővítették azok a kérdőívek, amelyeket az egyes önkormányzatok vezetői töltöttek ki.

A központi funkciók vizsgálatához 4 csoportot alakítottunk ki:

- I. csoport: központképző funkcióval nem rendelkező települések;
- II. csoport: 1-2 központképző funkcióval rendelkezők csoportja;
- III. csoport: 3-4 központképző funkcióval rendelkezők csoportja;
- IV. csoport: 5, vagy ennél több központképző szereppel rendelkező települések csoportja.

A Vas megyei települések központi funkciók szerinti csoportosítását mutatja az 1. ábra. A legnépesebb kategória a központi funkcióval nem rendelkezőké, ide a települések 60%-a, szám szerint 131 település tartozik. A második csoportba sorolódott 43 község, az összes település 20%-a. A harmadikba 25 település, azaz 12% tartozik, a negyedik csoport értékeit pedig 17 település, azaz 8% érte el. Az utóbbi körbe sorolódtak természetesen a kisvárosok és a megyeszékhely is, Vasvárt kivéve, amely a harmadik kategóriában foglal helyet.

Nemcsak az alapellátottság mértéke és a települések nagysága között van szoros összefüggés, hanem a több településre kiterjedő központi funkciók száma és az átlagos lélekszám között is. A központi funkcióval nem rendelkező települések átlagos lélekszáma 379, a 131 ide tartozó községből csak négy község lélekszáma haladja meg az 1000 főt. E kategóriába tehát túlnyomórészt az aprófalvak kerültek. A központi funkciók számának emelkedésével az átlagos lélekszám is nő: a 2. kategóriában 751, a harmadikban 882, a negyedikben a városokkal együtt 9928, városok nélkül pedig 1810 fő.

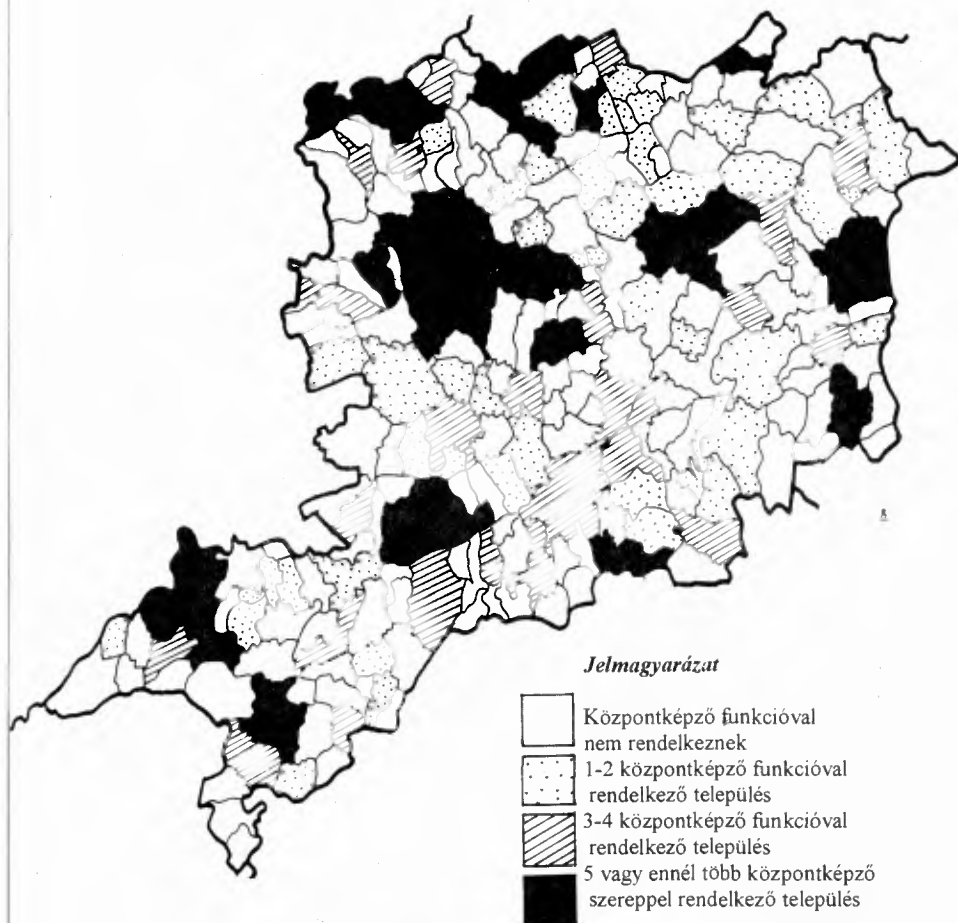
Ha a 4. csoportot a városok nélkül vizsgáljuk, látható, hogy a 10 településből 5 - Torony, Gencsapáti, Söpte, Vép, Vasszécsény - a Szombathelyt övező gyűrűben helyezkedik el, számukra tehát a *megyeszékhely-közeliség* jelentett előnyt a több településre kiterjedő funkciók megszerzésében és működtetésében, tehermentesítve ezzel a várost. Feltűnő az is, hogy a megye elmaradott térségének számító D-i, aprófalvas régióhoz csak Jánosháza, Győrvar és Óriszentpéter tartozik, illetve a városok közül Szentgotthárd. Igaz viszont, hogy a „középmezőnyhöz” tartozó, 3-4 központi szereppel rendelkező 25 település közül az elmaradott térségben 11 található, azaz a csoport 44%-a, köztük a városi ranggal bíró Vasvár. E települések valamit enyhítenek az egyetlen nagyobb centrum vonzásába sem eső aprófalvak gondjain, hiszen többségük körjegyzőséggel, körzeti orvossal, körzetesített általános iskolával és állatorvossal rendelkezik. Igaz az is, hogy gazdasági, igazgatási erejük ahhoz már nem elegendő, hogy maradéktalanul lefedjék a városok által üresen hagyott teret.

Az egyaránt 5-5 központi funkcióval rendelkező Bő és Répcelak számára a megye É-i határán pedig az jelent előnyt, hogy fontos útvonalak közelében helyezkednek el, közlekedés-földrajzi helyzetük, tehát kedvező.

Az 1-2 központi funkcióval rendelkező községek szóródása egyenletes, bár az elmaradott térség itt is rosszabb mutatókkal rendelkezik, míg a megye településeinek 35%-a tartozik ide, addig a térséghez a 2. csoportból csak a megye településeinek 9%-a sorolódik.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a *társulások központjai* ma is a nagyobb településekben találhatók, de az 1-2 központi funkció jelenléte még nem jelent központi szerepkört a település számára, ugyanakkor azok a települések, melyekben 4-5 funkció jelen van, már rendelkeznek *térség-szervező erővel*. Ezek azok a települések, melyek alapellátottságuk alapján már elemi centrumként viselkednek, külön csoportot alkotnak. Ezek közvetlenül a városok alatti hierarchiaszinten helyezkednek el. Centrum szereppel főleg azok bírnak, melyek az elmaradott térségekben a perifériákon találhatók (Óriszentpéter, Jánosháza, Répcelak), s nem Szombathely agglomerációjában (Torony, Vép, Söpte).

1. ÁBRA
Központképző funkciók Vas megyében
(Settlements with central functions in Vas county)



A kisvárosok középfokú intézményi és infrastrukturális ellátottságának mérése

A központi funkciók olyan magasabb szintű szerepkörök, melyek a nem mindennapos szükségletek megfelelő minőségi színvonalon történő kielégítésére szolgálnak. Az ezeket a feladatköröket megszerző, működtető, és ezzel a környékük településeire vonzást gyakorló településeket városoknak nevezzük. A kisvárosok pedig azok a 10000 és 30000 közötti lakossal rendelkező városi jogállással bíró települések, amelyek társadalmuk megítélésében emberi léptékűek, könnyen áttekinthetők, keretét adják a helyi politika érvényesülésének, napi érintkezésben állnak vidékükkel, a falvakkal és nagyobb városokkal. (Lenner 1995)

A várossal szemben támasztott igények szerint megkülönböztetünk primer, szekunder és terciér funkciókat. E funkciók adják a kereteit az újdonságok fogadásának, a városi térbe való beépülésének. Emellett a gazdasági - piaci tényezők, az infrastrukturális felszereltség, a társadalmi- történelmi-kulturális hagyományok mind-mind hozzájárulnak az újdonságok megtelepedéséhez. A településrendszerbe való illeszkedésnél azonban súlyos válság jelei mutatkoznak a kisvárosoknál: egyrészt sokuk gazdasága követő jellegű, válságágazatokat tömörítő, másrészt sem műszaki, sem szellemi hátterük nem készült fel az újdonságok fogadására, adaptálására.

Az oktatási igények kielégítésére szolgáló *középiszkola* valamennyi vasi városban van, általában kettő, Csepreg és Vasvárt kivéve, ahol egy, és Szombathelyt, ahol tizenhárom található. A középfokú oktatási szerepkört tekintve kimagasló a kőszegi gimnázium szerepe, ahová a magas szintű idegennyelvi képzés miatt az egész megyéből iskoláznak be fiatalokat, így Szombathely után Kőszegen a legmagasabb a középiskolai tanulók száma. Az 1000 lakosra jutó középiskolai tanulók száma Szombathelyen a legmagasabb (81,5), utána Kőszeg következik (68,4), míg a többi kisváros ennél lényegesen kisebb értéket ért el (26-56 között).

Felsőfokú tanintézetek csak a megyeszékhelynek vannak, ahol a nappali tagozaton tanulók száma közel 2500, az oktatók száma 274, és ezekkel az értékekkel Szombathely a nyugat-dunántúli régióban Győr után a legnagyobb felsőoktatási centrumnak számít. Ezek az intézmények olyan szellemi alkotó műhelyek, ahol kutatómunkát is végeznek, és ezért hatásuk nemcsak a megyére, régióra, hanem az országra is kisugárzik. Ezek inspiráló hatására csak egy példa: Szombathelyen, ahol a tanárképző főiskola, az egészségügyi főiskola és a megyei kórház működik, az 1980-as évtized végén hárman rendelkeztek a tudomány doktora fokozattal, és 32-en voltak a tudomány kandidátusai. (Gál 1988) A megye többi kisvárosában tudományos minősített oktató, kutató nem él, azaz a településkörben csaknem teljesen hiányzik a tudományos alkotótevékenység, a meglévő pedig nem jelent többet elszigetelt, esetlegesen jelentkező, egyéni kezdeményezésnél.

A *felsőfokú végzettséggel rendelkezők* aránya a 7 éves és idősebb népességből az országos átlagértékhez közeli. Az átlagértéktől jelentős eltérést Szombathely (10,78%) és Vasvár (4,81%) mutat. E két - legmagasabb és legalacsonyabb - érték közti eltérés több, mint kétszeres, ami kb. hasonló a régió többi megyéjének adataihoz, és fele az országos eltérésnek (utóbbi több, mint négyszeres). Az aktív keresőkhöz viszonyítva a legtöbb felsőfokú végzettségű Szombathely mellett Kőszegen, Kőrmenden, Sárváron él, ezek a városok 10%-on felüli értékeket értek el.

A középfokú iskolázottsági szint az aktív keresők körében Csepregt kivéve mindenhol 50% feletti, a 7 éves és idősebb népességre vetítve pedig 32% körüli, amittől ismét Csepreg marad el (25,9%). A 20-24 éves korosztályhoz viszonyított felsőfokú hallgatók aránya nagyobb szóródást mutat, itt Szombathely külön kategóriába tartozik (23,18%) mellette Körmend, Celldömölk, Sárvár, Kőszeg alkot egy csoportot 5% körüli mutatóval, míg Vasvár, Szentgotthárd, Csepreg 2% alatti értékeivel leszakad a többi várostól.

A 8 városból ötnek van kórháza, Csepregnek, Kőszegnek, Vasvárnak nincs. Az intézmények közül a legnagyobb a szombathelyi megyei kórház 1670 ágygal, amely regionális feladatokat is ellát. A többi városnak kiskórháza van 120-160 ágygal - vonzáskörzetre kiterjedő szereppel-, de az önkormányzatok számára súlyosan forráshiányos anyagi helyzetükben még ezek fenntartása is gondot jelent. Felmerült több kórház leépítése és/vagy megszüntetése is a megyében, amely ellen a helyi lakosság elkeseredetten tiltakozott. Átmeneti megoldásnak az látszott, hogy Celldömölk, Körmend és Sárvár önkormányzata csatlakozna a Rolicare nevű, kórházakat működtető közhasznú társasághoz. A kezdeményezés mára elhalt.

Az egészségügyben és a kulturális szférában dolgozók részesedése az összes aktív keresőből Vasvárt kivéve mindenhol 10% feletti, amely megfelelő szellemi háttérrel biztosít a kisvárosok fejlődésének. Kiugróan magas Kőszeg 20,4%-os adata, amellyel Szombathelyt (16,2%) is megelőzi, és a régió olyan városainak társaságában található, mint Sopron, Balatonfüred, Hévíz, Keszthely.

A szellemi erőforrások mellett a gazdasági aktivitásnak, az új, már piaci viszonyok között létrejövő és működő szervezeteknek is hatása van a környező településekre. A magánvállalkozások számszerű adatai arról vallanak, mennyire rugalmas a szervezeti formák szintjén a helyi gazdaság. Vas megye kisvárosai az ÉNy-Dunántúlon az utolsó helyen állnak. Az 1000 főre jutó magánvállalkozások száma a megyében Szombathely után Sárváron a legmagasabb (78,77 illetve 71,55), a további sorrend Vasvár, Celldömölk, Körmend, Szentgotthárd, Kőszeg, Csepreg, 50 körüli értékekkel. A megye tehát még mindig nem tudta kiheverni a múlt területpolitikájának káros hatását, azt, hogy a nyugati fekvéséből, polgári hagyományaiból fakadóan kimaradt az iparosításból, és az ezzel együtt járó infrastruktúra fejlesztésből. Ugyanakkor a nyugati országhatár menti városokban várható, hogy a magángazdaság erős kapcsolatokat épít ki Ausztria és Szlovénia felé. A határok megnyíltával a gazdasági térben helyzetük kedvezően változik, de a magángazdaság valódi súlya, tökéreje, hatékonysága számszerű adatokkal még nehezen mérhető.

Ingatlan-ügynökség csak két városban működik (Szombathelyen 5, Sárváron 1), míg összehasonlításképpen a szomszédos Veszprém megyében, ahol az *idegenforgalom szerepe* jóval nagyobb, 5 városban összesen 12 ingatlanügynökség van.

Kevés az *ügyvédek száma* is: 92 dolgozik a megyében. Ez a Győr-Moson-Sopron megyei értéknek a fele, a Veszprém megyének kétharmada csak. Ráadásul a Vas megyei ügyvédek 80%-a Szombathelyen működik, ez a koncentrátság az említett két megyében kisebb, 60% körüli.

A Legfelsőbb Bíróság által bejegyzett egyesületek számából lehet következtetni a *társadalmi aktivitásra*, de a megyeszékhely mögött a kisvárosok ezen a téren is lemaradnak: amíg Szombathelyen 416 egyesület működik, addig a 7 városban összesen csak 293. Sárváron jegyezték be a legtöbb egyesületet (72), míg Csepregen a legkevesebbet (14).

Korlátozottak a hirdetési lehetőségek is, jószerivel csak Szombathelyen lehet válogatni a lehetőségek közül, a régió többi kisvárosában - a Vas megyeiekkel szemben - viszont már ezen a téren is nagyobb az aktivitás.

Az elemzett adatok arra mutatnak, hogy Vas megye kisvárosai, mint vonzásközpontok csak ellentmondásosan tudnak megfelelni a központi szerepkörből adódó követelményeknek. Szinte azt mondhatjuk, hogy a kisvárosoknak a várossá válás időrendjével egyenesen arányos a városi hierarchiában elfoglalt helyük, azaz minél fiatalabbak, annál lejjebb helyezkednek el. Vasvárra és Csepregre ez teljes mértékben igaz, funkcióik még meglehetősen hiányosak.

Jegyzetek

¹ A vízmű társulatok mára már megszűntek, vagy megszűnőben vannak, hiszen a vízellátás megyeszerte megoldott. Mivel a társulatok meghatározott feladatra jöttek létre, a beruházás megkezdésétől számított 10 éven belül feloszlának.) Itt kell megjegyezni azt is, hogy a gáz társulásokról az ÉGÁZ Rt. az energiaszektor privatizáció előtti állapota miatt adatokat nem szolgáltatott. A gáz vezetéskor azonban nem különböző önkormányzatok társulnak, hanem minden önkormányzat maga alakít gáztársulást.

Irodalom

- Beluszky P. (1973) A településosztályozás néhány elvi módszertani szempontja. *Földrajzi Értesítő* 4. 453-466. o.
- Csapó T. (szerk.) (1994) Térségi folyamatok a Nyugat-Dunántúlon. Kézirat, MTA RKK ÉDO Vas megyei Kutatócsoport, Szombathely, 57. o.
- Gál V. (1988) Tudományos fokozatú szakemberek Vas megyében. *Vasi Szemle* XLII. évf. 4. sz.
- Lenner T. (1995) Az értelmiség szerepe a kisvárosok modernizációjában Celldömölk és Sárvár példáján. *Földrajzi Értesítő*, 3-4. 245-258. o.

Abstract

The development of urbanisation in Vas county was influenced by both local and national processes. Following World War II, the county found itself in an unfavourable situation because of its location along the western border, thus its peripheral situation further worsened. Significant industrial investments neglected this county, its traditional trading connections vanished, consequently its population decreased, outmigration started and the development of the towns stagnated, too.

The analysed data reveal that fact that the small towns as the attraction centres in Vas county could only meet the criteria of the central role with contradictions. We can practically say that there is a direct proportion in the chronology of the towns obtaining this status and their places in the urban hierarchy, i.e. the younger they are the lower they can be found in the hierarchy. It is absolutely the case with Vasvár and Csepreg, their functions are still rather deficient.

A "MARADÉK" BIHARORSZÁG FŐVÁROSA: BERETTYÓÚJFALU

(Berettyóújfalu vonzáskörzete)

(The capital city of the "remaining" Bihar-land: Berettyóújfalu)

(The attraction zone of Berettyóújfalu)

GYÖNGYÖSI LÁSZLÓ

„Csonka-Biharban minden csonka. Nincsen egyetlen kerekded, határain belül záruló tájegysége, csupa határain túl kiegészülő tájdarabokból rakódik össze mozaikszerűen. Semmi sem kezdődik, vagy fejeződik be területén, minden csak átfut rajta: csonka, egymással össze nem függő folyószakaszok, vasútvonalszakaszok és csak újabban kiegészülő útszakaszok. Igazi szíve ennek a csonknak nincs. Nagyjából a közepe táján kiválasztották a legnagyobb falut, s kinevezték megyeszékhellyé. Berettyóújfalu a szó geometriai és közigazgatási értelmében vett központ, faluban elültetett városmag - ma még alig egyéb. Rajt van egy vasútvonalon, amely Várad felé tart. A megye derekának valóban ez a vonal az ütőere. Am északon és délen vele össze nem függő vonalak futnak, szintén a virtuálissá váló központ, Várad irányába, ezeken most megfordult a vérkeringés, Debrecen, illetve Békéscsaba felé. Ennek a két városnak gazdasági súlya erősen érvényesül: a kis Berettyóújfalu semmiképpen sem veheti fel a versenyt...”

Mendöl Tibor debreceni egyetemi tanár 1928-ban, Bihar-vármegye földrajzában megjelent sorainál szemléletesebben nem lehet bemutatni a két világháború közötti Berettyóújfalu. Ez a periódus a település életében a szerény mértékű Janus-arcú urbanizáció időszaka. A fennálló rendszer a revíziós politika sikerében bízva, provizórikusan fenntartotta a csonka vármegyét megyeszékhelyével együtt. Az új helyzet és szerepkör készületlenül érte a települést. Ez a nem várt fordulat tette lehetővé, hogy ma Berettyóújfalu vonzáskörzetéről beszélhetünk.

Tanulmányom célja a város jelentős vonzáskörzettel rendelkező funkcióinak bemutatása, a részletesebb történeti háttér nélkül, főként a jelen helyzetre koncentrálva. Munkámat nagyban segítette és kisebb történeti összehasonlításra is lehetőséget adott, hogy Mendöl Tibor az 1950-es években, Beluszky Pál 1962-ben és Csatári Bálint 1977-ben már foglalkozott Berettyóújfalu vonzáskörzetének problematikájával. A jelentős vonzáskörzettel rendelkező funkciók közül részletesebben itt: a közigazgatást és közintézményeket, a kiskereskedelmet, a közép fokú oktatást, az egészségügyet és az idegenforgalmat mutatom be. A rendelkezéseimre álló adatok segítségével összegzőként kísérletet teszek a város komplex vonzáskörzetének kijelölésére.

A közigazgatás és a közintézmények vonzáskörzete

A közigazgatási vonzáskörzet viszonylag könnyen vizsgálható. A közigazgatási határok pontosan kijelölik a közigazgatási vonzásterületet, a közigazgatási hivatalok (bíróság, adó, telekkönyvi hivatal stb.) is meghatározott területen fejtik ki hatásukat. Bihar vármegye közigazgatási beosztása az abszolutizmus koráig kevés változáson ment keresztül. 1861-ben öt járásra osztották Bihar vármegyét az addigi négy helyett. A járásokat a könnyebb

igazgatás miatt szakaszokra bontották. A sárréti járás központjai közül még hiányzott Berettyóújfalú.

Az 1872-es újjászervezés alapegysége a szolgabírói szakasz lett a járásokon belül. A sárréti járás négy szolgabíróóságában már Berettyóújfalú is szerepel. Igazgatása alá tartozott: Csökmő, Darvas, Esztár, Furta, Gáborján, Hencida, Pocsaj, Berettyó-szentmárton, Szentpéterszeg, Újfalu, Váncsod, Vekerd, Zsáka. Sőt már bizonyos mértékig ki is emelkedett hasonló társai - Biharkeresztes, Báránd, Derecske - közül. A járás adóhivatalának, orvosának, állatorvosának székhelye Berettyóújfalú. 1884-ben a szakaszok járásokká alakultak, így Berettyóújfalú 1884-től járási székhely lett. Ez a közigazgatási beosztás 1918-ig maradt fenn.

A trianoni békeszerződés után Bihar vármegyének kb. negyedrésze maradt (26,2%) a magyar államhatáron belül. Politikai szempontok miatt Bihar megyét továbbra is fenntartották, és székhelye Berettyóújfalú lett. Közigazgatási vonzásterülete így hirtelen megnövekedett 2788 km²-re, kb. 160000 fő által lakott területre és 61 községre terjedt ki. A kezdetben 6, majd 7 járásból álló megye egyik járása volt a berettyóújfalui járás.

Az 1949/50-es közigazgatási reform Bihar megye nagy részét Hajdú megyével egyesítette. Így Berettyóújfalú elvesztette megyeszékhely funkcióját. Közigazgatási vonzáskörzete ismét csak a járás területére korlátozódott. 17 önálló tanácsú község közigazgatási központja lett. Ezen falvak lakossága 1960-ban 42300 fő volt.

Az új járási beosztás nem igazán tűnik ésszerűnek, ennek oka, hogy a járási székhely funkciójára alkalmas települések - Derecske, Berettyóújfalú, Biharkeresztes - egymás közelében találhatók. A vasúton mindössze hét kilométerre fekvő Mezőpeterd nem tartozik a járáshoz, míg a 33 km-re lévő Csökmő, vagy a 42 km-re lévő Újiráz igen. Ésszerűbb lett volna talán az utóbbi két települést Szeghalomhoz csatolni. Egyes közigazgatási ágakban Berettyóújfalú hatásköre még a járás határain is túlterjedt. A járásbíróság, a telekkönyvi hivatal jogköre a biharkeresztesi járás területére is kiterjedt.

1984-ben megszüntették a járásokat az országban. Néhány, korábban járási szintű funkció, pl.: bíróság, telekkönyvi hivatal, továbbra is a korábbi területek felett gyakorolta jogkörét.

1990-ben a rendszerváltás nyomán önkormányzatok alakultak az addigi tanácsrendszer helyett. Az önkormányzatok lényegesen nagyobb önállóságot kaptak, mint a korábbi tanácsok, így a közigazgatási központok jelentősége, szerepe, országosan csökkent.

Berettyóújfaluban 1994. január 1-jén működő középfokú intézmények, vagy közszolgáltató szervek száma 47. Ebből 7 intézmény csak a város szükségleteit elégíti ki, és 10 intézményt a városi önkormányzat önállóan tart fenn. Ezek vonzáskörzete nem mindig mérhető egyszerűen. Gondolok itt az oktatás, a kultúra, a pénzügy, a kereskedelem, a közlekedés terén működőkre. A 47-ből 15 intézmény vonzáskörzete kijelölt. (1. melléklet). Átlagosan 31,5 település ellátása tartozik hatáskörükbe. Ezen településeken kb. 60000 fő él.

Az erős kiskereskedelmi vonzáskörzet

A kiskereskedelmi vonzáskörzet alakulását adminisztratív kötöttségek nem befolyásolják, ezért ennek vizsgálata a komplex vonzáskörzetek kijelölésénél is nagyon fontos. Berettyóújfalú kiskereskedelmi vonzását kedvezően befolyásolja a bihari térségen

belüli, centrális fekvése. A város kiskereskedelmének zömét - még ma is - a Berettyóújfalu és Vidéke Körzeti ÁFÉSZ bonyolítja le, bár visszaszorulása jelenleg is tart.

Az egy lakosra jutó összes kiskereskedelmi cikk eladási forgalma 108740.- Ft volt 1992-ben, ami a megyében a legnagyobb(!) Ha ezt az adatot a város lélekszámához viszonyítjuk, akkor ez jelentős vonzásterületre utalhat.

Az 1000 lakosra jutó bolti alapterület 829 m², ami kimagaslóan a legnagyobb a megyében, a kereskedelmi, vendéglátóhelyi alapterület 189m², ami a középmezőnyben helyezkedik el.

Az 1000 lakosra jutó kereskedelmi szálláshelyek száma 10,8, ami az országos átlag 50%-a, a hasonló nagyságú településeken.

A KSH Megyei Igazgatóságának adatai alapján Berettyóújfalu a megye legjelentősebb kiskereskedelmi vonzáskörzetével rendelkező települése.

Mivel a vonzás területi kiterjedésének és intenzitásának megállapítására nem voltak adatok, ezért két vizsgálatot végeztem. Az első során a Lakberendezési Áruház vonzását vizsgáltam meg, mert itt regisztrálják a vevők lakcímét. Az 1991-93 közötti időszak legforgalmasabb hónapjait vettem alapul (1991. május, október, 1992. május, október, 1993. május). A vizsgált időszakban összesen 440 vásárlás történt, ebből 222 esetben berettyóújfalui volt a vásárló. Ez a vásárlások 50,45%-a. A vásárlók további 34,8%-a 20 km-en belül lakik, 35 km-en kívülről csak 5 vásárló érkezett, amely az összes vásárlások 1,1%-a. (2. melléklet)

A 47 település közül - ahonnan a vásárlók érkeztek - Bakonszeg, Vekerd, Szentpéterszeg, Biharkeresztes, Sáp, Váncsod, Bihartorda vonzódik kizárólagosan Berettyóújfalu felé. Jelentős a vonzás még Berekböszörmény, Hencida, Gáborján, Mezőpeterd, Zsáka, Tépe és Nagyrábé esetében.

A másik vizsgálat alkalmával vevőszámlálást végeztem 1993. augusztus 16-17-én a Vas-műszaki Szaküzletben és az Elektro Szaküzletben. 93 vásárlás történt a két napon. A vásárlók 49,5%-a helybeli, több, mint fele (50,5%-a) 22 környező településről származik. Ezek mindegyike 35 km-en belülről érkezett a vásárlók további 43%-a. Legintenzívebb (hegemón) a vonzás Bakonszeg, Szentpéterszeg, Nagyrábé, Zsáka, Mezősas, Sáp és Mezőpeterd esetében.

A két vizsgálat eredményei szerint a Berettyóújfaluhoz kizárólagosan vonzott települések száma 17, ezeken összesen 22337 ember él. A dominánsan vonzott területeken további 9 település található, ahol 20907 lakos van.

Lényegében véve Berettyóújfalu kiskereskedelmi vonzáskörzete K, ÉK, DK felé nyúlik ki legtávolabbra A Ny-i irányból Püspökladány, É-ről Debrecen, DNy-ról Szeghalom vonzáskörzetei szorítják vissza Berettyóújfalu vonzását. Az 1962-es és 1977-es felmérésekhez hasonlítva a kiskereskedelem vonzó szerepe lényegesen nem változott. A piac és az állatvásárok tekintetében jelentősen csökkent, a megjelent szaktoltok révén kisebb mértékben növekedett.

Az iskolaváros középfokú oktatási vonzásterülete

Berettyóújfaluban az iparostanonc iskola 1885-ben nyitotta meg kapuit, a mezőgazdasági népiskolát 1905-ben alapította Brózik Dezső. A fiú polgári iskolát 1913-ban, a leány polgári iskolát 1915-ben nyitották meg. Gimnáziumi oktatás csak 1945. szeptemberében indult meg községünkben. 1969-ben alakult Berettyóújfalu második középiskolája, a

Bessenyei György Szakközépiskola. A mezőgazdasági szakmunkásképzés 1963-tól, az ipari szakmunkásképzés 1974-től kapott új lendületet.

Berettyóújfalu négy középfokú oktatási intézményében az 1993/94-es tanévben 2274 tanulót oktattak, akik 110 településről érkeztek. Az 1000 lakosra jutó középiskolások száma 136,5, a megye városai közül a legnagyobb. Ez az arány az 1990/91-es tanévben csak 63,5 fő volt, ami szintén a legmagasabb volt a megyében. Az oktatási intézményekben négy iskolatípus van. A 2274 tanulóból 156 gimnazista (6,9%), 1.063 szakmunkás (46,7%), 1002 szakközépiskolás (44%) és 53 technikus (2,4%) volt.

A tanulókból 691 helybeli és 1583 vidéki, ez a tanulók 69,6%-a. A vonzáskörzet alakításában elsősorban a szakmunkásképzőknek és szakközépiskoláknak van szerepük.

A Brózik Dezső Mezőgazdasági Szakmunkásképző és Szakközépiskola 278 tanulójaiból csak 42 helybeli, tehát a 72 településről kerül ki a tanulók 84,9%-a. Az Eötvös József Szakképző Intézetben az 1059 tanulóiból 764 nem berettyóújfalu, ez a tanulók 72%-a. A Bessenyei György Szakközépiskola 538 tanulójaiból 361 vidéki (67%-a). Az Arany János Gimnázium és Szakközépiskola 399 tanulójaiból már csak 222 nem berettyóújfalu (55,6%-a).

A város oktatási vonzáskörzetének a települések lélekszámahoz viszonyított arányát szemlélteti a 2. és 3. melléklet. A legintenzívebben - a település lakosságának több, mint 20%-a vonzódik: Bakonszeg, Vekerd, Sáp, Nagyrábé, Zsáka, Furta, Darvas, Csökmő, Újiráz, Komádi, Magyarhomorog, Mezősas, Told, Váncsod, Mezőpeterd, Gáborján, Bojt, Bedő. Ezeknek a településeknek az össznépessége 24011 fő. Még további 17 település vonzódik erősen Berettyóújfaluhoz - ezen településekből a lakosság több, mint 10%-a jár ide középiskolába - összlélekszámuk 39847 fő.

Két iskolatípust, két végletet, külön is megvizsgáltam. A legkisebb vonzással a gimnázium rendelkezik. A három tanévben (1991/92., 1992/93. és 1993/94.) 229 tanuló járt ebbe az iskolatípusba, ebből 127 fő (55,5%) helybeli. A 26 településről a legnagyobb arányú a vonzás Zsáka, Furta, Gáborján, Bedő és Nagyrábé esetében. Az egészségügyi szakközépiskolába 238 tanuló járt a jelzett időszakban. A helybeliek aránya itt már csak 35,3%, a 154 vidéki tanuló 39 településről érkezett. Ebben az esetben a legintenzívebben vonzott települések: Nagyrábé, Gáborján, Magyarhomorog, Körösszegapáti. Megfigyelhető, hogy az eltelt időszakban, 1962-1994 a vonzásterület szűkült. A visszahúzó okok a derecskei, biharkeresztesi, püspökladányi gimnáziumok

A középszintű összesített vonzáskörzet vizsgálatánál megfigyelhető, hogy a vonzás D, DK, DNY-i irányba hegemón, főként a megye déli részének városiányos területén. Domináns a vonzás továbbá K-i és ÉK-i irányba. Északról Debrecen, Ny-ról Püspökladány csökkenti Berettyóújfalu vonzását. A Beluszky által elvégzett felméréshez (1962) viszonyítva jelentősen megnőtt az oktatási vonzás, a szakirányú képzés megindulásával. Ez a folyamat az 1977-es vizsgálat után (Csatári 1977) talán még fokozottabb lendületet vett.

Az egészségügyi funkciók jelentős vonzása

Berettyóújfalu az első szervezett egészségügyi intézmény 1913-ban alakult. (Sárréti Tudóvész Ellen Védekező Egyesület, valamint a Stefánia Szövetség). Az egyesületeknek 1913-ban gondozóintézete alakult. 1918. októberében államosították a tudószanatóriumot.

A trianoni békediktátum után Bihar megye elvesztette minden kórházát (Nagyvárad, Nagyszalonta, Belényes) és két tüdőszanatóriumát. A magyarországi Bihar megye 161 ezer lakosa kórház nélkül maradt. 1921-ben indult akció új kórház építésére és 1928-ra épült fel és nyílt meg 106 ágygal az akkor modern, új *Bihar Megyei Közkórház* Berettyóújfaluban, négy orvossal. A kórházi ágyszám tíz év múlva, 1938-ig, 168-ra bővült, s az orvosok száma 7-re emelkedett ugyan, de ez is elégtelennek bizonyult. A második világháború tovább rontotta az egészségügyi ellátás színvonalát. Csökkentek az anyagi lehetőségek, az orvosokat a frontra vitték, az épületet 170 tűzérési találat érte, a műtő és laboratóriumi felszerelés 90%-a elpusztult. A gyógyítás hónapokig szükségkórházban folyt. Az újjáépítést 1945. novemberében kezdték meg.

1951-ben a csekély ágylétszámú kórház terhelésének csökkentése elkerülhetetlenül követelte a szervezett szakrendelő létrehozatalát. Még ez év június 12-én a megyei rendelőintézet kihelyezett részlegeként megkezdte munkáját a Rendelőintézet, mely 1952. január 1-jén önállósult.

1961-ben Hencidán 50 ágyas munkaterápiás, epilepsziás osztály létesült, mely a maga nemében sokáig egyedülálló volt hazánkban, ezzel 174-re emelkedett a kórház ágyszáma. 1965 novemberében dr. Szabó Zoltán egészségügyi miniszter ünnepélyes keretek között átadta a 222 ágyas főépületet, a röntgent, laboratóriumot, a rendelőintézetet, valamint a kiszolgáló létesítményeket.

1973-ra felépült a 144 ágyas Pszichiátriai (Elme-) osztály és újjáépült a Tüdőosztály. Ezekkel a fejlesztésekkel 653 lett a kórház ágyszáma. 1992-ben adták át a területi Kórház hotelszárnyát. 496 millió forintos beruházás nyomán új helyre költözött a szülészeti-nőgyógyászat, az urológiai osztály, az intenzív részleg, a központi sterilizáló és a vérellátó állomás. A berettyóújfalui kórházat szerencsére nem érintik a jelenlegi „racionalizálások”, sőt 1995-ben újabb 600 millió Ft-os beruházással megindult az elaggott épületrészek felújítása.

1. Területi Kórház

A berettyóújfalui kórház 1929-ben 1464 beteget részesített orvosi ellátásban, 1957-ben több, mint 8000, 1991-ben 14805, 1993-ban 15975 beteget. Jelenleg 10000 lakosra jutó kórházi ágyak száma 397,4, a megyében a legmagasabb, és az átlagos ápolási időtartam (17,2 nap) is elsők között van. A majdnem 700 ágyas kórház kihasználtsága 1991-ben 105,4%-os volt, ami szintén jelentősen felülmúlja az országos és megyei átlagot.

A kórház 12 osztállyal működik jelenleg. Legtöbb beteget a Pszichiátriai-, a Sebészeti-, a Belgyógyászati-, a Szülészeti-nőgyógyászati- és az Ideg-osztály kezeli. Legkevesebbet a KAIBO, a Szemészet, az Urológia és a Fertőző-osztály. (1000-nél kevesebb kezelés 1993-ban). A teljesített ápolási napok száma 219545, az ágykihasználás 84,6%-os volt 1993-ban.

A kórházban kezelt 15975 betegből 2971 a helybeli (19,2%), a berettyóújfalui terület további 27 településéről 7259 (46,8%) beteg gyógyítását végezték. Összesen a saját területéről - amelyen 56451 lakos él - a kórház forgalmának 66%-a adódik. A püspökladányi kórház területének 7 településéről a betegek 26%-a (4026 fő) érkezik Berettyóújfaluba. A más területéről érkező betegek aránya csak 8%. Az adatok elemzéséből kiderül, hogy kb. 91000 fős lakosság egészségügyi ellátását végzi a kórház.

Az eltelt 35 év alatt a kórházban ápolott betegek száma megkétszereződött (199,6%). Mivel a vonzásterület alapján véve nem változott, az egyes községek ma kb. kétszer annyi beteget küldenek a kórházba.

Ma a lakosság számához viszonyítva (4. melléklet) a legtöbb beteg (1000 lakosra számolva több, mint 250) Hencida, Told, Vekerd településekről érkezett. A hegemon vonzáskörzethez sorolható továbbá (a 20% feletti) Bakonszeg, Berekböszörmény, Bihardancsháza, Bihartorda, Furta, Gáborján, Körösszakál, Körösszegapáti, Mezősas, Nagykerekí, Nagyrábé, Szentpéterszeg és Sáp község, illetve a 15% feletti (lakosságából 9 település. Domináns a vonzás a 10% feletti Csökmő, Komádi, Újiráz, Báránd, Biharnagybajom, Földes, Sárretudvari és Szerep esetén, bár ezeknél a településeknél már más kórházak (pl.: Püspökladány) csökkentik a vonzás intenzitását. Esetlegesen tekinthető a vonzás az említett települések körén kívül.

A hegemon vonzású területen összesen 46280 lakos él. A legintenzívebb vonzással a Pszichiátria (15,7%), a Tüdő (16,5%) és a Belgyógyászat (17%) rendelkezik. Zárójelben a helybeliek aránya a kezelték között. Legkisebb a vonzásaránya a KAIBO, az Ideg- és az Urológiai-osztálynak, itt minden negyedik beteg helybeli.

A berettyóújfalui Területi Kórház vonzáskörzete D, K és NY felé is kiterjedt, É-ről Debrecen egészségügyi intézményei korlátozzák, mégis vonzásterülete 1962 és 1977 óta is kismértékben növekedett, és a vonzott területtel intenzívebbé vált a kapcsolata (sajnos ez nagyrészt a lakosság romló egészségi állapotának köszönhető).

A Rendelőintézet

A kórház mellett a szakrendelő intézetek is jelentős vonzást biztosítanak Berettyóújfalu számára. A járóbeteg-ellátás magában foglalja a szűkebb értelemben vett szakrendelői tevékenység mellett a gondozói és szakgondozói, valamint diagnosztikai tevékenységet és a kórházi osztályok ügyeleti idő alatti járó beteg forgalmát.

Az egy lakosra jutó évi gyógykezelési vizsgálati esetek száma 23,5, a megyei és országos átlag kétszerese. Az egy lakosra jutó évi rendelési idő is majdnem kétszerese az országos átlagnak. 1993-ban a megjelenési esetek száma 384643 volt. Az 1992-es évi forgalomhoz viszonyítva ez 5,52%-os csökkenést jelent. A szakrendelők közül emelkedett a szemészeti, fogászati és urológiai, csökkent a belgyógyászati, sebészeti, fül-orr-gégészeti és reumatológiai szakrendelések forgalma. A betegek 70%-a beutalóval érkezett.

A rendelőintézet 29 szakrendelővel, a gondozók 5 osztállyal rendelkezik. Legtöbb vizsgálatot a sebészeti, a szemészeti, a fizioterápiás, a röntgen, a fogászati és a labor szakrendelések végezték 1993-ban. (10000 vizsgálat felett).

A Rendelőintézet forgalmának 36,9%-a helybeli lakos. A berettyóújfalui terület további 27 településéről a betegek 49,8%-a érkezett. Összesítve a saját területéről 86,7%-a kerül ki a vizsgált betegeknek. (Ezen terület lakossága 56451 fő). A püspökladányi területéről származó lakosok a vizsgálatok 9,5%-át teszik ki. A más területéről érkező betegek aránya csak 3,8%. Az összesített adatok alapján kimutatható, hogy a szakrendelések 35 település 91000 fős lakosságát látják el (4. melléklet).

A szakrendeléseken 1955-ben még kb. 90000 fő vett részt, 1965-ben már 192000 fő. 1969. óta a járó betegek száma mindig 300 ezer fő felett volt.

A Rendelőintézet vonzáskörzetébe tartozó 35 településből hegemon vonzás érvényesül: Hencida, Mezőpeterd, Mezősas, Szentpéterszeg, Vekerd (itt az évi megjelenés egy lakosra

3-4 alkalom közötti). A hegemon vonzaskörzetben 20918 fő lakik. A dominánsan vonzódo települések: - itt az évi megjelenés egy lakosra 2-3 alkalom közötti - Ártánd, Bihar-keresztes, Bojt, Csökmő, Körösszakál, Körösszegapáti, Told, Újiráz és Sáp. Ezen települések összlakossága 12676 fő. Domináns a vonzás Földes és Komádi esetében is, ahol a lakosok évente több mint egy alkalommal jelennek meg szakrendelésen. (11843 lakos). Esetleges a vonzás a püspökladányi körzet települései közül Báránd, Bihar-nagybajom, Püspökladány, Sárrétudvari, Szerep esetében.

Gyenge idegenforgalmi vonzóerő

A város idegenforgalmi vonzaskörzetének bemutatását adatok híján csak a település helyzetének és vonzóerőinek felvázolásával, valamint a fogadóképesség adataival tudtam jellemezni. Berettyóújfalú a „keleti idegenforgalmi folyosó” vonalában fekszik. A forgalom nagyságát a mindenkori politikai helyzet jelentősen befolyásolja. Természetföldrajzi megközelítésben a Nagy-sárrétől K-re a Berettyó-Kálló köre és a Bihari-sík határán, a Berettyó folyó két oldalán fekszik a város.

Alapvető vonzóerő az idegenforgalom számára az 1817-ben épített késő barokk stílusú református templom, az 1905-ben létesített késő román, illetve átmeneti neogót stílusú katolikus templom, a berettyószentmártoni késő barokk református templom, a baptista imaház, a leventeház, a községháza, a volt vármegyeháza, a Bihari Múzeum állandó és ideiglenes tárlatai, a város számos köztéri alkotása (szobrok, kopjafák, díszkút), a település közvetlen környezetében a híres herpály-pusztai „csonkatorony”, a szintén román stílusú ún. „fehér templom” maradványai.

Továbbá vonzóerőként említhető a jelentős piac, az új sportcsarnok, a lovaglási lehetőségek, a fedett tenispálya és a városunkban évről-évre megrendezésre kerülő kereskedelmi hetek, művelődési rendezvények, sport és kulturális versenyek.

Berettyóújfaluban 1000 lakosra 1991-ben 10,8 kereskedelmi szálláshely jutott. Az eltelt három év óta két új magánpanzió is megnyitotta kapuit, így ez az érték 1994-ben kb. 12-13 szálláshely. Ez a hasonló nagyságú városok átlagának alig 2/3-a. Szállodai férőhely nincs városunkban, ami jelentős korlátokat szab az idegenforgalom számára.

A vendégek nagy része nyáron és az őszi vadászidény idején érkezik, illetve átutazóban megszáll, mielőtt, vagy miután, a határt átlépi. Átlagosan 1-1,5 az egy vendégre jutó vendégéjszakák száma, ami nagyon alacsony. A vendégek nagy része külföldi. (70-80%).

Összességében elmondhatjuk, hogy Berettyóújfalú idegenforgalmi funkciói fejletlenek, „gyerekcipőben” járnak, sok munkára van szükség ahhoz, hogy a város, Bihar idegenforgalmi centruma lehessen.

A komplex vonzaskörzet

A komplex vonzaskörzet meghatározása a társadalomföldrajzi szakirodalomban vita témáját képezi. Alapvető kérdésként merül fel, hogy lehetséges-e egyáltalán összegezni az ágazati eredményeket, és ha igen milyen módon?

Munkámban a *Beluszky Pál* által 1974-ben ismertetett módszert alkalmaztam. Elsőként minden egyes funkción belül az átlagos vonzásintenzitást számítottam ki (lakosságszámra vetítve). Az így kapott átlagértékekhez viszonyítottam minden egyes település értékét,

majd a kapott hányadosok négyzetösszegéből vont négyzetgyökök adták meg a vonzódás kifejező mutatószámokat.

A számításokat 48 településre végeztem el. Az eredményül kapott értékek, amelyek az egyes települések vonzódását fejezik ki, 9,28-0,09 között változtak, ami igen nagy szórásra utal. A 3,00-nál nagyobb értékeknél igen erős (kizárólagos vagy hegemón), a 2,00-2,99 értékeknél erős (domináns), az 1,00-1,99 közöttieknek közepes vagy gyenge, a 0,21-0,99 között jelentéktelen vagy esetleges vonzódást tekintettem (5. melléklet).

Berettyóújfaluhoz kizárólagosan 16 település vonzódik, közülük 10 határos a várossal. Nem alkotnak teljes gyűrűt, észak felé nem érvényesül a hegemón vonzás. A várost három oldalról ölelő zóna dél felé a megyehatárt is eléri Magyarhomorog térségében. Az említett terület lakossága 16626 fő (1994-ben).

Dominánsan vonzódik további 13 település, 20711 lakossal. Az előző zónát keretezi ez a sáv délről, délkeletről, és keletről. Szigetszerűen kiemelkedő tagjai Bihardancsháza és Esztár, melyek az adatok kis száma miatt valószínűleg nem pontos helyükre kerültek. Nagyrészt a megyehatár és az országhatár keretezi ezt a területet.

Gyengén, de vonzódik további 6 település 14875 lakossal. Ez a zóna nyugati és északnyugati irányba fejlődött ki, itt csak Tépe nem képezi részét a területileg is összefüggő sávnak, de ezt szigetszerű fekvése (Derecske közigazgatási határain belül) érthetővé teszi. Ezeknél a településeknél már más centrumok vonzása jelentősebb. (Püspökladány, Debrecen, Hajdúszoboszló)

Esetleges a vonzásintenzitás további hat településen, lakosságszámuk: 34993. Nem alkotnak összefüggő sávot, észak, északkelet és északnyugat irányába helyezkednek el.

A vizsgálatba bevont 48 településből 41 mutatott vonzódást, ebből csak 35 települést sorolhatunk Berettyóújfalu-vonzáskörzetébe 52212 lakossal.

Tervek, elképzelések, eredmények

A vonzáskörzeti vizsgálatokból kiderül, hogy a „maradék Biharország” központja továbbra is Berettyóújfalu. Trianon óta nem emelkedett ki újabb, jelentős központi funkciókkal rendelkező település Biharban. Azonban azt is le kell szögezzük, hogy az évszázados szálakkal Nagyváradhoz kötődő térségben egyetlen település sem pótolhatja a lemetszett fejet, „Váradot”.

Ennek ellenére Berettyóújfalunak küzdenie kell, hogy legalább részben helyettesítse a korábbi megyeszékhelyet. Az önkormányzatnak számos igen értékes kezdeményezése volt 1990-től napjainkig és van a jövőre nézve is. Anyagi lehetőségeihez képest pedig igazán büszke lehet eredményeire:

1995-ben közel 100 millió Ft-os beruházással átadták a 7360 m²-es új piacteret, mely a keleti régióban a legszebbek és legmodernebbek közé tartozik.

1994 eleji 800 kézikapcsolásos telefonvonalról mára egy 20 ezres kapacitású digitális hálózatra szinteket átölölő ugrás történt. (a beruházás értéke: 314 millió Ft)

1995 és 1996 során megérkezett a az évtizedek óta várt földgáz a településre. A gázprojekt közel 400 millió Ft-ot emésztett fel.

Megindult a szennyvízrendszer fejlesztése és növekedett a szennyvíztelep kapacitása is, de ezen a téren még igen sok a tennivaló.

1996-ban átadták a fedett uszodát, de a fürdő és a gyógyszálló építése még a tervek közé tartozik.

A közlekedés fejlesztésének igazi eredménye csak a 42-es és 47-es főútvonalak kereszteződésében megépült körforgalom, de a tervezett vasúti felüljáró még csak álom.

Számos humán és műszaki infrastrukturális feladat megoldása vár még a városra az eddigieken kívül, hogy Bihar igazi központjává válhasson, és erős híd szerepét játszassa a határon átnyúló emberi és gazdasági kapcsolatok terén. A megkezdett út azonban hiszem, hogy helyes.

Irodalom

- Beluszky P. (1962) *Berettyóújfalu vonzásterülete*. Debrecen
Beluszky P. (1974) *Nyíregyháza vonzáskörzete, a város-falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 118. o.
Béres Cs. - Süli Zakar I. (1990) Bihar. Térbeli hátrányok-társadalmi problémák. Debrecen-Berettyóújfalu
Csatári B. (1981) Berettyóújfalu város néhány településföldrajzi jellegzetessége. In.: *Berettyóújfalu története*. (szerk.: Varga Gy.) Berettyóújfalu 1981.

Abstract

The study attempts to introduce those functions of the town which have a significant attraction zone, without a more detailed historical background, mainly concentrating on the present situation. My work was greatly helped and historical comparisons of smaller scale were made possible by the fact that Tibor Mendöl in the 1950s, Pál Beluszki in 1962 and Bálint Csatári in 1977 had already examined the problems in the attraction zone of Berettyóújfalu. From those functions which have a significant attraction zone, the following are dealt with here in more details: Public administration and public institutions, retail trade, secondary education, health care and tourism. With the help of the available data, as a summary I try to designate the complex attraction zone of the town.

I. MELLÉKLET

Berettyóújfalú közép fokú intézményei vagy közszolgáltató szervei 1994. (Medium-level institutions and public services in the city, in 1994)

Közép fokú intézménv típusa	vagy közszolgáltató szervezet neve	Ellátott települések	Hiánvzó közép fokú intézmény
Igazgatási:	Polgármesteri Hivatal Fogyasztói és érdekvédelmi Társaság	városi 27	
Hatósági:	ANTSZ Földhivatal Gyermek és Ifjús védelmi Felügyelőség Vámhivatal	31 31 31 31	APEH kirendeltség
Igazágügyi:	Városi Ügyészség Városi Bíróság Ügyvédi Iroda	31 31 regionális	
Oktatási:	Arany J. Gimnázium és Szakközépisk. Bessenyei Gy. Szakközépiskola Eötvös J. Szakképzőintézet Brózik D. Szakközépisk. és Szakm. Arany J. Nevelőotthon	regionális regionális regionális regionális regionális	
Kulturális:	Bihari Hírlap Bihari Múzeum Városi Művelődési Központ Városi Könyvtár	városi városi városi városi	Sport hivatal
Egészségügyi:	Állategészségügyi Állomás Területi Kórház Városi Vöröskereszt	31 35 regionális	
Szociális	Gondozási Központ Elme Szociális Otthon	városi regionális	
Gazdaságszervező:	Vállalkozásfejlesztési Iroda	28	
Munkaügyi:	Munkaügyi Központ Megyei Kirend.	16	Reg. átképző központ
Pénzügyi:	Állami Biztosító Rt. Biharkeresztesi Takarékszövetkezet Magyar Hitelbank Rt. NN Biztosító Rt. OTP Rt.	regionális regionális regionális regionális regionális	
Kereskedelmi:	Berettyó ÁFÉSZ Alföld Fűszért	regionális regionális	
Közszolgáltató - Közmű:	Berettyó Vízgazdálkodási Társulás Országos Mentőszolgálati Állomás MOL Rt. töltőállomás Tiszamenti Regionális Vízművek TIVIZIG TITÁSZ Rt. Tűzoltóság Megyei Viz- és Csatorna Vállalat	55 27 regionális regionális regionális 14 31 városi	
Idegenforgalom:			Idegenforgalmi szerv.
Közbiztonság:	Városi Rendőrkapitányság	31	
Közlekedés és hírközlés:	Közüti Igazgatóság Üzemmnökség MATÁV Rt. Postahivatal MÁV és VOLÁN állomások	33 31 31 regionális	

Forrás: (szerk.: a szerző)

2. MELLÉKLET

Berettyóújfalu kiskereskedelmi (1993) és középfokú oktatási (1991-93) vonzásának
néhány jellemző adata

(The main data of the attraction of retail trade and secondary schools of the city)

Település	Lakosságszám	A	B	C	D	E	F
Berettyóújfalu	16891	222	13,1	46	2,7	691	40,9
Artánd	551	0	0	0	0	4	7,3
Bakonszeg	1279	13	10,2	5	3,9	39	30,5
Báránd	3060	4	1,3	0	0	33	10,8
Bedő	347	2	5,8	1	2,9	8	23,1
Berekbőszörmény	1829	6	3,3	1	0,5	28	15,3
Bihardancsháza	217	0	0	0	0	4	18,4
Biharkeresztes	4166	24	5,8	1	0,2	72	17,3
Biharnagybajom	2915	2	0,7	1	0,3	24	8,2
Bihartorda	960	6	6,3	0	0	17	17,7
Bojt	898	1	1,1	0	0	16	17,8
Csökmő	2202	2	0,9	1	0,5	50	22,7
Darvas	728	0	0	0	0	18	24,7
Derecske	9166	12	1,3	1	0,1	120	13,1
Esztár	1380	3	2,2	2	1,4	16	11,6
Földes	4471	13	2,9	1	0,2	73	16,3
Furta	1322	4	3,0	2	1,5	38	28,7
Gáborján	887	4	4,5	2	2,3	26	29,3
Hajdúbajos	1815	0	0	0	0	6	3,3
Hajdúszovát	3034	1	0,3	0	0	8	2,6
Hencida	1167	6	5,1	2	1,7	17	14,6
Kaba	6381	0	0	0	0	19	3,0
Kismarja	1207	0	0	0	0	2	1,7
Komádi	6235	5	0,8	1	0,2	164	26,3
Konyár	2089	1	0,5	0	0,0	22	10,5
Körmösdpuszta	200	0	0,0	0	0,0	3	15,0
Körösszakál	832	0	0,0	0	0,0	12	14,4
Körösszegapáti	1129	3	2,7	0	0,0	18	15,9
Magyarhomrog	1039	0	0,0	0	0,0	42	40,4
Mezőpeterd	598	3	5,0	3	5,0	16	26,8
Mezősas	755	2	2,6	4	5,3	22	29,1
Nagykerek	1270	1	0,8	0	0,0	19	15,0
Nagyráb	2508	8	3,2	3	1,2	57	22,7
Pocsaj	2574	1	0,4	1	0,4	43	16,7
Püspökladány	16092	7	0,4	0	0,0	43	2,7
Sáp	992	6	6,0	4	4,0	20	20,2
Sáránd	2140	1	0,5	0	0,0	16	7,5
Sárrétudvari	3036	1	0,3	0	0,0	32	10,5
Szentpéterszeg	1260	12	9,5	3	2,4	23	18,3
Szeres	1393	1	0,7	0	0,0	8	5,7
Tétlén	1432	0	0,0	0	0,0	8	5,6
Tépe	1168	5	4,3	0	0,0	12	10,3
Told	331	0	0,0	0	0,0	7	21,1
Ujiráz	656	0	0,0	0	0,0	17	25,9
Váncsod	1254	7	5,6	3	2,4	37	29,5
Vekerd	189	3	15,9	1	5,3	7	37,0
Zsáka	1742	8	4,6	3	1,7	46	26,4
Biharugra	1400	3	2,1	0	0,0	2	1,4
Egyéb	0	37		0		249	
Összesen	119187	440	3,7	92	0,8	2274	19,1

A - a Lakberendezési Áruházban vásárlók száma településenként

B - a Lakberendezési Áruházban vásárlók 1000 lakosra vetítve településenként

C - a Vasműszaki és az Elektro Szaküzletben vásárlók száma

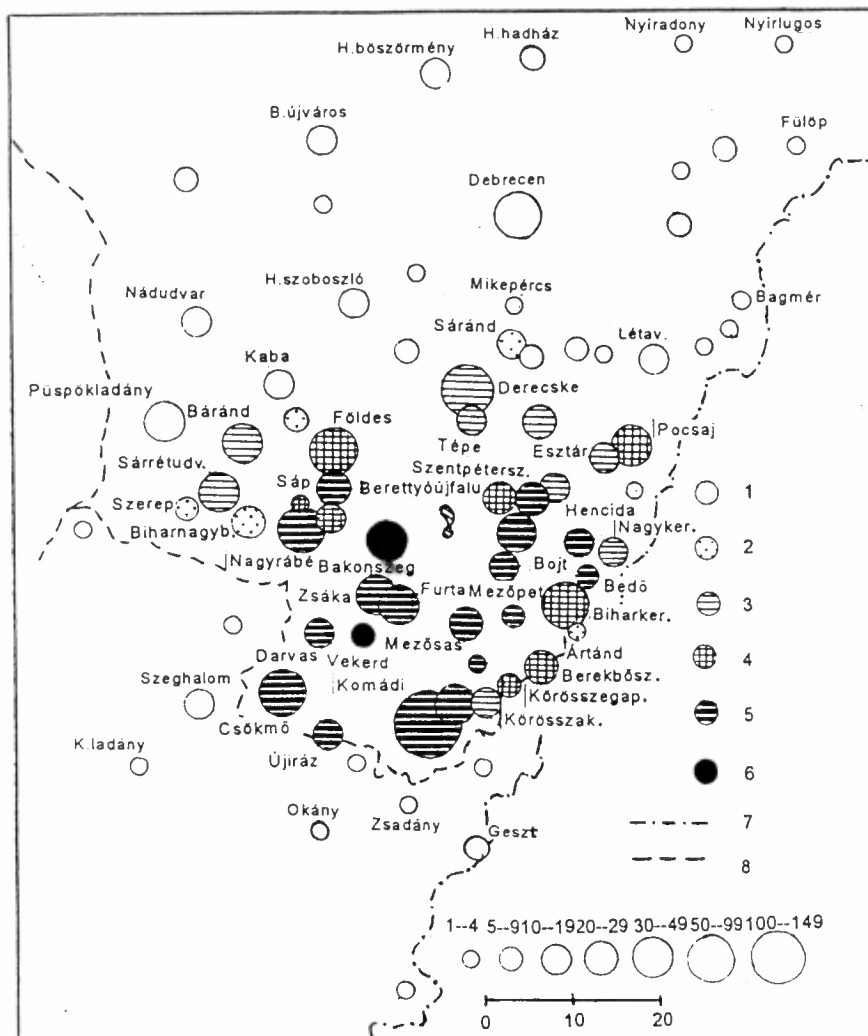
D - a Vasműszaki és az Elektro Szaküzletben vásárlók 1000 lakosra vetítve

E - a középfokú oktatásban részesülők száma településekként

F - a középfokú oktatásban részesülők száma 1000 lakosra vetítve

3. MELLÉKLET

Berettyóújfalu középfokú oktatási vonzáskörzete 1993/94-ben
(The attraction zone of Berettyóújfalu - secondary schools, 1993/94)



Jelmagyarázat: 1./ A település lakosságának kevesebb, mint 5 ezreléke jár ide középiskolába, 2./ 5 - 10 ezreléke, 3./ 10-15 ezreléke, 4./ 15-20 ezreléke, 5./ 20-30 ezreléke, 6./ a település lakosságának több mint 30 ezreléke jár ide középiskolába, 7./ országhatár, 8./ megyehatár.

/egyéni adatgyűjtés alapján/

4. MELLÉKLET

Berettyóújfalu egészségügyi vonzáskörzetének néhány adata 1993-ban
(Some data of the health attraction zone of Berettyóújfalu, in 1993)

Település	Lakosságszám	A	B	C	D	E	F
Ártánd	596	115	19,3	1133	229	1362	2,3
Bakonszeg	1359	330	24,3	3888	749	4637	3,4
Bedő	412	66	16,0	1326	218	1544	3,7
Berekböszörm.	1989	401	20,2	5277	1203	6480	3,3
Berettyóújfalu	16888	2917	17,3	75447	12481	87928	5,2
Bihardancsháza	248	50	20,2	604	156	760	3,1
Biharkeresztes	4530	742	16,4	10776	2096	12872	2,8
Bihartorda	1077	233	21,6	3091	629	3720	3,5
Bojt	791	150	19,0	1628	539	2167	2,7
Csökmő	2382	331	13,9	4499	1146	5645	2,4
Darvas	742	119	16,0	2122	469	2591	3,5
Furta	1382	281	20,3	4480	780	5260	3,8
Gáborján	969	202	20,8	2824	493	3317	3,4
Hencida	1298	324	25,0	4322	930	5252	4,0
Komádi	7022	909	12,9	10186	2884	13070	1,9
Körösszakál	948	195	20,6	2215	505	2720	2,9
Körösszegapáti	1197	262	21,9	2576	370	2946	2,5
Magyarhomrog	1113	199	17,9	3130	707	3837	3,4
Mezőpeterd	632	124	19,6	2259	279	2538	4,0
Mezősas	804	180	22,4	2724	455	3179	4,0
Nagykeréki	1382	293	21,2	3787	580	4367	3,2
Szentpéterszeg	2769	606	21,9	7887	1526	9413	3,4
Nagyrábé	1297	309	23,8	4708	969	5677	4,4
Told	412	132	32,0	873	128	1001	2,4
Újiráz	767	104	13,6	1296	486	1782	2,3
Váncsod	1373	275	20,0	4249	803	5052	3,7
Vekerd	210	55	26,2	866	119	985	4,7
Zsáka	1862	362	19,4	4706	1167	5873	3,2
B.újfalu terület	56451	10200	18,2	172870	33096	205075	3,6
Báránd	3060	440	14,4	1804	1043	2847	0,9
Biharnagybajom	3203	420	13,1	1301	556	1857	0,6
Földes	4821	720	14,9	4802	837	5639	1,2
Püspökladány	17057	1530	9,0	3730	2837	6567	0,4
Sáp	1053	215	20,4	2084	547	2631	2,5
Sárrétudvari	3373	493	14,6	1399	745	2144	0,6
Szerép	1602	210	13,1	512	497	1009	0,6
P. ladányi terület	34169	4028	11,8	15632	7062	22694	0,7
Egyéb	0	1242	0	7406	1473	8879	0
Összesen	90620	15470	17,1	195906	41631	236648	2,62

A - a Ter. Kórházban ápolott betegek száma településenként

B - a Ter. Kórházban ápolott betegek 100 lakosra vetítve településenként

C - a Rendelőintézetben ápolott betegek száma településenként

D - a gondozókban ápolott betegek száma településenként

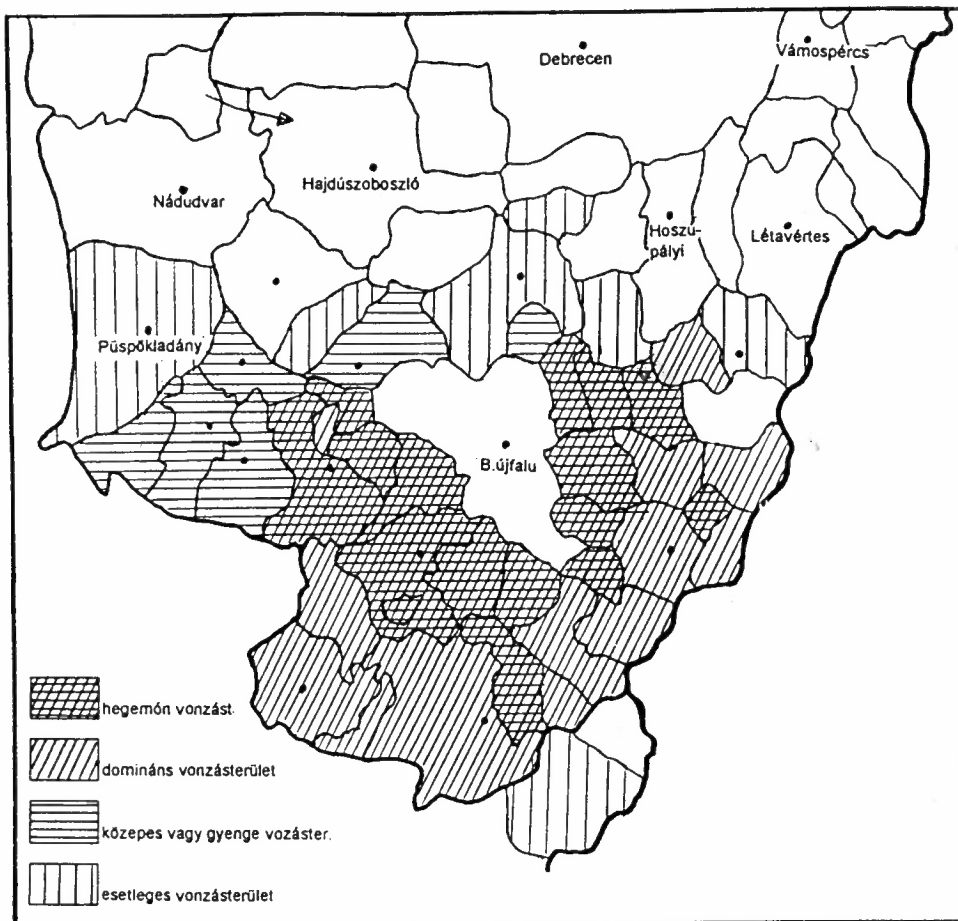
E - a Rendelőintézetben és a gondozókban ápolott betegek száma összesen településenként

F-a Rendelőintézetben és a gondozókban ápolott betegek 1 lakosra vetítve településenként

Forrás: Szerk. a szerző

5. MELLÉKLET

*Berettyóújfalu komplex vonzáskörzete 1994.
(The complex attraction zone of Berettyóújfalu, 1994)*



MUNKANÉLKÜLISÉG DEBRECENBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TARTÓSAN ÁLLOMÁNYON KÍVÜLIEK HELYZETÉRE

*(Unemployment in Debrecen, with special regard to those unemployed for
a long time)*

DIEBEL ANDREA

A regionális tényezők Debrecen munkanélküliségének alakulásában

Debrecen helyzetét a munkanélküliség szempontjából alapvetően meghatározza egyrészt gazdasági-társadalmi környezete, tehát elhelyezkedése az ország területén belül, másrészt a településhierarchiában megyeszékhelyként elfoglalt pozíciója.

Hajdú-Bihar megye központjaként a város *gazdasági-társadalmi környezetét az Alföld területe jelenti*. Az Alföld hagyományosan és halmozottan hátrányos helyzetét, melyet a II. világháború után bekövetkezett változások még csak tovább fokoztak (a megkésített iparosítás során technikailag elavult üzemek telepítése, infrastrukturális fejlesztések elhanyagolása, a kedvezőtlen életkörülmények miatt a népesség szelektív elvándorlása stb.) az 1989-es rendszerváltás és következményei tették végképp nyilvánvalóvá. Egy ÉNy-DK irányú tengely (Budapest-Kecskemét-Szeged) mentén különülnek el egymástól az alföldi agrárjellegű és ÉK-Magyarország elavult nehézipari körzetei, Nyugat-Magyarország minden szempontból fejlettebb térségeitől (Süli-Zakar 1994).

Az átmenethez kapcsolódó pozitív változások (vállalkozások térhódítása, gazdasági szerkezet átalakulása stb.) és a negatív folyamatok (gazdasági teljesítmények visszaesése, munkanélküliség növekedése stb.) eltérő mértékben érintették az ország különböző területeit. Egyes régiók sikeresen alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez és megfelelő adaptációs képességgel rendelkeztek az innovációk fogadására, melyben meghatározó szerepet játszanak a térségek endogén adottságai - területi települési erőforrásai -, másrészt a helyi gazdasági szereplők megújítási képessége. Más területek erre nem lévén képesek - az emberi és infrastrukturális tényezők fejletlensége miatt - fokozatosan gazdasági-társadalmi periféria-helyzetbe kerültek. Az Alföld területének jelentős része az utóbbi, nehezen alkalmazkodó térségek közé sorolható.

Debrecen pozícióját a térségben - a munkanélküliség alakulása szempontjából - kedvezően befolyásolja a településhierarchiában elfoglalt helye. Debrecen hazánk legnépesebb vidéki városa. Központi funkciói, *regionális szerepköre* révén már évszázadok óta fontos *centrumtelepülése* a Tiszántúlnak. A II. világháború után kedvező lehetőséget jelentett a város számára, hogy az utóbbi évtizedek redisztributív fejlesztési politikája elsősorban a megyeszékhelyek fejlődésének kedvezett (az 1971-es terület- és településfejlesztési tv.). Az ebben az időszakban érvényesülő iparfejlesztési politikának azonban volt néhány szépséghibája, mely súlyos következményekkel járt a gazdasági, így a foglalkoztatási helyzetre nézve. Szinte mindvégig extenzív fejlesztési politika

érvényesült az ipari beruházások terén, e pályáról a 70-es, 80-as években sem volt képes teljes mértékben letérni a város. A modern húzóágazatok telepítése háttérbe szorult. Leglátványosabb eredménye a vázolt ipartelepítésnek a munkahely-teremtés volt. 1973-ig 25.000 ipari munkahely létesült, mely jelentős mértékű foglalkozási átrétegződést indított el. A munkaerő megoszlása a különböző gazdasági szektorok között az 1970-es évek közepére kiegyenlítetté vált.

Debrecen - mint megyeközpont - jóval kedvezőbb körülményeket volt képes a múltban és jelenleg is biztosítani lakossága számára, mint a környezetében elhelyezkedő települések. Gazdasági helyzetének alakulására (így a munkanélküliség mértékének változására is) azonban erőteljesen rányomja bélyegét az, hogy a város egy leszakadóban lévő, súlyos gazdasági-társadalmi nehézségekkel küzdő térség központja.

Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkanélkülisége a számok tükrében

A munkanélküliség az ország K-i felében jelentkezett legkorábban. A kezdetben csak két megyére (Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád) kiterjedő magas munkanélküliség 1991 őszére már egy egész országrészt érintett (a Balassagyarmat-Békéscsaba vonaltól K-re), ahol Debrecen kivételével a munkanélküliség értéke az országos átlag kétszerese volt. Időben előrehaladva egyre inkább kirajzolódott egy K-Ny irányú elkülönülés. 1993 decemberében Hajdú-Bihar megye, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Szolnok és Békés megyével együtt a legrosszabb helyzetben lévő megyék közé tartozott. Az azóta eltelt időszak során helye, az országos rangsorban nem változott számottevően.

A megye lakónépessége 1989 óta 549-550000 fő körül stagnál. A munkaképes korúak aránya (közel 60%) kismértékű emelkedést mutat (1995-ben 326500 fő). A gazdaságilag aktív népesség száma viszont évről-évre csökken (1991 évi 272700 főről, 1995 elejére 227500 főre mérséklődött). Ez az érték a jelenlegi lakónépesség 40%-át jelenti. Megyei szinten az inaktív népesség aránya növekvő tendenciát mutat (az eltartottakkal együtt jelenleg 56%).

Hajdú-Bihar évek óta a magas munkanélküliségi rátájú megyék közé tartozik. A kezdetben országos átlagnál alacsonyabb rátaértékek a növekedés egyre nagyobb üteme következtében 1991 júniusára már meghaladták az országos munkanélküliségi mutatókat. A következő jelentős dátum 1993 december, mely időponttól kezdve megyénkben is csökkenni kezdett a regisztrált munkanélküliek száma (a csökkenés jelenleg is tart, de azt valójában nem az álláshelyek jelentős emelkedése okozza, hanem az ellátásból kikerültek számának növekedése).

A munkanélküliség területi elhelyezkedésének alakulásában jóval nagyobb eltérések tapasztalhatók kistérségi, mint nagytérségi szinten. Hajdú-Bihar megye területén belül jelenleg 3 válságterület különíthető el: a Tisza-mente, az Erdőpuszták és Ligetalja kistérségei. E térségek települései és Debrecen¹ munkanélküliségi mutatói között, ha a regisztrációból kiesett munkanélküliek számával bővített becslést értékelünk, a különbség többszörös is lehet. A debreceni körzet foglalja el a legkedvezőbb helyet a megye körzetei között. A város kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetét jelzi, a megye többi településéhez képest az a tény is, hogy Debrecen a megye lakosságából 38,6%-ban részesedik, a munkanélküliek számából viszont csak 27,1%-kal.

1. TÁBLÁZAT

A regisztrált munkanélküliek számának alakulása 1991-95 között
(The number of the registered unemployed people, 1991-1995)

	Országos (fő)	Ráta (%)	Hajdú-Bihar m. (fő)	Ráta (%)
1991. június	165022	3,9	8658	3,6
1992. január	442532	9,2	25554	10,6
1992. június	587027	12,2	31374	13,0
1993. január	693983	12,2	31374	13,0
1993. június	657331	12,2	41490	13,0
1993. december	632050	12,1	41342	16,3
1994. december	519400	10,1	35342	14,2
1995. december	495893	10,4	33487	13,7

Forrás: A Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ adatai

Ha Debrecen (debreceni körzet) kedvezőbb értékeit kívánjuk magyarázni, akkor regionális szerepköréből adódó domináns szerepét kell. A városba koncentrálódik a nagyipar, az oktatási, a lakossági, az egészségügyi, a közigazgatási és a pénzügyi szolgáltatások döntő hányada. A privatizáció és az átalakulás folyamata tömeges méretekben itt lelhető fel. A beinduló létszámcsoökkentések először zömében a vidékről ingázó munkásréteget érintették (a 80-as években 18.000 fő). Tömeges méretekben a gépipar, az építőipar, az élelmiszerfeldolgozó-ipar és a közlekedési vállalatok alkalmazták őket, főleg szakképzetlen, fizikai munkakörökben. A debreceni vállalatok összeomlása a vidéket is magával rántotta, tovább növelve a különbségeket Debrecen és környéke között.

Az eltérések a munkanélküliek összetételében is megmutatkoznak. Az iskolai végzettség, és az állomány-csoportok szerinti megoszlását tekintve is érvényesül Debrecen kedvező pozíciója a megyén belül. A város foglalkoztatási jellegéből adódóan, mind nagyobb szerep jut a munkanélküliek között a magasabb iskolai végzettségűeknek. Továbbá, lévén a város, a megye kulturális, egészségügyi stb. centruma is, a megyei arányt meghaladó mértékben nő a szellemi foglalkozásúak, köztük a diplomások száma. A megyeszékhelyen élő munkanélküliek tehát kvalifikáltabbak, mint a megye más településein élők.

2. TÁBLÁZAT

A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)
(The sharing of registered unemployed people, by qualification)

	8.ált. kev.	8. ált.	szakiskola, szakmunkás	szakközép	gimnázium	technikum	főiskola, egyetem
Debrecen	3,0	26,6	37,7	10,9	12,1	5,0	4,7
megyei átlag	7,2	37,2	35,6	7,3	8,0	2,7	2,1
országos átlag	7,0	34,0	35,2	9,4	8,6	3,4	2,4

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ (1995. december)

3. TÁBLÁZAT

A regisztrált munkanélküliek állománycsoportok szerinti megoszlása (%)
(The sharing of registered unemployed people by staff groups)

	szakmunkás	betanított munkás	segédmunkás	fizikai össz.	szellemi össz.
Debreceni körzet	35	31	14	80	20
Megyei átlag	35	28	22	85	15

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ (1996 január)

*Debrecen lakosságának munkanélküliség szempontjából
legveszélyeztetettebb rétegei*

A munkanélküliség nem érintette egyformán a megyében élő aktív népesség különböző csoportjait:

- A munkanélküliek *nemek* szerinti megoszlását tekintve megállapítható, hogy a férfiak veszélyeztetettebbek, mint a nők.
- A munkanélküliek *korcsoportok* szerinti összetétele tükrözi, hogy a fiatalok munkavállalók jelentős elhelyezkedési nehézségekkel küzdenek. A regisztrált munkanélküliek mintegy 30%-ának kora alacsonyabb 25 évnél. Debrecen iskolavárosként évről-évre nagy számban bocsát ki iskoláiból pályakezdő fiatalokat, a pályakezdő munkanélküliek aránya a megye körzetei között debreceni körzetben a legmagasabb (12,7%). A munkanélküliek jelentős csoportját alkotják a 35 évnél idősebbek. Elhelyezkedési esélyük évek óta fokozatosan romlik. A 45 éves kor felett munkanélkülivé válók esélye pedig egy új munkahely megszerzésére minimális.

4. TÁBLÁZAT

A regisztrált munkanélküliek és az aktív keresők korcsoportok szerinti megoszlása
Debrecenben (%)
(The active workers and the registered unemployed people by age)

	20 év alatt	20-25 év	26-35 év	36-49 év	50-55 év	55 év felett
regisztrált munkanélküliek	16	14	25	38	6	≈1
aktív keresők	5	11	27	44	9	4

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ (1996. január), 1990-es népszámlálás

A munkanélküliek *állománycsoportok* alapján történő megoszlásának elemzése során a következő eredményekre jutottam:

- a munkáltatók helyzetük romlásakor a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló fizikai dolgozókat bocsátották el elsőként, 1992-től azonban már egyre növekvő számban küldtek el szakmával rendelkező munkavállalókat is, akiknek fokozatosan nőtt az aránya a munkanélküliek között. A szellemi állománycsoporton belül a létszámcsökkenés átlagos mértéke kezdetben jóval alacsonyabb volt, mint a fizikai dolgozók körében. Több ágazatban egyáltalán nem történt leépítés 1992-ig, sőt egyes területeken növekedés volt megfigyelhető (pl. üzleti szolgáltatások, közösségi-, közigazgatási szolgáltatások). 1992-

től kezdve azonban, folyamatosan nő az elbocsátott szellemi foglalkoztatottak száma és aránya a munkanélkülieken belül. Az utóbbi időszak létszámleépítései az oktatási szférában (lévén Debrecen a régió legjelentősebb oktatási központja) jóval súlyosabban érintették a megyeközpontot, mint a környező településeket.

Iskolai végzettség tekintetében hasonló tendenciák érvényesülnek, mint az állománycsoportok szerinti megoszlás terén. Míg korábban úgy tűnt, hogy a magasabb iskolai végzettség fokozott védelmet jelent a munkanélküliséggel szemben, mára már úgy tűnik a felsőfokú diploma sem jelent megfelelő biztosítékot.

A munkanélküliek összetételének még egy dimenzióját érdemes megvizsgálni, a *munkanélküliség időtartamának* alakulását. A Debrecenre lebontott adatokat erre vonatkozóan csak 1993-94 évekre találtam, de a számok jól érzékeltetik a kialakult tendenciát, a tartósan munkanélküliek arányának rohamos emelkedését a munkanélkülivé váltak között.

5. TÁBLÁZAT

A regisztrált munkanélküliek megoszlása, a munkanélküliség időtartama szerint
Debrecenben (%)

(The registered unemployed people by the time without employment in Debrecen)

<i>Időtartam</i>	<i>1993. december</i>	<i>1994. december</i>
30 napnál kevesebb	3,6	3,2
31-90 nap	6,3	5,3
91-180 nap	12,2	11,5
181-360 nap	18,7	12,6
361-720 nap	33,8	21,8
720 nap felett	25,4	45,6
Összesen:	100,0	100,0

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ

Összességében: Debrecen adottságai, erőteljesebb korábbi iparosodottsága, fejlettebb infrastruktúrája, foglalkoztatott és munkanélküli lakosainak kedvező iskolai végzettsége, központi szerepköre - az egyre erősödő negatív tendenciák ellenére is - kiemelten kedvezőbb helyet biztosítanak a városnak a megyén belül a foglalkoztatottság szempontjából.

A munkanélküliek egy különösen veszélyeztetett csoportjának, a tartósan munkanélkülieknek jellemzése

A munkanélküliség ténye eltérő mértékben veszélyezteti a különböző társadalmi csoportokat. A nem, a kor, az iskolai végzettség, a foglalkozás és a lakóhely határozzák meg leginkább, hogy ki milyen valószínűséggel kerül a veszélyeztetettek csoportjába. A munkaerőpiacon létező előnyök és hátrányok, a munkanélküliség esetében a munkavállaláskor tovább fokozódnak. A társadalom legvédtelenebb csoportjai a leginkább esélyesek arra, hogy munkanélkülivé váljanak. A társadalom különböző rétegeiben eltérőek a munkanélküliség okozta veszteségek is. A kialakult helyzetet az egyének más módon

élik meg. Ebben rengeteg tényező játszhat szerepet (korábbi életpálya, foglalkozás, jövedelmi szint, más-más nemhez és korosztályhoz való tartozás stb.). Az, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének a helyzethez nagymértékben befolyásolja újbóli elhelyezkedésük esélyeit.

I. A tartós munkanélküliség kialakulása:

A munkanélküliek számának gyors ütemű emelkedése mellett egyre növekvő súlyú probléma a munkanélküliség időtartamának növekedése. Gazdasági pangás idején a munkáltatók először a számukra kevésbé értékes munkaerőtől válnak meg: az idősebb korosztályba tartozóktól, a kevés gyakorlattal rendelkező pályakezdőktől, a szakképzetlen munkaerőtől. Az ilyen adottságokkal rendelkező munkavállalók más munkáltatók számára sem vonzóak, így elhelyezkedésük ideje elhúzódik, „tartósan munkanélkülivé” válhatnak. A hosszú időtartamú munkanélküliség alatt pedig helyzetük tovább romlik elhelyezkedési esélyeikkel együtt:

- *Szakmai téren* kiesnek a gyakorlatból, szaktudásuk elavul.
- *A pszichikai téren* bekövetkező változás ennél súlyosabb a munkanélküliek elvesztik magabiztosságukat, önbecsülésüket, megromolhatnak családjuk belső és külső kapcsolatai.

Dolgozatomban a munkanélküli családjában történő belső kapcsolat-változásokkal, és a család külső külvilághoz fűződő kötődéseinek megváltozásával foglalkozom. A belső és külső kapcsolatokat védelme több szempontból is nagyon fontos:

- *A külső kapcsolatok* (barátok, ismerősök) az elhelyezkedés szempontjából döntő jelentőségűek. Szükségesek a munka-lehetőségekről való információszerezés, illetve a munkahelyre való beajánlás garanciavállalás miatt, továbbá fontos az ismeretségi kör megőrzése abból a szempontból is, hogy a munkanélküli valós önértékelése megmaradjon a külvilágtól való elzárkózása ellenére.
- *A belső családi kapcsolatok* közvetetten határozzák meg az elhelyezkedés sikerességét. Ha a munkanélküli mögött nincs nyugodt háttér, akkor az ezzel az időszakkal járó pszichikai megterhelés még versenyképtelenebbé teszi a munkanélkülit a munkaerőpiacon.
- A modern társadalmakban egyes fontosnak tartott értékek veszítettek jelentőségükből (pl. a vallás, lokalitás). Maradt a munka és a család, mint továbbra is meghatározó viszonyrendszer. A munkahely elvesztése esetén a munkanélküli értékrendszerének központjává a család válik.

A tartósan munkanélküliek kapcsolatrendszerének alakulása.

(Két - a debreceni és nyíregyházi - tartósan munkanélküliek körében végzett felmérés eredményei.)

A kutatási anyag nagyobb részét kitevő debreceni felmérés 1993. novemberében indult és 1994. februárjában fejeződött be. Az 571 fős mintát a debreceni jelenleg is tartósan munkanélküli vagy volt tartós munkanélküli lakosságából választottuk ki, akiknél már többségében lejárt a segélyezés időszaka. Az 571 fő közül 500 személyről kérdőíves, 71 személyről mélyinterjú adatfelvétel készült. A kérdőív a tartósan munkanélküliek

szociális helyzetét és a munkaerőpiacon való elhelyezkedésük esélyét vizsgálta. Egy további (Nyíregyházán interjú módszerrel készült) felmérés is segítségemre volt a kutatás során, de csak kiegészítő jelleggel, amely néhány probléma felderítésében használható.

A tartósan munkanélküliek jellemzői a vizsgált minta alapján:

- **Kor:** szembetűnő, hogy a mintában szereplők majdnem fele 25 éven aluli, fiatal pályakezdő munkanélküli.
- **Nem:** bizonyos kiegyenlítődés figyelhető meg a tartós munkanélküliség ideje alatt a két nem munkanélküliség által való veszélyeztetettségében.
- **Családi állapot:** a vizsgált személyek 40%-a házas, egy másik jelentős csoportot a hajadon, nőtlen egyének alkotják 47%-os részesedéssel.
- **Iskolai végzettség:** gimnáziumban, szakközépiskolában, főiskolán, egyetemen végzettek, továbbá a 8 általánost sem végzettek aránya sokkal magasabb a tartósan munkanélküliek között mint általában.
- **Munkaerőpiaci helyzet:** az ellátásból kikerült személyek 23%-a tudott elhelyezkedni bejelentett munkahelyen, sokan a leszázalékolásban, illetve előnyugdíjban látják a kiutat (3,2%). A fiatalok próbálják kitolni az elhelyezkedés időszakát (amíg nem javul a munkaerőpiaci helyzet), letöltik katonaiidejüket vagy felsőfokú tanintézetekbe jelentkeznek továbbtanulni (a minta 10%-a). A fennmaradó csoport egy további részének jövedelempótló támogatást utaltak ki (17%). Van egy igen magas - 36%-os arányt képviselő - csoport, amely segélyének lejártá óta teljesen ellátás nélkül van.

1. Külső kapcsolatok

A munkanélküliség időtartama alatt az érintettek jelentős része súlyos önértékelési válságba kerül, és ez kihat az egyének külső (baráti) kapcsolatainak alakulására is. Az interjúk elemzése során arra a megállapításra jutottam, hogy a családok külső kapcsolatrendszerének zavarairól, esetleg megszűnéséről a következő tényezők okolhatók:

- A munkanélküliek kiszakadnak már megszokott közösségeikből a munkahely megszűnésével és ha kapcsolataik nem voltak elég szorosak, ebben a helyzetben lassan teljesen felszámolódnak.
- A munkanélküliség miatti szegénység a társas kapcsolatok alakulására fontos hatással van.
- A munkanélküliek megromlott anyagi helyzete nem teszi lehetővé baráti összefüggések finanszírozását, így akadályozza a kapcsolatok ápolását.
- Egyeseknél a fekete munka vesz el a korábbi munkaidőnél lényegesen többet, így gyakorlatilag nem marad idő a kapcsolatok fenntartására.

Közismert, hogy az emberi társas kapcsolatok hierarchikus, illetve körkörös elrendeződésben helyezkednek el az egyénhez viszonyítva. A szorosabb baráti kapcsolatok a belső, kisebb érzelmi töltésű ismeretségek a külső köröket alkotják. Tapasztalataim szerint a munkanélküliség következtében bekövetkező változások leginkább a külső köröket alkotó távolabbi ismeretségeket rombolják szét. Sokan azonban fokozatosan elvesztik társas kapcsolataik nagyobb részét (akár a legbelső baráti kapcsolatokat is). A munkanélküliek között természetes találhatók olyanok is, akiknél ezek a problémák nem jelentkeznek ilyen élesen. A vizsgált személyek egy csoportja arról számolt be, hogy éppen most, a munkanélkülivé válás miatt növekedett a szabadidejük, váltak kapcsolataik kiegyensúlyozottabbá.

A munkanélküliek között attól függően, hogy milyen mértékű és irányú volt a külső kapcsolatrendszerükben bekövetkezett változás, az alábbi csoportokat különítettem el.

6. TÁBLÁZAT

A tartós munkanélküliek külső kapcsolatrendszerének változása
(The changes of external connections at the long-lasting unemployed people)

	A.	B.	C.	D.	nem válaszolt	összesen
Fő	10	37	18	3	3	71
%	14,0	53,0	26,0	4,0	4,0	100,0

Forrás: (a Debrecenben készült 71 interjú alapján)

Az első csoportot (A) azon személyek alkotják, akik szinte minden külső kapcsolatukat elvesztették, legjobb barátaikat is. Ebbe a csoportba a mintában szereplő személyek 1/7-e tartozott. Leginkább a 46-55 éves korosztály, a férfiak (kétszer annyian, mint a nők), a házasságok és az alacsonyabb végzettségűek kerültek ebbe a társaságba. Ez érthető, hiszen az idősebb, alacsonyabb iskolai végzettségű, férfi munkanélküliek vannak legkedvezőtlenebb helyzetben jelenleg a munkaerőpiacon. Elhelyezkedésük esélye igen kicsi, így önbizalmuk inkább sérült, mint társaiknak. Ezt kivetik külső kapcsolataikra is.

B: Azok a személyek kerültek ebbe a csoportba, akik legközelebbi barátaikon kívül minden külső kapcsolatukat elvesztették. Ez a mintában szereplők 53%-át jellemezte. Leginkább 36 évnél idősebb korú munkanélküliekre, elvált családi állapotúakra, az iskolai végzettségénél a 8 általánost végzettek jellemző ez a társas viszonyulási mód.

C: Az ezen csoportba tartozók bevallása szerint kapcsolataik minőségében nem változott a helyzet a tartós munkanélküliség időszaka alatt, azok túlnyomó részt fennmaradtak. A külső kapcsolatrendszer ilyen módon való alakulása döntően a fiatalokra (a 25 év alatti korosztályra) jellemző, férfiakra és nőkre szinte egyenlő mértékben. Ők még nem érzik olyan erősen a munkanélküliség okozta veszteségeket, így azok kapcsolataik alakulására sincsenek olyan negatív hatással. Többségüket még szülei tartják el, így anyagi problémáik kevésbé vannak. Másképpen szocializálódtak, mint az idősebb korosztályba tartozók, számukra már megszokott a munkanélküliség létezése, ez az állapot nem jelent szégyent.

A negyedik csoportba (D) tartozók arról számoltak be, hogy a munkanélküliség ideje alatt javultak baráti kapcsolataik, esetleg nőtt azok száma. A mintában szereplők 4%-a alkotja ezt a csoportot. (25 éven aluliak, hajadonok/nőtlenek és középfokú végzettségűek.) Ezekben az esetekben meghatározó volt a fiatalok egyénisége.

A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a B csoportba tartozók vannak túlnyomó többségben a tartósan munkanélküliek között, tehát azok, akik csak legszorosabb baráti kapcsolataikat képesek megtartani.

A nyíregyházi mintában - mely nagyobb százalékban tartalmaz több éve munka nélkül lévő személyeket - magasabb azok aránya, akiknek nemcsak távolabbi ismeretségi köre számolódott fel, hanem legközelebbi barátaikat is elvesztették. Ezek alapján egy olyan tendencia látszik kirajzolódni, amely szerint a munka nélkül töltött idő növekedésével az A és B csoportban lévők aránya növekszik, és a C és D csoportba tartozók száma fokozatosan csökken.

2. Belső családi kapcsolatok

Nemcsak a külső, hanem a családok belső viszonyaiban is jelentős változások történnek a hosszú időtartamú munkanélküliség alatt. A családi kapcsolatok közül egyrészt a szülők egymás közötti, másrészt a szülő gyermek kapcsolat alakulását vizsgáltam.

A házastársak kapcsolatának alakulása a munkanélküliség ideje alatt, előzetes feltételezéseim szerint több tényezővel is szorosan kapcsolatba hozható, például kor, nem, családi állapot, iskolai végzettség és a munkaerőpiaci helyzet. A vizsgálatok során kapott eredmények is arról tanúskodnak, hogy a változók egymással szignifikánsak.

Az életkor előrehaladtával egyre kevésbé segít a házastárs elviselni a munkanélküliség következtében kialakult helyzetet, egyre magasabb azok aránya, akik kimondottan rosszul fogadják társuk munkanélküliségét, - ennek oka lehet az is többek között -, hogy az idősebb korosztály még a teljes foglalkoztatás ideológiáján szocializálódott, így nehezebben képes feldolgozni és elfogadni társa munkanélküliségét.

Az iskolai végzettség is meghatározó lehet a kapcsolatok alakulását illetően. Az iskolai végzettség fokának növekedésével párhuzamosan csökkennek a munkanélküliség okozta feszültségek a házastársi kapcsolatokban. A felsőfokú végzettségűek nem illeszkednek teljes mértékben e tendenciákhoz, melynek oka hogy a hagyományos családi kapcsolatok náluk lazultak meg leginkább (nők emancipációja stb.).

Vizsgáltam, hogy melyek azok a legfontosabb *konfliktusforrások*, amelyek a házastársak közötti vitákat kiváltják ebben az időszakban. A megkérdezettek válaszai alapján leggyakoribbaknak a következő okok bizonyultak:

- az anyagi helyzet romlása (a család gazdasági egység is, amely alapjaiban rendülhet meg, amikor a bevételek jelentősen csökkennek)
- az önértékelés válsága
- a háztartási munka (a férfiak gyakran munkanélküliségük ideje alatt is ragaszkodnak a háztartási munkák hagyományos megosztásához)
- alkoholizmus (a munkanélküliség okozta feszültségek, a kialakult stresszhelyzet megoldásához sokan az alkoholt választják társul)

A szülő-gyermek kapcsolat alakulása. A szülők munkanélkülisége jelentős hatással van a gyermekek életére is, a szülők kapcsolatának alakulásán keresztül és közvetlenül is. Ezek a hatások igen sokrétűek.

A fiatal házaspárok mivel gyakran önálló egzisztencia kiépítésre nem képesek, úgy döntenek, hogy amíg a helyzet nem változik, nem vállalnak gyermeket. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tendenciát sem, mely a fent említettel éppen ellenkező irányban hat. A gyermekvállalás következtében munkanélkülivé vált fiatalasszonyok, további munkahely perspektívák hiányában gyakran döntenek úgy, hogy további gyermekek vállalásával tolják ki ezt a munkanélküliséghez képest, biztosabb feltételeket nyújtó időszakot.

Igen pozitív hatással jár a szülő-gyermek kapcsolatra nézve az, hogy a munkanélküli szülők otthon maradva, lényegesen többet tudnak foglalkozni gyermekeikkel. Kapcsolatuk így mélyül, tartalmasabbá válhat.

A gyermekek egy része székelyi szülei munkanélküliségét, gyakran eltitkolják ezt a tényt barátaik, ismerőseik előtt. A gyermekek nem egyformán értékelik édesanyjuk, illetve apjuk munkanélküliségét, az édesanya és a nők esetében enyhébb a megítélés.

A gyerekek szüleiket példaadó személynek tekintik. Ha azt látják, hogy szüleik magas képzettségük ellenére sem tudnak elhelyezkedni, akkor ez nem fogja őket továbbtanulásra motiválni. A gyermekek krízis megoldási módokat is tanulnak a családban. Ha szüleik alkohol segítségével oldják meg problémáikat, akkor ők is hasonlóan fognak cselekedni ilyen esetben.

Munkanélküli szülőknek, mivel nem képesek gyermekeik ellátását a korábbi szinten biztosítani burkolt támadásokat kell elviselniük tőlük. A gyermekek szemében a szülők presztízse csökkenhet, mivel szerepük egy részét nem tudják megfelelően ellátni.

A munkanélküli szülő saját külső kapcsolatrendszerének megváltozása miatt nem tudja gyermekének a megfelelő társas környezetet biztosítani nevelkedése során, a későbbiekben ez hátrányokat okozhat a gyermek számára.

Összefoglalás

Dolgozatomban a munkanélküliség időtartamának a munkanélküli kapcsolat-rendszerére való hatását vizsgáltam kérdőíves és interjú módszer alkalmazó felmérés segítségével.

Tudjuk, hogy a hosszú időtartamú munkanélküliség rendkívül veszélyes állapot, mert egy bizonyos idő után rögzülhet. A munka nélkül töltött idő alatt érzékeny szakmai és pszichikai veszteségeket szenvednek el az egyének. Elvesztik szakmai gyakorlatukat, tapasztalatukat, így egyre kisebb esélyük lesz az elhelyezkedésre. A kudarcok önértékelési válsághoz vezetnek, önbizalmuk csökken, reményvesztettek lesznek és e miatt egy idő után már meg sem próbálnak elhelyezkedni.

Mindezek a tényezők hatással vannak a munkanélküli kapcsolatrendszerére is, melyeknek viszont az eredményes álláskereső szempontjából meghatározó szerepük van. A munkanélküliség időtartamának növekedésével az emberek többsége egyre inkább leépíti külső kapcsolatait és belső családi kötődései is gyakran megglazulnak, megromlanak. A külső kapcsolatok megszűnésének leggyakoribb okai a munkanélküliség miatt kialakult székelynézet, továbbá az, hogy a társas kapcsolatok fenntartásához nincsenek biztosítva a megfelelő feltételek. A házastársi konfliktusokat kiváltó legfőbb okok az anyagi helyzet megváltozása, az önértékelés válsága, az alkoholizmus és a háztartási munka megosztása. A munkanélküliségnek a szülő-gyermek kapcsolatra is hatása van, amely a gyermekek jövőjét is erőteljesen meghatározhatja.

Jegyzetek

¹ A településekre lebontott adatok hiányossága miatt voltam kénytelen több ízben Debrecen helyett, a debreceni körzet értékeit használni az elemzés során, melyek azonban - véleményem szerint - nem jelentenek veszélyesen nagy torzítást, hiszen a debreceni körzethez tartozó 4 kistélepülés (Sáránd, Mikepércs, Hajdúsámson, Nyíradony) össznépsége a debreceni körzet lakosságának mindössze 8%-át jelenti. A Hajdú-Bihar megyei Munkügyi Központ által kialakított körzetbeosztást használtam a kutatáshoz.

² Egy debreceni kérdőíves felmérés alapján.

Irodalom

- A munkaerőpiacon érvényesülő folyamatok alakulása Hajdú-Bihar megyében az 1995-ös esztendőben. Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ kiadványa
- Angelus R.-Tardos R. (1991) *A "gyenge kötése" ereje és gyengesége. - Társas kapcsolatok.* Gondolat Kiadó, Budapest
- Bánfalvy Cs. (1989) A munkanélküliség. *"Gyorsuló idő" sorozat.* - Magvető Kiadó, Budapest
- Bánfalvy Cs. (1992) A munkanélküliséghez való alkalmazkodás. *Világosság*, 1992/2. szám.
- Beluszky P. (1992) Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez.- In: *Végkiárusítás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok* 19. 59-92. o. MTA RKK, Budapest
- Beluszky P. (1993) "Tradicionális" területi hátrányok és terápiájuk Magyarországon. 1948-92. - In: *Település, gazdaság, igazgatás a térben* (Szerk.: Kovács K.) MTA RKK Pécs
- Bóhm A. (1992) Depressziós zónák helyi társadalmi. *Esély*, 1992/2.
- Csoba J. (1992) A munkanélküliség kialakulásának okai és az ezzel járó társadalmi problémák (kézirat)
- Fóti J.-Illés S. (1992) Pályakezdekők munkanélkülisége Magyarországon 1990-92-ben. *Statistikai Szemle*, 1993 november
- Frey M.-Gere I. (1992) A munkanélküliség szociális hatásai. *Esély*, 1992/3.
- Hajdú-Bihar megye munkaerő piacát jellemző folyamatok az 1993-as esztendőben. (1994) a Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ kiadványa
- Hajdú-Bihar megye Statistikai Évkönyve* 1994.
- Laki T. (1992) Munkanélküliség és gazdasági átalakulás. *Magyar Tudomány*, 1992 október
- Rechnitzer J. (1993) *Szétszakadás, vagy felzárkózás.* MTA RKK Győr, 189. o.
- Süli-Zakar I. (Szerk.) (1994) Tanulmányok Debrecen városföldrajzából. KLTE Társadalomföldrajzi Tsz. Debrecen 1994.
- Timár J. (1993) A hazai munkanélküliség jellemzői és kezelése a nemzetközi tapasztalatok fényében (kézirat)
- Utasi Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról.- In: *Társas kapcsolatok* (Szerk.: Utasi Á.) Gondolat Kiadó, Budapest

Abstract

It is known that long term unemployment is an extremely dangerous situation, as it can stabilise after a certain period of time. During the time spent without a job, individuals suffer serious professional and psychical losses. They lose their professional experience, skills, which decreases their chances to find new jobs. Failures lead to crises of the self-image: Their self-confidence weakens, they lose hope and, due to these, they do not even try to find a job after a while.

As the period of unemployment increases, most of the people eliminate their external connections and even their inner family ties often get loose and decline. The most frequent reasons for eliminating the external connections is the feeling of shame because of being unemployed, and also the fact that the conditions necessary to maintain social connections are not given. I examined the system of the inner family connections with respect to the development of the connection between the spouses and that of the parents with their children. The most common reasons triggering spouse conflicts are the changes in the financial conditions, the crisis of the self-image, alcoholism and the division of household jobs. Unemployment has a very complex effect on the connection between the parents and the children, too, which can strongly determine the future of the latter.

A MAKÓI KISRÉGIÓ NÉPESSÉGFÖLDRAJZA

(The population geography of the Makó small-region)

BAJMÓCY PÉTER

A vizsgált terület Makót, és tizenhat környező Csongrád megyei községet foglal magában. Lehatárolásánál több tényezőt kellett figyelembe venni. Elsősorban a korábbi (Csanád, illetve Csanád-Arad-Torontál), valamint a jelenlegi (Csongrád) megyehatárokat. Ezen kívül az ingázási adatokat és közlekedési izokronokat tekintettük mérvadónak. A vizsgált terület végül is kiterjed mindazokra a községekre, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak Makóhoz. A jelenlegi megyehatárt nem léptük át, mert a város vonzása ott már igen gyenge, mind a kisebb vonzásközpontok (Mezőhegyes, Mezőkovácsháza), mind pedig a távolabbi nagyobb városok (Békéscsaba, Orosháza) vonzása erősebb nála.

A terület természetföldrajzilag két részre osztható. A Maros-völgy alluviális síkságát réti és öntéstalajok borítják, a nagyobb, középső, és északi részen pedig kiváló minőségű csernozjom talaj alakult ki, amelyet csak néhány alacsonyabb, lefolyástalan helyen zavarnak meg szikes talajfoltok. A régió az országos átlagnál melegebb és szárazabb, de a talaj és éghajlati adottságait tekintve az ország egyik legjobb mezőgazdasági potenciáljával rendelkező vidéke.

A terület természeti adottságaiból adódóan elsősorban a gabonatermesztés terjedt el (főleg búza és kukorica). A takarmánygabona termesztéséhez állattenyésztés kapcsolódik, de a Maros-völgy nyugati része kivételével ez mindenütt alárendelt szerepet játszik a növénytermesztéssel szemben. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a gabonatermesztés, gépesíthetősége miatt a mezőgazdaságnak az az ága volt, amely munkaerő kibocsátóvá vált.

A terület mezőgazdaságának jellegzetes növénye a *makói hagyma*. A hagyma olyan növény, amely munkaigényessége alapján gazdaságosan termelhető lenne, és amely képes a mezőgazdasági népesség egy részét megkötni. Termelésének, és az exporttevékenységnek az irányítása azonban egyrészt nem Makón volt, másrészt a növény jelentősége már a két világháború között is csökkent. Ez a trend az utóbbi évtizedekben sem módosult, a szántóból az összes zöldségfélék kevesebb, mint 10%-ot tesznek ki.

Az ipar szerepét is hangsúlyoznunk kell, hiszen a hatvanas-hetvenes években egy terület népességmegtartó kapacitása tulajdonképpen attól függött, hogy rendelkezett-e számottevő iparral vagy sem. 1979-ben a makói járás ipari foglalkoztatottjainak aránya a megyei átlag negyede, a községi átlag 80%-a. Makó városánál ez az arány nemcsak a városi, de a megyei átlag alatt volt! Az iparra, amely szinte kizárólag Makóra koncentrálódik, leginkább a közép- illetve a kisüzemek jellemzőek, és ezek zöme nem makói irányítású, amely szintén hátráltatta a fejlődésüket. A 90-es években ezeket az üzemeket zárták be legelőször, így a vidéki ipar válsága, amely országos jelenség, itt is érezteti hatását.

A régió közlekedésföldrajzi helyzetét vizsgálva rögtön szembetűnik, hogy a 43-as főút áthalad a területen, és az egyik legnagyobb magyar-román határátkelő is itt található (Nagylak). Azt mondhatnánk, megvan tehát a gazdaság fejlődésének kulcsa, ez a lehetőség, a tranzitforgalom kilendítheti ezt a területet a gazdasági mélypontról. Ha

azonban alaposabban szemügyre vesszük a forgalmat, láthatjuk, hogy ez mégsem olyan igazi húzóerő. Az útvonal távolról sem európai jelentőségű és a forgalom nagysága legfeljebb Nagylak esetében jelenthet valamilyen fejlődési potenciált, Makónál már nem, hiszen egy ekkora várost egy ilyen méretű tranzitforgalom nem tarthat el.

A terület népességföldrajzi jellemzői a XX. század első felében

A makói kistrégió az I. világháború előtt nagyrészt Csanád vármegyéhez tartozott, csak három település volt az akkori Torontál vármegye része (Kiszombor, Klárafalva, Ferencszállás). A megye székhelye Makó volt. A török kor alatt a terület nagy része elnéptelenedett, csak Makó maradt meg, mint önálló település, de a környező, elnéptelenedő községekből jelentősen növelte népességét. A régió többi települése a XVIII.-XIX. században keletkezett (pl. Ambrózfalva, Csanádalbertyi 1844, Földeák 1847). A régió népessége gyorsan növekedett, 1870-ben 52000, még 1900-ban 66000 ember élt a vizsgált területen. Ez 30 év alatt 29%-os növekedést jelentett, amely csak valamivel kevesebb, mint az országos és a dél-alföldi átlag (32%) (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Népességszám alakulása a makói kistrégióban (1870-1994)
(The change of the population in the Makó small-region, 1870-1994)

Település	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	1994
Makó	26900	29135	31654	32707	33249	36265	35143	34873	33068	31703	30274	29942	27529	26424
Ambrózfalva	861	866	1006	1041	1042	1063	1025	1008	743	689	589	581	555	526
Apátfalva	4000	4274	5158	5318	5642	5741	5581	5773	5584	5322	4826	4361	3704	3566
Csanádalbertyi	836	886	1028	1233	1370	1377	1460	1510	999	1065	711	606	528	475
Csanádpalota	4052	4483	5271	5584	5811	5928	5718	5939	5620	5416	4588	4040	3549	3426
Ferencszállás	406	397	422	396	404	600	688	722	847	773	735	717	675	659
Földeák	2574	3250	3846	4101	4425	4673	4488	4388	4522	4411	3782	3721	3489	3286
Királyhegyes	877	1070	1284	1373	1437	1278	1336	1304	1436	1348	1090	902	793	692
Kiszombor	3712	3707	3994	4108	4107	4329	5008	5177	5534	5240	4750	4577	4310	4247
Klárafalva	331	333	430	554	570	583	599	597	646	531	591	553	509	470
Kövegy	605	609	798	755	837	934	901	930	860	844	697	584	476	462
Magyarcsanád	2645	2897	3088	3025	3105	2981	2672	2593	2723	2544	2177	1931	1705	1638
Maroslele	455	970	1430	1748	2172	2451	2772	2924	3077	2892	2312	2213	2183	2140
Nagyér	669	779	966	1036	1011	1038	946	926	908	834	743	670	660	671
Nagylak	0	0	0	0	355	416	784	1097	937	807	935	798	708	624
Óföldeák	368	464	549	586	682	897	1056	1219	931	895	733	616	534	489
Pitvaros	2257	2351	2645	2925	2936	3091	2978	2843	2162	2123	1778	1685	1575	1540
Makói kistrégió	51548	56471	63569	66490	69153	73645	73155	73823	70597	67437	61311	58497	53482	51335
Csongrád megye %-ban	19,1	19,7	19,4	18,3	17,5	18,1	17,2	17	16,5	15,6	13,8	12,8	12,2	11,8

Forrás: Népszámlálás Csongrád megye 1990., Megyei Statisztikai Évkönyv, 1994.

A trianoni határrendezés jelentős változásokat hozott a terület földrajzi helyzetében. Az egykori Csanád megye egy része Romániához került. Ez három települést (Nagylak, Sajtény és Tornya) érintett, de közülük Nagylak 10000 fő fölötti mezőváros volt. A

Magyarországon maradt csonka Csanád vármegyéhez hozzácsatolták Torontál és Arad megye itt maradt részeit is (8 illetve 6 település), és az így keletkezett Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag ideiglenesen egyesített vármegye jóval nagyobb lett, mint az addigi Csanád vármegye. A megye szempontjából nem az tehát a fő probléma, hogy egyes részeit elvágta az országtól, hanem az, hogy a meglévő közlekedési, kereskedelmi kapcsolatokat szüntette meg a határ. Mindenekelőtt a megye keleti területeit vágta el természetes központjuktól, Aradtól, és ezt a szerepet Makó nem tudta átvenni. Másrészt - és ez sem kevésbé fontos - a régió országhatár mellé, az ország periferiájára került.

Csanád-Arad-Torontál megye egészen 1950-ig megmaradt, amikor területét felosztották Csongrád és Békés megyék között. A Csongrád megyei részből megalakult a makói járás, csak a Szegedhez közeli, volt torontáli falvak kerültek a szegedi járáshoz. Az egykori Csanád vármegyét tehát a XX. század első felében kétszer is felosztották, és ezzel ha nem is egyedülálló, de speciális helyzet foglal el az ország régiói között.

A makói kistérség népességének növekedése 1920-ig töretlen: 1900 és 1920 között népessége újabb 11%-kal növekedett. Ezalatt Csongrád megye 12%-kal, tehát a terület tulajdonképpen a megyei átlagnak megfelelően gyarapodott. A jelentős változást az 1920-as évtized hozta. Ekkor még minden településnek pozitív volt a természetes szaporodása, de 16 településből 13-ban vándorlási veszteség volt megfigyelhető, sőt kilenc településen - köztük Makó városában - a vándorlási veszteség a természetes szaporodást is meghaladta. 1920 és 1930 között emiatt a régió népessége mintegy 500 fővel (0,7%) csökkent. A települések csaknem fele, köztük Makó ekkorra már elérte népességmaximumát.

1930 és 1941 között a terület lakossága újra növekedett, (0,9%-kal), Makó 1941-ben érte el a legkisebb arányt a terület népességéből, ekkor "mindössze" a térség népességének 47,2%-a lakott Makón (összehasonlításképpen 1870-ben 52,2%, 1900-ban 49,2% volt ez az arány). Ugyanakkor a települések felénél szintén népességfogyás volt tapasztalható. Miközben a makói kistérség népessége gyakorlatilag stagnált, Csongrád megye népessége 6,6%-kal nőtt. Ennek oka a terület fő gazdasági alapjának, a mezőgazdaságnak a válsága.

A makói kistérségben belül a külterületi népesség aránya 1910-től kezdve 20% körül mozgott. Ez az arány is mutatja, hogy ez a régió nem igazi tanyás vidék. Ott inkább a kis területű falvak a jellemzőek, mint a nagyhatárú mezővárosok (Makó kivételével). 1930-ban a települések átlagterülete 4399 ha volt, ugyanez Csongrád megyében 9688 ha. A települések átlagos lélekszáma is csak 65%-a az alföldinek. Ilyen kis határ mellett nem terjedt el a tanyarendszerű művelés, ez magyarázza a külterületi népesség alföldi viszonylatban alacsony arányát. A települések közül 1930-ban nem volt külterületi lakos Klárafalván, Ferencszálláson és Királyhegyesen, viszont Nagylak teljes lakossága külterületen élt.

Ez természetesen abból adódik, hogy Nagylak belterülete Romániához került, és a Magyarországon maradt területeket még 1949-ben is külterületként tartják számon.

A lakosság kor szerinti összetételében 1900 és 1930 között jelentős változások zajlottak le. A gyermekkorúak (0-14 évesek) aránya 35,8%-ról 25,4%-ra csökkent, az öregkorúak (60-X évesek) aránya 6,8%-ról 10,9%-ra növekedett. Nagylak (újjonnan alakult falu), valamint a szlovák nemzetiségű falvak (Pitvaros, Csanádalberti) az átlagnál fiatalabbak, míg Makó városa, és Klárafalva (600 lakosú aprófalu) öregebbek. (2. táblázat)

A lakosság foglalkozási összetételében (3. táblázat) a mezőgazdasági keresők domináltak a század egész első felében (1910-ben 70,7%, 1930-ban 67,3% a régió átlaga). A községek közül csaknem mindenhol 70% fölötti a mezőgazdasági keresők aránya, míg Makón 55,2%-ra esett vissza 1930-ig. Egyetlen kivétel van, Nagylak, ahol a keresőknek

mindössze 24%-a dolgozott a mezőgazdaságban. A falu területe nagyon csekély volt, illetve kendergyára felszívta a munkaerőt. Az iparban foglalkoztatottak aránya a 1910-es 15,2%-ról 1930-ra 14,4%-ra csökkent. Ennek is jelentős része kisüzemekben foglalkoztatott munkásokból tevődött össze. Húsz munkásnál többet foglalkoztató üzem összesen 10 volt a régióban, ebből is 8 Makón, ahol az ipari foglalkoztatottak aránya 18% volt. Általában a nagyobb lakosságú községek esetében kedvezőbb a lakosság foglalkozási szerkezete, magasabb az iparban, szolgáltatásokban (közlekedés) dolgozók aránya.

2. TÁBLÁZAT

A népesség korösszetétele a kistérségben (%)
(The population by ages in the small-region)

Korcsoport	1900	1910	1920	1930	1941	1960	1970	1980	1990
0-14	35,8	35,4	30,0	25,4	25,2	22,4	19,9	19,6	18,8
15-39	38,0	37,0	40,8	42,5	38,3	32,6	32,1	31,5	32,4
40-59	19,4	18,8	19,4	21,3	23,8	27,0	26,1	26,8	25,6
60-X	6,8	8,8	9,8	10,9	12,6	18,0	21,9	22,1	23,2

Forrás: Népszámlálás Csongrád megye 1990.

3. TÁBLÁZAT

Foglalkozási megoszlás (%)
(The share of employment by main sectors)

Ágazat	1910	1930	1949	1960	1970	1980	1990
Mezőgazdaság	70,7	67,3	66,3	56,6	49,6	30,7	26,4
Ipar	15,2	14,4	12,7	23,5	28,3	36,5	35
Tercier	14,1	18,3	21	19,9	22,1	32,8	38,6

Forrás: Népszámlálás Csongrád megye 1990.

A század első feléről összegzősképpen elmondható, hogy a kétszeri felosztás miatt a terület előbb az ország, majd a megye perifériájára került, megindult a területről az elvándorlás, és ezzel megkezdődött a terület elöregedése. A terület végig mezőgazdasági jellegű maradt, és ezzel együtt a foglalkozási átrétegződés is lassú maradt.

A terület demográfiai átalakulása 1949 és 1990 között

1949 után jelentős változások kezdődtek Magyarország társadalmában. A változás során nagy mértékben átalakult a lakosság foglalkozási összetétele, és ezt a népesség térbeli átrendeződése kísérte, elsősorban a községekből a városok felé. A kérdés az, hogy joggal állíthatjuk-e, hogy a községekből a városokba történt az áramlás. Általánosságban természetesen igaz ez az állítás, de sok olyan község van, amely szintén népességfelvő szerepet játszott (kezdetben az ipari- és bányászfalvak, később a nagyvárosok formálódó agglomerációi). Másrészt léteznek olyan városok, amelyek viszont nem tudtak népességfelvő centrumként funkcionálni, sőt maguk is népesség-csökkenést

könyvelhettek el. Az utóbbiak közé tartozik Makó is, aminek súlyos következményei voltak a terület egészére nézve.

A régiónak 1949-ben 70597, 1990-ben 53482 lakosa volt, népességének 24,2%-át veszítette el. Igaz, sok olyan községe van az országnak, amelynek a népességvesztése ennél jóval nagyobb volt, de olyan városkörnyéke kevés, ahol a város és a hozzá kapcsolódó (kapcsolt) községek együttes népességvesztése csaknem 25%-os.

Az egyes települések esetében azonban jelentős különbségek vannak a népességvesztés mértékében. A legkevésbé Makó lakossága csökkent 1949 óta, népességének 16,8%-át veszítette el. Ez azonban 5539 főt jelent, vagyis azt, hogy Magyarországon 1949 óta Makónak csökkent legtöbbször a lakossága! Ugyanakkor valamennyi község népességfogyása 20% felett volt. A legkisebb értéket a Szegedhez, illetve Hódmezővásárhelyhez közeli települések esetében tapasztaltunk (Ferencszállás, Klárafalva, Kiszombor, Földeák), melynek oka a relatív, vagy ténylegesen jó közlekedési helyzetükben keresendő. Kevésbé fogyott Nagylak népessége is, amelyben szerepet játszottak az ott lévő ipari munkahelyek. Ugyancsak az átlag alatti fogyást mutatott Pitvaros, és két szomszédos falu: Ambrózfalva és Nagyér. Szerepet játszhatott ebben: a relatív jó közlekedési helyzet, Mezőhegyes, Tótkomlós és Orosháza felé (autóbuszszal Nagyerről Tótkomlós 7, Mezőhegyes 20, Orosháza 38, Makó pedig 43 percre van), a lakosság nemzetiségi összetétele, azaz szlovák falvak (1930-ban Pitvaros 91%-ban, Ambrózfalva 88%-ban szlovák), a lakosságcserével 1949-re már mobilizálható népességük jelentős részét elvesztették. A szlovák etnikum természetes szaporodása valamivel magasabb, mint a magyaroké, és nincs Magyarországon jelentős szlovák lakosságú központ (Békéscsabán jóval több a magyar, mint a szlovák, Tótkomlós pedig az intézmények hiánya miatt nem központ), így a migráció a nemzeti identitás elvesztését is jelentette volna.

Az 1960-as évtizedre az ország természetes szaporodása erősen visszaesett, ugyanígy a makói kistérségé is, de itt ez a csökkenés már elegendő volt ahhoz, hogy természetes fogyás következzen be (1,5%). Az országosan is csökkenő természetes szaporodás, és az előző évtizedre jellemző elvándorlás miatt elkezdődött egy azóta is tartó folyamat, a *régió népességének természetes fogyása*. (Mindössze Nagylakon és Nagyéren pozitív 1960-ban a természetes szaporodás).

A vándorlási egyenleg továbbra is negatív, de az előző évtizedhez képest valamelyest mérséklődött (6,6%). Mindössze Klárafalván (Szegedhez való közelség, és jó közlekedés), és Nagylakon (ipari munkahely) pozitív a vándorlási egyenleg. Megállapítható, hogy az előző évtizedhez képest a Szegedhez közeli településeken mérséklődött, a régió keleti felében lévő településeken pedig erősödött az elvándorlás. Egyes falvak vándorlási vesztesége 20% feletti, sőt Csanádaltéré 46%(!), melynek okai a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok - nagyon kis terület - , és az árnyékos közlekedési helyzet. Makó vándorlási vesztesége mérséklődött, így népességvesztése kisebb a körzet átlagánál.

Az 1970-es évekre országosan is, és a makói kistérségben is minimálisan csökkent a természetes szaporodás (a térségben: -1,7%). Makó természetes szaporodási mutatója javult, a községek romlott, így kiegyenlítődés volt közöttük. Pozitív természetes szaporodás volt Klárafalván és Nagylakon, ott, ahol az előző évtizedben vándorlási nyereséget regisztráltak. Ebben az évtizedben kirajzolódott a terület három jelenlegi katasztrófális demográfiai helyzetben lévő települése is, Kövegy és Csanádaltéré esetében 8, Óföldeák esetében 18%-os volt a népességfogyás. A makói kistérségben volt a megye településeinek 29, addig a természetesen fogyó településeinek 47%-a.

A vándorlási veszteség az előző évtizedekhez képest csökkent (2,4%), hiszen a legviharosabb átalakulási folyamatok (extenzív iparosítás, TSZ-esítés) már lezajlottak. Ebben a dekádban vándorlási nyeresége volt Óföldreáknak (szociális otthon), illetve minimális (0,5%) Makónak. Így bár Makó növelte a térségen belüli részarányát (1970: 49,4%, 1980: 51,1%), de jelentős népességfeltevővé nem tudott válni.

A *nyolcvanas évekre* a természetes fogyás 6,1%, amely, mint 1949 óta mindig kb. 5%-kal volt az országos érték alatt. A vándorlási veszteség tovább mérséklődött (-1,9%). A régió összes településén természetes és tényleges fogyás volt megfigyelhető, és vándorlási aktívum is csak Kiszomboron, Maroslelén és Óföldreákon. A régió tényleges fogyása 8,0%, csaknem annyi, mint a hatvanas években, de ennek háromnegyede már a természetes fogyásból származik, és ennek komoly hatásai lesznek pl. a korstruktúrára, vagy lehetnek a terület dinamizmusára.

A makói kistérség 1870-ben a mai Csongrád megye lakosságának 19,1%-át koncentrált, 1930-ban 17,2%-át, 1949-ben 16,5%-át, még 1990-ben 12,2%-át. Ha a települések jelenlegi (1990-es) közigazgatási területét vizsgáljuk, akkor Makó 1870-ben a jelenlegi országterület 10. legnagyobb települése volt, sőt 1890-ben 9. Ezzel szemben 1930-ban már csak a 18., 1949-ben 19., és 1990-re a 44. helyre esett vissza.

A térség foglalkoztatási szerkezete jelentősen átalakult 1949 után. Megindult a mezőgazdasági népesség csökkenése, így 1990-ben már csak a régió keresőinek 26,4%-a dolgozott a szektorban (32700 fős csökkenés). Általánosságban elmondható, hogy minél rosszabb egy település közlekedési helyzete, annál nagyobb a mezőgazdasági keresők aránya (1990-ben Köveg: 49%, Királyhegyes: 49%, Csanádalberti: 47%), és fordítva (Klárafalva: 16%, Ferencszállás: 23%, Kiszombor: 24%). Az ipari keresők aránya többszörösére nőtt (1949-ben 12,7%, 1980-ban 36,5% volt). A nyolcvanas években itt is megindult az ipari keresők arányának csökkenése (1990: 35,0%). Nagylak aránya továbbra is kimagasló (1990: 59,9%), de ez már messze elmarad az 1970-es 77,7%-tól. A tercier szektorban dolgozók aránya is emelkedett (1949: 21,0%, 1990: 38,6%). 1980-ra Ferencszálláson és Kiszomboron, majd 1990-re Makó, Csanádpalota és Óföldreák esetében is a tercier szektor volt a legerősebb. Összefoglalásként elmondható, hogy a makói kistérség foglalkozási szerkezetében ugyanazok a folyamatok játszódnak le, mint országosan, csak mintegy negyedszázados késéssel.

Az 1949-1990 között eltelt időszokról összefoglalás képen elmondható, hogy zuhanásszerűen csökkent a lakosság száma megnőtt az öregkorúak aránya, szinte eltűnt a külterületi lakosság, s a felénél is kevesebbre süllyedt a mezőgazdasági keresők aránya.

A makói kistérség a rendszerváltás után

A makói kistérség népességcsúcsa 1941-ben volt, és 1990-ben 20341, 1994-ben pedig 22488 fővel élt kevesebb ember a régióban, mint a népességcsúcs idején. 1949 óta az óriási elvándorlás mellett több, mint 4000 főt tett ki a természetes fogyás. A térség települései közül kilencben kevesebben éltek 1990-ben, mint 1870-ben, sőt 1994-re már Makó népessége is az 1870-es szint alá csökkent. A Makótól keletre eső települések Nagylak kivételével mind az előző csoportba tartoznak. 1980 és 1990 között minden településen természetes fogyás volt megfigyelhető.

1994-re a terület népessége 51335 főre csökkent, vagyis négy év alatt újabb 2147 főt veszített a régió. Ez évi 10,1% tényleges fogyás, nagyobb, mint korábban bármikor. A

megye 52 községéből tíznek nőtt 1990 óta a lakossága, ebből nyolc Szegeddel határos, ezenkívül az egyik, jelesül Nagyer a vizsgált területen van. A falu népességnövekedése 1,7% vagy 11 fő. Ezzel szemben három község (Csanádalberti, Királyhegyes és Nagylak) népességének több, mint 10%-át elvesztette ez alatt a négy év alatt, tehát megállapíthatjuk, hogy a terület népességének fogyása közel sem állt még meg.

A területünkön nem csak az a probléma, hogy a községek a lakosságuk 30%-át elvesztették az elmúlt 40 évben, hiszen ez általános jelenség nemcsak az egész Alföldön, de az egész országban is, hanem az is, hogy a terület központjának is közel 20%-kal csökkent a népessége! Vizsgáljuk meg néhány olyan települést, amely Makóhoz hasonlóan szintén nem kapott jelentős ipart, és esetleg a járási székhely adminisztratív szerepkörén kívül nem volt más funkciója. 1949 óta Mezőtúr 11%-ot, Csongrád 13%-ot, Kiskunmajsa 23%-ot, Túrkeve 24%-ot veszített népességéből. Makó népességfogyásának a 40%-a azonban a természetes fogyásból származik, és csak a többi 60% az elvándorlásból.

Okozhatja ezt az elvándorlást Makó és Szeged kapcsolata is. Szeged, mint megyeszékhely ipari és szolgáltató szerepkörei révén jelentős vonzást gyakorolt a megye többi településére. Ahhoz Makó túl távol volt, hogy beépüljön Szeged éppen kialakulóban lévő agglomerációjába, és túl sok volt a felesleges munkaereje ahhoz, hogy ezek az emberek naponta Szegedre ingázzanak. (A Szegedre bejáró összes ingázó 1990-ben 13571 fő volt, így ezt az esetleges 3-4000 makói ingázót nem szívhatta fel a város.

Ahhoz túl közel van Szegedhez Makó, hogy egy szubcentrummá formálódjon, mint ahogyan Szentesnek ez többé-kevésbé sikerült Szeged szívváhatását bizonyítja a következő adat: a közvetlen Makó mellett lévő Kiszomborból (Makótól 5, Szegedtől 25 km) csaknem annyian ingáztak 1990-ben Szegedre (393), mint Makóra (429).

A munkanélküliségi ráta a makói kistérségben 1990 és 1994 között végig magasabb volt, mint a Csongrád megyei átlag. (A megyei értéket csökkenti Szeged a maga nagy népességsúlyával, és alacsony munkanélküliségével.) Azonban a makói kistérség munkanélkülisége a Szeged nélküli megyei értéknél is magasabb. A terület munkanélküliségi rátája 1990 januárjában 2,6% volt, ez 1992 augusztusára 17,2%-ra nőtt. Ezután lassú növekedés, majd pedig csökkenés következett, nem utolsósorban azért, mert sokan már kikerültek a regisztrációból. Mivel a népesség jelentős része ingázott (1990-ben 6823 munkahely, és 10827 aktív kereső), így az "ingázók által betöltött" munkahelyek leépítése érzékenyen érintette a területet. Makó ipari üzemeinek jelentős része nem helyi irányítású volt, így a vidéki ipar válsága is jelentős mértékben sújtja a területet.

A régió belül településszinten azonban jelentős különbségek vannak. A területen belüli munkanélküliségi ráták szórása 1992-ig nőtt (10%-os legalacsonyabb, és 31%-os legmagasabb érték), azután csökkent (1994 szeptemberben 7, illetve 18%-os szélsőértékek). Makó mutatója mindvégig magasabb, mint a régió átlaga. Egyes települések (Csanádalberti, Magyarcsanak) mindvégig magas értékekkel tűnnek ki, az ingázók igen nagy száma, és kedvezőtlen összetétele miatt (ipari, fizikai dolgozók). Hasonló helyzetben van Királyhegyes, ahol a munkanélküliségi ráta 1992 augusztusában 30% felett volt. Végig alacsony értékek jellemzik Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor községeket (Szegedhez való jó kapcsolat), valamint Óföldséket a kevés aktív kereső és a szociális otthon, mint stabil munkahely miatt.

A gazdaság állapotát másik oldalról szemlélteti az újonnan alakuló gazdasági társulások száma, vagy ezeknek a lakosság nagyságához viszonyított értéke. A makói kistérségben a tekintetben is lemaradni látszik, hiszen a Csongrád megyei városok közül éppen Makón jut legkevesebb gazdasági társulás megfelelő lakosra. Így a gazdaság dinamizálódásában

még megyei szinten is lemarad Makó, és ha továbbra sem fog ilyen tekintetben dinamizálódni, akkor várható Makónak, és ezzel együtt térségének további lemaradása.

A makói kistérségi népessége várhatóan továbbra is csökkenni fog, a természetes fogyás és az elvándorlás miatt. Makó városának többirányú fejlesztésére lenne szükség. De milyen irányú fejlesztésre? A mezőgazdaság önmagában biztosan nem elegendő, a feldolgozóipar fejlesztése is szükséges. Makó szolgáltató funkcióinak bővítése is fontos lenne, hogy jobban elláthassa a környező községeket, tényleges központjává váljon vidékének. Ugyanakkor Makó és a községek közötti *közlekedés* is fejlesztésre szorul.

A térség településeinek más-más problémákkal kell szembenéznük. Legkedvezőbb a Szeged és Makó közti falvak helyzete, ezek még népességük gyarapítására is képesek lehetnek. Azoknak a falvaknak, amelyek Makó és Hódmezővásárhely között találhatók, már kérdésesebb a jövőjük, hiszen ezek a központok kevésbé dinamikus, sajátos csoportot alkotnak a 43-as főút mentén a Makótól keletre lévő települések, ahol a tranzitforgalom és a későbbiekben a határmentiség, a határátlépő hozhat fellendülést. A legnehezebb helyzetben a régió északkeleti, forgalmi árnyékban lévő falvai vannak, melyek saját forrásaikra támaszkodva nem léphetnek tovább, demográfiai helyzetük várhatóan nem javul.

Irodalom

- Becsei J. (1993) A Békés-Bihari határmenti kistérség társadalmi-foglalkozási szerkezete. *Műhely* 1993/10. Közép-és Kelet-Európai Gazdaság- és Környezetfejlesztési Intézet és Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium. 1-27. o.
- Csongrád megye gazdasági földrajza. (1983) (Főszerk.: Krajkó Gyula) Szeged 465. o.
- Erdei F. (1971) *Város és vidék*. Magyarország felfedezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 451. o.
- Erdei F. (1977) *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. Összegyűjtött írások és beszédek. Akadémiai Kiadó, Budapest. 558. o.
- Erdei F. (1982) Makó társadalomrajza. *A Makói Múzeum Füzetei*, 27. Makó. 1-19. o.
- Gazdasági, társadalmi folyamatok és a kistérségek szerveződése Csongrád megyében. (1993) (Szerk.: Mészáros Rezső) JATEPress, Szeged. 144. o.
- Kiss L. (1988) *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar városok monográfiája. Makó és Csanád-Torontál vármegyei községek. 1929. (Szerk.: Barna János) A magyar városok monográfiájának kiadóhivatala, Budapest 406. o.
- Tóth J. (1977) Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. *Földrajzi Tanulmányok*, 14. Akadémiai Kiadó, Budapest. 142. o.

Abstract

The quiet and smooth development of the Makó small-region were interrupted by some traumas in the last 125 years. Firstly after Trianon, secondly after the Parisian peace-congress it became a peripheral area near the state borders. This situation looks a long-lasting process. This traditional agrar-area and it's development were under the influence of the industrializing in the fifties, and organizing cooperatives in the early sixties. In the last decades this small-region developed in the shadow of Szeged - one of the some regional centres of Hungary - shows a real dynamic progress.

The study shows the development way of a small area, near the state borders, with a weak domain city (Makó) as the centre of the region. It flashed up the endogenous resources which the region can mobilize, to break out of the recent critical part of the population decrease.

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY TELEPÜLÉSMORFOLÓGIAI KÉPZŐDMÉNYEINEK VÁLTOZÁSAI A XIX-XX. SZÁZADBAN

(Morphological changes in the 19-20th centuries in Hajdúböszörmény)

TÓTH ANTAL

Jelen tanulmány azokat a települmorfológiai képződményeket (alaprajz, utcahálózat, telekrend, beépítési mód) vizsgálja, amelyek között a város élete folyik. Hiánypótlásra törekszik, hiszen az urbanizáció morfológiai vonatkozásai még napjainkban sincsenek kellően feltárva (Csapó 1990). Dolgozatomban elsősorban a település alaprajzának és arculatának fejlődéstörténetét elemeztem.

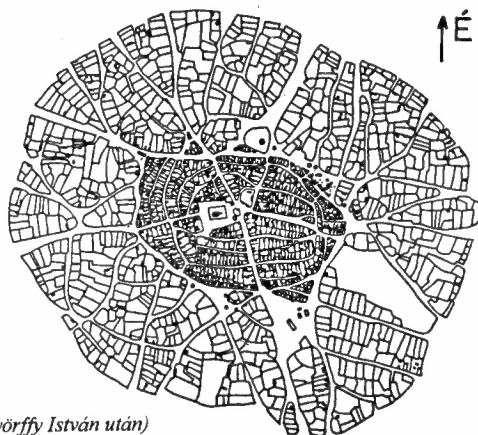
Választásomat *Hajdúböszörmény* településföldrajzi sajátosságai indokolják. A város megjelenésében ma is hordozza történetiségét; legértékesebb műemléke maga a város, illetve annak településszerkezete.

A településstruktúrák egyik jellemzője a szerkezet (városalaprajz, utcahálózat rendszere). Egy település alaprajzának kialakulása hosszú és bonyolult folyamat eredménye, a természeti és társadalmi adottságok függvénye. Dinamikus struktúra ez, amely állandó változásban van.

Hajdúböszörmény alaprajzát a maga falukorabeli állapotából örökölte. A város az ún. *kétfeltek* vagy *ólaskertes* települések legklasszikusabb példája. Nem tudjuk mikor alakult ki ez a településforma (egyes kutatások - pl.: Györffy - a honfoglalás korabeli magyar társadalom téli szállásrendjéből eredeztetik), a hajdúk már örökölték ezt a településszerkezetet.

A sík térszínen fejlődő települések a kerek formára törekszenek. A városközpontnak mindig vonzó ereje van, így ha nincs más tényező, ami ezt akadályozná, a város a központtól kifelé gyűrűsen növekszik. A központ a várostest geometriai központjában fekszik, és azt a perem felől a központ felé haladva különböző övezetek veszik körül.

A település legbelső magja a várakhoz hasonló jellegzetes erődítmény (templomerőd) volt. A templomot fal- vagy kökerítés vette körül (maradványa ma is látható a református templom mellett, a Bocskai téren). A belsőségben a lakóházak rendszertelenül épültek, közel álltak egymáshoz, kezdetben telek vagy kerítés, igazi utcák nélkül. Árokrendszer, palánk (hajdúpalánk) vette körül ezt az elliptikus, majdnem kör alakú belső magot, amelyen 4 kapu biztosította az átjárást. Az Árokalj átmenetet képzett a belváros és a kertségi övezet között. A kertségi övezet gazdasági (ólaskertek) és védelmi funkciót látott el. Tölcsérszerűen kiszélesedő sugaras utcák, és ugyancsak körkörös forma jellemezte. Minden beltelekhez tartozott egy-egy kert, innen kapta nevét ("kétfeltek") ez a település alaprajzi típusa (Györffy) (1. ábra). A kettőstelek-birtoklás a hajdúk félkatonai jellegű településrendszerének legértékesebb bizonyítéka. Ez a településstruktúra a hajdúvárosok mindegyikére jellemző volt, de legtisztábban Hajdúböszörmény képviselte a rendszer jellegzetességeit (Kathy 1979.).



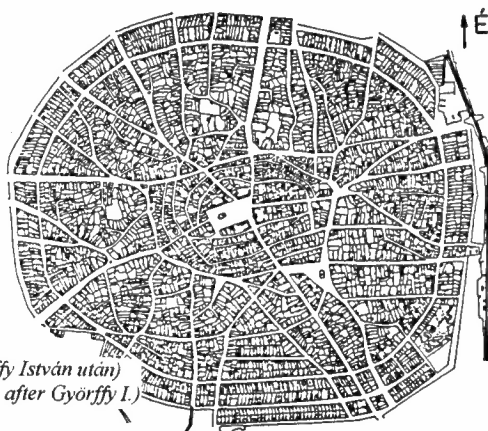
1. ÁBRA

Hajdúböszörmény alaprajza 1782-ben (Györffy István után)
(The sematic map of Hajdúböszörmény in 1782, after Györffy I.)



2. ÁBRA

Hajdúböszörmény alaprajza 1842-ben (Györffy István után)
(The sematic map of Hajdúböszörmény in 1842, after Györffy I.)



3. ÁBRA

Hajdúböszörmény alaprajza 1926-ben (Györffy István után)
(The sematic map of Hajdúböszörmény in 1926, after Györffy I.)

Bár a kutatás ezúttal nem terjedt ki a település külterületére, azt feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a várost három részre osztott határ övezte. A belső legelőt a szántóterület követte, azon kívül pedig a nagy kiterjedésű legelők, vagy puszták öve (külső legelő) húzódott.

A városmagot 5 sugárszerű út (Debrecen-Nánás, Hadház-Újváros, Dorogi út) keresztezte. Ez a tradicionális törzsúthálózat ma is alapvetően meghatározó eleme *Hajdúböszörmény* alaprajzának. A város térbeli középpontja körül fokozatosan íves vonalvezetésű utcák, egymással többé-kevésbé párhuzamosan haladó körutak alakultak ki, amelyek a város térbeli növekedésének bizonyítékai. A belső városmagot egyre inkább sűrű beépítettség, apró telkek, szűk utcák kezdték el jellemezni.

A XVIII. sz. második felétől a telkek aprózódása, a beépítetlen területsáv beépítése előrehaladt. A városi lakosság lélekszámának növekedése (1718: kb. 1700 fő; 1780: 5610 fő; 1828: 14660 fő a természetes szaporodás, de még inkább a nagyarányú beköltözés révén) (*Szendrey 1973.*), az intenzív földhasznosítás, a tovább már nem osztható belső háztelkek vezettek a nagy kiterjedésű kertek és az Árokajla területének benépesüléséhez, amely a XVIII. sz. végétől (1797) már szabályozott formában zajlott. A XIX. sz. első felében a kertövezet teljesen beépült lakóházakkal (1782-ben még csak a kertek 1/4-én volt lakóház, 1842-ben szinte 100%-án) (*1., 2. ábra*). 1810-ben a régi belsősegen 633 ház állt, míg az árokajli részen 324, a kertségi területen pedig már 1098 (*Rácz 1973*). A régi kertségek beépülésével felbomlott a kétbeltelkes elrendeződés, a beltelkek és a kert függetlenedett egymástól, a XIX. sz. második felében a város szerves részévé vált az egykori ólaskert és az Árokajla területe. Az 1926-os alaprajzot (*3. ábra*) tanulmányozva megállapítható, hogy az egykori mag és a kertségi öv beépítettségének mértékében és a teleknagyságban a különbségek már jóval kisebbekké váltak.

Az óriási kerteket sokan felparcellázták, de az úthálózat és a kertségi tömbök körvonala megmaradt. A nagyméretű kertek építészeti feltárását zsákutcákkal, zugokkal oldották meg, amelyek a településszerkezet egyik jellegzetességét adják. A zugok, zsákutcák elágazásával az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok alakultak ki (*3. ábra*).

Hajdúböszörmény alaprajzának sajátossága, a szabályos (körutak, sugárutak) és a szabálytalan (zegzugos utcahálózat) jelleg.

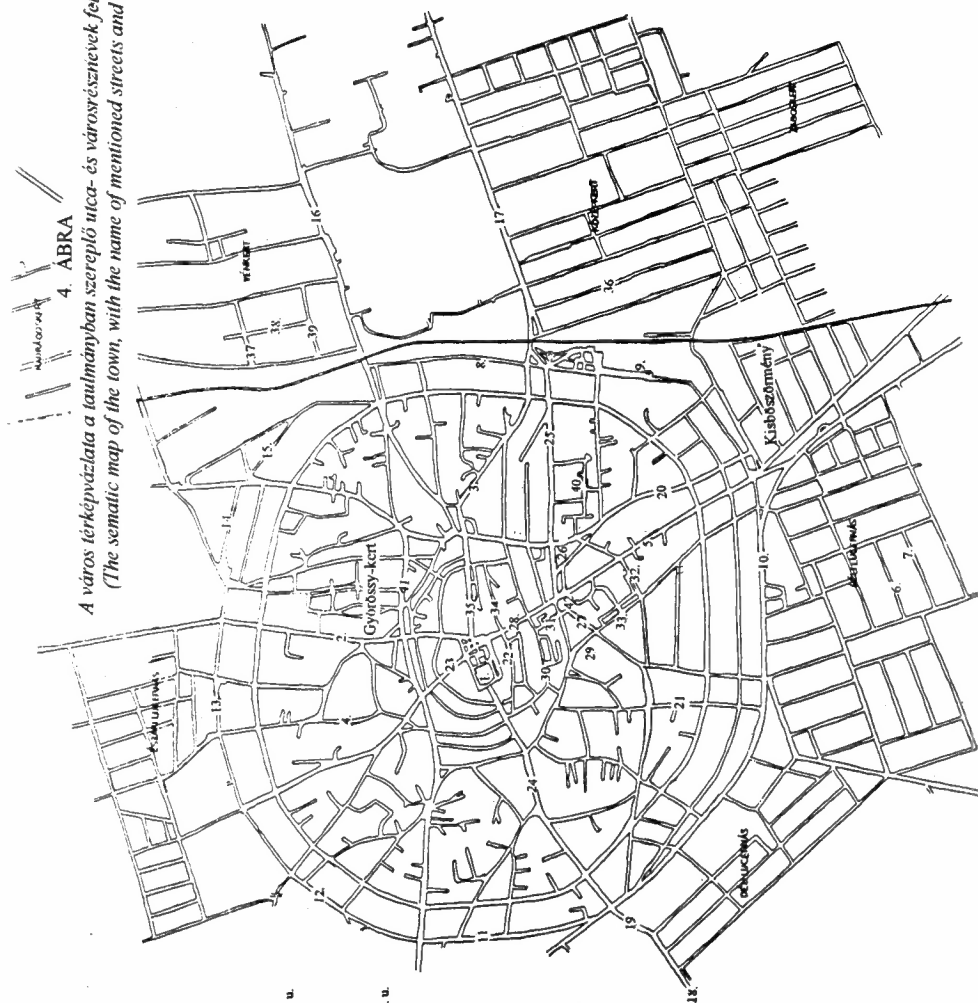
A város alaprajzának alakulását a későbbi évtizedekben nagyban befolyásolta a különböző szőlőskertek létrehozása. A szőlőskerteket a város belső legelőjének területéből alakították ki gazdasági okok (kerti kultúra elterjedése) miatt és a sivár, homokos terület művelésbe vétele céljából. 1715-ben a *Vénkert*, 1791-ben a *Nadrágoskert*, 1794-ben a *Zaboskert*, 1797-ben a *Középkert* nevű szőlőskerteket hozták létre. Az 1840-es évektől kezdődött el a külső szőlőskertek kialakítása.

A kedvező talajadottságok és a város belterületeinek állandó és nagyarányú népességnövekedése (1890: 21238, 1910: 28159 fő) (*Szendrey 1973*) miatt engedélyezték 1895-től a *Középkert*ben a lakóházépítést. Hivatalosan is megindulhatott a telekosztás, a régi szőlőskertek egy része fokozatosan benépesült, s a *Középkert*, *Vénkert* területe már az 1930-as népszámláláskor sem számított külterületnek (*4. ábra*).

Ugyancsak a XX. század első évtizedeiben kezdtek kialakulni az ún. *Kisböszörményben* a napszámosok, nincstelen agrárproletárok szegényes otthonai, amelyek később ugyancsak belterület részévé váltak (*4. ábra*).

4. ÁBRA

A város térképvázlata a taulmányban szereplő utca- és városrészeknek feltüntetésével
(The schematic map of the town, with the name of mentioned streets and districts)



- | | |
|------------------------|--------------------|
| 1. Beckán Lőr | 26. Kalvin Lőr |
| 2. Dörögi u. | 27. Szoboszlói u. |
| 3. Hadházi u. | 28. Kosuth L. u. |
| 4. Kénási u. | 29. József A. u. |
| 5. Balháza D. u. | 30. Mester u. |
| 6. Polyn J. u. | 31. Munkácsy M. u. |
| 7. Lazi F. u. | 32. Általa u. |
| 8. Kőlecsy F. u. | 33. Décsany I. u. |
| 9. Vászár Lőr | 34. Wesspémi G. u. |
| 10. Blangó Lőr | 35. Petőfi S. u. |
| 11. Temető tér | 36. Nefelégcs u. |
| 12. Munkács Lőr | 37. Elek J. u. |
| 13. Penehazy D. u. | 38. Kóvács A. u. |
| 14. Kunoz u. | 39. Kóvi M. u. |
| 15. Városkert u. | 40. Gombos A. u. |
| 16. Kúszai P. u. | 41. Bethlen G. u. |
| 17. Kollás Hadházi u. | 42. Szem I. Lőr |
| 18. Kollás Újvárosi u. | |
| 19. Kollás Lőr | |
| 20. Debreceni u. | |
| 21. Ránthany L. u. | |
| 22. Hajdúkerület u. | |
| 23. Lakó u. | |
| 24. Újvárosi u. | |
| 25. Rakóczi F. u. | |

Az 1930-as években a város északi és déli részein az ún. *Északi- és Déli-Lucernás* területén volt telekosztás (4. ábra). Ezek csak 1945 után épültek be. A rendezett utcavonalak az egyenes, derékszögben kereszteződő utcák már a tervszerűség bizonyítékai. A cigánytelep felszámolása után a cigánycsaládokat a *Déli-Lucernás* újonnan kialakított utcáiban (Bolyai J. u., Liszt F. u.) telepítették le (4. ábra).

A külső körúton túl is új lakótömbök jöttek létre, és az egykori hajdútelepülés legkülső vonalát is túllépve *újabb körút van kialakulóban* (Kölcsey F. u. - Vásár tér - Bánság tér - Temető tér - Muraköz tér - Petneházi D. u. - Kurucz u. - Városkert u.) (4. ábra).

A XX. sz. későbbi évtizedeiben nemcsak az egykori belső mag, Árokajja, kertség területén törekedtek a zártabb, a területet jobban kihasználó építkezésekkel nagyobb fokú horizontális zártság megvalósítására, hanem az egykori szőlőskertek benépesülése, beépülése is egyre nagyobb méreteket öltött. Például a *Vénkertben 1959-1996. között 147%-kal, 371-ről 544-re* nőtt meg a lakások száma, ami a beépítettség növekedésének egyik bizonyítéka.

A településhálózat struktúrája a fejlődés ellenére elavult volt, *Hajdúböszörmény* még az 1950-es évek elején is falusias benyomást keltett. Ezért 1957-től megkezdtek a város hosszú távú rendezési tervének elkészítését. A három-, majd öt éves tervek keretében állami és szövetkezeti többszintes bérházak építését határozták el. Sajnos egyes építkezések az utcahálózatok törésvonalait, a településszerkezetet nagyon megbontották, pótolhatatlan károkat okoztak a város építészeti emlékeiben.

A település alaprajzában nagy változásokat okozott az '50-es, '60-as évek ipartelepítése is. Az '50-es években indult meg az első iparvállalatok megalakítása, letelepítése *Hajdúböszörményben (Textilipari Vállalat, Tejüzem, Faipari Vállalat, Gépjavító Állomás, Műszaki KTSZ)*, amelyet a '60-as évek második felében újabb üzemek, gyáregységek létrehozása, a városba vonzása követett (*Szalag- és Zsinórgyár, Rico Kötszerművek, Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. alkatrészgyára, Lőrinci Vattagyár gyáregysége*). Az ipari övezetet ott alakították ki, ahol rendelkezésre állt nagyobb szabad terület, és a talajadottságok is megfelelőek voltak. A nagy helyigényű üzemek, gyáregységek, így az egykori szőlőskertek és a régi belsőségi perem közötti egykori belső legelő területén épültek fel. A *keleti ipari övezet a Vénkert és Középkert közötti szabad területen a Keleti köztemetőtől É-ra a Kinizsi P. utca, illetve K-re a Külső Hadházi út mentén* jött létre (4. ábra). A nyugati iparövezet (a Köztemetőtől D-re, DK-re - Kórház tér, Külső Újvárosi u.) kialakítása inkább csak papíron valósult meg, a valóságban itt csak néhány telephely (pl.: Mezőgép) alakult ki (4. ábra).

Az elmúlt évtizedek során tehát a földrajzi értelemben vett város *térbelileg* jelentősen *kitágult*. A belterület nagyarányú népességnövekedése magával hozta újabb területek beépítését és új házhelyek osztását, aminek következményeként a *belső lakóöv* jelentősen kiterjedt, és kialakult egy *külső lakóöv* is (Csapó 1990). Az Alföld iparosítási programjának keretében végrehajtott ipartelepítés pedig egy jelentékeny *iparövet* hozott létre Hajdúböszörmény keleti részén, amely szintén hozzájárult a város belterületének növekedéséhez.

Bár a településszerkezet az elmúlt évszázadok során jelentős mértékben átalakult, ma is őrzí a kétbeltelkűség emlékét, ugyanis a település övezetekre tagolódik.

Ezek az övezetek a következők:

1. Belső mag

Viszonylag sűrű beépítésű, és nagyjából elliptikus formájú (az elliptikus forma nagytengelye K-Ny-i, kistengelye É-D-i irányú). Utcái a belső mag kontúrját követik, vagyis közel körkörös alakúak. A gyűrűsen növekvő elliptikus alakzatok a város területi növekedését mutatják. Az É-D-i, illetve a K-Ny-i irányba kirajzolódó utcák megközelítőleg azonos területekre osztva metszik át, de még van egy É-i sugárirányú átvezetés is.

A későbbi telekmegosztások ellenére is mindmáig érzékelhető az eredetileg szabályosan kialakított telekrendszer, vagyis megközelítőleg szabályos alakúak az általában kisméretű telkek.

2. Árokajla

Az óriás telkek felparcellázása érdekes utcahálózatot, a nagyméretű tömbök felszámolására szolgáló zsákutcák, zugok rendszerét alakította ki. A nagy kertek feldarabolódása után a telkek általában szabálytalan alakúakká váltak. A telekméretek kisebbek, nagyfokú szóródást mutatnak.

3. Kertség

A régi külső árok helyén egy átlagosan 2 km átmérőjű körút keletkezett. Számos sugárút szeli át, de ezeknek nagyobb része nem kapcsolódik a belváros hasonló útjaihoz, az utak csak az egykori ólaskert öv belső peremén kezdődnek (pl.: Debreceni u., Batthyány L. u.). A szabálytalan alakú telkek mai állapotukban is szépen mutatják a rendezést sok helyen nélkülöző, zugokkal kuszált korábbi településképet. A telekméretek általában nagyobbak, és többé-kevésbé táblaszerűek.

4. Újosztás

Hasonlóan a belső mag területéhez, az egyes telkek itt is koncentrikusan elhelyezkedő utak között, szabályos elrendeződésben sorakoznak. A körútra történő kijárási lehetőség tette a szét darabolódó kertek szabályos felparcellázását (Novák 1975).

5. Egykori szőlőskertek (Vénkert, Középkert, Zaboskert), Kisböszörmény, Északi- és Déli Lucernás

Az utcavonalak rendezettek, jellemzőek az egyenes, derékszögben kereszteződő utcák. A telkek általában nagyobbak, bár a méretek szóródása itt is jellemző. Az elmúlt évtizedek beépülése ellenére még napjainkban is ezek a területek a legkevésbé beépítettek.

A tanulmány második részében *összehasonlító morfológiai vizsgálat* eredményeit dolgoztam fel. A korábbi morfológiai kép elemzését, az összehasonlítás lehetőségét *Mendöl Tibor* hatvan évvel ezelőtt készült településföldrajzi kutatásai tették lehetővé. Elsősorban a városmag alakjának, helyének, szerkezetének és nagyságának változását vizsgáltam a morfológiai formaelemek, beépítési módok feltárásával, azok térbeli elrendeződésének térképre vitelével.

Mendöl Tibor módszerét alkalmazva bizonyos körzeten belül minden utcát bejártam, s a térképen minden egyes lakóházat, intézmény épületét előre meghatározott kulcs szerint számmal, illetve betűvel jelöltem. Külön jelet alkalmaztam az üzletek jelölésére. Az összehasonlíthatóság érdekében az 1936-ban használt formaelemeket használtam a mai állapot leírásánál; kiegészítve a II. világháború után új típusként megjelenő családi házakkal, a '80-as évek modern, azonos terv alapján épített, földszintes, tetőtér-beépítéses,

vagy egyemeletes társasházaival és a '60-as évek elejétől Hajdúböszörményben új elemként megjelenő többszintes sorházakkal, lakótömbökkel.

Amíg a város alapvető szerkezeti rendjében az elmúlt két évszázad során lényeges változás nem történt, addig megjelenésében, arculatában kétszer, háromszor is átfurmálódott.

Hajdúböszörményben a XIX. sz. közepétől indult el a fejlődés a város térbeli megjelenésében. A belső részeken a falusias, fésűs beépítés helyett városias, helyenként teljesen zárt sorú építkezés kezdődött. A XIX. század második felétől tudatos városrendezés keretében alakítják ki a főter, a Bocskai tér képét. A régi, földszintes köz- és magánépületeket lebontották, városias jellegű, közcélú épületeket építettek a helyükre. A gimnázium, a városháza, az elemi iskola felépítésével, a régi református templom átalakításával, a kerületház kibővítésével az ország egyik legszebb tere alakult ki.

A XIX. sz. végére a legrégibb 4 utca zárt sorú beépítést kapott, a megemelt földszintes, eklektikus házak párkánymagassága elérte az átlagos, egyemeletes házakét. A vertikális tagoltság alacsony szintű volt. Az emeletes házak nem alkottak összefüggő sort, legfeljebb szétszórtan bár, de egymás közelében helyezkedtek el (1935-ben a belső mag épületeinek csak kb. 6%-a volt emeletes). A városmag igen élesen kirajzolódó, a településnek szinte a geometriai középpontjában alakult ki. Hatalmas, szépen parkozott a főter, melyet az igen nagy, egyemeletes középületek csaknem körülzártak. Az erősen hézagos üzletnegyed, mint egy ötágú csillag, az innen sugarasan szétágazó főutvonalak elejét foglalta el - nagyjából az ólaskertek övéig. A főutvonalak által határolt körökcikkek belsejében azonban nagy volt a morfológiai zűrzavar, a falusias formacsoport reliktumai a főter szomszédságában is felbukkantak (pl.: a mai Hajdúkerület u., Iskola u., Újvárosi u.) (Mendöl 1936). Hajdúböszörmény a magjában kisvárosias, óriásfaluszerű település volt - a kicsi városmagból például még a XIX. sz. végén is egészen falusias jellegű utcán lehetett csak kijutni a vasútállomáshoz. Az 1885-ben átadott vasút vonal (Debrecen-Hajdúnánás között) a későbbiekben természetesen pozitív változásokat eredményezett a morfológiai képen, hiszen a kedvező forgalmi fekvés a Rákóczi utca, Kálvin tér környékére vonzotta a lakosság módosabb kispolgári rétegét.

Hajdúböszörményben ekkor morfológiai szempontból 3 domináns övezetet lehetett elkülöníteni:

Városmag

Kisvárosi formacsoport, azaz a kisvárosi zárt lakónegyed és az erősen hézagos kisvárosi üzletnegyed jellemezték. A kisvárosi zárt lakónegyedben a házak hossz tengelye párhuzamos volt az utcával. Attól függően, hogy összeépültek, vagy elkülönülten álltak, különböztethetők meg a zárt sorú és a félig zárt kispolgári sorházak. Udvar, kert csak a telektömbök belsejében volt. A kisvárosi üzletnegyedre a szakboltok, az áruház és a piac jelenléte volt jellemző. A városmagban voltak megtalálhatók a legjelentősebb középületek is. Itt is kevés volt a többszintes épület (egyemeletesnél magasabb nem is volt). A négy domináns övezet közül ennek volt a legkisebb a területe.

Félagrár öv

Ahogy a neve is mutatja, kevert forma, azaz hézagos kispolgári sorházak, és - elsősorban - falusias típusú épületek jellemezték.

Falusias öv

Ez volt a legnagyobb területű, s területe egyre növekedett a népesség számának gyarapodásával. Falusias formájú, hézagos sorú, földszintes házak jellemezték. Az

épületek hossz tengelye az utcára merőleges volt. A teleklábas típusú telektömbökön belül nagy telkek, azokon pedig laza, fésűs falusias beépítés, és az agrártevékenységhez szükséges nagy udvarok voltak megtalálhatók. Gyakorlatilag ez a falusias öv az óriásfalú megmaradt övezete volt.

Negyedik övként lehet megemlíteni a *legkülső övet*, az *egykori szőlőskerteteket*, az ún. *"laza agglomerációt"*, amely többnyire nem érintkezett közvetlenül a régi zárt településsel, tőle vagy egy lakatlan öv, vagy pedig a kialakulóban lévő, nagy helyigényű gyárakat, raktárakat és a pályaudvart magába foglaló iparforgalmi öv választotta el. Legfontosabb morfológiai jellemzője, hogy nem alkotott egységes formacsoportot, rendkívüli sokszínűség jellemezte.

A XX. század második felében lényegesen megváltozott a morfológiai kép Hajdúböszörményben is. Az 1960-as évtizedben nagyszabású városépítési program indult el, s eredményeként egyre inkább kirajzolódott a település városias arculata. A cél a horizontális terjeszkedés meggátolása, a vertikális terjeszkedés támogatása volt. Ennek a célnak a több emeletes lakótömbök feleltek meg. Olyan helyeket kellett keresni a városban, ahol alacsony volt a beépítettség (a szanalási arány ne legyen nagyobb 15%-nál), de fejlett volt (vagy könnyen fejleszthető) a közműhálózat.

Az '50-es évek végén épült az első többszintes lakás a Baltházár D. u. - Szoboszlói u. sarkán. 1965-ig a Kossuth L. utcán, 1965 és 1980 között a Szoboszlói - József A., Mester és Munkácsy M. utcákon épültek bérházak, a '80-as évtizedben pedig a Győrössy-kert területén (4. ábra), az Attila és Désány I. utcákon. A belső mag és a kertség területén kispolgári, falusias, hóstáti városrészeket szanaláltak, és helyükre korszerű emeletes lakóházakat emeltek. A '90-es évek városképe így több lakóterületen alig emlékeztet a 20-30 évvel korábbira. Az új morfológiai elem, a többszintes tömbös beépítés jobban megváltoztatta néhány évtized alatt a város arculatát, mint az előző évszázadok együttvéve. A lakótelepek építésével megnőtt a település vertikális szintje. Míg az 1960-as évtized előtt még a városmagnak volt a legmagasabb vertikális szintje, addig ez napjainkban a belső lakóöv peremére került.

A többszintes lakótelepek építése - a települési környezet minőségére gyakorolt kedvezőtlen hatásai mellett - azonban több esetben helyrehozhatatlan károkat okozott a település szerkezetében és a városképben is. Az ilyen típusú építkezés megjelent a város belső magjában is (Kossuth L. u., Wessprémi G. u., Petőfi S. u.), és a vertikális problémák mellett az üzletbérházak hiánya is sok, elsősorban funkcionális gondot okoz az adott területeken. (Financiális problémák miatt még a '80-as évtized végén épült Petőfi - Wessprémi utcai többemeletes lakóházak földszintjén sem jöhetett létre üzletsor).

Ma - a nehéz gazdasági viszonyok közepette - a tömbházak építés szünetel, csak magánérős építkezések folynak a településen.

A lakótelepek építése idején kevesebb figyelem és pénz jutott a város egyéb belterületeire, többek között a belváros eredeti állapotban megmaradt részeire is, ahol az épültek nagy része ma rekonstrukcióra szorultna. Több településrészen a falusias viszonyok konzerválódtak (pl.: a Vénkert területén még 1959-ben sem volt emeletes ház). *Kedvező változást jelentett a családi társasházak építkezése megerősödése az egykori szőlőskertek területén.* Jobb telek-kihasználással, telkek megosztásával, több utca zezugos futásának megszüntetésével, zsákutcák egy részének kinyitásával, új utcák nyitásával segítette a város vezetése a magánérős építkezést. A Középkert és a Vénkert területén is nyitottak új utcákat (pl.: Nefejejs u., Elek J. u., Kovács A. u., Kövi M. u.). Közművesítettek,

házhelyeket osztottak ki. Ennek eredményeként ma már a Vénkertben is találunk emeletes családi házakat, és a házaknak már többsége, 49%-a tartozik a családi házas, villás típusba, míg a korábban domináns falusias típusú házak aránya 47%-ra esett vissza.

Az egykori ölkert öv morfológiai sokszínűségével tűnik ki. Minden beépítési mód megtalálható területén, szórványként a társas- és ikerházas csoportos beépítés is (Gombos A. u.), amely a településrész modern városi arculatát erősíti.

Viszonylag új morfológiai elemet jelent az egykori szőlőskertek és a régi belsőégi perem közötti *belső legelőn kialakított* nagy helyigényű gyárak, üzemek, raktárak és a pályaudvar alkotta *iparforgalmi öv*, amely nemcsak a városi arculat kialakulását segítette, hanem a városi munkaerő foglalkoztatásában is óriási szerepet játszik, s így funkcionális értelemben második munkahelyövként értékelhető.

Külön kell szólnunk a *Bocskai tér* morfológiai átalakulásáról. Két, építészetileg semleges épülettel lezárták a tér D-i, D-Ny-i részét. A két épületet (Művelődési Központ, volt MSZMP-székház) a tér szerves egészébe akarták beilleszteni, ami - szubjektív véleményem szerint - elsősorban az egykori párháznál nem igazán volt sikeres. A település morfológiailag a múlt és a jelen keveréke, arculata igen változatos.

Legfontosabb övezetei:

Városközpont

A szanalások ellenére megtalálhatók az egykori kisvárosi formacsoport bizonyítékai: a zárt földszintes (kispolgári) és a félig zárt földszintes (hézagos kispolgári) sorházak, néhány helyen (pl.: Petőfi S. u.) a többszintes, zárt beépítés is. Sok helyen a zárt sorú egyemeletes házak földszintjének utcai részén üzleteket alakítottak ki. Ezek általában a nem mindennapi szükségleteket ellátó szaküzletek. A második világháború után a városközpontban is elterjedt a családi házas építkezés; szórványként társasházi, s még napjainkban is falusias beépítések is jellemzik. A '60-as évektől - új formai elemként - többszintes, tömbös beépítés is történt a belső lakóöv néhány nagyobb telektömbjének belsejében, ami a városközpont vertikális szintjét nagy mértékben megemelte. Sajnos ezeknek a lakótelepeknek a megépítése esztétikai értelemben sokat rontott a hangulatos, kisvárosias jellegű városképen. Természetesen továbbra is itt található meg a legjelentősebb közintézmények is. A városmag területe az elmúlt évtizedek morfológiai, funkcionális változásai eredményeképpen megnövekedett ÉK-i (Bethlen G. u. - üzletsor; Györössy-kerti lakótelep - amely új alközpontként funkcionál), K-i (Petőfi S. u. - piac; kisvárosi üzletnegyed kialakulása) és D-i (Szent I. tér - Kálvin tér) irányokban. A funkcionális értelemben vett városmag tehát itt már nem szabályos kör alakú, hanem csápszerű nyúlványokkal oválisan megnőtt.

Családi házas öv

Egykor az egységes falusias öv része volt - ma már morfológiailag nagyon vegyes összetételű. A falusias típusú épületek háttérbe szorultak, helyüket új típusú épületek vették át. A régebbi építésű családi házak sátozottosak; a legújabbak tetőtér-beépítésűek, sőt igen gyakran többszintes modern lakások. Az elmúlt három évtized során ezen az övön belül is épült néhány kisebb lakótelep (pl.: Attila u., Dészány I. u.). A családi házas övön belül elsősorban a kedvező forgalmi fekvés határozza meg a településrészek fejlődését. Üzletekkel viszonylag jól ellátott; a kisebb üzletek, vegyeskereskedések egy-egy kisebb körzet ellátását biztosítják.

Falusias öv

Egy része teljesen megszűnt, egyre kisebb részre szorul vissza, hiszen ebbe az övbe is fokozatosan behatolt az urbanizáció. Ahol még fellelhető, ott az utcavonalhoz

viszonyítva szabálytalan összevisszaságban találhatók meg az utcavonalát esetleg el sem érő, falusias jellegű lakóházak. A teleklábas típus dominál, azaz a falusias házak egy- vagy kétablakos keskeny vége néz az utcára, a házak egyik hosszanti oldala a telekhatárhoz simul, a másik pedig az udvar felé nyílik. A mindennapi szükségleteket kielégítő kisebb vegyeskereskedések, ABC üzletek még napjainkban is egészen szétszórtan találhatók a területén, ami a falusias öv viszonylagos ellátatlanságának bizonyítéka.

A szerkezeti és morfológiai képződményekre (alaprajz, beépítési mód) vonatkozó kutatásaimat a funkcionális övek lehatárolására szeretném kiterjeszteni. Az előzetes kutatásaim során hat ilyen övet tudtam elkülöníteni (Csapó 1990):

Városmag

<i>Belső lakóöv</i>	a./	<i>városias része</i>
	b./	<i>lakótelepek (belső lakóöv tömbös része)</i>
	c./	<i>falusias része</i>
<i>Külső lakóöv</i>	a./	<i>városias része</i>
	b./	<i>falusias része</i>

Ipari terület

Beépítetlen, egyéb terület

Külterületek - tanyák, amelyeknek már csak egy kis része lakott.

Ezek részletes feltárása folyamatban van, s reményeim szerint kutatásaim sikerrel hozzájárulhatnak Hajdúböszörmény tradicionális külső képének megővéséhez; új, jellemző jegyek bevonásával segíthetik a várostervezés, városfejlesztés munkáját.

Irodalom

- Becsei J. (1976) Békéscsaba térbeli alkata. - In: *Békéscsaba földrajza* (Szerk.: Tóth J.). Békéscsaba, 415-488. o.
- Bencsik J. (1975) A szőlőskertek építése Hajdúböszörményben. - In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény*, 219-232. o.
- Csapó T. (1990) Nagykánizsa funkcionális morfológiája. - *Földrajzi Értesítő*, XXXIV. 1-4. 151-173. o.
- Dám L. (1972) A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése. - *Közlemények a debreceni KLTE Néprajzi Intézetéből*, 25.
- Den Hollander, A. N. J. (1980) *Az Alföld települései és lakói*. - Mg.-i Kiadó, Budapest. 112. o.
- Györffy I. (1926) Hajdúböszörmény települése. *Föld és Ember*. Szeged, 36.14 o.
- Hajdúböszörmény Általános Szabályozási és Övezeti Terve 1983. - Kelet-Magyarországi Tervező Vállalat
- Hajdúböszörmény Egyszerűsített Általános Rendezési Terve 1959. - Városepítési Tervező Vállalat.
- Kathy I. (1979) Hajdúböszörmény építészete. - In: Kathy I.-Sz. Kürti K.: *Hajdúböszörmény Építészete-Képzőművészete*. Hajdúböszörmény, 11-58. o.
- Mendöl T. (1936) Alföldi városaink morfológiája. - *Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*, Debrecen. 78. o.
- Mendöl T. (1963) *Általános településföldrajz*. - Akadémiai Kiadó, Budapest. 567. o.
- Novák L. (1975) Hajdúböszörmény telek- és településrendszere. - In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény*, 179-218. o.
- Nyakas M. (1973) Városigazgatás a felszabadulás után. In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.). Hajdúböszörmény. 162-188. o.
- Rác I. (1973) A hajdúszabadság birtokában. - In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.). Hajdúböszörmény. 62-120. o.
- Szendrey I. (1973) A város népesedése. - In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.). Hajdúböszörmény. 256-283. o.
- Újlaky Z.-né (1973) Ipar és kereskedelem Hajdúböszörményben 1872-től napjainkig. - In: *Hajdúböszörmény története* (Szerk.: Szendrey I.) Hajdúböszörmény. 492-523. o.

Abstract

The present study examines those settlement morphological formations (base map, road network, arrangement of the sites, way of building up), in which the life of a town takes place. It attempts to fill a gap in the field, as the morphological aspects of urbanisation still have not been explored to the necessary depth. In my study I mainly analyse the development history of the base map and image of the settlement.

The choice of the settlement is explained by the settlement geographical features of Hajdúböszörmény. The town still bears its history in its appearance: Its most precious monument are the town itself and its morphology.

In the second half of the survey I processed the findings of a comparative morphological examination. The analysis of the former morphological picture and the comparisons are made possible by Tibor Mendöl's research in settlement geography, carried out 60 years ago. Primarily I examined the evolution of the shape, location, structure and size of the core of the town, by exploring morphological forms and ways of construction, putting their spatial arrangement onto a map.

A SZOLGÁLTATÁSOK OSZTÁLYOZÁSA ÉS SZEREPÜK A REGIONÁLIS FEJLŐDÉSBEN

(The classification of the service sector and it's role in the regional development)

RAFFAY ZOLTÁN

Igen sokáig egyes társadalomtudományok, de a közvélemény – ideszámítva a politikusokat és a médiát – is abban a hitben élt, hogy a termelés kizárólag mezőgazdasági és feldolgozóipari ártermelést jelent. A gazdaság rendszerének eme megközelítése helyett csak lassan nyer teret a nyugati társadalmakban a jelenkor gazdaságának valóságosabb szemlélete, amelyben a szolgáltatások (vagy másképpen a terciér szektor) a teljes termelésből és foglalkoztatásból mintegy kétharmados arányban részesednek – és ez az arány továbbra is egyre növekszik (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

A szolgáltató szektor részesedése az aktív népességen belül az OECD országokban, 1966–1989 (%)

(The share of the service sector inside the active people, in the OECD, 1966-1989)

	1966	1970	1975	1980	1985	1989
Kanada	57.5	61.4	64.6	66.0	69.5	70.1
USA	58.3	61.1	65.3	65.9	68.8	70.5
Észak-Amerika	58.2	61.1	65.2	65.9	68.9	70.4
Japán	45.1	46.9	51.5	54.2	56.4	58.2
Ausztrália	53.3	55.0	59.4	62.4	66.2	68.0
Új-Zéland	48.1	48.6	53.5	55.4	56.5	64.3
Ausztria	41.1	44.0	46.6	49.3	52.9	55.1
Belgium	49.2	52.5	56.5	62.1	66.7	68.7
Dánia	48.6	50.7	58.8	62.4	65.2	66.9
Finnország	38.3	42.8	49.0	51.8	56.5	60.2
Franciaország	43.9	47.2	51.1	55.4	60.4	63.5
NSZK	41.3	42.9	47.6	51.0	54.5	56.5
Görögország	30.4	34.2	36.8	39.5	43.7	47.1
Izland	45.5	46.9	49.5	51.4	55.8	59.2
Írország	40.7	43.1	45.8	49.2	55.2	56.5
Olaszország	37.8	40.3	44.1	47.8	55.2	58.2
Luxemburg	41.6	46.3	49.6	56.6	61.9	65.4
Hollandia	52.1	54.9	59.4	63.6	67.0	68.8
Norvégia	46.5	48.8	56.1	61.9	65.4	68.1
Portugália	30.9	37.1	32.3	36.1	42.2	45.7
Spanyolország	35.7	37.4	39.6	44.6	49.9	54.0
Svédország	48.3	53.5	57.1	62.2	65.3	67.0
Svájc	42.1	45.4	50.2	55.0	48.3	59.3
Törökország	17.5	17.9	21.3	26.2	27.7	29.5
Egyesült Királyság	50.0	52.0	56.8	59.7	65.8	68.4
OECD-Európa	40.5	42.9	46.6	50.6	55.0	57.6
EGK	42.6	45.0	48.9	52.7	57.8	60.7
OECD összesen	46.6	49.3	53.5	56.6	60.3	62.5

Forrás: Soy, 1994. 274. o.

A klasszikus nézet szerint a szolgáltatások nem játszanak jelentős szerepet a gazdaságban, nem hoznak létre új értéket, hanem parazitaként felélik a más szektorokban megtermelt értékeket. Századunk harmincas éveitől azonban kezdtek felfigyelni arra, hogy amint egy társadalom gazdagodik, egyre többet költ szolgáltatásokra és az új munkahelyek egyre nagyobb részben a terciér szektorban jönnek létre, nem pedig a hagyományos feldolgozóipari szektorban. Az 1970-es évek elején, a jóléti társadalmak megjelenésével Bell (1973) már a „posztindusztriális társadalom” eljöveteléről beszél, ahol a legnagyobb gazdasági szektor az egészségügyi, rekreációs, oktatási és kulturális szolgáltatások¹.

Bell nézetei nem találtak széles körben elfogadásra. Ellenzői (Baumol, Skolka és Gershuny) azzal érveltek, hogy a szolgáltató szektorban a munkaerő termelékenységének növekedése semmiképpen sem érheti el a többi szektorban tapasztalható szintet (ennek legfontosabb okát abban látták, hogy a szolgáltatások előállítóiinak és fogyasztóiinak térben egymás közelében kell lenniük). Baumol és Kaldor egyenesen káros jelenségnek tartotta a nyugati társadalmakban erősödő dezindusztrializációs folyamatot: véleményük szerint az alacsony termelékenységű szolgáltató tevékenységek terjedése lelassítja, sőt megállítja a gazdaság növekedését. Mivel az alacsony termelékenység miatt a szolgáltatásokat igen magas áron tudják csak előállítani a formális gazdaságban, az emberek inkább a háztartásokon belül, saját maguk állítják elő őket (Skolka és Gershuny véleménye szerint), így a szolgáltató társadalom helyett helyesebb „önkiszolgáló társadalomról” beszélni (Illeris 1989).

A szolgáltatások kutatása az 1980-as évekig szinte kizárólag a végső fogyasztók, a háztartások számára kínált szolgáltatások vizsgálatára szorítkozott (amelyek az összes megtermelt szolgáltatás legnagyobb részét teszik ki), az évtized második felében azonban a figyelem egyre inkább a termelő szolgáltatások felé fordult: azon „köztes” szolgáltatások felé, amelyeket mind az ártermelésben, mind a fogyasztói szolgáltatások előállításában felhasználnak. A nyugati társadalmakban jelenleg a termelő szolgáltatások az a szektor, amely növekedése meghaladja az összes többi ágazatét. Amint a termelő vállalatok áttérnek a fordista típusú tömegtermelésről, a szabványosított javak előállításáról a különböző piaci szegmensek gyorsan változó keresletét kielégíteni képes, testreszabott, rugalmasabb termelésre, szükségszerűen és rendkívüli mértékben megnőtt a K+F, a képzés, oktatás, vállalatirányítás, tervezés és marketing-tevékenységek jelentősége a termelési folyamatban. A posztfordista társadalmakban a termelő szolgáltatások kulcsfontosságú szektorrá váltak.

A szolgáltatások meghatározása

A Magyar Értelmező Kéziszótárban a következő definíciót olvashatunk a „szolgáltatás” címszó alatt:

„**Szolgáltatás:** ... 2. A lakosság szükségleteit kielégítő, de új terméket létre nem hozó gazdasági tevékenység” (Magyar Értelmező Kéziszótár 1982).

Számos magyar közgazdasági és egyéb szakszótár (Gazdaságpolitikai Kézikönyv 1966, 1976, 1983, Közgazdasági ABC 1973, Közgazdasági ABC mezőgazdákknak 1967, Közgazdasági Kislexikon 1987, Világgazdasági Kézikönyv 1994) a szolgáltatások azon tulajdonságát emeli ki, miszerint olyan társadalmilag rendszeresen kifejtett tevékenységek, amelyek új anyagi termékeket nem hoznak létre, de azok használati értékét helyreállítják vagy növelik, előállításukat, felhasználásukat, fogyasztásukat közvetlenül vagy közvetve

megkönnyítik. Kiemelik továbbá, hogy a tevékenység folyamata és felhasználása időben és térben egybeesik. (A szolgáltatások ágazati bontásánál azonban már nem minden esetben azonos a véleményük.)

A „szolgáltatás” szó angol és francia megfelelője, a „service” a latin „servus = szolga” szóból ered. Illeris (1989) négy jelentését sorolja fel:

1. segítség, haszon, előny, használat,
2. nem anyagi természetű termék,
3. olyan eszköz, amelyet egy szolgáltatás előállításakor felhasználnak,
4. maga a szolgáltatás tevékenysége: olyan munka, amely során szolgáltatás jön létre.

A *Longman Dictionary of Business English* a „szolgáltatás” szó második jelentéseként a következőt írja: „rendszeres ellátás valamivel, ami segíti a közösséget, és közigényt elégít ki”.

A *Macmillan Dictionary of Modern Economics* (Modern Közgazdaságtan Ismerettára) című kötetben a szolgáltatások közgazdasági megközelítésével találkozunk. Eszerint „közgazdasági értelemben szolgáltatás minden olyan funkció vagy feladat, amelyet végrehajtanak és amelyre létezik kereslet és így van ára. Időnként úgy hivatkoznak rájuk, mint a nem fizikai javakra; egyik jellegzetességük, hogy a termelés helyén fogyasztják el. Általában nem szállíthatók, így ellenállnak az arbitrázsoknak abban az értelemben, hogy nem lehet a szolgáltatást valahol megvenni, majd egy másik áron máshol továbbadni.”

A hétköznapi életben a „szolgáltatás” fogalmán szinte kizárólag olyan tevékenységeket értünk, amelyek életünket könnyebbé, kellemesebbé teszik: a javító- és tisztító tevékenységet, a fodrászt stb., azaz a szolgáltatások „klasszikus” formáit, a személyes és háztartási szolgáltatásokat.

A szolgáltatások jellemzői

A hagyományos termékekkel összehasonlítva, a szolgáltatásoknak számos olyan jellemző tulajdonságuk van, amelyek alapján különböznek a mezőgazdaság vagy ipar által előállított cikkektől. Ezek a következők:

- Egy szolgáltatás előállítása és elfogyasztása általában egy időben történik, nem lehetséges a szolgáltatásokat tárolni vagy birtokolni;
- A mezőgazdasággal és az iparral összehasonlítva *nem termelékeny* (Adam Smith és Karl Marx nézete szerint): csak használati értéke lehet, de hozzáadott értéke nem, így nem járulhat hozzá a tőkefelhalmozáshoz²;
- A fogyasztó aktívan részt vesz a termék előállításának folyamatában (kivéve a tisztán közösségi szolgáltatásokat és egyes információs szolgáltatásokat);
- *Munkaerő-intenzív* (mára azonban a szolgáltatások jelentős része *tőkeintenzívvé vált*);
- Általában korlátozott mértékben érvényesülnek csak a méretgazdaságossággal járó előnyök;
- Fontos és szükséges a fogyasztóval való személyes kapcsolattartás (amely a közlekedési és távközlési infrastruktúra alacsonyabb fejlettségi szintjein egyben a fogyasztóhoz való térbeli közelség szükségességét is jelentette);
- A szolgáltató tevékenységek előnyben részesítik a „központi helyeket”;
- Magas a jövedelemrugalmasságuk;
- Általában „fehérgalléros”, képzett munkaerőt igénylő, viszonylag stabil feltételeket biztosító munkahelyek.

Vannak bizonyos termékek vagy tevékenységek, amelyek határeseteket jelentenek a szekunder és terciér tevékenységek között. Ilyenek például:

- a közművek, amelyek Európában a szekunder, míg Észak-Amerikában a terciér szektorba tartoznak,
- olyan tevékenységek, amelyek alapvetően a szekunder szektor részei, de javító, karbantartó munkákat is végeznek (pl. építőipar),
- a különböző hordozókon (pl. CD-n, mágneslemezen, kazettán, papíron stb.) tárolt információs szolgáltatások: ezek nem tipikus szolgáltatások abból a szempontból, hogy a fogyasztó nem vesz részt előállításukban, hanem a kész terméket fogyasztja el, továbbá az információhordozók tárolhatók és birtokolhatók is; szolgáltatásnak amiatt tekinthetők, hogy információtartalmuk sokkal fontosabb és értékesebb, mint tárgyi megjelenésük,
- a lízing- és bérbeadási tevékenységek,
- kreatív jellegű, kézzelfogható terméket előállító tevékenységek (pl. szobrászat, festészet stb.).

Számos esetben egyre inkább elmosódik a termékek és szolgáltatások közötti különbség. Elég, ha a tömegkommunikációra vagy például az éttermekre gondolunk: mindkét esetben egy bizonyos terméket vásárolunk, amelynek létrehozásában azonban a befektetett tudás, információ sokkal fontosabb, mint maga a termék fizikai mivoltában. Az értékesebb fogyasztási cikkeket egyre inkább bizonyos szolgáltatásokkal együtt, csomagként értékesítik: pl. a számítástechnikában a hardvereket általában szoftverekkel együtt, csomagként kaphatjuk meg; az autószalokban kiválasztott gépkocsi karbantartásában, javításában, szervizelésében (már maga a szó is szolgáltatást jelent!) a kereskedő az értékesítés után is segítségünkre lesz.

A szolgáltató tevékenységek osztályozása

Alapvetően kétféle osztályozást különböztethetünk meg, a szolgáltatások ágazati és foglalkozás szerinti besorolását. Mindkettőn belül számos felosztás lehetséges, az alapul szolgáló kritériumoknak megfelelően. Végül egy új szempont szerint történő osztályozást mutatok be, (Illeris 1989) alapján.

A szolgáltatások ágazatok szerinti osztályozása

Alapul általában a NACE (Nomenclature des Activités dans le Communautés Européennes) vagy az ISIC (International Standard Industrial Classification) szolgál. Az osztályozás, amely jelen esetben a tevékenység fő outputja, vagy eredménye szerint történik, a következő:

- nagy- és kiskereskedelem, szállodák és éttermek, javítási tevékenységek;
- közlekedés és hírközlés;
- pénzügyi, biztosítási, üzleti szolgáltatások, bérbeadás;
- egyéb szolgáltatások: közigazgatás és védelem, higiéniai szolgáltatások és takarítás, oktatás és kutatás, egészségügyi és szociális szolgáltatások, szervezetek, szórakoztató és kulturális szolgáltatások, valamint személyes és háztartási szolgáltatások.

Szintén az outputot veszi figyelembe az az osztályozás, amely a *termelékenységet* méri és *Gadrey* nevéhez fűződik.

Katouzian a gazdasági fejlettség alapján osztályozott: eszerint léteznek *kiegészítő szolgáltatások* (pénzügy, közlekedés és szállítás, nagy- és kiskereskedelem stb.), *„új szolgáltatások”* (oktatás, egészségügy, szórakoztató és kulturális szolgáltatások, szállodák és éttermek stb.) és *„régí szolgáltatások”* (háztartási és személyes szolgáltatások).

Ennek az osztályozásnak a továbbfejlesztett változata *Browning és Singelmann* besorolása, amelynek alapja a *gazdaságban betöltött funkció* és a *felhasználó szektor*. Különbséget tesznek így *elosztási szolgáltatások, termelő szolgáltatások, szociális szolgáltatások és személyes szolgáltatások* között. Hasonló megközelítésre épül *Noyelle és Stanback* rendszere is.

A felhasználó szektor szerint a következőképpen osztályozhatók: *termelő szolgáltatások és háztartási szolgáltatások*, illetve van egy harmadik kategória, amelybe a „szükséges rossznak” tekintett közlekedés és kereskedelem, illetve a „tisztán közösségi szolgáltatások”³: az igazságügy, a rendőrség és a védelem kerülnek.

Boulianne és Thévoz osztályozása a gazdaság egészében vagy a *termelési rendszerben betöltött szerepre* alapul. Ennek megfelelően *forgalmazási, elosztási és szabályozási* szolgáltatásokat különböztettek meg.

Széles körben elterjedt osztályozási formák továbbá azok, amelyek a *tulajdonforma* (állami vagy privát) vagy a *piaci viszonyok* (piacon értékesített vagy sem) szerint különböztetik meg a szolgáltatásokat.

Érdemes megemlíteni a *telephelyelmélet* és a „*gazdasági alap modell*” megközelítését. A telephelyelmélet és a „*gazdasági alap modell*” alapvető és nem alapvető tevékenységeket különböztetett meg egymástól. Az alapvető tevékenységek körébe azok tartoznak, amelyek az adott régióból termékeket exportáltak, míg a nem alapvető tevékenységek ezeket szolgálják ki. Mivel a gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán a szolgáltatások sokáig nem nélkülözheték a személyes kapcsolattartást a termelő és a fogyasztó között, a szállítási költségek pedig viszonylag magasak voltak, a szolgáltatásokat csak az adott régióon belül tudták értékesíteni, így azok nem voltak alapvető tevékenységnek tekinthetők. Mára ez a nézet az eredeti formájában nem állja meg a helyét: a technika (elsősorban számítástechnika) fejlődésével egyre könnyebb szolgáltatásokat exportálni, különösen az egyszerűbb, szabványosítható szolgáltató tevékenységek termékeit. A szolgáltatások közül így egyre több bekerül az „alapvető tevékenységek” kategóriába (*Illeris* 1996).

A szolgáltatások foglalkozás szerinti osztályozása

A szolgáltatások e szempont szerint történő osztályozására ez idáig kevesebb figyelmet fordítottak, mint az ágazati osztályozásra. Alapul szolgálhat erre az *ISCO (International Standard Classification of Occupations)*.

Számos kutató (például *Johnstad*) a termelési rendszerben betöltött szerepből kiindulva a következőképpen osztja fel a szolgáltató tevékenységeket:

- *elosztási szolgáltatások*: szállítás, távközlés és kereskedelem;
- *információs munkák*: közigazgatás, kutatás és művészetek, irodai munka stb.;
- *újratermelés*: egészségügy és szociális szolgáltatások.

Boulianne és Thévoz a termelő vállalatok funkcionális vizsgálatából indult ki, így különbséget tesznek *K+F, beszállítás és tárolás, szervezés, irányítás, karbantartás és értékesítés* között.

Gottmann nevéhez fűződik a kvaterner szektor fogalmának bevezetése. Célja az volt, hogy elkülönítse a gyors létszámnövekedést mutató nagyvárosi tevékenységeket. Abler és Adams ennek továbbfejlesztése során a gazdasági tevékenységeket öt szektorra osztotta fel, amelyek közül három szolgáltató ágazat: a terciér szektor, amely kézzelfogható termékekkel kapcsolatos szolgáltatásokat állít elő (szállítás és közlekedés, javítás), a kvaterner szektor, amely a rutinszerűen előállítható információk nagy tömegű termelését végzi: pénzügy, biztosítás stb., és végül a kviner szektor, amely feladata a nem rutinszerű, hanem testreszabott információ előállítása és a döntéshozatal: ilyen a kormányok tevékenysége.

Az osztályozás alapja a tevékenység tárgya is lehet. E szerint *áruról, információról vagy személyekről* beszélhetünk. Hill erre építi fel osztályozási rendszerét és

- termékekkel foglalkozó szolgáltatásokat (amelyek a termékek állapotát változtatják meg);
- személyekkel foglalkozó és végül
- tisztán közösségi szolgáltatásokat különböztet meg.

Hasonló megközelítéssel alapszik a szolgáltatásoknak az a felosztása is, amely Illeris (1996) nevéhez fűződik. Ez az osztályozás nemcsak újszerűsége és szintetizáló jellege miatt érdemel különös figyelmet, hanem azért is, mert gyakorlati tapasztalatokra épülve, a leginkább alkalmazkodik a modern társadalmak gazdaságához.

Illeris osztályozása a következőképpen néz ki:

A) *Termékekkel kapcsolatos szolgáltatások* (ember–termék kapcsolat)

1. egyedi termelés (tisztítás, karbantartás, javítás, szállodák és éttermek, kölcsönzés)
2. szabványtermelés (elosztási szolgáltatások: áruszállítás, raktározás, kis- és nagykereskedelem)

B) *Információs szolgáltatások* (ember–jelkép kapcsolat)

1. egyedi termelés (kvaterner szolgáltatások: vállalatvezetés, felsőszintű irányítás, kutatás, tanácsadás, művészetek, szórakoztatás, tömegkommunikáció és szoftverek előállítása, stratégiai jelentőségű banki és biztosítási tevékenység, közigazgatás, ágazati szervezetek)
2. szabványtermelés: rutinszerű adminisztráció és alsó szintű irányítás, távközlés, rutinszerűen végzett számítástechnikai szolgáltatások, pénzügyi és biztosítási szolgáltatások

C) *Személyekhez kötődő szolgáltatások* (ember–ember kapcsolat)

1. egyedi termelés: oktatás, egészségügy, testápolás, sport, gyermekek, sérültek és idősek gondozása
2. szabványtermelés: tömegközlekedés

D) *Társadalmi biztonsági szolgáltatások*: rendőrség, védelem

Az A1, B1 és C1, azaz az egyedi, testreszabott termelés esetében a termelékenység csak korlátozott mértékben növekedhet. Ennek hatásai különbözőek lehetnek: vagy egyre inkább háztartásokon, illetve vállalatokon belül állítják elő azokat, vagy növekszik a karbantartást nem igénylő, egyszer használatos termékek felhasználása, ha pedig ezen megoldások egyike sem alkalmazható, növekszik a foglalkoztatottak létszáma e szektorokban.

Az A2, B2, C2, azaz a szabványosított, tömegszerűen végezhető tevékenységek területén nagyobb lehetőségek mutatkoznak a termelékenység növelésére, ennek következtében az itt alkalmazottak száma stagnál vagy csökken.

Gyakorlati tapasztalatok (pl. az Egyesült Királyságban) is alátámasztják mindezt: az üzleti szolgáltatások, vállalatirányítási tanácsadás, reklámtevékenység stb. a szolgáltatásokon belül a legdinamikusabban növekvő szektor az alkalmazottak számát tekintve, tehát azok a tevékenységek, amelyek nem végezhetőek rutinszerűen, hanem testreszabott, egyedi megoldásokat kínálnak (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

Az egyéb üzleti szolgáltatások* munkahelyeinek regionális megoszlása az Egyesült Királyságban, 1981–1989

(The regional disparities of the working places in "other business services" sector in the U.K., 1981–1989)

Régió	1981		1989		Változás 1981–1989 között	
	fő	%	fő	%	fő	%
Nagy London	54477	40,9	133940	37,0	79463	146
Délkelet többi része	23832	17,9	78634	21,8	54802	230
Kelet-Anglia	2156	1,6	7557	2,1	5401	251
Délnyugat	5621	4,2	20132	5,6	14511	258
Kelet-Midlands	4151	3,1	13639	3,8	9488	229
Nyugat-Midlands	11299	8,5	23630	6,5	12331	109
Északnyugat	10619	8,0	29479	8,2	18860	178
Yorks és Humberside	5514	4,1	17852	4,9	12338	224
Észak	3181	2,4	7251	2,0	4070	128
Wales	2473	1,9	6323	1,7	3850	156
Skócia	8269	6,2	20289	5,6	12020	145
Észak-Írország	1630	1,2	2924	0,8	1294	79
Egyesült Királyság	133222	100	361650	100	228428	171

Megjegyzés: A munkahelyek száma főállásokban értendő, a részmunkaidős állásokat a főállások 0,5 szeresének tekintve

* - Az „egyéb üzleti szolgáltatások” kategóriába a reklámtevékenység és az üzleti szolgáltatások tartoznak a brit Department of Employment negyedévenként közzétett munkaügyi statisztikáiban.

Forrás: Bryson – Keeble – Wood 1993. 120. o.

A szolgáltatások szerepe a regionális fejlődésben

A szolgáltatások növekedésének legjelentősebb okai az egy főre eső jövedelem növekedése következtében a szolgáltatások iránti kereslet élénkülése és ennek a keresletnek a fogyasztási javakhoz viszonyított nagyobb relatív rugalmassága, valamint az állami és non-profit szektor növekvő jelentősége. Emellett a nyugati társadalmakban tanúi lehetünk a termelési tevékenységek strukturális átalakulásának is: az ipari termelés és a szolgáltatások egyre erősödő integrációjának.

Jelentős változás viszont, hogy míg a gazdasági fejlődés korábbi szakaszaiban a hagyományos szektorok generálták a szolgáltatásokat, mára a tudásigényes szolgáltatások indukálnak sikeres vállalkozásokat a primer, illetve szekunder szektorban. Ez a súlyponteltolódás azonban korántsem szerepcserének értelmezhető, hiszen bár a szolgáltatások az a szektor, amely a gazdaságilag fejlett országokban a munkaerő legnagyobb részét foglalkoztatja és a legdinamikusabb növekedést mutatja, még mindig az ipari termékek előállítása jelenti a gazdasági növekedés motorját. Inkább arról van szó,

hogy a szolgáltatások, - elsősorban az üzleti szolgáltatások - a termelő tevékenységek, vállalkozások számára létfontosságúvá, a versenyképességet alapvetően meghatározó tényezővé váltak. Az erősödő munkamegosztás következtében a termelési ciklus egyre inkább elkülönülő fázisokra bomlik: a termékfejlesztés, szervezés, irányítás, ellenőrzés, maga a termelés és végül az értékesítés fázisaira (Soy 1994). Az öt funkcióból négy tisztán szolgáltató jellegű.

A szolgáltatások iránti fokozódó igényt a vállalatok vagy saját szervezetükön belülről, vagy önálló, specializált szolgáltató szervezetek igénybevitelével elégítik ki. Mindkét megoldás sajátos előnyökkel jár: a belső üzleti szolgáltatások vagy „*implicit tercier szektor*” segítségével elkerülhetők a tranzakciós költségek, a döntéshez szükséges információk rendelkezésre állnak, erősödhet a vállalatban belüli szinergia; külső szolgáltatások igénybevétele mellett a méretgazdaságosság szól olyan esetekben, amikor egy bizonyos szolgáltatást, speciális jellegéből adódóan, a termelő vállalat saját keretein belül nem képes gazdaságosan előállítani.

A termelő szolgáltatások „internalizációját” (azaz saját szervezeten belüli, belső előállítását) vagy „externalizációját” (azaz piacon történő külső beszerzését) számos tényező befolyásolja. A legfontosabbak ezek közül:

- A szolgáltatások specializálódása általában az externalizációt, míg szabványosításuk az internalizációt erősíti;
- Egyes szolgáltatások alkalmazásának gyakorisága nagyban befolyásolja, hogy a vállalat azt belülről vagy kívülről szerzi-e be;
- Bizonyos stratégiai jellegű funkciókat és információkat a vállalatok nem szívesen engednek ki ellenőrzésük alól, ez a tényező, valamint a kockázat csökkentésének igénye a szolgáltatások saját szervezeten belül történő előállítása mellett szól;
- Igen fontos kérdés, hogy bizonyos szolgáltatások beszerezhetőek-e a helyi piacon;
- Az internalizációs folyamatot erősíti, hogy a vállalat rendelkezésére álló munkaerő rugalmasabban és hatékonyabban hasznosítható, ezáltal csökkennek a termelés költségei, a kibocsátás pedig növekszik.

Általában elmondható, hogy a vállalatok a szolgáltatások saját szervezeten belüli előállítását akkor preferálják, ha a koordináció költségei alacsonyabbak a tranzakciós költségeknél, azok kívülről történő beszerzését pedig akkor, ha a speciális szolgáltatásokat nyújtó önálló cégek szaktudása, rugalmassága, hatékonysága meghaladja a vállalatban belül előállított szolgáltatásokat.

Lényeges emellett a szolgáltatásokat igénybe vevő vállalatok mérete is: egy nagyvállalat lényegesen többféle szolgáltatást tud gazdaságosan maga előállítani, mint a kis- és középvállalatok, amelyek függése a külső szolgáltató cégektől sokkal erősebb.

Az egyes régiók gazdasági aktorai közötti kohéziót természetesen elsősorban a szolgáltatások külső beszerzése, a termelő és szolgáltató cégek fokozott együttműködése erősíti. Befektetőket, üzleti szereplőket leginkább olyan térség képes vonzani, amely hozzá tud járulni a hatékony üzleti működéshez. A termelő vállalatok és szolgáltató cégek erősödő és célirányos integrációja egyrészt az egymással szoros kapcsolatban lévő vállalkozások gazdasági szereplésének javulásához vezethet a régióon belül, másrészt a régió egészének interregionális vagy akár nemzetközi versenyképességét kedvezően befolyásolhatja (Cappellin 1995).

Természetesen nem csak a termelő vagy üzleti szolgáltatások gyakorolnak hatást a régiók gazdasági szereplésére. A modern termelési rendszerekben egyre fontosabb

termelési tényezővé váló emberi erőforrások számára a vonzó lakókörnyezet mind nagyobb jelentőségre tesz szert a letelepedési döntések során. A vonzó környezet nemcsak tájképi szépséget, tiszta és viszonylag érintetlen természeti környezetet jelent, hanem kulturális és kényelmi szempontból is attraktív miliőt. A fejlett infrastruktúra mellett az oktatási, kulturális, egészségügyi, szabadidős stb. szolgáltatások is fontos vonzó tényezőket jelentenek, szerepük rendkívül fontos a munkaerő, a szellemi erőforrások újratermelésében is.

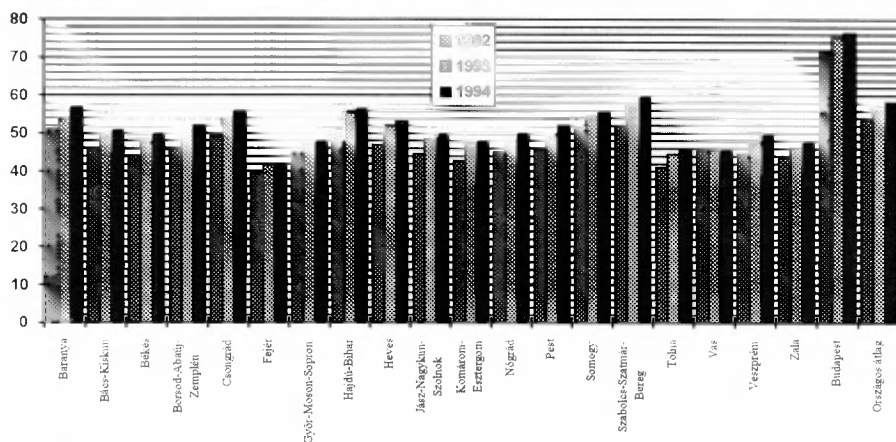
A szolgáltatások más módon is befolyásolják a regionális fejlődés alakulását, melynek alapja a szolgáltatásoknak az a tulajdonsága, hogy előnyben részesítik (különösen a legfejlettebb üzleti szolgáltatások) az urbánus, nagyvárosi környezetet, ahol az agglomerációs előnyöket ki tudják használni (Illeris 1994; Senn 1994). Ezáltal egyrészt könnyen konzerválhatják a meglévő regionális különbségeket: multiplikátor hatásuknál fogva nagyban elősegítik telephelyük régiójának gazdasági fejlődését, és így még vonzóbb gazdasági-társadalmi környezetet teremtenek. A hátrányosabb helyzetű régiók viszont, amelyek nem képesek fejlett tercier tevékenységeket vonzani, még jobban leszakadhatnak a fejlettebb területektől. Erősödik a régiók közötti polarizáció, másfelől viszont a felzárkózás lehetséges útját mutatják a kevésbé kedvező helyzetben lévő régiók számára. Ehhez a fejlett közlekedési és telekommunikációs infrastruktúra kiépülése kedvező hátteret teremthet.

Általában a településhierarchia alsó fokain álló településeken kevésbé jellemző a fejlett termelő, üzleti szolgáltatások jelenléte, a tercier szektor itt többnyire a háztartási és személyes szolgáltatásokra szorítkozik. Nagyobb és funkcionális tekintetben jelentősebb településeken már megjelennek az alapvető üzleti szolgáltatások is, mint könyvelés, adótanácsadás stb., de általában csak a helyi piac kiszolgálására. A specializáltabb, nagyobb szaktudást és piacot igénylő szolgáltatások általában a városi, jellemzően a nagyvárosi környezetet keresik, és ügyfeleik közül számosan gyakran a régió kívüli területekről kerülnek ki. Ezzel egyre nagyobb mértékben járulnak hozzá a régió exportjához.

A regionális gazdaságra gyakorolt kedvező hatásai mellett e folyamatnak is megvannak a maga veszélyei. A nagyobb, magukat a településhierarchia több szintjén is képviseltető szolgáltató cégek általában stratégiai jelentőségű döntéseiket a központban hozzák és legjövödelmezőbb profilú vállalkozásaikat is ott tartják, a kisebb településeknek és a perifériáknak a kevésbé jövödelmező tevékenységeket hagyva csak. Ez a szűrő-modell működik ma Magyarországon is: a központi régió „megszűri” a legértékesebb szolgáltató (de nemcsak a szolgáltató) tevékenységeket, a perifériákra irányítva a hagyományos és kevésbé jövödelmező ágakat. Ez a periférikus helyzetű régiókban átmeneti eredményeket ugyan hozhat, de hosszú távon az elmaradott gazdaságszerkezet konzerválásával a perifériák felzárkózási esélyeit nagyban gyengíti (Horváth 1994) (1., 2. ábra).

1. ÁBRA

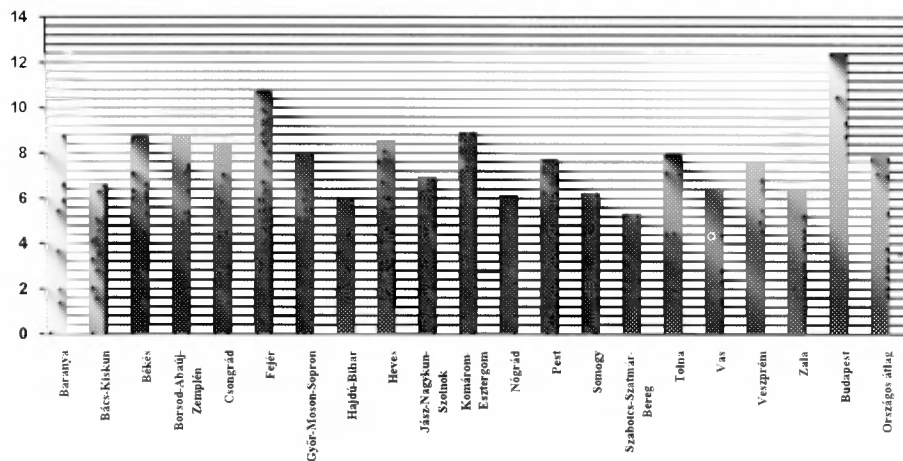
A szolgáltatások aránya a foglalkoztatottak összlétszámán belül Magyarország megyéiben (%)
(The share of service sector from the active workers by counties, %)



Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek, KSH, 1994

2. ÁBRA

A fejlett üzleti szolgáltatások aránya az összes szolgáltatáson belül Magyarország megyéiben
(The share of qualified business services inside the service sector by counties, %)



Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek, KSH, 1994.

Megjegyzés: a statisztikai évkönyvek ágazati felosztásában a G és O ágazati kódszámok közé eső tevékenységek tartoznak a szolgáltatások körébe. Közülük mindössze kettő (a K, pénzügyi tevékenység és kiegészítő szolgáltatásai, illetve a J, ingatlanügylek, bérbeadás és gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatás) tekinthető fejlett üzleti szolgáltatásnak. A fejlett nyugati államokban az adatgyűjtés ennél részletesebb bontással történik (például az Egyesült Királyságban a piackutatásra, a vállalatvezetési tanácsadásra stb. külön adatok állnak rendelkezésre).

Összefoglalás

A modern társadalmakban mind fontosabbá váló szolgáltatások vagy tercier szektor nemcsak a foglalkoztatásban és a hazai össztermék előállításában való magas részesedése miatt érdemel megkülönböztetett figyelmet, hanem azért is, mert a fejlett szolgáltatások egyre inkább a regionális fejlődés, az egyes régiók gazdasági versenyképességének alapvető feltételét jelentik. A fejlett gazdaságszerkezettel rendelkező országok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a kiemelkedő fejlődési ütemet mutató régiókban a gazdasági növekedés hagyományos motorja, a feldolgozóipar mellett, azzal összefonódva az üzleti szolgáltatások egyre jelentősebb szerepet játszanak. A személyes vagy háztartási, illetve a tisztán közösségi szolgáltatások a legfontosabb termelési tényező, az emberi erőforrások vonzásának vagy megtartásának fontos eszközei.

A szolgáltatások nemcsak elősegítik egy adott terület gazdasági fejlődését, hanem szívesen telepednek is le a vonzó gazdasági környezettel rendelkező területeken, ami azok további erősödéséhez és a gyengébb gazdaságszerkezettel bíró régiók leszakadásához vezethet. Ennek megakadályozása egy tervszerű, átfogó regionális politika feladata, csakúgy, mint a belső fejlesztési erőforrások mobilizálása, illetve a külső forrásbevonás.

A gyengébb gazdaságszerkezettel rendelkező régiók belső tartalékai nem mindig elégségesek a gazdasági struktúra modernizálására, a technológiai innovációk átvételére. Külső erőforrások bevonása viszont aligha képzelhető el hatékony segítség, érdekképviselet és befolyás nélkül. A mai magyar gyakorlatban ezt a funkciót az önkormányzatok látják el, de általában nem a lehetséges és szükséges hatékonysággal. Gond emellett az is, hogy sok régióban nincs olyan szervezet, amely a modern gazdaság legfontosabb „árucikkét”, az információt összegyűjtené, feldolgozná és a régió gazdasági szereplőinek rendelkezésére bocsátaná. Ezek a hiányosságok egyrészt a fejlődés gátját jelentik, ugyanakkor jelzik a lehetséges megoldás, a felzárkózás irányait is.

Jegyzetek

¹ További, elterjedt elnevezései a szolgáltatói társadalomnak: „harmadik hullám” (az első a gyűjtögető, vadászó, halászó életmódról a mezőgazdasági termelésre való áttérés volt, a második hullám az ipari forradalom), információs vagy tudás-társadalom, „posztfordista” vagy „posztmodern” társadalom. William J. Coffrey és James J. McRae a „második”, avagy „nem ipari forradalomról” beszél, amikor az ipar dominanciáját a szolgáltatások vezető szerepe váltja fel (Coffey, W. J. és McRae, J. J., 1989).

² A kelet-közép-európai szocialista országokban a marx-i nézet vált uralkodóvá, ennek megfelelően a tercier szektor „nem termelőkeny” gazdasági tevékenységként háttérbe szorult. Mára ez a nézet túlhaladottá vált. A modern marxisták már számos szolgáltatást különböztetnek meg: kisegítő- vagy előkészítő munkát (amely az egyes termékhez kapcsolódik); az anyagok áramlásához kapcsolódó tevékenységek; az irányítás és a munkaerő újratermelése.

³ Ezek a „tisztán közösségi szolgáltatások” egyébként egy fontos tulajdonságukban eltérnek a tipikus szolgáltatásoktól, nevezetesen abban, hogy a társadalom egészét szolgálják, nem mutatható ki egyértelműen és személy szerint, hogy ki a fogyasztó, aki így nyilván nem is vesz részt aktívan a szolgáltatás létrehozásában

Irodalom

- Bell D. (1973) *The Coming of the Post-Industrial Society*. New York, Basic Books, Heinemann, London.
Bryson J.–Keeble D.–Wood P. (1993) The Creation, Location and Growth of Small Business Service Firms in the United Kingdom. In: Daniels, P. – Illeris, S. – BONAMY, J.–Philippe J. (Eds.): *The Geography of Services*. Frank Cass & Co., London. 118–131. o.

- Cappellin R. (1995) Regional Embeddedness and International Integration: The Case of SME's in North Italy. Előadás a Janus Pannonius Tudományegyetem Terület- és Településfejlesztési Szakán az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetében. Kézirat.
- Cappellin R. (1993) A termelő szolgáltatások technológiai változásai és területi terjedésük. In: Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. Régiók Európája, 1. 293–305. o.
- Coffey W. J.–McRae J. J. (1989) *Service Industries and Regional Development*. The Institute for Research Public Policy, Halifax.
- Gazdaságpolitikai Kiszótár*. (1966) Szerk.: Földes István. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gazdaságpolitikai Kiszótár* (1976). Szerk.: Gyenis János. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Gazdaságpolitikai Kiszótár* (1983) Szerk.: Varsányi Zsuzsa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Horváth Gy.: A Dél-Dunántúl nemzetközi versenyképességének előfeltétele, a technológiai megújulás. In: *Tér és Társadalom*, 1994. 1–2, 37–58. o.
- Illeris S. (1989) *Services and Regions in Europe*. ESCS-EEC-EAEC, Brussels-Luxembourg
- Illeris S.–Philippe J. (1993) The Role of Services in Regional Economic Growth. In: Daniels, P. – Illeris, S. – Bonamy, J. – Philippe, J. (Eds.): *The Geography of Services*. Frank Cass & Co., London. 3–10. o.
- Illeris S. (1994) *Essays on Regional Development in Europe*. Department of Geography and International Development Studies, Roskilde University
- Illeris S.: Services and Regional Development. Előadás a Janus Pannonius Tudományegyetem Terület- és Településfejlesztési Szakán az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetében. Pécs, 1996. március 21.
- Közgazdasági ABC*. (1973) Szerk.: Muraközy Tamás–Zánkai G. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Közgazdasági ABC mezőgazdákknak*. (1967) Szerk.: Muraközy Tamás – Varga Lajos – Nagy Lajos. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest
- Közgazdasági Kislexikon*. (1987) Szerk.: Varsányi Zsuzsa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Longman Dictionary of Business English*. (1993) Ed.: J. H. Adam. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Macmillan Dictionary of Modern Economics (*A modern közgazdaságtan ismerettára*). (1993) Szerk.: David W. Pearce. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Magyar Értelmező Kéziszótár. (1982) Akadémiai Könyvkiadó, Budapest
- Pálos I.–Arányi E. (1980) *Szolgáltatások Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Senn L. (1993) Service Activities, Urban Hierarchy and Cumulative Growth. In: Daniels P.–Illeris S.–Bonamy J.–Philippe J. (Eds.): *The Geography of Services*. Frank Cass & Co., London. 11–22. o.
- Soy A. (1994) Business Services and Regional Development. In: Hajdú, Z. – Horváth, Gy. (Eds.): *European Challenges and Hungarian Responses in Regional Policy*. Pécs, Centre for Regional Studies. 273–282. o.
- Világgazdasági Kiszótár*. (1994) Szerk.: Varsányi Zsuzsa. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Abstract

On the classical view, the role of the service sector in the economy is not very important, they don't produce new value, but consume the products, made by the other sectors, like parasite. On the 30-ies, some researcher began to attract the attention, that as they society got richer, the people spend more money to services. The new working places were created most in the service sector, instead of the manufacturing.

The research of the service sector concentrated mostly on final consumption, to study the services offered for the households. On the second part of the 80-es the attention turned to the productive services, these are so companion services, which are consumed in the commodity production and consumer services, too.

The observations of the most developed countries show, that beside the manufacturing - the classical engine of the economic development - to interweaved with it, the business services play more and more important role in the regional development, in that regions, which show outstanding achievement of developing acceleration. The personal or household, and the clearly common services become a very important device to attract and to protect the human resources - the most important production factor.

AZ ÖNKORMÁNYZATI INTÉZMÉNYRENDSZER ÁTALAKULÁSÁNAK LEHETSÉGES IRÁNYAI

*(Possible directions of the transformation of the institutional system of
local governments)*

FINTA ISTVÁN

Az államháztartási reform, a non-profit szervezetek kialakulása, az önkormányzatok és intézményeik kedvezőtlen gazdasági helyzete, sok olyan problémát vet fel, amelyek a korábbiakban nem jelentkeztek ilyen kiélezett formában, s így elkerülték a szakemberek figyelmét.

A dolgozat célja, hogy empirikus kutatások segítségével bemutassa az önkormányzatok legfontosabb intézményeit általánosan jellemző gondokat. Ennek érdekében egy közép, egy kis lélekszámú város, valamint négy egymástól eltérő számú lakossággal rendelkező község önkormányzatának és intézményeinek költségvetése, mindennapi működése került vizsgálat alá.

A vizsgálatok eredményei megerősítették azokat az elméleti megállapításokat, amelyek főként a költségvetési intézmények vezetési-szervezési, gazdálkodási tevékenységére vonatkoznak. A dolgozat első részében ezekről az elvekről elméletekről esik szó.

Szervezési elvek, megoldások a profit és non-profit szférában

A szervezési elvek és szervezeti formák tanulmányozása, tudományos szintű értékelése több tudományág (közgazdaságtan, jogtudomány) fontos részterületét képezi. Legintenzívebb fejlődés talán a profitorientált társaságokra, vállalatokra vonatkozó elméletek tekintetében tapasztalható. Emellett azonban létrejött – és hazánkban is fokozatosan tért hódít – a non-profit menedzsment, és az e szférát szervezeti formák szerint tanulmányozó tudomány. A for profit és a non-profit szervezetek közé helyezhetők az állam illetve az önkormányzatok által fenntartott ún. költségvetési intézmények. Ezen intézményrendszer tekintetében nem tapasztalható olyan irányú és mértékű érdeklődés, amely új szervezeti formák, szervezési elvek kidolgozását eredményezte volna. Ez a probléma napjainkban különösen aktuális, hiszen – egy példával élve – nem feltétlenül az intézmények bezárása, összevonása jelenthet egyedüli megoldást akkor, amikor a meglévő (és változatlan formában fennmaradó) intézmények struktúrája önmagában pazarló gazdálkodást eredményezhet.

A dolgozat e fejezetében a profit és non-profit szférában alkalmazott olyan szervezési elvekről esik szó, amelyek létezésétől, esetleges adaptációtól nem tekinthet el az, aki a költségvetési intézményrendszer modernizációjával foglalkozik.

A megállapítások nem érvényesek a tisztán közigazgatási közhatalmi szervekre, (rendőrség, tűzoltóság, polgármesteri hivatalok) a vizsgálódás körébe a különböző szolgáltatást nyújtó, főként az állami költségvetés által finanszírozott intézmények (oktatási-egészségügyi intézmények) tartoznak. Ezen intézmények szervezeti kereteire vonatkozóan a jogszabályok nagyrészt nem tartalmaznak kötelező előírást. Épp az

önkormányzatok számára biztosított többnyire az a széles döntési lehetőség, hogy feladatukat maguk lássák el, akár költségvetési intézményi keretekben, akár a non-profit szférához kapcsolódó közalapítvány formájában, vagy ellátási szerződést kössenek, amelyben a kötelezett a feladatot – szélső esetben – akár piaci körülmények között is elláthatja.

Jelen pillanatban az önkormányzatok nem használják ki azt a széles választási lehetőséget, amely alkalmat nyújtana arra, hogy az általuk fenntartott intézmények működési keretei megváltoztassák. A profit szférában a piaci érdek, a társasági törvény, és az egyes adójogszabályok alakítják a tevékenységnek megfelelő szervezeti keretet. A non-profit intézmények esetén az alapítók és a jogszabály (Ptk. és a társadalmi szervezetekről szóló törvény) határozza meg, hogy tevékenységüket milyen formában kívánják folytatni. A szervezeti forma megválasztása alapvető hatást gyakorol a végezni kívánt tevékenység gazdaságossági fokára. A költségvetési intézményekre vonatkozó jogszabályok – amennyiben említést tesznek – a szervezeti keretokről főként szakmai szempontok szerint teszik azt. Úgy tűnik, a jogalkotás nem veszi figyelembe a gyakorlatban a profit és non-profit szférában működő szervezési elveket, amelyek célja a leggazdaságosabb termelés, szolgáltatás nyújtása. A jogszabályok, mint külső környezeti tényezők, igen nagy mélységben befolyásolják a költségvetési intézmények működését. A profit és non-profit szervezetek szintén a külső környezeti hatásokra adott válaszok alapján különíthetők el egymástól. Ezt a következő táblázat kívánja szemléltetni:

1. TÁBLÁZAT
For-profit és non-profit szervezetek jellemzői
(The main characteristics of for-profit and non-profit organisations)

<i>Ismertetőjegyek</i>	<i>A vállalatoknál</i>	<i>A non-profit szervezeteknél</i>
1. Fő célkitűzések	Biztosítani a befektetett tőke hozamát (rentábilis/haszon).	Olyan szolgáltatások élvezetéhez juttatni a tagokat, amelyek specifik igényeket elégítenek ki. Szokásos elnevezés kooperációs vagy kollekt gazdálkodás.
2. A vevőkör igényeinek kielégítése	Lefedni a piaci igényeket	Lefedni a tagok specifikus igényeit. Azonosság van a tagok és a kliensek, az a non-profit szervezet szolgáltatásait élvezők között.
3. A döntések irányítottsága	A döntéseket a piac, a vevőkör magatartása és a konkurencia irányítja	A szolgáltatásokról maguk a tagok döntenek demokratikusan, al közvetlenül, akár a választások és a szervek megválasztása, a pénzü döntések, a csatlakozás vagy a lemondás révén. A non-profit szervezet teljes egészében vagy részben nem piaci helyzetben működnek.
4. Előállított javak	Magán és egyéni javak, amelyek csak a kereskedelmi forgalomba hozhatók és amelyeket csak a vevő tud felhasználni.	Kollektív javak (amelyekkel élhet pl.: egy szakmai csoport összes tagja, m azok is akik nem fizetnek tagdíjat). Inkább csak ki-vételeesen, előfordulhatnak egyéni szolgáltatások is, amelyeket a tagok eladhatnak.
5. Pénzeszközök	Befektetett tőke és az eladásból származó jövedelem (árak által történő finanszírozás).	Tagdíjakból vagy adókból származó jövedelem (ez utóbbiakat úgy tekint mint átalánydíjas hozzájárulásokat az előállított kollektív javakhoz). Jövedelmet biztosítanak a kínált és eladott szolgáltatások is.
6. Munkafaktor	A munkatársak zömét teljes munkaidőre alkalmazzzák.	Nagymértékű a tagok önkéntes részvétele a különféle szervezetek (bizottságok, alcsoporthoz stb.)
7. Hatékonyság	A hatékonyságot mindenek előtt az üzleti forgalom, piaci részesedés, haszon tükrözi.	Nincs olyan mutató, amellyel a globális hatékonyság mérhető lenne. Net konkretizálni a célkitűzéseket és értékelni a teljesítményt.

Forrás: Farkas 42.o.

Tevékenységi körüket tekintve a költségvetési intézmények inkább a non-profit szervezetekhez állnak közelebb. A non-profit szervezetek – az ún. viselkedési elméletek egyik csoportja (*Alchim és Demsetz 1972, Hansmann 1980*) szerint – több negatív tulajdonsággal is rendelkeznek. E szerint a szervezetek profitérdekelt tulajdonosok hiányában aránylag alacsony hatékonysággal dolgoznak. A szervezetet vezető menedzserek a nyereségben nem részesednek, így legfeljebb presztízsük növelése érdekében igyekeznek a költségeket csökkenteni, a ráfordításokat optimalizálni. Nagy valószínűséggel állítható, hogy hatékonyságuk gyenge, épp ezért működnek olyan ágazatokban, ahol a piac működése nem optimális. Ezek a vonások ugyanúgy fellelhetők a költségvetési intézményeknél, függetlenül attól, hogy azok jó részében még menedzsment sem működik.

Ugyanakkor a non-profit szervezetek kedvező vonása, hogy differenciálni tud az egyedi emberi igények szerint. A szolgáltatás annál értékesebb, minél mélyebb a differenciálódás foka. A szervezeti méret növekedésével a bürokratikus vonások erősödhetnek, amelyek gyengíthetik a szervezetek imént vázolt előnyeit. Megfigyelhető az is, hogy a nagyobb szervezetek inkább utasításokkal irányíthatók, mint közvetett szabályozással, s ez a fejlődés ellenében hat.

Ez utóbbi gondolat már átvezet a profit és non-profit szervezetekben működő szervezési, vezetési elméletekhez. Ennek egyik legfontosabb eleme napjainkban a koordináció. Ennek oka, hogy „rendkívül diverzifikálódott és differenciálódott környezet közepette kell a vállalatoknak egy rugalmas, ugyanakkor relatíve stabil működést megvalósítaniuk”. (*Dobák 1993*) E cél elérését leginkább a koordináció képes biztosítani. Következő táblázat a koordinációs eszközök típusait kívánja bemutatni.

2. TÁBLÁZAT

Koordinációs típusok és eszközrendszerek (Types of coordinations and the most important resources)

Koordinációs eszköz típusa	Koordinációs eszköz
Technokratikus	Szabályok, szabályzatok, eljárások Tervek, programok, menetrendek Költségvetés, pénzügyi tervek, elszámoló árak
Strukturális	Hierarchia (vertikális koordináció) Ad hoc és állandó bizottság, team, közvetlen kapcsolat termékmenedzserek, stratégiai üzleti egységek, mátrix szervezet
Személyorientált	konfliktusfeloldás vezető-kiválasztás szervezeti kultúra, belső értékrend, (tovább)képzés

Forrás: Dobák 20.o.

A koordinációs eszközök típusai közül a személyorientált típusra szükséges felhívni külön a figyelmet, amely a humán menedzsment tudományával szoros kapcsolatban áll. Ez azért is fontos, mert a költségvetési intézmények esetén az adott szolgáltatás minősége legnagyobb hányadban az emberi tényezőtől (tehát nem a gépek hatásfokától) függ. Adott szervezetben többek között a dolgozók optimális munkavégzésére (beleértve a továbbképzéseket stb.) a szervezési elméleteken túl, épp a humán menedzsment kíván

választ adni. Ez a törekvés még az egyes vállalatok olyan egysége esetén is tetten érhető, ahol az emberi tényező szerepe (a nagyfokú automatizáció következtében) egyre csekélyebben mutatható ki. Ezzel kapcsolatosan olyan elméletek születtek, mint a *Total Quality Management*, ahol a teljes, totális minőség elérése a cél. A dolgozókat újfajta mérési és jutalmazási rendszerrel ösztönzik a minél jobb minőség elérésére. A selejtet szankcionálják. A minőség 99,997%-os, ez az úgynevezett 6. szigma szint elérése.

Hasonló a *Just in Time* rendszer, ahol a termelés nem raktárra történik, hanem a terméket igen rövid időn belül megrendelésre szállítják. Itt a dolgozókat gyors és pontos munkára ösztönzik, de legfontosabb a határidő betartása.

Az egyértelműnek tűnik, hogy költségvetési intézmények esetén a közigazgatásban alkalmazott személyzeti politika nem alkalmas a dolgozók tevékenységeinek optimalizálására, a racionálisabb működés elérésére. Ugyanakkor a szervezéstudomány és a humán menedzsment által alkotott – és a gyakorlatban is alkalmazható – elvek, nézetek még csak nyomokban sem fordulnak elő a költségvetési intézmények többségében. Ennek egyik oka talán a menedzsment hiánya.

Összegezve elmondható, hogy szükség van a költségvetési intézményekben alkalmazható szervezési elvek kidolgozására, az ehhez esetlegesen kapcsolódó szervezeti keretek kialakítására, az ágazati jogszabályok (pl. közoktatásról szóló törvény) felülvizsgálatára, kibővítésére. Ennek kapcsán szükséges szólni az előkészületben lévő non-profit törvényről, amely feltehetőleg alkalmas lesz az önkormányzati feladatokat ellátó intézmények problémái egy részének megoldására, akár az intézmények átalakulása útján is.

Az empirikus vizsgálatok eredményei

A kutatás egyik kiindulópontja az volt, hogy az ellátás tekintetében reprezentálja az egyes települések között fennálló különbségeket. Ennek érdekében egymástól eltérő lakosságszámú települések vizsgálatára került sor, a kisközségektől egészen a nagyvárosi szintig.

A vizsgált településeken költségvetési intézményeken kívül más formában (például alapítvány), önkormányzati feladat ellátása nem történik. Ez alól részben kivétel kettő város, ahol az alapítványt a nagyrészt önkormányzati érdekeltségű városüzemeltetéssel foglalkozó kft. hozta létre azzal a céllal, hogy segítse a művelődési intézményeket. A másik esetben a mozgáskorlátozottak foglalkoztatására jött létre alapítvány. E szerveződésekről a város pénzügyi vezetése jelen pillanatban úgy vélekedik, hogy a város számára inkább terhet jelentenek (folyamatos támogatást igényelve), mint sem feladatok ellátásától szabadítanak meg az önkormányzatokat. Úgy tűnik hogy, az önkormányzatok kevésbé keresik a kapcsolatot a lakossággal vagy a társadalmi szervekkel, holott segítségükkel talán könnyebb lenne a jelenlegi intézmények kereteit átalakítani, a gazdaságosabb és talán szakmailag is jobban megalapozott és kontrollálható működés érdekében.

Iskolák

Az önkormányzatok költségvetésük legnagyobb részét intézményeik fenntartására fordítják. Az intézmények közül kiemelkednek az iskolák, amelyek igen jelentős pénzeszközöket kötnek le. Az egyik város esetén ez az összeg az összköltségvetés 32,6%-a. A másik város esetén ez az arány 32,5% (az összköltségvetés 1,1 milliárd Ft, ebből az

iskolák költségvetése 358 millió Ft.) Az egyik körjegyzőség központú község esetén az iskolára fordított összeg 24% (az összköltségvetés 900 millió Ft, ezen belül az iskola költségvetése 3,5 millió Ft.) Egy önálló község esetén ez az összeg 10.696.000 Ft, a költségvetés (128 millió Ft) 42%-a. A fent említett ráfordításoknak keretet szabnak a helyi sajátosságok, azaz a tanárok és a diákok számaránya, valamint a feltétlenül szükséges dologi ráfordítások.

Ez a két finanszírozási elem jelenleg kihasználatlan racionalizálási lehetőségeket takar, amelynek megvalósítása már egy más jellegű struktúra keretei között lehetne optimális.

Nézzük azokat az adatokat, véleményeket, amelyek alapján ilyen következtetések vonhatók le:

1. Az oktatási intézmények költségvetési igényüket a lehetőségekhez képest túltervezik, amelyet az önkormányzat testülete alaposan lefarag. Így a költségvetés közel 80%-át a bérek kifizetésére fordítják.
2. Külön problémát jelent az önálló gazdálkodású intézményeknek hogy a túlórákat, valamint a tanárok nyári fizeteskülönbözetét maguknak kell kigazdálkodniuk. Ez különösen ott kedvezőtlen, ahol a tanári kar idősebb átlagkorú, itt ugyanis kialakult a szolgálati időhöz rendelt munkadíj, amely nyilván az idősebb tanárok drágább óraadását jelenti, amely a nem finanszírozott túlórák esetén fokozottan negatív a költségvetésükre nézve.
3. Városi szinten gazdaságilag az önállóság is hátrányos, ugyanis a korábbi gameszok létszámához képest, e tevékenységet ellátó személyzet létszáma megkétszereződött, ugyanakkor a korábbi specializáció sem vált biztosítottá. Az önállóság pozitív oldala az adott iskola gondjainak közelebbi ismerete. A gazdasági vezetés eredményessége főként a vezető személyes képességeitől függ, amely azonban nincs kapcsolatban a profit vagy non-profit szférában alkalmazott vezetési szervezési elvekkel.
4. További probléma a demográfiai hullámvölgy következtében előállott tanári munkaerőtöbblet. Ez leginkább a városokban érzékelhető, míg a vizsgált községek egyikében látható volt a tanárok bizonyos túlterhelése, amire a túlórák számából következtethettünk.
5. Az egyik vizsgált városban az iskola gazdasági vezetője túlzottnak ítélte meg az osztályok nyelvi bontását, amelynek következtében 10 fő alatti (néha pár fős) csoportok jöttek létre.
6. Mindkét városban általános vélemény volt az önkormányzati, illetve gazdasági vezetés nézőpontjából a tanárok alulfoglalkoztatottsága. Ennek felszámolására a létszámcsökkentés kézenfekvőnek tűnik, azonban a kifizetendő végkielégítés az adott intézmény költségvetését érzékenyen érinti.
7. Felvetődött a délutáni oktatás bevezetése, amelynek következménye lenne a tanárok, az épületek jobb kihasználtsága egybekötve egy-két iskola összevonásával.
8. Az intézmények költségvetésének fennmaradó 20%-a fedezi a dologi ráfordításokat, amelyek az idősebb épületek esetén alig elegendők a feltétlenül szükséges felújításokra. Az oktatási intézmények forrásait szemügyre véve – leszámítva az önkormányzati finanszírozást – általánosan megállapítható, hogy az intézmények törekednek a birtokukban lévő eszközöket hasznosítás céljára is kihasználni. Ez adott esetben csaknem optimálisan történik (az iskola majd minden lehetőségét hasznosítja) más esetekben az ilyen hajlandóság mérsékelten jelentkezik. Ez a hajlandóság főként az intézmény gazdasági szemléletével áll összefüggésben. Az önálló gazdálkodású intézmények vezetői az előírt képesítéssel ugyan rendelkeznek,

viszont szinte egyáltalán nem ismerik a marketing, és a humán menedzsment tudomány olyan új eredményeit, amelyeket a piaci szektorban a gyakorlatban is alkalmaznak, továbbá jelenleg nem létezik olyan érdekeltségi rendszer, amely a vezetőket az intézmények racionálisabb működtetésére ösztönözné.

A gazdaságilag nem önálló intézmények esetén még rosszabb a helyzet, hiszen az önkormányzat adott hivatalnoka közvetlenül még abban sem érdekelt, hogy az intézmény mind racionálisabban működjön, arról nem is beszélve, hogy sokszor az ehhez szükséges képzettség is hiányzik.

Az intézmények forrásaik bővítése érdekében bérbe adják a rendelkezésükre álló edzőtermet, sportsarnokot, kisebb uszodát, étkeztetési lehetőségeiket maximálisan kihasználva más előfizetők részére is szolgáltatnak ebédet.

Az ilyen profitorientált tevékenység elsősorban a városokban jellemző, ott is azon intézmények vannak előnyben, amelyek vonzóbb szolgáltatásokkal rendelkeznek (szauna, uszoda). A tisztán helyiség bérleti igénybevétel az intézmény számára valódi bevételt minimálisan jelent, a fűtés, világítás, a takarításhoz szükséges költségei miatt. A községekben még erről sem beszélhetünk, mivel itt önmagában az dicséretes, hogy ilyen tevékenység folytatására sor kerül (karate klub, táncegyesület). Az intézmények saját szellemi kapacitásukat csak igen ritkán hasznosítják különböző kurzusok, nyelvtanfolyamok stb. szervezése útján.

A „piaci” bevételek kis szerepet töltenek be az intézmények költségvetéseiben. Így például egy 2,8 milliós költségvetési intézmény esetén a bevétel 220 ezer Ft. Általánosságban a bevételek a költségvetés 1/10-ét teszik ki.

A megkérdozett jegyzők, polgármesterek egyhangúan állítják, hogy az intézményeknek nem az ilyen tevékenység folytatása az elsődleges feladatuk. Arra már kevésbé fordítanak figyelmet, hogy az ilyen intézményi lehetőségek menedzselése, fokozottabb kihasználása, esetleg fejlesztése nagymértékben segíthet az intézmény gondjain.

Az intézmények életében – a gazdálkodó szervekkel ellentétben sem alaki, szervezeti, szabályozási sem számottevő anyagi, finanszírozási jellegű változás nem történt. A hatékonyságot elsősorban figyelembe vevő *tulajdonosi érdek* – a sokféle érdek közül – *nem került közelebb az intézményekhez.*

Óvodák, bölcsődék

Az óvodák, bölcsődék kihasználtsági foka a vizsgált településeken egyenlőre kielégítőnek nevezhető. Az egyik város esetén viszont óvoda, illetve csoport összevonásokra kerülhet sor tekintettel a csökkenő létszámra. Érdekes, hogy erre épp a város főként fiatalok által lakott modern részében látható példa, míg a város egyik idősebbek által lakott területén – *ahol igen sok alacsony jövedelmű család talált otthont* – az óvodák kihasználtsága teljes.

Az óvodák költségvetésének készítésekor az önkormányzat még nem ismerheti azt a tényleges létszámot, amely a szolgáltatást igénybe fogja venni. Ezért a számítások során a tárgyévi létszám 8/12-ét, valamint az előző évi létszám 4/12 részét veszik alapul. Ezt az év végén felülvizsgálják és korrigálják a valós helyzetnek megfelelően. Az így 1 főre kapott állami normatív támogatás nem fedezi a tényleges költségeket.

A vizsgált városban az óvodák és bölcsődék összköltségvetése 138548 ezer Ft volt. Ebből élelmezésre 27700 ezer Ft-ot költöttek. Az élelmezési térítési díjakból, valamint szolgáltatásokból befolyt összeg 17535 ezer Ft. Látható, hogy az intézmények csaknem

egyedüli profitszerzésre alkalmas tevékenysége több mint 10 milliós hiánnyal zárt. A költségvetésben a továbbiakban csak olyan tételek szerepelnek, amelyek az intézmények létezéséhez szükségesek. Irodaszerre, védőruhára, szakmai anyagokra semmi pénz nem áll rendelkezésre.

Az intézmények – bár részben önálló gazdálkodási státusszal rendelkeznek – vezetői között az elmúlt 4-5 év alatt nem történt gazdasági szemléletváltozás. Legtöbb esetben továbbra is a fenntartótól várják a gazdasági jellegű kérdések eldöntését, az intézmény teljes körű fenntartását, gyakran az intézmény működéséért érzett felelősség nélkül.

Hiányolhatók az olyan non-profit szervezetek, amelyek közvetlen ráhatást gyakorolhatnának az intézmények (gazdasági) problémáira. E szervezetek léte esetén többek között képviselőhöz juthatnának a szülők, akiket ezáltal könnyebben be lehetne vonni az intézményeket érintő gondok megoldásába (egy szülő által kicserélt csaptelep nem kerül pénzbe, míg ugyanezért a Városgazdálkodási Rt. kétezer Ft-ot kért, amelyből a kiszállítás magában ezer Ft volt). Az ilyen szervezetek – legitimációjuk révén meggyőzhetnék az elutasítás indokairól az olyan igénylőt (igénylőket), aki(k) munkanélküli(ek) és ezért a gyerekek otthoni ellátása biztosított. Elfogadtathatnák az intézményi dolgozókkal, hogy ne csupán az általuk fogyasztott étel 67%-át – hanem csakúgy, mint a gyerekek – az étkeztetés 100%-át fizessék ki.

Végeredményben a non-profit szervezetek racionálisabb gazdálkodása a lehetőségek hatékonyabb kihasználására készíthetnék az intézmények vezetőit.

Szociális otthonok

A vizsgált községek nem, a városok viszont működtetnek szociális otthont. Az otthonok kihasználtsága 100%-os, sőt jelen pillanatban is 46 személy vár felvételre. Az otthonok lakói nyugdíjuk 80%-át legfeljebb, 14.000 Ft-ot kötelesek térítési díjként az otthon részére átadni. Ha ez minden egyes igénybevevő esetén megvalósulna, úgy ez a normatívával kiegészített összeg teljesen fedezné az intézmény költségeit. Az esetek egy részében ilyen magas díj beszedésére nincs lehetőség, sem az igénybevevőtől, sem pedig tartására kötelezett hozzátartozójától. A hiányt az intézmények igyekeznek a költségek csökkentésével (pl. csak legfontosabb gyógyszerek rendelkezésre bocsátása) mérsékelni. Emellett kialakítanak több szobából álló olyan részlegeket, amelyeket – magasabb igények kielégítésével egyidejűleg – minimum 21000 Ft-ért bocsátanak az igénybevevők rendelkezésére. Igyekeznek kihasználni az étkeztetésből eredő profitszerzési lehetőségeket is. Látható, hogy az intézményvezetés törekszik racionalizálni gazdasági tevékenységét, azonban profi menedzsment hiányában – amelyre egy non-profit szervezet is alkalmas lenne – sokkal kevésbé képes az idők hozzártartozóit, illetve a helyi lakosságot, esetleg a vállalkozói szférát mozgósítani a gazdaságosabb működtetés érdekében.

A körzeti ellátást nyújtó intézmények problémái

Az egyik város esetében a pénzügyi szakemberek kiszámították, hogy hány bejáró általános iskolást kell ellátnia a városnak az érintett települési önkormányzatok hozzájárulása nélkül. Ez az összeg 129 főre 1889 ezer Ft volt.

Még ennél is kiélezettebb a helyzet a vizsgált kórház esetében. A tulajdonos város polgármestere végigjárta a vonzáskörzetben lévő önkormányzatokat a kórház rekonstrukciójához szükséges fedezet előteremtéséért. Támogatást azonban – egy kisebb összegű adománytól eltekintve – senkitől sem kapott.

A kórház hasonlóan más intézményekhez nehéz anyagi körülmények között van. Ennek jelentőségét azonban talán az emeli, hogy a lakosság egésze viszonylag érzékeny a kórházi, orvosi ellátás minőségére.

A kórház gazdasági vezetése – többek között – az alábbi problémákat sorolta fel:

- 1.) betegforgalom szezonális, nyáron kevesebb, télen több a beteg, ugyanakkor télen a kiadások is nőnek, a finanszírozás azonban mindig 2 hónapos csúszással érkezik;
- 2.) emelkednek a működéshez szükséges anyagok árai, egyes olcsóbb magyar termékek eltűntek a piacról, a jelzett gyógyszeráremeléshez támogatást nem kapnak;
- 3.) nincs meg a forrása a 13. havi illetménynek, az azonos kategóriába tartozó minőségileg eltérő munka elismerésének, a munkaköri pótléknak.

Ezek – és más – gondok mindannak ellenére fennállnak, hogy a kórház kihasználja profitálható lehetőségeit, valamint önálló marketing politikát folytat. Így például a nem orvosi indikáció alapján végzett vizsgálatok díjából 1247 ezer Ft volt a bevétel, a vendég étkeztetésből 3302 ezer Ft, a bérbeadásból származó bevétel 416 ezer Ft. A kórház költségvetése 355208 ezer Ft. Látható, hogy a profit irányú bevételek igen csekély szerepet (1,12%) töltenek be a kórház költségvetésén belül.

A bevételek szűkössége miatt itt is előtérbe kerülnek a megtakarítási lehetőségek, például kedvezményeket nyújtó szerződéskötések. Létszámcsökkentést nem hajtottak végre, de a megüresedett helyeket nem töltötték be.

A város pénzügyi vezetése felveti magának a kórház létjogosultságának a kérdését. Ezt a gondolatot a kihasználtság viszonylag alacsonyabb fokára, valamint a közelben lévő nagyváros kórházainak igénybevehetőségére alapozza.

Összefoglalás

Kétségtelen, hogy vizsgálati tapasztalataink szerint a körzeti intézmények finanszírozása, igénybevétele, az érintett önkormányzatok tulajdonosi érdekeltsége tekintetében tapasztalható a legtöbb probléma. A jelenség jelzi, hogy a körzeti ellátásban az önkormányzatok megegyezését, a hatékonyabb munkamegosztást központi finanszírozási technikákkal és szabályozással kellene elősegíteni.

Jelen pillanatban a szolgáltatások túlnyomó részét állami, önkormányzati intézmények látják el, a szervezeti keretek csaknem teljes érintetlenül hagyása mellett. Ez az intézményi struktúra eredményezi a humán erőforrással és az anyagi eszközökkel történő kevésbé hatékony gazdálkodást, ennél feltehetőleg jobb megoldás lenne a non-profit szervezetek bevonása e feladatok ellátásába. Ennek okai többek között az alapítók erőteljesebb érdekeltsége, hatása a szolgáltatásokra, a menedzsment működése, az fogyasztók és a szervezet közötti szorosabb kapcsolat.

Gazdasági és minőségi oldalról optimális keretet csak a tisztán piaci alapon működő intézmények (például magániskolák) nyújthatnak. Ez a típus viszont a fizetőképes kereslet hiánya miatt nem válhat általánossá.

A legkedvezőbb megoldás lehetne, ha az üzemeltetés egy részét a non-profit szféra venné át, vagy a jelenlegi intézményekben meghonosítanák azokat a szervezési elveket, amelyek – esetleg más szervezeti keretek között – az igények hatékonyabb kielégítését szolgálják.

Irodalom

- Darázs I-né (1992) A helyi önkormányzatok gazdálkodása. *Magyar Közigazgatás*. 42. évf. 3.sz.
- Dobák M. (1992) *Szervezeti formák és koordináció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Farkas F. (1995) *A modern menedzsment elemei a non-profit szektor szervezeteiben*. Non-profit Kutatócsoport Egyesület Pécs-Budapest.
- Horváth M. T. – Péteri G. (1993) *Új változatosság: politikai keretek és gazdálkodási stratégiák az önkormányzatokban*. Budapest: Helyi demokrácia és újítások alapítvány.
- Kara P. (1994) Az önkormányzati gazdálkodás néhány súlyponti kérdése. *Magyar Közigazgatás*. 44. évf. 2. sz.
- Mádi Z. (1992) Önkormányzati gazdálkodás és a nagyvárosok. *Magyar Közigazgatás*. 42. évf. 8. sz.
- Pálfi A. (1995) Feladatfinanszírozás az önkormányzatok gazdálkodásában *Magyar Közigazgatás*. 45. évf. 9. sz.
- Péteri G. (1995) *Önkormányzati gazdálkodás: Új lehetőségek gyakorlati módszerek*. Budapest: Helyi demokrácia és újítások alapítvány 1995.
- Péteri G. (1991) *Az önkormányzatok és oktatási intézményeinek viszonya, finanszírozási kérdések*. In: Önkormányzat és iskola. Szerk.: Kozma Tamás. Budapest: Oktatókutató Intézet 1991.
- Vogler I. (1990) Önkormányzatok költségvetési joga és gazdálkodása Bajorországban. *Pénzügyi Szemle* 8-9. sz.

Abstract

The reform of the state budget, the formation of non-profit organisations and the unfavourable economic situation of local governments and their institutions raise many problems which have not been so sharp before, this way evading the attention of the experts.

The purpose of the study is to show, with the help of empirical researches, the problems which are generally typical of the most important institutions of local governments. A medium sized and a small town with a small population, also four villages with varying numbers of population were examined, with respect to the expenditure and everyday operation of their local governments and institutions.

According to our findings, most of the problems can be seen in the financing and utilisation of small regional institutions and the ownership interests of the local governments concerned. This phenomenon shows that in small regional provision, the agreement of the local governments and a more efficient division of labour should be achieved by central financing techniques and regulation.

A DÉL-DUNÁNTÚL GAZDASÁGI EGYSÉGEI – AHOGY ÖNMAGUKAT LÁTJÁK

*(The economic actors of the Southern-Transdanubia - as they see
themselves)*

GÖBL EDINA

Egy régió gazdasági újjászervezését nagymértékben akadályozza, ha nincs komplex fejlesztési stratégiája. A Dél-Dunántúl fejlődésének útjából egy lényeges akadály hárult el azzal, hogy a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából az MTA Regionális Kutatások Központja elkészítette a régió területfejlesztési koncepcióját.

A munka első szakaszának fő célja a régió ágazati csomópontjainak, vállalatainak és gazdasági infrastruktúrájának – primer és szekunder információk alapján történő – felmérése és elemzése volt. Erre épült a régió jövőképe és fejlesztési koncepciójának kidolgozása a második fázisban.

Dolgozatomban a régió vállatairól, vállalkozásairól készült empirikus felmérés¹ eredményeit vettem alapul. Munkám során a kitöltött kérdőívek és a szakértői vélemények összegzését áttanulmányozva kísérek meg a Dél-Dunántúlról egy „alulnézeti”, a mikrogazdaság nézőpontját mutató képet felvázolni és a régió fejlesztési koncepciója tükrében vizsgálni.

Úgy vélem, nem haszontalan egymás mellé állítva elemezni a régióról készült két különböző perspektívából készült képet, mert

- bár a területi fejlődés kívánatos útját a koncepció vázolja föl, a megvalósításban a mikrogazdaságnak van oroszlánrésze;
- fény derülhet azokra a területekre, melyeken az információhiányból, vagy az ismeretterjesztés nem kielégítő voltából fakadóan a vállalati szakemberek tájékozatlansága tapasztalható;
- ahhoz, hogy a területfejlesztés szereplői hatékonyabban tudják a területi érdekeket az e szempontból kevésbé érzékeny gazdasági szféra felé közvetíteni, illetve érvényre juttatni, meg kell ismerni a gazdasági szféra gondolkodásmódját, véleményét.

A minta „átlagos” egysége a leggyakoribb jellemzők szerint Zala megyei, ipari tevékenységet folytató belföldi tulajdonú korlátolt felelősségű társaság, 50 millió Ft alatti árbevéttel.

A tevékenységi terület alapján a felkeresett cégek több mint fele készterméket állít elő, illetve közvetlenül végső felhasználó számára értékesít. A késztermékgyártó vállalatok a legnagyobb arányban Tolna (76%) és Baranya megyében (66%) találhatók. A késztermékgyártás, illetve a végső felhasználóknak történő közvetlen értékesítés a külföldi érdekeltségű vegyesvállalatokra és a nem privatizált állami vállalatokra koncentrálódik. Az alkatrész-, félkésztermék- és nyersanyaggyártás ezzel szemben a többségi állami tulajdonban lévő cégek esetében domborodik ki.

Méretkategóriák alapján a végső felhasználóknak történő közvetlen értékesítés

- egyrészt a nagyvállalatokra jellemző, itt csaknem biztosan iparvállalatokról van szó,
- másrészt a szolgáltatás és idegenforgalom területén működő kis- és közepes vállalatok körében jelentős.

A beszállítói szerepkör és a vegyes profil ugyancsak a kis- és közepes méretű vállalatokat jellemzi.

A régió fejlesztésének hosszú távú stratégiájában megjelenő prioritások² közül négy alapvető jellemző köré csoportosíthatók az empirikus felmérés eredményei:

1. A Dél-Dunántúl fejlődését elsősorban saját erőforrásaira alapozva kell megoldani.
2. A források nagyobb arányú helyben tartása és hatékonyabb hasznosítása még nem elegendő a helyi bázisú fejlődés feltételeinek létrehozásához. A növekedési impulzusok „helyben tartásához” ugyanis a reálszférában is szükséges a belső integráció növelése, a helyi vagy térségi gazdasági, szállítási, szolgáltatási kapcsolatok intenzitásának növelése.
3. Mivel a Dél-Dunántúl gazdasága – az ország nagyrégiói közül – a legkevésbé exportorientált, gazdaságának fejlődése – a belföldi felhasználás korlátozottsága miatt – csak az exportra támaszkodhat, az exportorientáció tehát létfontosságú.
4. A Dél-Dunántúlon az infrastruktúra a szűk keresztmetszet. Vonatkozik ez elsősorban a közlekedési, hírközlési kapcsolatokra, továbbá a (felső)oktatásra, kutatásra.

Önerőre támaszkodó fejlődés

A kérdőívben szereplő kérdések alapján a vállalati erőforrásokat a következő tényezőkkel jellemzem:

- a gazdálkodás eredményessége,
- a vállalati árbevétel alakulása,
- a cégek belpiacon megnyilvánuló erős és gyenge pontjai,
- a piacismeret jellemzői, forrásai,
- a kínált termékek, szolgáltatások színvonalának értékelése.

A gazdálkodás eredményességét illetően a felkeresett gazdasági egységek 54%-a nyereséggel zárta (saját bevallása szerint) az 1992-es évet, 30%-uk veszteséges volt. A vállalati gazdálkodás eredményessége alapján a megyék rangsorát Tolna megye vezeti (67%-uk nyereséges), majd Zala, Somogy és Baranya (41% nyereséges) a sorrend. (A mintában szereplő vállalatok eredményessége és az egyes térségek strukturális problémái között meglehetősen szoros a korreláció.) A tulajdonviszonyok alapján történő adatfeldolgozásból kitűnik, hogy a legalább 50%-os külföldi tulajdonnal működő vegyesvállalatok gazdálkodtak a legeredményesebben, őket követték a belföldi magánvállalkozások. Az ágazatonkénti adatok alapján megállapítható, hogy az élelmiszeriparban működtek legnagyobb arányban nyereséges vállalatok (75%), a további sorrend: szolgáltatás, idegenforgalom, ipar, mezőgazdaság. Egyedül a mezőgazdaságban haladta meg a nyereséges vállalatok számát a veszteségesen gazdálkodóké, bár a megkérdezettek 20%-a nem adott választ erre a kérdésre. Vállalati méretkategóriák szerint

a 151 millió Ft-os árbevételi értékhatártól fölfelé a vállalati mérettel együtt nőtt a nyereséges cégek aránya.

A mintában szereplő termelőegységek alig több, mint egyharmada (36%) tudta a vizsgálatot megelőző 3 évben értékesítését az inflációnak megfelelő, vagy annál nagyobb mértékben növelni. A legkedvezőbb helyzet Tolnában volt (51%), majd Zala (42%), Baranya (32%) és végül igen nagy lemaradással Somogy (20%) következett. Egyedül Somogy megyében tapasztalható, hogy több vállalat esetében csökkent az árbevétel 3 év alatt, mint ahány legalább az inflációnak megfelelő mértékben fokozni tudta kibocsátását. A legkedvezőbb képet a szolgáltató szférában és az idegen-forgalomban működő vállalatok mutatják, az ipar és az élelmiszeripar közbülső helyet foglal el, a skála másik végén pedig a mezőgazdaság található. Kétszer annyi mező-gazdasági vállalkozás kibocsátása csökkent, mint amennyinél árbevétel növekedést könyvelhettek el. A vállalati mintából jól tükröződnek a szolgáltató szférában korábban megfigyelt sajátos árfelhajító tényezők, ezekkel összefüggésben az áremelési lehetőségek. Az ágazat sajátosságai miatt ilyen árfelhajító tényezők nem érvényesülnek a mezőgazdaságban. Tulajdonforma szerint a külföldi érdekeltségű vállalatok növelték árbevételüket a legnagyobb arányban.

Minden megkérdezett a következő 10 kategória közül választhatta ki azokat a jellemzőket, melyeket a belpiacon cége erősségének tart:

- versenyképes ár
- jó minőség
- pontos szállítás
- megbízhatóság
- széles választék
- komplett szolgáltatás kínálat
- kedvező fizetési feltételek
- kevés versenytárs
- rugalmasság
- egyéb

A válaszadók a fenti pozitív jellemzők közül legnagyobb gyakorisággal termékeik, szolgáltatásaik jó minőségét emelték ki, ezt követi a versenyképes ár, a pontos szállítás és a megbízhatóság. A tényezők megítélése ágazatonként lényeges különbségeket mutat (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

A cégek erősségei a magyar piacon az említések száma alapján
(The strong points of the firms in the Hungarian market, by the number of mentioning)

Válaszok	Ipar	Élelmiszeripar	Mezőgazdaság	Idegenforgalom	Szolgáltatás	Együtt
Jó minőség	80	15	31	2	10	138
Versenyképes ár	56	5	10	2	14	87
Pontos szállítás	43	4	8	1	4	60
Megebízhatóság	29	4	7	2	6	48
Összes említés	370	47	72	24	73	586
1 válaszadóra eső említés	2,3	2,0	1,4	1,3	1,8	2,0

Forrás: kérdőíves felmérés

Az adott válaszokat talán a vállalatvezetőktől eltérően értékeljük, ha figyelembe vesszük, hogy ezen vállalatok szinte mindegyike megjelenik a külpiacokon, ahol a felsorolt tulajdonságok alapkövetelmények és nem komparatív előnyök.

A vállalatok gyenge pontjait a következő kategóriákkal jellemezhetjük a válaszadók:

- nem megfelelő minőség
- pontatlan szállítás
- elavult technológia
- finanszírozási gondok
- ajánlatadási nehézségek
- reklámtevékenység hiánya
- magas ár
- rugalmatlan beszállítói készség
- kiépített kereskedelmi hálózat hiánya
- a dolgozók nem megfelelő szaktudása
- egyéb.

A válaszok értékelése azt mutatja, hogy a problémák sokkal kisebb mértékben koncentrálódnak egy-egy tényezőre, mint az előnyök. Általában a legnagyobb gondot a finanszírozás és a hiányzó kereskedelmi hálózat jelenti (átlagosan minden ötödik cégvezető említette). Ezeket követi az elavult technológia, valamint a marketing és reklámtevékenység hiánya. Pénzügyi problémákkal leginkább a mezőgazdaság, kisebb mértékben az ipar és szolgáltatás területén működő cégek, tulajdonviszonyok szerint a belföldi magánvállalkozások, és – meglepő módon – a vegyesvállalatok küszködnek. Az elavult technológiát és a marketingtevékenység hiányát leginkább a szolgáltató vállalatok minősítik korlátozó tényezőként, a kiépítetlen kereskedelmi hálózat az ipari és élelmiszeripari cégek vezetői szerint akadályozza legnagyobb mértékben a hazai piacon való sikeres szereplést. A vállalati méret növekedésével csökken a finanszírozási gondok említési aránya, a kiépítetlen kereskedelmi hálózat a közepes vállalatok esetében hátráltatja leginkább az eredményes vállalkozást.

A megkérdezettek beállítottságát tükrözi valamelyest az is, hogy – bár több faktort is megnevezhettek cégük gyengeségeként, vagy erős oldalaként – míg hátrányként átlagosan egy jellemzőt jelöltek, előnyként ennek pont a dupláját.

Mivel a lakosság reáljövedelmének csökkenő tendenciája igen erős jövedelem-differenciálódással és ezzel együtt a fogyasztói igények átalakulásával párosul, az eddiginél nagyobb hangsúlyt kell fektetni a piaci rések felderítésére és betöltésére, valamint a piacszegmentációra épülő differenciált termékfejlesztésre. Gyakran tapasztalható, hogy a vállalatok még ma is a – talán soha sem volt – átlagfogyasztó részére gyártják termékeiket. Az értékesítési tendenciák azonban éppen azt mutatják, hogy a közepes minőségű és árú termékek iránt csökken legnagyobb mértékben a kereslet. Egy felmérés kimutatta, hogy például egyes korszerű konyhatechnikai eszközök elterjedtségét tekintve néhány év alatt az európai élvonal közelébe jutottunk és természetszerű, hogy ez átalakítja a fogyasztók által igényelt termékszerkezetet is. A termelési struktúra kialakításánál figyelembe kell venni, hogy a hazai fogyasztói igényszint kevésbé tér el a nyugat-európaiótól, mint az a jövedelem arányok alapján prognosztizálható lenne³.

A dél-dunántúli vállalatok még közel sem merítették ki a differenciált kereslethez igazodó kínálati szerkezetben rejlő lehetőségeket. Ezt mutatja, hogy a széles választékot, komplett szolgáltatást és rugalmasságot nagyon kevesen jelölték cégük erősségének, így ezek a faktorok összességében inkább a vállalatok gyenge pontjaiként értékelhetők.

A sikeres piaci szereplés egyre keményebb feltétele a piac ismerete. A dél-dunántúli vállalatok – saját értékelésük szerint – átlagosan közepes tájékozottságúak a hazai piacon.

Az élelmiszeripari vállalatok ismerik legjobban a hazai piaci lehetőségeket, informáltságukat jóra értékelték. Megfigyelhető, hogy a vállalati méret növekedésével a piaci tájékozottság is javul. Leghasznosabb információforrásként legnagyobb arányban (45–50%) a piackutatást, kiállításokat, szakvásárokat és személyes szakmai ismeretséget emelték ki a megkérdezettek. Magas még az említettekén kívül a különböző gyártók, eladók tájékoztatóiból és a kereskedelmi cégektől származó információk említési arányai is. Bár a szakfolyóiratok és a gazdasági szaklapok széles skálája nyújt lehetőséget a tájékozódásra, a kiválasztott menedzserek a szaksajtót nem tekintik különösebben fontos információforrásnak. Országos viszonylatban a vállalkozók, vagy vezető beosztású alkalmazottak 40%-a vesz csak kézbe valamilyen gazdasági témájú újságot⁴. E tekintetben a dél-dunántúli vállalatvezetők tipikus magyar üzletembernek tekinthetők. A szakmai szövetségek által nyújtott információk főként az idegenforgalmi szakemberek számára érdekesek, a tanácsadó cégek tevékenységének igénybe vétele pedig leginkább a mezőgazdaságban működő vállalkozásokra jellemző. Összességében e két információforrás említési aránya volt a legalacsonyabb.

A megkérdezett gazdálkodó szervezetek termékeik, szolgáltatásaik színvonalát a hazai piacon a versenytársakhoz képest is jónak tartják. A Somogy megyeiek – akik sem a nyereséges cégek arányát, sem az utóbbi években realizált árbevétel alakulását tekintve nem éppen előkelő helyezést értek el – értékelték termékeiket a minőség és a kapcsolódó szolgáltatások szempontjából a legmagasabb pontszámokkal, bár versenytársaik tevékenységét is hasonlóan osztályozták. A pontszámok alapján a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek piacán a legerősebb a verseny.

A területi kooperáció erősítése

Talán e fejlesztési prioritásnál a leglátványosabb a vállalatvezetők szemléletbeli lépéshátránya. A gyakorlatban érvényesülő tendenciák ellenére a régió kiválasztott vállalatvezetőinek háromnegyede úgy véli, hogy Európában az egyes régiókon belüli együttműködésnek nem lesz nagy jelentősége. Az élelmiszeripari vállalatok vezetői az átlagnál lényegesen kisebb arányban értenek egyet a térségi munkamegosztás erősítésének szükségességével, jelentőségével.

A kutatásba bevont gazdasági szakemberek a Dél-Dunántúlt csak földrajzi értelemben tudják régiónak tekinteni, véleményük szerint gazdasági szempontból nincs tartalma e megfogalmazásnak, hiszen a térségben sem beruházási, sem fogyasztói, sem termelői együttműködés nincs. Tehát nem alakult még ki az az érdekközösség, amely a területi kooperáció alapja lehetne. A regionális együttműködést nehezítik a megyék közti ellentétek, személyeskedések, gáncsoskodások is. Ha érdekeik valamilyen szempontból egy irányba mutatnak, akkor a megyék inkább egymás versenytársai, nem pedig kooperációs partnerei. A regionális fejlesztések ellen hat továbbá a jelenlegi állami struktúra, az országos vagy megyei intézményekhez rendelt támogatások, pénzeszközök, valamint a túlzott Budapest-centrikusság.

A felkeresett gazdasági vezetők álláspontja erősen megosztott abban a kérdésben, hogy előnyös lenne-e a vállalatok számára, ha a vizsgált négy megye egyre inkább egyesülő régióvá válna. Leginkább az idegenforgalom és a szolgáltatások területén működő vállalkozások tartják fontosnak az együttműködést. Egy 1992-ben Baranya megyében végzett felmérés szerint a vizsgált 140 ipari vállalkozás 81,4%-a a termelés minden fázisát maga végezte, nem volt termelési kooperációs kapcsolata⁵. Talán ezzel magyarázható,

hogy a megkérdezett dél-dunántúli vállalatvezetők közül csak minden századik ítélte hátrányosnak a beszállítói készség rugalmatlanságát. Pedig több területen nyílna lehetőség kooperatív többletek realizálására (például technológia fejlesztés, kockázatcsökkentés, tökegkímélő lehetőségek kiaknázása). Az integrációs, termelői, szolgáltatói, piaci és kereskedelmi kapcsolatok kibontakozására a külföldi tulajdonba került iparágakban (pl. növényolajipar, cukoripar) és néhány belföldi társaságban is találhatunk példát^{6,7}. A területfejlesztési koncepciók alapján számos intézkedés irányul a vállalatok együttműködési készségének és abszorpciós képességének növelésére (pilotaprojektek a kiválasztott klaszterek számára, menedzsment fejlesztés, információs rendszer kialakítása, stb.).

Az együttműködés szükségességének felismer(tet)ése azért is fontos, mert a gazdasági alkalmazkodás egyre inkább nem az elszigetelt kisvállalatok egyéni teljesítményén, hanem a partneri viszonyokon, az innovációk kölcsönös áramoltatásán múlik. Ennek érdekében a vállalatok tűrőképesége helyett egyre inkább a kezdeményező-készség előtérbe állítása szükséges.

Exportorientáció

A vállalatok exporttevékenységét a következő faktorokkal jellemzem:

- az exportorientáció mértéke,
- az exportárbevétel arányának változása, illetve várható alakulása,
- a különböző exportpiacok jelentősége, a verseny erősségének megítélése,
- a külpiaci tájékozottság mértéke, forrásai,
- a cégek exportpiacon megnyilvánuló gyenge pontjai,
- az exporttevékenységet elősegítő tényezők fontosságának értékelése.

A felkeresett vállalatok közel 40%-a úgy nyilatkozott, hogy az 1993. évi árbevételének nagyobb része exportból származott. A kivitel szerepe a Tolna megyei vállalatok esetében volt a legnagyobb (a cégek 57%-ánál az exportárbevétel aránya meghaladja az 50%-ot). A további sorrend Somogy (44%), Baranya (40%), majd Zala megye (25%). Az exportorientáció leginkább a vegyesvállalatokra, ágazati besorolás szerint pedig az iparban működő cégekre jellemző.

A mintában szereplő vállalatok 11%-a jelezte, hogy az 1990-91-es évek átlagához képest 1992-ben kisebb volt az export aránya az árbevételen belül, háromszor ennyi cég (33%) tudta viszont exporthányadát növelni. A vizsgált időszakban a Tolna megyei vállalatok körében volt a legelterjedtebb (70%-os) a kivitel részarányának növelése. A bekövetkezett változások az iparban és a szolgáltatások terén voltak a legkedvezőbbek, míg az ellenpólust a mezőgazdasági és idegenforgalmi cégek képviselték. (Ebben szerepet játszott a kérdésre nem válaszoló magas, 29 illetve 33%-os aránya is.) A vállalkozások az elkövetkezendő két évre (1995 végéig) optimizmussal tekintettek. Ötször annyi cég prognosztizált export részarány növekedést, mint amennyi a kiviteli hányad csökkenésére számított. A legbizakodóbbak épp azok a vállalkozások, amelyek az exportorientációt tekintve 1992-ben a legkedvezőtlenebb helyzetben voltak.

A megismert vélemények azt tükrözik, hogy a jövőben – ágazati és területi hovatartozástól függetlenül – még inkább növekedni fog a vállalatok külgazdasági nyitottsága. A megyénkénti válaszok azt mutatják, hogy a szakemberek egyöntetűen elsősorban az Európai Unió országait, másodsorban Ausztriát tartják a legjelentősebb exportpiacnak. (A kategorizálás a vizsgálatok idejének megfelelően az 1993-as állapotok

szerint történt.) Horvátország és Szlovénia az ismert politikai helyzet miatt jelenleg nem jelent számottevő célpiacot a vállalkozások számára, bár a pontszámok alapján jól látszik, hogy jövőbeni szerepük növekedésére számítanak a megkérdezettek. A Zala megyei vállalkozások számára a szakemberek szerint e két ország ugyanolyan jelentőséggel fog bírni a jövőben, mint az Európai Unió országai. A Visegrádi Egyezmény országai, az Európán kívüli országok, valamint a volt Jugoszlávia többi része sem most, sem a jövőben nem fog jelentős exportpiacot jelenteni a vállalkozások számára.

Az ágazatonkénti kép már sokszínűbb. A 2. táblázat összefoglalja, hogy a megkérdezettek a felsorolt országokat miként rangsorolták jövőben betöltött exportpiaci fontosságukat tekintve.

2. TÁBLÁZAT

A jövőbeni exportpiacok várható rangsora
(The rank of the export-markets in the future)

Megnevezés	Európai Unió	Ausztria	A többi EFTA ország	Szlovénia	Horvátország
Ipar	1.	2.			
Élelmiszeripar	1.	3.	3.	2.	2.
Mezőgazdaság	3.	3.		1.	2.
Idegenforgalom	1.	1.	2.		2.
Szolgáltatások	1.	2.		3.	3.

Forrás: kérdőíves felmérés

A felkeresett cégek többnyire maguk végzik a külkereskedelmi tevékenységet. Megyék szerint nem figyelhető meg jelentősebb szóródás e téren, tulajdonviszonyok alapján viszont jól kirajzolódik az a trend, amely szerint a külföldi érdekeltségű vállalatok bonyolítják le maguk az exportot a legnagyobb arányban. Ágazati besorolás szerint a mezőgazdaság és az élelmiszeripar szorul rá a legnagyobb arányban, az idegenforgalom a legkevésbé a közvetítők igénybe vételére.

A megkérdezett gazdasági szakemberek általában úgy vélik, hogy az exportpiaci versenytársak legnagyobb arányban a magyarországi székhelyű vállalkozásokból kerülnek ki, őket követik az Európai Unió országai. Az ár, a minőség és a szállítási feltételek tekintetében egyöntetűen Ausztriában tartják a legerősebbnek a versenyt, ezt követik az Európai Unió és az EFTA országai, valamint Szlovénia.

Az Európai Unió exportpiacain megjelenő versenytársak tevékenysége felől (kapcsolódó szolgáltatások, minőség, ár, szállítási feltételek) a megkérdezettek – saját bevallásuk szerint – meglehetősen tájékozatlanok. Az idegenforgalmi vállalkozások az átlagnál jobban ismerik a versenytársakat, hiszen konkurenseik jelentős része hazai vállalat. A cégek éves árbevételének növekedésével a versenytársak tevékenységének ismerete is javul. Adataink azt mutatják, hogy az 1 milliárd Ft-nál több árbevételt realizáló vállalatok az átlagnál lényegesen jobban ismerik a konkurenciát. A szakemberek az egyes információforrások jelentőségét a kül- és a belpiacon lényegében egyformának ítélték. Bár a vizsgálatba bevont vállalkozások számára a külkereskedelmi tevékenység a régió átlagát lényegesen meghaladó mértékű, külpiaci informáltságukat rossznak ítélték. A dél-dunántúli szakemberek a két legfontosabb célpiacot (Ausztriában és az Európai Unió országaiban) ismerik leginkább a lehetőségeket, de az informáltság mértékét még az említett országokban is csak gyenge közepesre értékelték. Legkevesebb információval az

Európán kívüli és a volt szocialista országokról rendelkeznek. A partnerkapcsolatok intenzitása összességében gyenge, személyes üzleti kapcsolatot leginkább a Tolna megyei szakemberek tartanak fenn rendszeresen az Európai Unió-beli partnerekkel.

A felkeresett vállalkozások vezetői cégük hátrányos jellemzőit az exportpiacokon is vizsgálták. Az alábbi kategóriákkal bővült a választható jellemzők köre: a külkereskedelmi tevékenységben tapasztalható hiányosságok; az exporthitel magas kamata; nyelvtudás hiánya. A vállalkozások első emberei cégük – exportpiacokon megnyilvánuló – gyengeségeként a finanszírozási gondokat említették legnagyobb arányban, ami kiemelten a mezőgazdasági vállalkozásokra jellemző. A marketingtevékenység hiánya – mely sokkal égetőbb problémát jelent a külpiacon, mint a hazain – főleg az élelmiszeriparban, az elavult technológia pedig elsősorban az iparban korlátozza a piaci siker lehetőségét. Az éves árbevétel növekedésével a finanszírozási gondok veszítenek súlyukból, a marketing és a reklámtevékenység hiánya azonban egyre nagyobb jelentőséggel bír.

Minden körülményt figyelembe véve a megkérdezett vállalkozások a volt szocialista országokban tartják magukat a leginkább versenyképesnek s az Európán kívüli országok piaci feltételeinek tudnak a legkevésbé megfelelni, függetlenül attól, hogy milyen ágazatba tartoznak. A baranyai megkérdezettek véleménye eltér az átlagtól, termékeiket az Európai Unió piacán vélik leginkább versenyképesnek.

A szakemberek az exporttevékenységet elősegítő tényezők szerepét is értékelték (3. táblázat). A legszükségesebb lépésnek a működő banki exportfinanszírozási rendszer kialakítását tartják, a fontossági sorrendben szorosan ez után következik a jobb információellátás és az infrastruktúra fejlesztése, míg a helyi önkormányzatok gazdaság-, és ezen belül exportélnékvitési tevékenységének – eddigi tapasztalataik alapján – csak kis jelentőséget tulajdonítanak.

3. TÁBLÁZAT

Néhány tényező jelentősége az export növekedése szempontjából
(The importance of some factors by the growth of the export activities)

Tényezők	Átlag	Baranya	Somogy	Tolna	Zala
Banki exportfinanszírozás	4,6	4,4	4,9	4,6	4,4
Jobb információellátás	4,4	4,2	4,7	4,2	4,5
Infrastruktúra fejlesztése	4,3	4,3	4,3	4,2	4,4
Kormányzati ösztönzők	4,2	4,2	4,7	4,3	4,0
Segítség a partnerkapcsolatokban	4,1	3,8	4,5	3,5	4,3
Vállalati beruházások	4,0	4,0	3,8	4,1	4,1
Beruházások állami támogatása	4,0	4,0	3,9	3,6	4,2
Megfelelő beszállítói kör	3,9	3,6	3,7	3,8	4,2
Vállalkozói réteg megerősödése	3,8	3,7	3,6	3,7	4,0
Privatizáció gyorsítása	3,4	3,6	2,7	2,9	3,8
Önkormányzatok vállalkozásokat segítő tevékenysége	2,4	3,1	1,9	2,7	2,2

Forrás: kérdőíves felmérés

Megjegyzés: Az adatok az egyes tényezőkre adott értékek súlyozott átlagát jelentik, ahol 5 = nagyon nagy jelentősége van; 1 = nincs jelentősége

Az ágazatonkénti, illetve a vállalkozás mérete szerinti adatok általában nem mutatnak lényeges eltérést az átlagtól, azonban a mezőgazdasági tevékenységet folytató cégek – az ágazat fokozott tökeszegénységéből fakadóan – átlagon felüli jelentőséget tulajdonítanak

az export banki finanszírozásának, a kormányzati ösztönző eszközöknek, a partnerkapcsolatok létrejöttéhez való segítségnyújtásnak, valamint a jobb információ-ellátásnak. Ezzel szemben az Agrárrendtartási Hivatal pénzügyi eszközeinek nagyobb része exporttámogatásra, egynegyede kamattérítésre megy el és alig jut valami a piacépítésre. A kisebb terméktanácsok ritka kivétellel képesek csak ellátni piaci információval a termelőket⁸. A megkérdezett gazdasági vezetők csaknem 80%-a úgy véli, hogy a vállalkozások nem tudják saját maguk megteremteni külpiazi kapcsolataikat, szükség van kormányzati segítségre.

Infrastruktúra fejlesztés

Az infrastruktúra fejlettségi szintjét és ezen belül a közlekedés állapotát a vállalatvezetők is a térség egyik meghatározó komparatív hátrányaként értékelik. A megkérdezettek úgy gondolják, hogy a déli autópálya és a Szekszárd-környéki Duna-híd megépítése (bár megvalósításuk realitása csekély), nagymértékben javítaná a térség közlekedési helyzetét. Az elhangzott vélemények arra engednek következtetni, hogy a koncepcióban megfogalmazott közútfejlesztési program a vállalkozói szféra körében is egyetértésre tarthat számot.

A repülőtér-fejlesztés tekintetében már korántsem tapasztalható ilyen mértékű egyetértés. A válaszadók szerint a térség fejlődését a modern infrastruktúra elemek közül a telekommunikáció, az úthálózat és az oktatási rendszer fejlesztése nagyon nagy mértékben befolyásolja, a légiszállítás bevezetésének országosan közepes, regionális szinten csak kis jelentőséget tulajdonítanak (*1. ábra*). Míg a vállalatvezetők közül a Somogy megyeiek (a Tolna megyeiekkel együtt) értékelték a legkevésbé pozitív hatásának a légiközlekedést, a szakértői interjúk során egyedül a Somogy megyei – önkormányzati és vállalkozásfejlesztési – szakemberek említették meg, hogy lehetőséget látnak a megye légikikötőjének fejlesztésében. A megyén belüli vélemény-különbség azt mutatja, hogy a légiszállítás hatását tekintve még nagy a bizonytalanság.

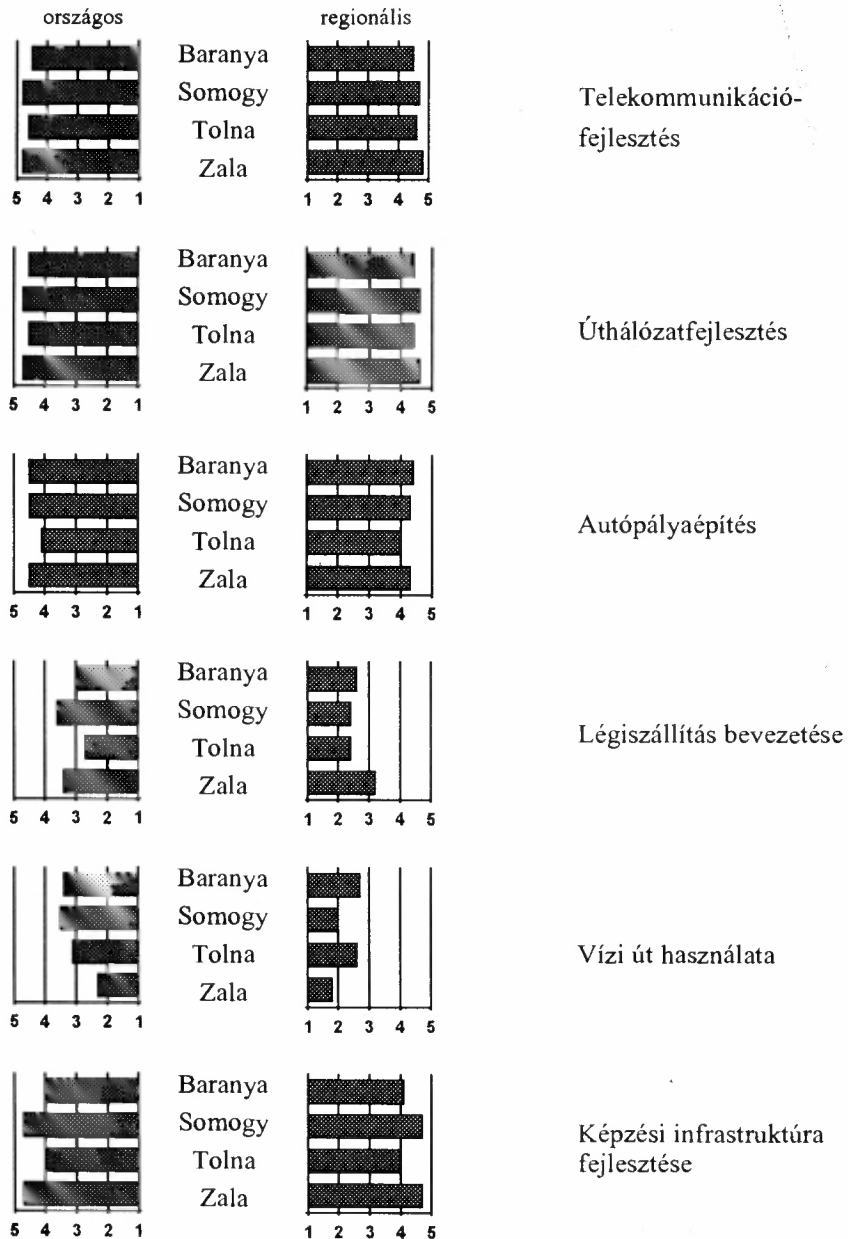
Számtalan esettanulmány bizonyította, hogy a légiközlekedés kedvező hatást gyakorol a repülőtér szűkebb és tágabb környezetének fejlődésére. Hiszen a repülőtér megépítése és működtetése új munkalehetőségeket teremt, a térség felértékelődésén keresztül tökevonzó tényezővé válik, vagyis gazdaság- és vállalkozásfejlesztési funkciókat is támogat⁹. A megismert vélemények azonban azt tükrözik, hogy a koncepció regionális repülőtér-fejlesztési programjának elfogadtatása akadályokba fog ütközni.

Vizsgálatainkból kiderült, hogy összességében a vállalatok technikai fejlettségük színvonalát a kül- és belpiacon egyaránt – a finanszírozási nehézségek után – a második leghátrányosabb tényezőnek tekintették. A kérdőíves felmérésből nem kaptunk választ arra, hogy a dél-dunántúli vállalatok, vállalkozások milyen erőfeszítéseket tesznek e gyenge pont erősítése érdekében. Ezért néhány országos vizsgálat eredményeiből emelek ki egy-egy megállapítást.

Egy tavaly készült ÖMFB-tanulmány felmérése szerint a magyarországi ipar-vállalatok kétharmada a közeljövőben nem tervez kutatási-fejlesztési tevékenységet¹⁰. „A hazai, két évnél régebben alapított új vállalkozásoknak mindössze 1,1%-a végzett az elmúlt két évben innovációs, vagyis technológiafejlesztési beruházást.

1. ÁBRA

*Az infrastrukturális feltételek hatása a gazdasági fejlődésre
(The role of infrastructure in the economic development)*



Megjegyzés: Az adatok az egyes tényezőkre adott értékek súlyozott átlagát jelentik, ahol 5 = nagy mértékben befolyásolja; 1 = egyáltalán nem befolyásolja.

Más vizsgálat szerint még a kimondottan innovatív, vagyis például valamely szabadalmaztatott új termékre alapozó cégeknek sem marad energiája és főleg pénze, második termék kifejlesztésére.”¹¹ Pénzügyi gondjaik ellenére a cégeknek kell a forrásokat felkutatniuk. Egyik – Magyarországon még nemigen elterjedt – módszer lehet például a tőkeerős cégekkel való kooperáció, vagy a fejlesztési pénzeszközök pályázatok útján való megszerzése. Baranya megyéből a tavalyi év folyamán mindössze két projektet támogatott az OMFB. A támogatott projektek alacsony száma nem a pályázatok gyenge színvonalából, hanem a pályázati hajlandóság alacsony mértékéből adódott.¹²

A dél-dunántúli vállalati szakemberektől származó primer információk elemzése is megerősíti azt a tényt, hogy a régió köztes állapotban van. Az átmeneti időszakra utal, hogy mennyire nem világosan orientál a piac, hogy sok tekintetben milyen ellentmondásos a vállalatok önértékelése. Ahhoz, hogy a jelenlegi állapotot a régió egészére kiterjedő, tartós fellendülés váltsa fel, a gazdasági szféra gondolkodásába, magatartásába is a fent vázolt új prioritásoknak kell beépülniük.

Jegyzetek

¹ 1994-ben a dél-dunántúli régió fejlesztési stratégiájának megalapozása során az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet megbízásából a budapesti Mareco Marketing Research Co. empirikus adatfelvételt végzett a Dél-Dunántúlon működő vállalkozásokról. A vizsgálat célja a gazdasági egységek exportaktivitásának, versenyképességének, alkalmazkodási adottságainak feltérképezése, az exportkilátások vállalati információk alapján történő előrejelzése, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás jellegzetességeinek, hajtóerőinek felmérése volt.

A vállalati megkérdezések esetében a célcsoportot azok a régióban működő vállalkozások képezték, amelyek többnyire exporttevékenységet is folytatnak. A felmérést eredetileg 400 vállalatra tervezték, azonban a számottevő nagyságrendű kivített bonyolító vállalatok korlátozott száma egyes megyékben, illetve a tömeges válaszmegtagadás miatt a lista végül is 297 vállalatra szűkölt. A kérdőíveket 1994. januárjában és februárjában a kiválasztott vállalatok felső-, vagy középvezetői töltötték ki. A következő két hónapban sorra kerülő csoportos beszélgetéseken vállalatvezetőkön kívül önkormányzatok, vállalkozói központok, szakmai érdekképviselői szervek szakemberei is részt vettek.

A felmérés eredményét a megbízott cég három kötetben foglalta össze. A dolgozatban ismertetett tényadatok e három kötet tartalmára támaszkodnak.

² Faragó L. – Horváth Gy. – 1995. 62–63. old.

³ Hajdú I. – Lakner Z. – Eszéky E. 1995. 10–11. old.

⁴ Mong A. 1996. 24–25. old.

⁵ Hrubí L. 1994. 97–99. old.

⁶ Szakonyi P. 1996. 12. old.

⁷ Csete L. 1995. 65–70. old.

⁸ Varga I. 1994. 127. old.

⁹ Horváth Gy. 1994. 119–120. old.

¹⁰ Szentgyörgyi Zs. 1996. 7. old.

¹¹ Laki M. 1994. 53. old.

¹² K.E. 1996.

Irodalom

- Csete L. (1995) Gondolatok a magyarországi agrárgazdaság fejlesztési stratégiájának tudományos megalapozásához. – „AGRO-21” Füzetek. 9.
- A dél-dunántúli régió fejlesztése – Vállalati szakértői megkérdezés. Mareco Marketing Research Co. Budapest. 1994.
- Faragó L. – Horváth GY. (1995) A Dél-Dunántúli területfejlesztési koncepciójának alapelemei. – *Tér és Társadalom* 3–4. 47–78. o.
- Hajdú I.–Lakner Z.–Eszéky E. (1995) A komparatív előnyök és a versenyképesség néhány összefüggése a magyar élelmiszeriparban. – *Gazdálkodás*. 5. 5–19. o.
- Horváth GY. (1994) A Dél-Dunántúli és Európa. – *A dél-dunántúli régió versenyképes fejlesztési stratégiája* 2.
- Hrubi L. (1994) A Dél-Dunántúli gazdaság szerkezete és ipara. – *Tér és Társadalom*. 1–2. 83–107. o.
- K.E. (1996) Pályázat nélkül nincs forrás. – *Dunántúli Napló*. 1996. január 12.
- Lakil M. (1994) Vállalati viselkedés elhúzódozó gazdasági visszaesés idején. – *Gazdaság*. 1. 49–61. o.
- Mong A. (1996) Olvasót keresnek. – *Figyelő*, XL. évf. 7. február 15.
- A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás sajátosságai a dél-dunántúli régióban. (1. A kutatási eredmények összefoglalása; 2. Következtetések). Mareco Marketing Research Co. Budapest, 1994.
- Szakonyi P. (1996) Kényszerbefektetésből profit. – *Magyar Hírlap*. 1996. február 14.
- Szentgyörgyi Zs. (1996) Az innováció létkérdés. – *Magyar Hírlap*. 1996. márc. 12.

Abstract

The study attempt to sketch a picture of Southern-Transdanubia region, to show the point of view of the micro-sphere. This study based on a questionnaire what asked almost 300 enterprises, and firms, to collect their opinions about the regional development strategy. If the actors of the regional development wants to enforce and transmit the spatial, regional interests more efficient towards the economic sphere - which is less sensitive in this context - they have to know how they think about it, what are they opinions.

When we analysed the primer information coming from the experts of the firms and enterprises, we have to recognise that fact, that the region placing in a transitional situation, as we think earlier. This situation determines the market-orientation, the self-picture of the economic actors. If we want a real development in the whole region, we have to transmit and built the new priorities into the head of the economic actors, to influence they ideas, they behaviour.

AZ ÚJONNAN IPAROSODÓ DÉLKELET-ÁZSIAI ORSZÁGOK VILÁGGAZDASÁGI SZEREPKÖRÉNEK ALAKULÁSA 1970-1993 KÖZÖTT¹

*(The evolution of the role of the newly industrialised south-east Asian
countries in the world economy in 1970-1993)*

SZEGEDI GABRIELLA

Bevezetés

A Római Klub az 1972-ben publikált "A növekedés korlátai" c. jelentése után a 90-es évek elején újra vizsgálta, elemezte az ott felvetett gazdasági, környezeti problémákat, az azóta bekövetkezett változásokat. Az 1991-ben megjelent tanulmány "geostratégiai változásként" három ipari és kereskedelmi csoportosulás, tömb létrejöttét, fejlődését emelte ki, ezek: az Észak-amerikai tömb, az EK országai, Japán és a NIE+ASEAN országok voltak (King-Schneider 1991).

Külön kiemelték, hogy a gyors technológiai változásokra és azok alkalmazásaira legrugalmasabban és leghatékonyabban - az eltelt húsz év alatt - Japán, és a NIE-NIC², valamint az ASEAN³ országok reagáltak.

Délkelet-ázsiai térségen tanulmányunkban nyolc újonnan országot: Hongkongot, Dél-Koreát, Szingapúrt, Tajvant⁴, a Fülöp-szigeteket, Indonéziát, Malajziát és Thaiföldet értjük.

Jelen tanulmány célja, hogy a vizsgált országok világgazdasági szerepének alakulását, világkereskedelmi fontosságuk növekedését elemezze; tendenciákat, általános jellegzetességeket és megfigyelhető különbségeket keresve 1970 és 1993 között.

A XX. század második felétől a világgazdaságban tapasztalható általános tendenciák egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy az egyes országok világgazdasági szerepkörét, gazdasági növekedését az "exogén" tényezőkhez, a világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodóképesség fogja megszabni.

A globális kihíváshoz való alkalmazkodást, illeszkedést a fejlődő országok többsége számára a 70-es évek közepétől kezdve igen megnehezítette - az adósságtörlesztésen kívül - az a tény, hogy a gazdaság, a termelés növekedése a 80-as éveket követően döntően már nem a beruházások, vagy a foglalkoztatottság növeléséből, a természeti erőforrások kiaknázásából, hanem a tudományos eredmények felhasználásából származott (Kádár 1985).

A külkereskedelmi áruszerkezet irányultságának változása; a gazdasági szerkezet átalakulása

A világ legdinamikusabb gazdasági növekedésű térségét (Japánt és a NIC országokat együttesen) napjainkban már joggal tekinthetjük egy új regionális világgazdasági központnak. Ez a gyors gazdasági növekedés (Hernádi 1985) az 1960-as években kezdődött, térben és időben kiszélesedő folyamatnak köszönhető, melynek kiindulópontja,

irányítója kezdetben Japán volt. A II. világháborút követő japán gazdasági csoda hatása szinte „tovagyűrűzött” a térségben - egyik legjobb példaként a regionális indukció elméletének -; a 60-70-es években Hongkongban, Dél-Koreában, Tajvanon, Szingapúrban (ún. NIC I. országok), a 80-as évektől pedig második hullámként Indonéziában, Malajziában a Fülöp-szigeteken és Thaiföldön (ún. NIC II. országok) volt észlelhető. A gyors növekedési ütem összefüggött a világgazdaságon elért sikerekkel, a világkereskedelmi fontosság növekedésével, amihez a legtöbb országban gazdaságpolitikai váltásra, a világgazdasági tendenciákhoz való alkalmazkodási készségre, gyors reagálásra volt szükség.

Simai M. (1990) szerint a világgazdaság alakulása szempontjából fontos országokban három, a globális és versengő világgazdasági viszonyokra épülő „uralkodó modell” jelent meg:

1. amerikai pluralista piacgazdasági modell (fogyasztásorientált, rövid távú szemlélet, versenyképes pénzpiac, rugalmasság, minimális állami szabályozás, versengő magángazdaság)
2. nyugat-európai modell (szociális piacgazdaság, intenzív kölcsönhatások az állam és a társadalmi partnerek között)
3. korporációs Japán modell (hosszú távú szemlélet, sokoldalú együttműködés a kormány és a vállalatok között, gyors és hatékony reagálás a nemzetközi feltételek változásaira).

A japán modellt utánzó délkelet-ázsiai országok világgazdasági fontosságának, exportáru-szerkezet irányultságát vizsgálva a következő kérdésekre kerestük a válaszokat:

- Hogyan változott meg az országok világgazdasági szerepköre, fontossága 1970-1993 között; a gazdasági növekedés együtt járt-e a külkereskedelem növekedésével, az exportszerkezet átalakulásával?
- A gazdaságpolitikai változások által indukált gazdaságszerkezeti átalakulás hogyan változott meg, és mennyiben igazodott a világgazdasági igényekhez?
- Megállapíthatók-e általános tendenciák a NIC I. és NIC II. csoportokhoz tartozó országoknál a világgazdasági kihívásra adott gazdasági válaszok (export és GDP szektor megoszlás) elemzése alapján?

Az export növekedése a NIC országokban

Számításaink szerint⁵ (a vizsgált időszakban) a világkereskedelem általános jelensége volt, hogy 1970-től az 1980-as évek elejéig folyamatosan nőtt (17,65%-ról, 33%-ra) a fejlődő országok részesedése a világ összes exportjából. A nyolcvanas évek közepétől a kőolaj árának csökkenését követően ez a részesedés visszaesett (1986-ban 25,2% a mélypont) majd fokozatosan a 90-es évekre újból elérte a 30%-ot, ami már nem az energiaárak emelkedéséből, hanem egyes fejlődő országok világkereskedelmi részesedésének jelentős növekedéséből származott.

A fejlődő országok közül legdinamikusabban a NIC országok növelték a részesedésüket, hiszen amíg 1970-ben a világ összes exportjának 3,06%-a, a fejlődő országok összkivitelének 17,37%-a származott a délkelet-ázsiai újonnan iparosodott országokból, addig 1993-ban már a világexport 13,83%-át, a fejlődő országok összkivitelének pedig 44,03%-át adták, miközben a világexportból való részesedésüket a NIC I. csoport országai megötszörözték, a NIC II. országok pedig 2,4-szeresére növelték.

A világ és a vizsgált országok összes exportjának évi átlagos százalékos növekedési ráta értékeit - három időintervallumra bontva - az 1. táblázatban foglaltuk össze. Az 1970-80-as évek között a 19,55%-os világexport növekedési ráta döntően a fejlődő országok gyors

kivitel-növekedéséből (olajexportőrök) adódott. A NIC országok közül a töretlen gazdasági növekedésű Dél-Korea mellett Szingapúr (olajreexport) és Indonézia (olajexport) rátája volt a legmagasabb.

1. TÁBLÁZAT

Az összes kivitel évi átlagos százalékos növekedési rátája
(The average share of growth in the export sector by years)

	1970-1993	1970-1980	1980-1990
világexport	11.31	19.55	7.03
fejlett országok	11.01	18.62	7.39
fejlődő országok	14.14	27.14	6.62
Hongkong	18.91	22.87	21.21
Dél-Korea	22.17	35.56	16.92
Szingapúr	18.29	28.71	14.35
Indonézia	16.46	34.77	5.34
Malajzia	15.35	22.07	13.77
Fülöp-szigetek	10.57	17.86	6.91
Thaiföld	18.77	24.79	19.03

Forrás: Direction of Trade Stat. Yearbook (1970-1994)

Az általános világgazdasági recesszió, majd a kőolajár-csökkenés hatására a világexport és a fejlett országok évi átlagos százalékos növekedési rátája több, mint a felére esett vissza (7,03%), a fejlődőknél pedig a negyedére csökkent (6,62%) 1980 és 1990 között, az 1970-1980 közötti rátához képest. Az újonnan iparosodó délkelet-ázsiai országok közül legdrasztikusabban Indonéziában csökkent (a hetedére!) a kivitel átlagos, százalékos növekedése, míg a többi országnál a világexporthoz hasonlóan a felére csökkent. Feltűnő, hogy a NIC országok export növekedési rátája - Indonézia és Fülöp-szigetek kivételével - kétszer, háromszor nagyobb volt a 80-as években, mint amekkora a fejlett ill. fejlődő országok átlagos növekedése. Balassa B. (1990) szerint ez döntően annak volt köszönhető, hogy a délkelet-ázsiai országok többsége már az 1960, 1970-es évektől kezdve (az esetenkénti importhelyettesítés kezdeti szakaszát követően) a kifelé fordulás gazdaságpolitikáját támogatta.

A NIC I. csoport országaiban már a 60-as évektől az exportösztönzés volt a gazdasági szerkezet átalakulásának legfontosabb hajtóereje; melynek lényege, hogy versenyképesszert teremt a gazdaságban, elősegíti a komparatív előnyök kihasználását, és ösztönözve az ágazaton belüli specializálódást, elősegíti a termelés nemzetközi megosztásába való bekapcsolódását.

Ennek sikerét - miközben az egy főre jutó export értéke mindhárom országban folyamatosan nőtt - nemcsak az előzőekben már tárgyalt gyors gazdasági növekedés, hanem a világkereskedelemben való egyre nagyobb arányú részvétel is igazolta.

A 80-as évek általános világgazdasági recesszióját az a két leginkább exportra utalt ország, Hongkong és Szingapúr érezte meg, ahol az exportkoefficiens⁶ értéke (Szingapurnál 1973 óta, Hongkongnál 1987 után) meghaladta a 100%-ot, ami igen jelentős reexport tevékenységre utal. Dél-Korea stabil export/fő növekedéséhez a 90-es évek elejéig fokozatosan növekvő exportkoefficiens párosult (1970: 10,51%, 1989:

33,07%); érdekes momentum, hogy 1990-től viszont fokozatosan csökken az export szerepe a GNP előállításában (1993: 24,7%), hasonlóan pl. Japánhoz.

Ennek egyik okaként említhetjük, hogy ezen országok már a 70-es évek végétől a térség fontos tőkeexportálói lettek, másrésről pedig a multinacionális vállalatok egyik leggyümölcsözőbb befektetési területeivé váltak.

Mivel mind a három országban - a GNP/fő értékekhez hasonlóan - jelentősen növekedett az egy főre jutó export értéke a vizsgált 23 évben, ezért a két változó erős összefüggését feltételezve korrelációs vizsgálatot végeztünk.

A legszorosabb összefüggést az export/fő növekedésének GNP/fő növelő hatását bizonyítva Hongkongnál ($r=0,983$) és Szingapúrnál ($r=0,984$) tapasztaltuk. Figyelemreméltó, hogy amíg Hongkongnál és Szingapúrnál az export egységnyi növekedése 0,7 ill. 0,6 egységgel növelte a GNP/fő értékét, addig Dél-Koreában ($r=0,972$) az export/fő dollárnyi növekedése 3,5 dollárral növelte az egy főre jutó bruttó nemzeti termék értékét. Az előzőekben már megemlítettük, hogy Dél-Koreában Japánhoz hasonlóan a 90-es évektől folyamatosan csökkent az exportkoefficiens értéke. Most ismét a Japán példára kell hivatkoznunk, hiszen a térség vezető államában (ahol az exportkoefficiens értéke az utóbbi években 10-15% körül mozgott) az egységnyi exportnövekedés 10,7 dollár GNP/fő növekedéssel járt együtt 1970 és 1993 között.

A NIC II. csoportjához tartozó országok többségénél az ENSZ és a Világbank támogatásával a gazdasági struktúra átalakítását az importhelyettesítő gazdaságpolitika bevezetésével, a mezőgazdaság fejlesztésével (Malajziában és Thaiföldön új földterületek művelésbe vonásával, a Fülöp-szigeteken pedig a nagybirtokrendszer megszüntetésével), a beruházások növelésével és a humán tőke kiaknázásával (oktatási ráfordítások növelése) próbálták megvalósítani a 60-as években. Ez a stratégia azonban korántsem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az importhelyettesítés „eredményei” már a 70-es évektől sürgős változtatásokra kényszerítették Malajzia és Thaiföld kormányát, míg a nagyobb belső piaccal rendelkező Indonéziában, ill. a Fülöp-szigeteken - Marcos elnök bukását követően - ez az átalakulási folyamat csak a 80-as évek elején indult meg. Az előbb említett „eredmények” a következőkben foglalhatók össze (Balassa 1990):

- az importhelyettesítést választott országok feldolgozóipara elszakadt a világpiactól,
- a belső növekedés lehetőségeit rontották a belső piacon érvényesülő korlátozó tényezők, ami miatt a termelés növekedési folyamata lelassult,
- egyre magasabbá vált az importhelyettesítés költsége, ha olyan iparágban alkalmazták, ahol a tömegtermelés előnnyel járt volna.

Ezek alapján a befelé fordulás egy „koravén” ipari struktúrát alakított ki (KÁDÁR, 1985), elmaradott technikai háttérrel, gyenge minőségű termékekkel és kis volumenű nem kellően szakosodott iparral. Ez a stratégia így lényegében semmiféle lehetőséget nem biztosított ahhoz, hogy az egyes országok alkalmazkodva a világgazdaság kihívásaihoz bővíteni tudják világkereskedelmi szerepüket. A NIC II. vonalához tartozó országoknál az egy főre jutó export értékek változásánál markánsan elkülönült Malajzia és Thaiföld, valamint Indonézia és a Fülöp-szigetek növekedése. A legkimagaslóbb növekedést az a Malajzia produkálta, ahol a meglévő nyersanyag feldolgozására alapozott exportorientált gazdaságpolitika már a 70-es évek elejétől éreztette hatását. Kis megtorpanásokkal (a világgazdasági recessziók, és a kőolajár csökkenése miatt is) az export/fő értéke folyamatosan nőtt (legnagyobb ütemben 1986 óta) párhuzamosan az exportkoefficiens

értékével (1970: 42%, 1993: 78,8%); ezek a tendenciák egyedülállóak a második csoport országai között.

Thaiföldön - ahol a 70-es évek második felétől szintén a kifelé fordulás politikáját választották - a hatás, az export/fő értékek növekedése a 80-as évek második felétől érzékelhető. A 70-es, 80-as években még olcsó munkaerő megélénkítette a gazdasági életet, vonzotta a külföldi befektetőket (pl. a Toyota, Honda, Volvo, Chrysler, Ford autók összeszerelő üzei is ekkor épültek), így nem csoda, hogy az exportkoefficiens értéke, ami 1970-ben 9,8% volt 1993-ra már elérte a 30%-ot. A két, csak az 1980-as évek második felétől gazdasági stratégiát váltó Indonézia és a Fülöp-szigetek export/fő és exportkoefficiens⁷ értékei a 80-as évek végétől mutatnak lassú és fokozatos emelkedést, de a növekedési ütem meg sem közelíti az előbbieken említett két országot.

Az export és a GNP egy főre jutó értékei között a legszorosabb összefüggés Malajziában és Thaiföldön van ($r=0,958$, $r=0,982$), bár Indonézia és a Fülöp-szigetek sem sokkal maradt el ($r=0,953$, $r=0,937$) ezen értékektől. A NIC I. csoport országainál már megállapítottuk, hogy a gazdaság exportra való ráutaltságának alacsonyabb százalékos értékénél egységnyi export/fő növekedés nagyobb GNP/fő növekedésével járt együtt. Ez a NIC II. országainál is igaz. Míg Indonéziában és a Fülöp-szigeteken - ahol az exportkoefficiens értéke 30% alatt volt - 3,62 ill. 5,12 egységgel nőtt a GNP/fő értéke az export/fő egységnyi növekedésével párhuzamosan, addig Malajziában és Thaiföldön (exportkoefficiens 78% ill. 31%) ez az érték 1,16 valamint 2,88 dollár volt 1970 és 1993 között.

A délkelet-ázsiai térség kiemelkedő gazdasági növekedésének fő oka a gyors gazdasági struktúraváltás, a világgazdasági folyamatokhoz való gyors alkalmazkodóképesség (Kwan 1994). A szerző emellett fontos külső hatásként említi, hogy az USA gazdasági erejének relatív visszaesése, valamint a 80-as évektől az USA és az ázsiai országok között kialakult kereskedelmi feszültség egyrészt arra ösztönözték az országokat, hogy exportszerkezetüket diverzifikálják, másrészt pedig, hogy kereskedjenek többet egymás között. Ekkor vált az USA helyett Japán a térség legnagyobb befektetőjévé; a 80-as évek közepétől pedig már a NIC I. országok is felbukkantak, mint fontos tőkeberuházók a régióban, ami tovább növelte az intraregionális kereskedelmet.

Az export szerkezeti összetételének és a GDP szektoronkénti megoszlásának változása a NIC országokban

A NIC I. csoporthoz tartozó országok az 1960-70-es évektől a világgazdasági igényeket maximálisan figyelembevévő, azokhoz rugalmasan alkalmazkodó exportösztönző gazdaságpolitikát alkalmaztak. A Japán érdekszférához tartozó országok a centrum ország példáját követve dinamikusan növelték világkereskedelmi súlyukat, miközben exportszerkezetük átalakult, diverzifikálódott. Ehhez az átalakuláshoz jelentős tőkére volt szükség. A 70-es években szinte szabályszerű harc folyt az országok között a külföldi befektetőkért, amelyből Szingapúr került ki győztesen, hiszen a 80-as évek elejére a világ első számú beruházási területévé vált bár a többi NIC I. ország is az első 15 között volt (Hernádi 1985).

Az országok exportszerkezetét az ENSZ SITC (0-9) besorolás, a gazdasági szerkezet átalakulását pedig az egyes szektorok GDP-ből való százalékos részesedése alapján vizsgáltuk⁸.

A három NIC I. ország közül a Hoover-féle index alapján számított legnagyobb exportszerkezeti átalakulás Szingapúrban és Dél-Koreában következett be. (A Hoover-féle index a térbeli megoszlások időbeli változásának mérésére használt mutató $H = \sum |a_{1i} - a_{2i}| / 2$, ahol a_{1i} az i -edik terület egység százalékos részesedése az a_i adatsor összszámlájából az első időpontban; az a_{2i} ugyanezen érték a második időpontban.)

1970 és 1993 között Szingapúrban 54,48%, Dél-Koreában 42,9%, Hongkongban pedig „csak” 22,3%-os volt az ártrendeződés mértéke a SITC kategóriák között. Ez az ártrendeződés döntően a 7-es kategória (gépgyártás, szállítóeszközök) térnyerését és ezzel párhuzamosan a 0-4 kategóriák százalékos részesedésének jelentős csökkenését jelentette, amit jól tükröz egyrészt az, hogy mind a három országban 20% fölötti volt a 7-es kategória évi átlagos százalékos növekedési rátája (Hongkong: 24,1%, Dél-Korea: 32,07%, Szingapúr: 27,2%); másrészt pedig az, hogy Szingapúrban az összes kivitel 58,29%-a, Dél-Koreában 44,96%-a, Hongkongban pedig 30,5%-a származott ebből a termékcsoportból 1993-ban. A három ország általános jellegzetessége, hogy az export termékek majdnem 100%-át a feldolgozott termékek (SITC 5,6,7,8) adták¹⁰, csak belső arányuk változott az idő során; miközben a 7-es kategória részesedése a 80-as évektől ugrásszerűen, az 5-ös kategória pedig lassan növekedett, addig az 6-os, 8-as kategóriák százalékos részesedése csökkent, vagy stagnált (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

A SITC 5,6,7,8 kategóriák százalékos részesedése az összes exportból a NIC I. és a NIC II. csoport országaiban 1970, 1993

(The share of SITC 5-8 categories of the whole export in NIC I. and II. countries, 1970, 1993)

	1970				1993			
	5	6	7	8	5	6	7	8
Hongkong	3.99	19.99	11.37	57.71	5.03	16.74	30.56	41.69
Dél-Korea	1.37	26.47	7.37	42.21	5.91	25.44	44.96	17.12
Szingapúr	2.73	8.91	10.95	5.19	6.31	6.51	58.29	8.26

	1970					1993				
	5	6	7	8	9	5	6	7	8	9
Indonézia	0.5	1.1	0.3	-	0.2	2.2	26.4	5.9	18.9	0.5
Fülöp-szk	0.5	6.2	-	0.8	-	2.2	7.1	18.6	15.5	35.7
Malajzia	1.4	28.4	2.3	1.6	0.7	2.1	9.5	48.5	10.3	0.6
Thaiföld	0.3	14.8	0.6	0.6	5.2	2.8	12.2	29.6	26.5	1.5

Forrás: Saját számítás a Directorate of Trade Statistical Yearbook alapján (1970-1994)

A világgazdasági igényekhez való alkalmazkodás természetesen a gazdasági szerkezet jelentős átalakítását igényelte. A World Development Report adatait felhasználva az egyes szektorok (mezőgazdaság, ipar, ezen belül gyártás, szolgáltatás) GDP-ből való százalékos részesedésének változását is megvizsgáltuk 1970-ben és 1993-ban.

A három ország közül Dél-Koreában és Szingapúrban hasonló gazdaságátalakulási folyamatok zajlottak. A mezőgazdaság részesedése csökkent - bár Szingapúrban ez eredetileg sem képviselt magas százalékot -, az iparé¹¹, ezen belül a gyártás százalékos részesedése, valamint Dél-Koreában a tercier szektor részesedése is nőtt. Hongkongnál

ezzel szemben a tercier szektor majd 80%-os részesedése mellett az ipari termelés - ezen belül a gyáripár részesedése is - jelentősen csökkent.

A tercier szektor magas részesedése mind a két városállamban elsősorban - az előzőekben már említett - pénzügyi és kereskedelmi központ funkcióból adódik. Dél-Korea vezetése viszont fontosnak tartja stratégiai iparágak fejlesztését (pl. hajó-, autógyártás), amit az is igazol, hogy a XX. század végére az ország a világ legnagyobb öt autógyártója közé kíván kerülni.

A NIC II. vonalához tartozó országok az exportösztönző gazdaságpolitikát csak a 70-es évek közepe, vége felé alkalmazták (követve az első csoport országainak példáját); ennek az exportszerkezet átalakulására, irányultság-váltására tett hatása azonban - Indonézia kivételével - jelentősen meghaladta a NIC I. országok közötti legmagasabb Hoover-index értékét (Szingapúr: 54,48%). A exportszerkezet legnagyobb mértékben a Fülöp-szigeteken és Malajziában rendeződött át (Hoover-index: 72,11%, ill. 63,81%) 1970 és 1993 között, míg Thaiföldön "csak" 57,78%, Indonéziában pedig 51,97% volt az átrendeződés mértéke a SITC kategóriák között.

A rendelkezésre álló adatok szerint a 0-4 (élelmiszer, ásványi- és fűtőanyag) árucsoport mind a négy ország exportjában rendkívül fontos szerepet játszott 1970-ben. Indonézia összes exportjának 97,5%-át, a Fülöp-szigetek kivitelének 92,3%-át ezek a kategóriák adták; Thaiföldön és Malajziában ez az érték 80% alatt maradt (77,9% ill. 65,2%). Ezen árucsoportok exportja összességében jelentősen visszaszorult 1993-ra, bár a két kőolajexportőr (Indonézia és Malajzia) esetében a kőolajexport, a Fülöp-szigetek és Thaiföld esetében pedig az élelmiszerexport még mindig jelentős volt¹². A nyersanyag és élelmiszerexport csökkenésével párhuzamosan mind a négy országban - a külföldi tőke beruházásait ill. hitelfelvételt követően - jelentősen növekedett az 5,6,7,8,9-es árucsoportok részaránya a kivitelben.

Az adatok alapján itt is külön kiemelhető Malajzia és Thaiföld, ahol a 7-es, 8-as kategóriák évi, átlagos százalékos növekedése volt a legnagyobb ill. Indonézia, ahol 6-os és 8-as kategóriák, valamint a Fülöp-szigetek, ahol a 7-es és 9-es kategóriák exportértéke növekedett a legnagyobb ütemben.

Már az évi átlagos százalékos növekedési ráta értékei is előre jelezték (11,2% és 54,6% között), hogy milyen jelentős változásokat indukált az exportszerkezetben a gazdaságpolitika megváltoztatása, az alkalmazkodási kényszer a megváltozott világgazdasági viszonyokhoz. A kivitel áruszerkezeti százalékos megoszlása azonban még szemléletesebbé teszi az 1970 és 1993 között lezajlott változásokat (2. táblázat).

A NIC II. vonalához tartozó országokat az export/fő értékek alapján már a korábbiakban is két jól elkülöníthető csoportra osztottuk. Ez az elkülönülés az exportszerkezet átalakulásában is megfigyelhető volt. Amíg Malajziánál és Thaiföldnél - a NIC I. országokhoz hasonlóan - az 5,6,9-es kategóriák százalékos részesedése csökkent vagy stagnált, addig a 7-es kategória részesedése jelentősen növekedett (a 8-as kategóriával együtt, ebben eltértek a NIC I. országaitól).

Míg Malajziában az 1960-70-es években az export döntő részét az ön-, a kaucsuk-, és élelmiszerexport adta, addig a külföldi tőke beáramlását követően, ma már főként munkaerő-igényes elektronikai termékekkel ill. iparcikkokkal jelenik meg a világpiacon, amit az is tükröz, hogy Malajzia vált a 90-es évekre a térség legnagyobb munkaerő-befogadó országává (a másik három NIC II. ország viszont a térség legnagyobb munkaerő-küldői közé tartozik). Thaiföld az 1960-70-es években főként, mint rizsexportőr volt jelen a világpiacon. A kezdetben még olcsó munkaerőre építő külföldi tőke beáramlását

követően - hasonlóképpen Malajziához - itt is az elektronikai termékek, iparcikkek gyártása mellett a szintén munkaerő-igényes textilipar fejlesztése került előtérbe. A 80-as évektől viszont az emelkedő átlagbérek miatt már Thaiföldnek is az áll érdekében - mint, ahogy azt Japán, majd később a NIC I. országok is tették -, hogy olcsóbb, külföldi munkaerővel dolgoztasson (pl. Vietnámban¹³, Kínában), miközben a szakképzett munkaerőbázisára támaszkodva jelentős minőségi fejlesztést hajt végre.

Az exportszerkezet átalakulásának vizsgálatát követően a World Development Report adatait felhasználva a gazdasági szerkezet ágazati, százalékos részesedésének átalakulását is megvizsgáltuk. (Sajnos Malajziára csak 1970-es adatok álltak rendelkezésünkre, így a gazdasági szerkezet átalakulásának elemzéséből az ország kimaradt.) Thaiföldön - Dél-Koreához hasonlóan - a mezőgazdaság GDP-ből való részesedése csökkent (26%-ról 10%-ra), az iparé (25%-ról 39%-ra), a gyáriparé (16%-ról 28%-ra), a tercier szektoré (49%-ról 51%-ra) nőtt.

Indonéziában és a Fülöp-szigeteken a szinte nulláról indult 6,7,8-as (ill. a Fülöp-szigeteken még a 9-es kategória) kategóriák részesedése az összes kivitelből jelentősen növekedett 1970 és 1993 között. Bár Indonézia kivitelének majd 30%-át még mindig a kőolaj adta 1993-ban, jelentősen növekedett a munkaerő-igényes 6-os, 8-as kategóriák részesedése is. A dél-koreai példát követve - ahol stratégiai iparágként kezelik pl. az autógyártást - Indonézia vezetői is csúcstechnológiát alkalmazó stratégiai iparág kifejlesztésére (repülőgépgyártás) törekedtek, amihez együttesen sem volt elég az olajbevételekből származó pénz ill. a külföldi tőke megjelenése az országban. Az iparosítás kezdeti lépéseihez is hitelekre volt szükség, napjainkban Indonézia adósságállománya meghaladja a 100 milliárd dollárt.

A Fülöp-szigetek speciális helyzetéről tanulmányunkban már többször említést tettünk. A NIC II. csoport országai között itt volt az exportszerkezet átalakulása a legnagyobb mértékű (Hoover-index: 72,1%). Ez döntően a 9-es kategória részesedésének növekedését jelentette. Amíg az 1970-es évek elején az export 80%-át az élelmiszer és ásványi anyagok adták, addig 1993-ra a 7-es, 8-as, 9-es kategóriák együttesen 60%-ban részesedtek a kivitelből. Hasonlóképpen Indonéziához a Fülöp-szigeteken sem volt elég az exportbevétel növekedése ill. a külföldi tőke az iparosításhoz, az ország hitelek felvételére kényszerült, melynek értéke 1994-re már meghaladta a 40 milliárd dollárt.

A GDP ágazati megoszlása, a gazdasági szerkezet átalakulása a többi országhoz hasonló képet mutat, jelentősen csökkent - bár 1993-ban még mindig 20% körüli - a mezőgazdaság részesedése, szemben viszont a többi országgal a Fülöp-szigeteken nem az ipar (bár ennek a részesedése is nőtt), hanem a tercier szektor részesedésének növekedése volt a jellemző 1970 és 1993 között.

Összefoglalás

A délkelet-ázsiai újonnan iparosodó országok gazdasági növekedésének általános tendenciáit, az országok világkereskedelmi fontosságának, az export és a gazdasági szerkezet átalakulásának jellegzetességeit - 1970 és 1993 között - a következő tézisekben foglalhatjuk össze:

- Világgazdasági fontosságukat a legdinamikusabban a NIC országok növelték 1970 és 1993 között a világon; miközben a NIC I. csoport országai megötszörözték, a NIC II. vonalához tartozó országok pedig 2,4-szeresére növelték a világexportból való százalékos részesedésüket.

- Ezzel párhuzamosan mindegyik országban jelentősen nőtt az egy főre jutó export értéke, a világgazdasági recessziós időszakok hatása elsősorban az évi átlagos százalékos növekedési ráta csökkenésében mutatkozott.
- Dél-Korea kivételével - ahol a 90-es évek elejétől fokozatosan csökken - mindegyik országban nőtt a gazdasági növekedés exportfüggősége, ezt az egy főre jutó export és GNP közötti regressziós vizsgálatok is bizonyították.
- Az export áruszerkezetének változása (Hoover-index), párhuzamosan a gazdasági szerkezet átalakulásával azon NIC II. országokban volt a legnagyobb, ahol az exportösztönző, iparosító politikára csak a 70-es évek végétől kezdtek áttérni.

Jegyzetek

- ¹ Készült a 2173. számú, Dr. Bemek Ágnes által vezetett „A világgazdaság differenciálódási folyamatainak térszerkezeti vetülete” c. OTKA kutatási program keretében.
- ² Az újonnan iparosodó országokat NIE=Newly Industrialized Economies ill NIC=Newly Industrialized Countries elnevezéssel is illetik.
- ³ Az 1967-ben alakult önálló regionális szervezet (Fülöp-szigetek, Indonézia, Malajzia, Szingapúr, Thaiföld és Brunei alapították) célja a szociális és kulturális együttműködés és a gazdasági fejlesztés gyorsítása mellett egy délkelet-ázsiai “közös piac” létrehozása volt. 1995-ben Vietnámot is felvették tagjaik közé.
- ⁴ Sajnos a tajvani adatok az ország speciális helyzetéből adódóan az ENSZ ill. az IMF adatbázisában nem szerepelnek. Mivel célunk az volt, hogy egységes adatbázis felhasználásával elemezzük az országok világgazdasági szerepkörének változását, ezért Tajvan a későbbiekben nem szerepel vizsgálatunkban.
- ⁵ Forrás: Direction of Trade Stat. Yearbook (1970-1994)
- ⁶ Az exportkoefficiens értéke azt mutatja meg, hogy hány százalékban részesedett a kivétel a bruttó nemzeti termék értékéből.
- ⁷ Indonézia: 1970- 11.99%, 1993- 26.61%, Fülöp-szigetek.:1970- 14.46%, 1993-20.18%
- ⁸ SITC= Standard International Trade Classification: 0= élelmiszer, élő állat; 1= ital és dohány; 2= ásványi anyagok, kivéve fűtőanyagok; 3= fűtőanyagok; 4= állati és növényi zsiradékok; 5= kémiai anyagok; 6= alapanyagok; 7= gépgyártás, szállítóeszközök; 8= egyéb iparcikkek; 9= nem besorolható áruk, tevékenységek.
- ⁹ 1970-ben a 7-es kategória részesedései a következők voltak; Hongkong: 11.3%, Dél-Korea: 7.37%, Szingapúr: 10.9%.
- ¹⁰ Szingapúr esetében a 3-as kategória bár folyamatosan csökken -a kööljár csökkenését követően- még mindig 12.2%.
- ¹¹ A teljesség igénye nélkül csak néhány, mind a két ország gazdasági életében, exportjában jelentős terméket említünk meg: hajógyártás, elektronikai, számítástechnikai, telekommunikációs ipar stb.
- ¹² 1993-ban a0+1+2+3+4 kategóriák együttesen százalékos részesedése az összexportból: Indonézia 45.8%, Malajzia 57.2%, Fülöp-szigetek 20.5%, Thaiföld 27.6% volt.
- ¹³ Ezt talán az is megkönnyíti, hogy Vietnámot 1995-ben felvették az ASEAN tagjai közé.

Irodalom

- Ágh A. (1987) *Globális kihívás*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Balassa B. (1990) *Nemzetközi kereskedelem és gazdasági növekedés*. Közgazdasági és Jogi Kiadó Budapest.
- Cameron R. (1994) *A világgazdaság rövid története*. Maccenas Kiadó, Budapest.
- Erdős T. (1986) *Növekedési ütem, növekedési pálya*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Hemádi A. (1985) *A távol-keleti kihívás: Japán, a “négyek” és Kína a 80-as években*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Kádár B. (1979) *Szerkezeti változások a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Kulesa M. (1990) *The Newly Industrializing Economies of Asia*. Springer-Verlag, Heidelberg
- King A.-Schneider B. (1991) *Az első globális forradalom*. Statikum Kiadó, Budapest.
- Kwan C. H. (1994) *Economic Interdependence in the Asia-Pacific Region*. Routledge, London
- Simai M. (1985) *Hatalom-technika-világgazdaság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

Simai M. (1992) *A világgazdasági rend és az új multilateralizmus*. Aula Kiadó, Budapest.

Abstract

A 1991 study of the Roman Club emphasised, as a “geo-strategic change”, the appearance and development of three industrial and trading groups, blocks, namely the North American block, the EC countries and Japan with the NIE + ASEAN countries.

They placed a special emphasis on the fact that the countries which reacted in the most flexible and effective way to the fast changes in technology in the past twenty years were Japan and the NIE-NIC, also the ASEAN countries.

In our study, the south-east Asian region covers eight newly industrialised countries, namely Hongkong, South Korea, Singapore, Taiwan, the Philippines, Indonesia, Malaysia and Thailand.

The purpose of this study is to analyse the evolution of the role of these countries in the world economy and the growth in their importance in world trade, trying to find tendencies, general features and visible differences in the period 1970-1993.

VÁROSFEJLŐDÉS ÉS A BANKI INFRASTRUKTÚRA: VÁROSHIERARCHIA VIZSGÁLATOK A PÉNZINTÉZETI INNOVÁCIÓK ELTERJEDÉSE ALAPJÁN A XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

(Urban development and banking infrastructure: Surveys of the urban hierarchy based on the penetration of innovations of financial institutes in 20th century Hungary)

GÁL ZOLTÁN

Jelen tanulmány az urbanizációs fejlődés és a bankrendszer kapcsolatának néhány kérdéskörével foglalkozik a századforduló magyarországi városhálózatán belül. Az vizsgálat alapkonceptciójául az amerikai geográfus iskolának az a megállapítása szolgált, miszerint az urbanizáció városhálózati jellemzői szoros korrelációt mutatnak a pénzügyi innováció térszerkezeti folyamataival¹. Az elmúlt másfél-két évszázadban városok szerepe a gazdaságban, társadalomban és a kultúrában hallatlanul felerősödött. A tér és időbeli elemzések egységét fontosnak tartó, a történeti földrajzi elemzéseknek új dimenziót adó kutatások szükségesnek tartják a regionális keretből kiemelkedő városhálózat hierarchikus rendszerének a vizsgálatát. A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálatainak külön jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy régiókban a modernizáció és a polgárosodás jellemzői a századelőn majdnem kizárólag a városi centrumok szintjén voltak megfigyelhetőek.

A bankrendszer és a regionális fejlődés

A tőkés modernizáció következtében átalakuló nemzeti városhálózatokon belül a meglévő térkapcsolatok megjelenhetnek a legtriviálisabb esetben nagyságrendi, vagy akár a jogi városkategóriák szintjén is, de a városhálózaton belüli valódi szelekciót leginkább a javak, szolgáltatások, információk, valamint a *pénz és hitel térbeli körforgása* indította el. A fejlett gazdaságokban a piaci erőforrások átcsoportosítását alapvetően a pénz- és tőkepiacok működése valósítja meg, amelynek keretében a bank és hitelrendszer és az értéktőzsdék szolgálnak, ami azt is jelenti, hogy a tőkék térbeli átcsoportosítása elsősorban a pénz- és tőkepiacokon megy végbe. Következésképpen a modernizáció ciklusainak interpretálásában, az alapvető innovációk megjelenésében a tőkebefektetések és -felhalmozások változásait, azaz a gazdasági térben lejátszódó tőkemozgást tekinthetjük meghatározónak és a rendelkezésre álló statisztikák alapján könnyen vizsgálhatónak. A bankrendszernek a hazai regionális fejlődésre gyakorolt hatásainak vizsgálata a kétszintű bankrendszer újbóli létrehozása (1987), ill. a kereskedelmi bankok hálózatának kiterjedése következtében időszerű. Napjainkra vonatkozó teljes értékű hatásvizsgálatok azonban nem készíthetők, hiszen bankszektorunk lemaradása még jelentős. Ugyanakkor csak az elmúlt ötven év kapcsán indokolt a magyarországi bankszektor történeti lemaradásáról beszélni, hiszen a század első évtizedeiben hazánk egy jól vizsgálható, európai szintű pénzügyi rendszerrel, ill. pénzügyi infrastruktúrával rendelkezett.

Jól ismert tény, hogy kelet-közép-európai régió és azon belül a magyar modernizációs átalakulás sajátossága az infrastruktúra különböző ágazatainak (különösen pedig a

bankszektorak) a relatíve magasabb fejlettségi foka a gazdaság, s azon belül az iparosodottság- általános fejlettségi színvonalához képest. Ahogy Vargha Gyula a bankrendszer kiváló szakértője írta “nálunk...a fejlődés aránytalanul nagyobb hiteligényeket támasztott, mint amennyi a hazai közönségnek a megtakarított tőkefeleslege, intézeteinknek tehát egyik fő feladata a hiányzó pénz megszerzése”, amit csak egy korszerű hitelrendszer biztosíthatott. A 20. század elején a hazai gazdaság leggyorsabban növekvő és nemzetközi viszonylatban is legmagasabb fejlettségi szintet elért ágazata, a tőkés fejlődés, a modernizáció rohamos terjedésének mutatója a hitelszervezet volt: a hitelintézetek forgalma, az általuk forgatott tőkék összege 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rúgott, míg Nyugat-Európában ez az arány csak 50-80% volt. A korszerű hitelszervezet kialakulása részben - a külföldi tőkék bekapcsolásával is - segített áthidalni a növekedés útjára lépő gazdaság számára a belső tőkeképződés elégtelen voltából fakadó nehézségeket, másrészt pedig a tőkeképződés és a vállalkozások finanszírozásának egyéb formái nálunk fejletlenek voltak, a tőkegyűjtésnek, a tőkeimport közvetítésének, a gazdasági növekedés és forgalom finanszírozásának jóval nagyobb része bonyolódott le a hitelintézetek közreműködésével, mint az európai centrum országaiban.

A vizsgálat számára nemcsak a bank- és hitelrendszer, de a modernizációs fejlődés meghatározó elemének és helyszínének tekinthető városok is keretül szolgáltak. A városhálózat és a bankrendszer területi elrendeződésében igen szoros kapcsolat figyelhető meg, mivelhogy a hitelintézetek szorosan kötődnek a városokhoz, a tőkeáramlás térbeli folyamata a városhálózat történeti átalakulásának is egyik fontos mutatója lehet, ugyanis a városhálózaton belül felerősödő funkcionális specializálódásnak, az infrastrukturális fejlődésének köszönhetően a városokban a kereskedelmi, pénzügyi és egyéb szolgáltató szektorok jelentősége megnövekedett. Amíg a késő középkori várost a kereskedelmi tőke koncentrációja határozta meg, a korai kapitalista várost pedig az iparban koncentrálódó tőkével jellemezhetjük, addig a 19. század derekától “a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók széles skálája, s azok a magas szintű szolgáltatások összpontosulnak, amelyek megolajozzák a pénz áramlását; a pénzügyi funkció határozza meg a modernkori várost a városhierarchia csúcsán.”

A városok pénzügyi szerepkörének a kutatása több szempontból is fontos. Egyfelől a fejlettebb banki infrastruktúra hozzájárul a hitelrendszer által közvetített innovációs folyamatok elterjedéséhez, s háttérül szolgálhat az öngerjesztő gazdasági-társadalmi modernizációnak, másfelől pedig a pénzügyi intézetek számára telephelyül (székhelyül) szolgáló városok fejlődésében is meghatározó szerepet játszottak a helyi hitelintézetek. A pénzügyi tevékenység a regionális modernizáció legfőbb tőkeforrása, a modern kezelési technikák, vállalkozási formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztés révén az urbanizációs jelleg emeltyűje is egyben. Mivel pedig az urbanizáció az anyagi feltételek által erősen meghatározott folyamat, s mert a századelőre már kiterjedő hitelintézeti hálózat révén elsősorban városaink váltak az innováció hordozóivá, így a pénzügyi intézetek működése a magyarországi városiasodásnak is serkentője volt. Éppen ezért a hitelrendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak vizsgálata fontos mutatója az átalakuló és modernizálódó városhálózatnak is.

A századfordulós városfejlődés dinamikája természetesen a makrogazdaság egészének a fejlődését tükrözte. Ebből következően a városoknak a nemzetgazdaság fejlődésében betöltött meghatározó szerepét nemcsak a korabeli ipari és kereskedelmi statisztikák mutatják, hanem a bankrendszeren belüli tőkeáramlás is, mivel az igen kiterjedt

hitelintézeti hálózat sokkal több települést felölelő és bőségebb statisztikákkal szolgál, mint a térben erősen koncentrálódó és korlátozottabb ipari fejlődés.

A továbbiakban a századelő magyarországi városhálózatának hierarchikus és funkcionális tagolódását elemzem a tőkeforgalom térbeli eloszlása alapján, azt vizsgálva, hogy mely városok váltak a modernizáció aktív formálóivá, illetve játszottak kevésbé meghatározó szerepet az ország gazdasági fejlődése szempontjából. Elemzésünk alapkoncepciójául annak a hipotézisnek a szem előtt tartása szolgál, hogy a múlt század végi hazai urbanizáció is szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével.

A vizsgálat számára nemcsak a bank- és hitelrendszer, de a pénzügyi intézetek székhelyei, a városok is keretül szolgáltak. A múlt század második felében a rendszeres gazdasági növekedés talaján kibontakozó urbanizáció - új térkapcsolatokat teremtve - megkezdte a hagyományos városhálózat átformálását, melynek következtében az átalakuló városhálózat az ország modernizációs fejlődésének meghatározó elemévé és helyszínévé vált a maga hierarchikus-térbeli tagolódásával.

A pénzügyi innováció térszerkezeti folyamatai: a hitelrendszer kiépülése

A városhálózati keretekhez szorosan kötődő hitelrendszer térbeli elrendeződésének földrajzi vizsgálata csak a területi egyenlőtlenségek leírására szolgáló innovációs-növekedési modellek segítségével történhet, annál is inkább mivel a tőkeforgalom által közvetített pénzügyi innovációk magyarországi elterjedését is a - centrumtól a perifériák felé egyre nagyobb - területi egyenlőtlenségek befolyásolták, amelyek a periférikus jelleg erősödésével a településhálózaton belüli differenciákat is megnövelték. Az innovációk térbeli megjelenésének és terjedésének kerete az gazdasági tér, s különösen pedig a városok hálózata, amelyen belül az innováció hordozó és kibocsátó települések *innovációs centrumok*, míg az innovációt befogadó települések az *adaptációs centrumok*. Az innovációk terjedését vizsgálva megállapítható, hogy az innovációk mindenekelőtt a központi funkciókkal rendelkező településeken jelennek meg, és csak később telepednek meg a hierarchia alacsonyabb szintjein. Azok a városok, amelyek az innovációk révén dinamizálni tudták meglévő erőforrásaikat, a gazdasági-társadalmi fejlődés hordozóivá és elterjesztőivé, ún. *növekedési pólussá* váltak. Egy-egy város helyi társadalmának a megújulásra, a modern piaci viszonyok befogadására való képessége a városi gazdasági és társadalmi környezet helyi adottságaival is jellemezhető, amit a térgazdaságtan a település *innovációs potenciáljának* nevez. Ebben az összefüggésben a városok társadalmi-gazdasági tradíciói, polgárosultsága és megközelíthetősége mellett elsősorban az innovációt hordozó, az újdonságokat befogadó intézményi infrastruktúra játszik fontos szerepet².

A piaci viszonyok elterjedésével a városfunkciók közül elsősorban a gazdasági funkciók, de azon belül - különösen pedig a dualizmus-kori Magyarországon - a banki szféra reagált leggyorsabban és legérzékenyebben a megújításra (innovációra), s ez utóbbi szféra az egész gazdaság teljesítőképességének nemcsak indikátora, hanem más ágazatok fejlődésének motorja is volt. A városhierarchián belüli funkcionális differenciálódás és a fejlettebb banki infrastruktúra hozzájárult az innovációs folyamatok elterjedéséhez, ám a tőkefelhalmozás által közvetített innováció a városhierarchia különböző szintjein eltérő feltételeket talált.

A bankszektor kiemelkedő szerepét mutatja, hogy a helyi hitelintézetek - amellet, hogy intézményi háttérrel szolgáltak az öngerjesztő gazdasági és társadalmi modernizációnak - szolgáltatásaik révén egyik legfontosabb tényezőivé váltak az innovációs folyamatok városi szinten való elterjedésének. A pénzügyi infrastruktúra kiépülése tehát gerjesztője, beindítója és felerősítője lehet egy-egy településen vagy térségben a banki innovációnak, ami a századelő Magyarországon meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg az ország különböző települései között. Éppen ezért a banki és takarékpénztári hálózat térbeli kiépülésének - a diffúziós modell segítségével történő - vizsgálata több szempontból is érdekes.

A modern bankrendszer születése Ausztria-Magyarországon a 19. század ötvenes-hatvanas éveire esett, Magyarország esetében az ugrásszerű változás pedig kétséget kizáróan a kiegyezéssel következett be. Míg a korabeli statisztikák 1848-ban csak 36 hitelintézetről tesznek említést, addig 1910-re számuk a 4425 volt, ezen belül a bankok és takarékpénztárak száma mintegy 1500 körül mozgott. A bankhálózat területi kiterjedése, a pénzügyi telephelyek számának rohamos gyarapodása kezdetben elsősorban a fővárosban, és csak néhány vidéki városban volt megfigyelhető.

A banki innováció terjedésének *kezdeti szakaszában* az 1860-as évtized végére Budapesten rohamléptekben kezd kiépülni az ország első számú pénzügyi centruma, amely a külföldi tőke elsőszámú adaptációs központjaként működött, s mint ilyen, a főváros vált a legfontosabb növekedési pólussá ill. innovációs központtá. A kezdeti időszak fővárosi bankjai, különösen pedig a nagybankoké elsődlegesen külföldi tőkebehatolásnak köszönhetőek létrejöttüket, de harminc évvel később Budapest már a Monarchia második számú bankközpontjává vált, s a kortárs joggal állapíthatta meg, hogy "Budapest ma már nem az, ami előbb volt, nem a bécsi bankok kegyelmétől függő vidéki város többé, hanem központja a magyar pénz- és kereskedelmi forgalomnak." A tőke és banki innovációk fővároson kívüli elterjedéséhez, az új növekedési pólusok egészséges hálózatának a kialakításához a budapesti innovációk diffúziójára volt szükség.

A korszak dinamikus hitelintézeti fejlődése együtt járt a bankhálózat térbeli kiterjedésével, ami nem pusztán a pénzügyi intézetek számának gyarapodását, hanem az új alapításoknak, a pénzügyi innovációnak az ország centrumától a perifériák irányába történő látványos eltolódását is jelentette. 1867 után a pénzügyi innovációk felgyorsuló diffúziója a helyi tőkeforrások bekapcsolásával a kisebb adaptációs centrumokban, így egyre több vidéki városban is megteremtette a fejlődés anyagi feltételeit.

A kiegyezést követő alapítási láz, a gründolással együtt járó vállalkozói kedv nagyon kedvezett a vidéki pénzügyi intézetek alakulásának is, elindítva ezzel a hitelintézeti hálózat kiépülésének *diffúziós szakaszát*. Amíg a budapesti nagybankok alapítása - főleg a dualizmus első felében - a külföldi tőkék nagyarányú behatolását jelezte, addig a vidéki bankok és takarékpénztárak számának növekedése a hazai tőkeképződés felgyorsulását és a vidék vagyonosodását mutatták. Vidéki bankok és takarékpénztárak egész sorát alapították, s különösen a kevésbé fejlett, pénzszegény keleti és déli régiókban (Tiszántúl, Bánát, Erdély), ahol egyre több újonnan alakult pénzügyi intézet versengett az egyéb befektetési lehetőséggel bíró pénzek felszívásában, amelyek közül a legtöbb a hitelintézeti infrastruktúra szempontjából korábban elmaradott keleti régió nagyobb kereskedelmi centrumaiban koncentrálódtak.

Ez térbeli átrendeződés nagymértékben annak köszönhető, hogy a tőkeáramlás profitorientáltsága racionalizmusa "önkéntesen" szétrobbantotta a tradicionális városfejlődés addigi súlypontjait, s a korábbi idők patinás városai közül sok kimaradt a

fejlődés fő áramvonalából. A vidék új regionális központjai, amelyek gazdasági centrumok is voltak a vasúthálózat és az ehhez kapcsolódó innováció(tőke)-áramlás lineáris sávjai (bankhálózat centrumai) mentén, először a fejlettebb "korridorokban" (folyosókban) alakultak ki, s innen terjedtek tovább a közlekedés, a kommunikáció, a pénzügyi szféra lineáris hálózatán keresztül.

Az 1890-es évekre az innovációs csatornák, így a vasúthálózat, a vidéki hitelintézeti hálózat kiteljesedésével párhuzamosan egyensúlyi helyzetet alakult ki a központosításra törekvő főváros és a helyzetük stabilizálására törekvő nagyobb vidéki városok között. Ebben a periódusban a keleti régió regionális központjai fejlődtek a legjelentősebb vidéki növekedési pólusokká, amelyek rendkívül gyors fejlődését részben a hitel iránti óriási kereslet, részben pedig az magyarázza, hogy egy elmaradottabb régióban következett be a tőke koncentrációja. Ezt egyrészt a térség bankalapításainak nagy száma, másrészt a tőkehiányból fakadóan az átlagosnál magasabb betéti kamatok is igazolták.

Bár bankrendszerünk nemzetközi összehasonlításban is az egyik legmagasabb szintet elért ágazattá fejlődött, ennek ellenére az egész korszakra rányomta bélyegét a sokszor leginkább csak regionális szinten érzékelhető tőkehiány, amelynek következtében a keleti régió bankpiaci központjai közeli fekvésük ellenére sem akadályozták egymás gazdasági fejlődését (Szeged-Szabadka, Arad-Temesvár, Debrecen-Nagyvárad), hiszen fejletlenebb régióban települtek, ahol a hitel iránti keresletet csak több bankpiac segítségével lehetett kielégíteni. Ugyanakkor a sűrűbb hálózatú, a keleti országrészekhez képest a korszakunkban már kevésbé dinamikus fejlődésű Dunántúlon ennek az ellenkezőjére is akadt példa, ahol pl. Szombathely növekvő szerepe - a hitelszférában is - korlátok közé szorította a hozzá közel fekvő Kőszeg gazdasági funkcióit.

A magyarországi hitelszervezet térbeli fejlődésében az 1890-es évektől a világháborúig terjedő időszakban két tendencia érvényesült. Egyrészt a helyi tőkeforrásokon létesített vidéki takarékpénztárak, kisebb bankok és hitelszövetkezetek számának ugrásszerű emelkedése, a néhol indokolatlannak tűnő alapítások ellenére is, egy kiegyensúlyozott hitelintézeti hálózat kialakulását, ezáltal a helyi bankpiacok egyenletesebb eloszlását eredményezte. A századfordulóra a regionális centrumok már maguk is tőke kibocsátókká váltak, ami a vonzáskörzetükben lévő kisebb településeken létesített takarékok és más pénzügyi szervezetek számának emelkedéséhez is hozzájárult.

A másik fejlődési tendencia - már az első világháború előtt elkezdődött - a banktőke nagyarányú koncentrációja volt a fővárosi nagybankoknak a vidéki bankpiacokra történő behatolásához, és a kisebb vidéki pénzügyi szervezetek önállóságának a megszűnéséhez vezetett. A tőke diffúzióknak ez a terjedési formája a *hierarchikus diffúziós modell* segítségével írható le, amelyben az innovációk a hitelintézetek, ill. a településhálózat hierarchikus láncai mentén terjednek. A bankfiókok alapítása révén a "meghosszabbított kezű" budapesti pénzügyi szervezet szoros üzleti kapcsolatokat építhetett ki a vidéki bankpiacokon, mintegy előrevetítve annak az erős bankkoncentrációnak és bankhegemoniának a lehetőségét, amelyet a budapesti bankok élveztek a két világháború közötti, illetve élveznek a jelenkori Magyarországon. Az 1940-es évekre a vidéki bankok 25-30%-a maradt csak meg önálló pénzügyi szervezetnek, s egyidejűleg a budapesti nagybankok 10-30 fiókból álló hálózatot építettek ki a vidéki városokban³.

Az affiliáció (fiókositás) magában rejtette annak a veszélyét, hogy a térszerkezeti egyensúly esetleges megbomlásával (ami a trianoni határváltozás után be is következett) erőteljesebb tőkeelszívás lépjen fel a hitelszervezet hierarchikus hálózatán belül, maga után vonva a banki (és egyéb) erőforrásoknak a legnagyobb innovációs góc, a főváros

irányába történő eltolódását, ami az ország bizonyos térségeinek belső periférizálódását eredményezte.

A városhálózat összehasonlító vizsgálata a betétforgalom alapján

A továbbiakban a városhálózat keretein belül kísérletet teszünk a tőkeforgalom térbeli eloszlásának felvázolására, melynek során a magyar városok hierarchikus rangsorát mutatjuk be a betétforgalom településhálózaton belüli megoszlása alapján, elfogadva azt a történeti földrajzi hipotézist, hogy a polgárosuló városhálózat fejlődése, torzulásai, valamint a városfejlődés regionális különbségei feltárhatóak a rendelkezésre álló tőkeforrások segítségével. A banki innováció és szélesebb értelemben a hazai modernizáció szempontjából legjelentősebbnek tekinthető városok földrajzi elhelyezkedésének vizsgálata a közöttük kialakult munkamegosztási kapcsolatok szempontjából is fontos, hiszen egy adott város gazdasági mozgásterét funkcióinak sokrétűsége, infrastruktúrájának fejlettsége (amelyen belül a pénzügyintézeteknek meghatározó szerepük van) és a többi várossal, illetve saját vonzáskörzetével kialakított kapcsolatai határozzák meg.

A városhierarchia meghatározásához a banki üzletágak közül a *betétforgalom statisztikai* mutatóit választottuk ki - felhasználva a betételhelyezési formáknak mind a három típusát; a takarékbetét, folyó- és csekkszámleteket -, mert amellyel, hogy ez elég széles körben elterjedt szolgáltatás volt, a helyi megtakarítás fokmérőjeként szolgált, a pénzügyintézetek forgótőke állományának döntő hányadát is ez biztosította. Éppen ezért a városok hierarchikus rangsorát a betétforgalomnak a városok vonzáskörzetére eső hányadát alapul véve, az ún. banki jelentőség-többlet kiszámításával határoztuk meg, amelynek elméleti alapjául a Christaller német térgazdász által kifejlesztett, a városok centrumjellegét hangsúlyozó *központi helyek* teóriája szolgált. A fenti koncepciót követve, a betétforgalmi mutatók kiválasztásával mérjük a pénzügyi szférában megtestesülő központi szerepkör mértékét, azáltal, hogy a városokat a környékével, a vonzáskörzet többi településével kialakított kapcsolatával együtt vizsgáltuk. A városhálózaton belüli kapcsolatok mellett a központi funkciókat gyakorló város és ezeket a "szolgáltatásokat" igénybe vevő vonzáskörzet közötti kapcsolat is meghatározó, s ezáltal a városok lakóinak életfeltételeit a helyi alapellátást biztosító funkciókon kívül a vonzáskörzetnek nyújtott szolgáltatások összetétele és színvonala is befolyásolják.

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a városokban az egy főre eső betétösszegek általában jóval nagyobbak voltak mint vidéken. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy a városi népesség nagyobb üzleti forgalmat bonyolít, hanem abból adódik, hogy a vidéki lakosok betéteit részben a városi pénzügyintézetek vonzották magukhoz. Ez természetes, hiszen a kisebb helységekből a betételhelyezési lehetőségek hiánya, vagy hiányosságai miatt a vidéki lakosok szívesebben helyezték el betéteiket a városok hitelintézeteiben, már csak a kedvezőbb kamatlehetőségek miatt is. Ezáltal a város szolgáltató funkciói (*központi funkció*) távolabbi területekre is kisugárzódtak.

A jelentőség-többlet-számítást az 1909-es évre vonatkozóan csak azokra a bankokkal és/vagy takarékpénztárakkal rendelkező településekre végeztük el, ahol a betétállomány nagysága elérte 2 millió Koronát⁴. Emellett figyelembe vettük a városi pénzügyintézetek vagyonának nagyságát, a folyó- és csekkszámleltár arányát az összes betétállományon belül, továbbá a pénzügyi szférához szorosan kötődő intézményeket (a jegybank fiókintézetei, pénzügyigazgatóságok, kereskedelmi- és iparkamarák), is számba vettük az adott településen⁵. A számításokat Christaller német térgazdász által alkalmazott, $K = F_v \cdot (L_v \cdot L_m)$ formula alapján végeztük el, melynek eredményeként a központi, de átalakított

szerepkör súlyát kifejező *banki jelentőségtöbbletet*, illetve a magyar városoknak a pénzügyi mutatók alapján kijelölhető *hierarchikus rangsorát* kapjuk meg⁶. A vármegyék betétállományából és lélekszámából kiszámítottuk az egy főre eső megyei betétállagokat, amit ha megszorunk a város lakosság számával $L_v \cdot (F_m/L_m)$, megkapjuk azt a betétforgalmat, amely akkor adódna, ha a város pénzügyeiben csak a helybéli polgárok helyezték volna el betéteiket. A városi centrum tényleges banki forgalma F_v azonban a helyi népesség betét- elhelyezéseinek túl bizonyos számú vidéki ügyfél betéteiből együttesen adódott. A városokra így módon kiszámított jelentőségtöbblet értékek a városok betétforgalmának vidékre eső hányadát mutatják, ami a városhierarchia meghatározásának az alapjául szolgált. A kapott eredményekből - amellyel, hogy a városok pénzügyi szerepkörének nagyságát kifejezik - információt nyújtanak a városok gazdasági szerepéről, vonzáskörzetéről, továbbá leszűrhető az is, hogy a település a környezete számára, illetve a városhálózaton belül *innovatív-pénzügyi központként* funkcionált-e⁷. A 868 bankkal és/vagy takarékpénztárral rendelkező magyarországi település közül csak 173 helység banki-innovációs (központi) szerepköre igazolódott, s így a funkcionális értelemben vett városok 69%-a rendelkezett valamilyen szintű banki-központi funkcióval. Mintegy 120 településnek, amelyek ugyan 2 millió Koronát meghaladó betétállománnyal rendelkeztek, nem volt kimutatható jelentőségtöbblet, sőt betétforgalmuk kisebb volt a helyi népességszámból potenciálisan kiszámíthatónál is. Ebben a - főként az Alföld mezővárosait és a felvidéki kisvárosokat gyakorta jellemző- helyzetben a hitelintézetek a helyi lakosok igényeit sem voltak képesek kielégíteni, jobban rá voltak utalva a külső hitelforrásokra (pl. a jegybank fiókok váltó és jelzálogüzletére)⁸, következésképpen ezek a települések nem váltak pénzügyi központokká.

Az elvégzett számítások alapján megállapítható, hogy városaink a századforduló körül már a bankhálózat szintjén is világosan azonosítható hierarchikus csoportokká szerveződtek. Budapest - mint országos innovációs centrum - mellett a pénzügyi innováció négy szintjét különítettük el. A regionális innováció központjaival foglalkoztunk a legrészletesebben, azzal a 13 nagyvárossal, amelyek a fővárosból kiinduló tökediffúziót leghamarabb adaptálták. Ebből a csoportból került ki az a néhány *ellenpólus-város* (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Pozsony), amelyek egyes országrészek pénzügyi-innovatív központjaiként nagyobb területre terjesztették ki vonzáskörzetüket⁹. További 35 várost az innovációs göcök kategóriájába, majd a többi 125 kevésbé jelentős pénzügyi centrumot - melyek kisebb vonzáskörnyék számára, kisebb jelentőségű pénzügyi szolgáltatásokat végeztek - pedig az innovációs sejtek, ill. kezdemények kategóriájába soroltuk be¹⁰.

A pénzügyi innováció regionális centrumai - a kelet-magyarországi innovációs zóna kialakulása

A hierarchikus rangsor kialakítása után a pénzügyi központok feltérképezésével a hierarchia erős koncentráltságot mutató sajátos térbeli elrendeződése rajzolódott ki. Ez összefüggésben áll azzal, hogy Kelet-Közép-Európában - így Magyarországon is - az innováció és az iparosodás térben leszűkülten, kevesebb növekedési pólusra koncentrálódott, mint a kedvezőbb adaptációs készségű nyugat-európai centrumrégióban, s ezek a folyamatok rendkívül egyenlőtlenül haladtak előre az országon belül, következésképpen az urbanizáció is csak néhány jelentősebb magyar város arculatát

formálta át. A pénzügyi funkciók településhálózaton belüli területi megoszlását jóval erősebb koncentrálódás jellemezte, mint akár a kereskedelem, az oktatási, vagy a közigazgatás szférájában. Ez azt is jelentette, hogy kereskedelmi egységekkel (akár szatöbboltokkal is), közigazgatási intézményekkel (szolgabíróság, jegyzőség, csendőrs, adóhivatal stb.) és iskolákkal is sokkal több településen találkozhattunk a századelőn, mint bankkal vagy takarékpénztárral.

Az a tény, hogy Budapest a hierarchikus rangsorban utána következő 48 várossal¹¹ együtt a banki jelentőségtöbblet közel 80%-át tömörítette, míg az ország népességnek csak 12%-át, rávilágít a tőkés modernizációba időbeli késéssel bekapcsolódó országok térbeli fejlődésének néhány sajátosságára. Nevezetesen arra, hogy a centrumhelyezett országoktól a periféria országai, ill. az ország elmaradottabb térségei felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak, tovább erősítve a városhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltságát, amelyet jól érzékeltet, ha valamelyik tiszántúli regionális centrumvárosunk és a vonzáskörzetéhez tartozó kisebb város kiválasztott néhány gazdasági mutatójának volumenét (pénzügyi vagyonok, a nem agrár népesség aránya, stb.) egymáshoz hasonlítjuk, akkor kiderül, hogy a legtöbb esetben az országrészen belüli egyenlőtlenségek nagyobbak, mint akár a nyugati és keleti országrészek közti általános egyenlőtlenségek. Ezt a banktőke helyválasztása tovább erősíti, ugyanis nagyobb bankok is többnyire a dinamikusabban fejlődő nagyvárosokban alakultak, illetve nyitottak fiókot, mivel a banktőkének a legjelentősebb városi centrumokba való koncentrálódása az innováció eredményességét is meghatározta, ezért nyilvánvaló volt, hogy az üzleti szempontú területfejlesztésben a vállalkozások számára is vonzó, jelentős pénzügyi centrumok tudtak rövid távon is gyors eredményeket produkálni.

A regionális bankcentrumokat számba véve megállapítható, hogy a jelentőségbeli differenciák is jelentősek voltak közöttük, amelyek azonban részben a térbeli megoszlás geometrikus rendjéből is következtek. Amíg a legfontosabb középkori városaink az országhatár mentén - északnyugat-északkelet-délkeleti irányban - félkörívben helyezkedtek el, addig a századfordulóra a legdinamikusabban fejlődő városok az ország magterületét határolták körül, a peremvidékektől a központi régiók irányába lehúzódnak. Ez a térbeli elhelyezkedés részben azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a modernizáció a Kárpát-medence termékenyebb, túlnyomórészt magyarok által lakott központi részein volt a legeredményesebb, ezzel szemben a főként nemzetiségi területnek számító, a mezőgazdaságnak szűkös feltételeket kínáló, városhiányos peremvidékek polgárosodásának a színvonala nem érte el a magterületekét, s ezek a perifériák, mind a gazdaság színvonala, mind pedig a lakosság kultúr színvonala alapján hátrányos helyzetűek voltak¹⁴.

A századelő legjelentősebb pénzügyi centrumai, Budapesten - az ország földrajzi középpontjába települt fővároson - kívül a Dunántúl és a Nyugati-Felvidék (Pozsony, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely) sűrű településhálózatu vidékének a "gyűjtőpontjaiban" és az Alföld keleti vásárvonalára (Miskolc, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Debrecen) mentén helyezkedtek el, míg Erdély, illetve Horvátország elmaradottabb régiójában csak egy-egy szigetszerűen kiemelkedő központ alakult ki (Kolozsvár, Nagyszeben, Zágráb). Kolozsvár és Nagyszeben leszakadva az innováció áramlás összefüggő keleti zónájáról, enkláv-jellegű elhelyezkedésükkel már kevésbé tudták vidéküket dinamizálni.

Az országon belüli regionális fejlődés különbségei nem szolgálnak elégséges magyarázattal a városok eltérő fejlődésének magyarázatára, annál is inkább mivel a

városhierarchia csúcán elhelyezkedő települések a 19. század második felétől kezdve gazdasági és társadalmi vonatkozásban élesen kiemelkedtek a regionális keretből, az bármelyik régiójában is helyezkedtek el országnak.

A regionális centrumok közti különbségek természetesen több okra vezethetők vissza. Első helyen említhetjük a területi különbségeket, amelyet a regionális centrumok elhelyezkedése és a városhálózat regionális sajátosságai is erősen befolyásoltak, de paradox módon a hazai régiók és a területükön fekvő városok fejlettségi színvonala nem mindig esett egybe¹³. A századfordulón jól elkülöníthetőek a kevésbé dinamikus fejlődésű, relatíve kisebb pénzügyi jelentőségű dunántúli nagyvárosok a korábban periférikusnak számító keleti országrészek rendkívül gyors fejlődést produkáló városaitól. A legjelentősebb regionális centrumok valóban a keleti régióban helyezkedtek el, s nem volt véletlen az sem, hogy a tíz legnagyobb pénzügyi vagyont felmutató vidéki város közül nyolc ebben a térségben volt megtalálható¹⁴. Az itt befektetett tőkék növekvő koncentrációja a már korábban felhalmozott erőforrások segítségével megsokszorozta ezen nagyvárosok térvonzását, amelyek mind a gyáripar, mind a magasabb szintű banki és egyéb szolgáltatások, mind pedig a közigazgatás központjaiként gazdasági-társadalmi jellemzőikben élesebben határolódtak el vidéküktől, mint a Dunántúl sűrűbb településhálózatú és fejlettebb régiójának nagy innovációs centrumai. Ebben az országrészben a városi funkciók erősen megoszlottak az egyébként is kisebb dinamikájú regionális centrumok között, így azok kevésbé élesen emelkedtek ki a településhálózatból. Sőt az innovációs gócek teljesebb hálózata - átvállalva a városi funkciók egy részét - tovább csökkentette a nyugat- magyarországi regionális központok jelentőségét.

A századelőn az urbanizációs fejlődés Erdély és a Tiszántúl *vásárvonalán*¹⁵ kialakuló, Szatmárnémetitől Temesváron át Versecig lehúzó, összefüggő városi övezetben bontakozott ki legnagyobb mértékben, melynek következtében a városiasodás „frontvonala”, a nagyobb növekedési üteme a fővárosból a jelentősebb kelet-magyarországi városokra tevődött át (amit 1900-20 között, a fővárosnál gyorsabb ütemű népességnövekedési statisztikái is jeleztek)¹⁶. A vásárvonal néhány dinamikus fejlődő regionális centruma (Arad, Temesvár, Nagyvárad) az országrész pénzügyi-kereskedelmi és ipari központjaként jelentős szerepet játszottak a modernizáció regionális terjesztésében. A főváros óriási mértékben megnövekedett gazdasági vonzását a tőke és egyéb erőforrások helyben történő koncentrálásával sikeresen ellensúlyozták, s a századfordulóra Budapest *ellenpólus-városaivá* fejlődtek.

A továbbiakban néhány gondolat erejéig arra keressük a választ, hogy a milyen tényezők segítették elő a magyarországi modernizációs átalakulásban kiemelkedő szerepet játszó városi övezetnek - az 1890-es évektől különösen dinamikus - fejlődését, ill., hogy ebben a gyors fejlődésben mennyire volt meghatározó jelentőségük a helyi pénzügyi központoknak.

A 19. század derekáig a keleti országrészben az Alföldön szórta elhelyezkedő, elsősorban az agrárkereskedelemben érdekelt mezővárosok, folyó menti piacközpontok játszottak fontosabb szerepet a városhálózaton belül, melyet gyors, - a szabad királyi városokét is felülmúló - népességnövekedésük is jelzett. A 19. század második felétől az urbanizációs folyamat felgyorsulása, a városok funkcióinak átalakulása gyökeresen átforgalmazta a városhálózat területi szerkezetét. Kezdetben a kiépülő vasúthálózat indított el nagyobb szelekciót a korábban szórta elhelyezkedő agrárpiaci központok között, melynek következtében a városok a vásárvonal - vagyis az Alföld peremének - kereskedelmi centrumai váltak vasúti csomópontokká és fokozatosan gyáripari központjaivá. A vasúthálózat kiépítésének sajátosságai (nagy fogyasztópiacok költség-

távolságának a megváltozása), az urbanizáció erősen szigetszerű jellege - mint a periférikus fekvés egyik sajátossága - alapvetően megváltoztatták az agrártermelés helyi feltételeit, minek következtében csak azok az alföldi városok modernizálódtak (pl. Arad, Nagyvárad, Temesvár, Szatmár, Debrecen) igazán, amelyek sikeresen átalakították gazdasági szerkezetüket, s az őstermelés, ill. az egyoldalú agrárkereskedelmi funkció jelentőségének csökkenésével egyidejűleg iparosodtak és a városi funkciók szélesebb körét tudták megszerezni. Az vásárvárosfejlődésének valódi gazdasági gyökerei, a gazdaság átalakulása a kortárs monográfusok számára is nyilvánvalóak voltak: Arad például, nagy kiterjedésű termékeny határának, élénk és kiterjedt kereskedelmének, iparának, valamint nagy forgalmú pénzügyintézetének köszönheti a város, hogy fejlődésre való hajlandósága csak a préri közepén nekilendült amerikai városokéhoz hasonlítható.

A kelet-magyarországi vásárvonal mentén elhelyezkedő, dinamikus fejlődést produkáló, gyorsan iparosodó, kereskedelmi gócpontjai a pénzügyi innovációk elterjesztésében, a helyi piac keretein túllemelkedve, nagyobb területen, az egész kelet-déli országrészben éreztették hatásukat. A regionális központok pénzügyi mérlegadatainak az többi város hasonló mutatóval történő összevetése után megfogalmazódhat az az állítás, hogy a pénzügyi szempontból felállított városi rangsor csúcsán elhelyezkedő Arad, Temesvár, Nagyvárad (Zágrábot nem tekintve) szerepe saját országrészének - a keleti régiónak - a pénzügyi fejlesztésében, periférikus helyzetének a felszámolásában sokkal nagyobb volt, mint az ország bármely más vidéki nagyvárosának. Ennek oka részben az volt, hogy ebben az országrészben az alsóbb szintű városi központok szinte teljesen hiányoztak, másrészt pedig a "gründölési" időszak alatt oly nagy volt a tőke iránti kereslet, amit kielégíteni még a jelentős bankközpontok segítségével is csak nehezen lehetett.

A banki innovációk gyors megtelepedése az említett városokban nemcsak a helyi pénzügyi élet felvirágzásához, hanem a századelő leggyorsabb vidéki városfejlődéséhez is hozzájárult. Nem kizárólag a betétforgalom és a pénzügyi vagyonok mennyiségét tekintve vezették az országos statisztikát ezen városok bankjai, de a legmodernebb pénzügyi technikák (folyószámla) és a fiókhálózat kiépítésében is a vidéki regionális centrumok élén jártak. Növekvő jelentőségüket jól érzékelteti, hogy Budapest után Temesváron működött a legtöbb (32) hitelintézet, köztük sok modern ipari és kereskedelmi bank.

A regionális centrumok szerte az országban - de a Tiszántúlon a környezet elmaradottsága miatt még élesebben - a modernitás irányába haladtak, s népességnövekedésük üteme (39%) a századfordulót követő évtizedben már megelőzte Budapest 20%-ra csökkenő növekedési ütemét is. A modern városi funkciók koncentrációja révén gazdasági és társadalmi tekintetben is vitathatatlanul igazi városokká váltak. Ha a betétforgalom alapján felállított városi rangsorunkat a városiasodottság urbánus jegyeivel összevetjük szoros korrelációt fedezhetünk fel a banki hierarchia és a városi funkciók súlya között. A pénzügyi szempontból vizsgált városhálózat csúcsán a polgári társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok helyezkedtek el. Társadalmuk vezető rétegévé a századfordulóra a középpolgárság és a vezető közhivatalnoki-értelmiségi réteg vált, de az innovációs zóna nagyvárosaiban megjelent a helyi nagypolgárság is. (Temesvár, Arad). Városodásukban a saját tőkegyűjtésen alapuló hitelintézeti infrastruktúra mellett a gyáripar is jelentős szerephez jutott. Nagyon sok helyi vállalat, méreteit tekintve országos viszonylatban is kiemelkedő volt: Aradon működött az ország legnagyobb szeszgyára, Temesvárott a legnagyobb cipőgyár (Turul), de a város gazdasági

gépgyára és textilüzemei is jelentősek voltak. Nagyiparuk modernségét mutatta, hogy számos újítást az itt alapított üzemekben vezettek be elsőként, így a hazai buszgyártás is az aradi MARTA automobilgyárban indult meg 1913-ban. A városok infrastruktúrája is gyorsan korszerűsödött, s belvárosaik egyértelműen városias külsőt öltöttek. A "magyar Manchesterként" is emlegetett Temesvár látványos urbanizációját nemcsak a city, a gyár ill. a középosztályi lakónegyedek szegregálódása, Európa megalapító modern városából megismert korszerű városszerkezet mutatta, hanem a kontinensen elsőként itt bevezetett (1884) villanyvilágítás is.

A keleti országrészek regionális centrumai több megyére kiterjedő térségek ellátását végezték, s szerepük a vidék pénzügyi kiszolgálásában innovációs centrumként sokkal nagyobb volt, mint a kereskedelmi és más egyéb szolgáltatások szempontjából, (amit a pénzügyi vagyonok hatalmas méretei is alátámasztanak), annál is inkább, mivel a térség alsóbb szintű pénzügyi központjai szinte teljesen hiányoztak, másrészt a korszakban nagy volt a tőke iránti kereslet, (amit kielégíteni a még oly jelentős bankközpontok segítségével is csak nehezen lehetett), ennél fogva a regionális központok bankjainak, mint "a kapitalizmus kovászainak" meghatározó szerep jutott a keleti országrészek modernizációs felzárkóztatásában.

Mindezek ismeretében talán nem túl merész az alföldi és az erdélyi periférius térségek határvonalán húzódó a városhálózaton belül különleges funkciókat betöltő városiasodott övezetet a magyarországi modernizáció *innovációs határzónájának* nevezni, amelynek a vásárvonal mentén éles elkülöníthetősége összefügg az alacsony modernizációs készséget mutató belső-alföldi régió belüli konzerválódó ún. *frontier* helyzettel¹⁷. Amíg az amerikai frontier a 19. század második felében gyors ütemben és teljes szélességében tolódtól nyugat felé (s így a frontier állapot egy adott helyen csak néhány évtizedig tartott), addig nálunk a - kelet felé terjedő - modernizáció (e rövid, pár évtizedes időszak alatt) az Alföld magterületeit "átugorva" csak szigetszerűen, a vásárvonal a kedvezőbb adaptációs készségű nagyvárosaiban eredményezett igazán látványos gazdasági és városfejlődést, ugyanakkor az agrárjellegű mezővárosok társadalmának tradicionális vállalkozási stratégiája is hozzájárult ahhoz, hogy az Alföld *belső periferiájának* számító magterületein a frontier helyzet még hosszú évtizedekre konzerválódott, meghosszabbítva a régió szindromatikusnak tekinthető fejlődését. A térség mezővárosai nem váltak jelentős pénzügyi központokká, s a banktörténeti vizsgálatok is a belső-alföldi régió alacsonyabb modernizációs készségét igazolják. Bár az Alföld peremén szinte mindenhol kialakultak az innováció különböző szintű városi központjai (Miskolc, Eger, Sátoraljaújhely, Bácska-Bánát: Szeged, Újvidék, Nagybecskerek, Szabadka), de leginkább a főváros, ill. a keleti vásárvonal *innovációs zónája* felől érkező fejlesztő hatások teremthették meg a lehetőségét annak, hogy az Alföld "zárványszerűen" körbezárt régiója felzárkózhasson a fejlettebb területek színvonalához.

Összefoglaló

Az eredményes modernizáció rövid, pár évtizedes időszaka alatt igazán látványos gazdasági fejlődés (még!) csak szigetszerűen, a nagyobb városokban, regionális központokban ment végbe. Ezen települések szerepe a környező térségek periféria-helyzetének felszámolásában a bankjaik által közvetített tőkeforgalom révén is döntő volt.

Ez utóbbi folyamat kiteljesítéséhez a magyarországi modernizációnak a meglévő keretek közötti továbbfejlődésére lett volna szükség. A nivellálódás irányába haladó

térszerveződést az 1920-ban megrajzolt új országhatárok teljesen felborították. A határváltozások következtében pénzügyi vonzasközpontok száma jelentősen lecsökkent: az ország pénzügyi regionális központjainak több mint a fele, az ellenpólus városok mindegyike (Nagyvárad, Temesvár, Arad, Kolozsvár, Pozsony), az ország határain kívülre került. A 35 pénzügyi innovációs göcbből csak 14 maradt Magyarországon. Ennek egyik legsúlyosabb következménye az lett, hogy amíg korábban Budapest mellett léteztek a dinamikus fejlődő ellenpólus városok, amelyek egyes régiók centrumaiként nagyobb területekre is kiterjesztették vonzaskörzetüket, addig 1920 után az új ország területén egyedül a főváros maradt ilyen jellegű központ. A fővárost némiképp - különösen a századfordulótól - sikeresen ellensúlyozó, erőforrásait adaptáló központok elszakadásával, a földrajzi távolságok lecsökkenésével Budapest hegemon szerephez jutott a térszerkezet alakításában. Pénzügyi szempontból a vidék hitelintézeteinek önállósága megszűnt, s a több jelentős vidéki hitelintézet az öt budapesti nagybank fiókhálózatának részévé vált. A megbomlott térbeli egyensúly megakasztotta a vidéki városfejlődést, s csak Budapest súlyának aránytalan növekedését eredményezte. A "vízfejje" nőtt főváros, és a városhiányos határmenti perifériák jelezték a térsziszofréniát a két világháború közötti Magyarországon.

A századelő magyarországi városhálózatát - az elvégzett vizsgálatok töredékének a felvázolásával - a tőkeforgalom térbeli megoszlása alapján vizsgáltuk, elfogadva azt a hipotézist, hogy a városhálózat fejlődése, ill. a városfejlődés regionális különbségei feltárhatóak a rendelkezésre álló tőkeforrások segítségével. A hierarchikus szintek vizsgálata után megállapíthatjuk, hogy városaink a bankhálózat szintjén is világosan azonosítható csoportok átszerveződtek. Összességében, elmondható, hogy a hitelszféra által közvetített innovációk adaptációja legsikeresebben a városhierarchia csúcsán valósult meg, ahol már a századforduló körül megtörtént a városiasodás különböző mutatóinak az összerendeződése. Ezek közül a városképet átalakító tömeges építkezések, közművesítés, tömegközlekedés megindulása, a városnegyedek funkcionális elkülönülése voltak a legfontosabbak. A városi fejlődés nemcsak a polgárok napi mozgásterét tágitotta ki, de ezen túlmenően gyökeresen megváltoztatta a társadalom foglalkozási szerkezetét és tagolódását is. Városhálózatunk elrendeződésének, fejlődésének és torzulásainak okait kutatva számos tanulsággal szolgálhat a városfejlődés sajátosságainak további vizsgálata, hiszen a századelőn megteremtett városi keretek máig hatóan befolyásolhatják városaink fejlődését és róluk kialakított image-t.

Jegyzetek

- ¹ Contzen M.P. The Maturing Urban System In The US.1840-1910., In. *Annals of the Association of American Geographers*, 67., 1977. Ez a tanulmány vizsgálta először a bankközi kapcsolatokat az USA-ban, mint a városhálózat különböző szintjei közötti kapcsolatok indexét
- ² Bairoch P. (1988) *Cities and Economic Development*, Mansell, Chicago, p.336., monográfiájában - külön fejezetet szentelve az innováció és városfejlődés kapcsolatának - megállapította, hogy a város nagysága, gazdasági jelentősége és az általa terjesztett innováció között közvetlen kapcsolat áll fenn. A városok innovatív szerepét egyfelől az emberi kontaktusok nagyobb gyakoriságából fakadó információáramlás, a szerteágazó városi funkciókból fakadóan jelentkező erős adaptív készség, másfelől a városok közötti, a kereskedelmi, a közlekedési kapcsolatok, a migrációból fakadó kontaktusok, valamint az emberi kreativitás számára kedvező terepet kínáló urbánus milió egyaránt magyarázzák
- ³ ILLÉS I. i.m. (1993) A fővárosi bankok az 1920-as években a vidék hitelszervezetét egyre inkább ellenőrzésük alá vonták, és ezáltal a fővárosi tőkeerős pénzügyi intézményei a vidéki városok gazdasági életének sok területére

kiterjesztették hatalmukat, minek következtében a vidéki városok fejlődése, annak iránya és üteme többé már nem egyedül polgárainak gazdasági tevékenységétől, hanem a budapesti bankoktól is függött.

- ⁴ A 868 bankkal vagy takarékpénztárral rendelkező település közül 298 település pénzügyeinek betétállománya haladta meg a két millió koronás limitet
- ⁵ Az Osztrák-Magyar Bank 33 fiókjával - mint a magyar bankrendszer likviditásának valóságos forrása - jelentős befolyást gyakorolt a magyarországi hitelintézetek ügyvitelére, a két utóbbi intézmény pedig a hitelszféra koordinálását végezte, de mivel nem foglalkozott betétüzlettel ezért vizsgálatunkban nem szerepelnek a jegybanki fiókok adatai.
- ⁶ A formulában a K =a központ jelentőségéből, F_v =a város pénzügyeinek betétforgalma 1909-ben, L_v =a város lakossága, F_m =a megye pénzügyeinek betétforgalma (a törvényhatósági jogú városokkal együtt), L_m =a megye lakosság száma.
- ⁷ A banki jelentőségűbbételek relatív viszonyait egyéb más banki üzemek mennyiségi mutatóival összevetve (pénzügyi vagyoni, betétállomány nagysága, részvény és tartaléktőke, váltótárca) a város hierarchia csúcán megfigyelhető a pénzügyi szerepkör abszolút súlyának és a városok pénzügyi-innovációs jelentőségének az összerendezettség, a mennyiségi rangsorok és a hierarchiák közti anomália többnyire az alföldi, mezővárosi gyökerű, ill. néhány speciális településre jellemző: pl. Nagyszében pénzügyi vagyoni nagysága Budapest után következik, de kedvezőtlenebb hierarchikus helyezése az archaikus szász pénzügyi hagyományoknak (záloglevelek, hatalmas ingatlanvagyonok, tehát passzív tőkék!), ugyanúgy Szeged és Szabadka esetében a hátrányosabb helyezés a jelző üzlet összvagyonon belüli nagyobb arányának is köszönhető.
- ⁸ A magyarországi fiókintézetek közül pl. a kecskeméti szerepe nagyobb volt a térség ellátásába, mint maguknak a helyi hitelintézeteknek
- ⁹ Az ellentét városok sorába azok a dinamikus, gyorsan iparosodó regionális központok tartoztak, amelyek egy-egy régió növekedési pólusaként a főváros hatalmas "vonzóerejét" - nagyobb tőkeállományuk és más erőforrások koncentrációjával - sikeresen tudták ellensúlyozni.
- ¹⁰ Az innovációs góccsoportjának városai alkották a leginkább összefüggő hálózatot, és ebben a sorban mutatkoztak meg a legszembetűnőbb a városhálózat századfordulós átrendeződésének jellegzetességei, tudniillik, hogy a modern térszerkezet kiépülésével a még meglévő tradicionális elemek is együtt éltek. Így ebben a csoportban egyaránt megtalálhatóak voltak a dinamikájukat elvesztett, és a hanyatlás útjára lépő városok (Nagyszombat, Eperjes, Kassa, Baja, Komárom stb.), és a gyorsan fejlődő, ígéretes centrumok (Újvidék, Kaposvár, Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Szeged stb.).
- ¹¹ ez a regionális-innovációs központok és az innovációs góccsoportok együttes száma (I. és II. kategória együtt)
- ¹² A 18. század végétől a legjelentősebb települések elsősorban a kereskedelmi útvonalak, a Duna vízi útja, a vásárvonalak mentén és az alföldi agrárterületeken voltak megtalálhatóak, s ez utóbbi térség települései a 19. század közepéig gazdaságilag meghatározóak voltak. A 18-19. század fordulóján az Alföld és a Dunántúl agrár-kereskedelemben érdekelt mezővárosai meglehetősen szórva helyezkedtek el. A múlt század második felétől azonban - párhuzamosan a belső - alföldi mezővárosok hanyatlásával - újra megnőtt a kontinuous fejlődésű, nagy múltú városok (Pozsony, Győr) és a hozzájuk újonnan felzárkózó városok (Temesvár, Szombathely, Miskolc) szerepe, amely magyarázható egyfelől azzal, hogy a korszak modernizálódó államrendszere - az államigazgatási funkcióknak a településállományon belül történő letelepítésével - az ország területének minél egyenletesebb lefedésére törekedett, és ehhez általában a városi hagyományokkal már rendelkező településeket használta fel, de leginkább azzal, hogy a század második felének gazdasági növekedése az agrárkereskedelemben mellett más városfejlesztő tényezők bekapcsolását is igényelte.
- ¹³ Több kutató (Hechter M.: *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in the British National Development*, 1975; R. Williams: *The Country and the City*, 1973, Timár, L. i.m. p.154) rámutat arra, hogy egy ország belső centrum és periféria viszonyait csak a régiók szintjén elképzelni tudó szemlélet jelentős, a regionális keretből élesen kiemelkedő nagyvárosokat tüntethet el a periférikus régió címszáva alatt, ilyen volt pl. Skóciában Glasgow, de a kelet-magyarországi térség ellentét városai is.
- ¹⁴ Rangsor szerint: Nagyszében, Arad, Temesvár, Debrecen, Pozsony, Nagyvár, Fiume, Szabadka, Szeged, Miskolc, Kolozsvár.
- ¹⁵ A klasszikus geográfia fogalomhasználatában a síkság és a hegyvidék találkozásánál kialakult piaci-kereskedelmi-közlekedési csomópontok a vásárvárosok, amelyek összefüggő láncolatot alkotja a vásárvonalat lásd. Bulla-Mendöl: A Kárpát-medence... i.m. 190-193. o.
- ¹⁶ Thirring G. i.m.
- ¹⁷ A frontier (határvonal) elsőként az amerikai történészek (Turner) által használt elnevezés, mely a civilizáció nyugat felé való terjeszkedésének határvonalát jelölte, szélesebb értelemben az Alföldre vonatkoztatva a dinamikus terjeszkedő tőkés társadalom és gazdaság és a tradicionális (feudális) gazdaság és társadalom határzónája, lásd. erről Beluszky: Az Alföld szindróma eredete In. *Tér és Társadalom* 1988/4. 8-28. o.

Irodalom

- A magyar szent korona országainak hitelintézeti fejlődése. *Magyar Statisztikai Közlemények* 35. kötet, Budapest, 1913.
- Arad vármegye és Arad Sz. Kir. Város monográfiája. Budapest, 1913. 71. o.
- Bairoch P. Lévy-Leboyer (1981) Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution. London. idézi: Timár L.: Piacgazdaság és civil társadalom térbeli dimenziói. *Tér és Társadalom*. 1990./3-4. sz.
- Bácskai V. (1984) *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon a 19. század elején*. Budapest.
- Beluszky P. (1990) A polgárosodásunk törekény váza - Városhálózatunk a századfordulón - vázlat tényképekkel. In: *Tér és Társadalom*, 3-4. sz. 13-56. o.
- Christaller W. (1933) Die Centralen Orte in Süd Deutschland. Jena idézi: Major J. (1964) A magyar városhálózatról In: *Településtudományi Közlemények* 16. 32-65. o.
- Den Hollander (1975) A magyar Alföld és Tüner frontier hipotézise In. *Etnographia*,. 313-323. o.
- Dövényi Z. (1977) A vonzaskörzetek történeti kialakulásának vizsgálata. *Alföldi Tanulmányok*.
- Illés I. (1993) Bankrendszer és a regionális fejlődés Magyarországon. kézirat, MTA RKK.
- Jirkovszky S. (1945) *A magyarországi pénzügyintézetek története az első világháború végéig*. Budapest. 36. o.
- Magyarország története 1890-1918.* szerk. Hanák Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978, 369. o.
- Mandelló K. (1894) *Visszapillantások a magyar nemzetgazdaság fejlődésére az 1893. évben*. Budapest. 51. o.
- Marjanucz L. (1992) Hódmezővásárhelyi pénzügyintézetek hitelezési gyakorlata a dualizmus korában In. *AETAS* 4.sz. 48-61. o.
- Papp A. (1984) Az Alföld vonzasközpontjai és vonzaskörzetei a XX. században. Békéscsaba, In. *Az alföldi kutatás feladatai*, Az Alföld Tudományos Konferencia kiadványa
- Rechnitzer J. (1993) Innovációs pontok és zónák, változási irányok a térszerkezetben, In. *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest. 75-102. o.
- Szász Z. (1992) "A magyar Manchester" A modern Temesvár építése *História* 1. sz.
- Thirring G. (1913) *A magyar városok hitelintézetei*. Budapest. 384-391. o.
- Timár L. (1990) A piacgazdaság és a civil társadalom térbeli dimenziói, In. *Tér és Társadalom*. 3-4. 137-152. o.
- Vargha Gy. (1896) *A magyar hitelügy és a hitelintézetek története*. Budapest.
- Whebell C.: Corridors:theory of Urban systems. idézi Timár, L.: A gazdaság térszerkezete és a társadalom, In. *Történelmi Szemle*. 1985/2,
- Williams P.-Smith W. (1986) From "Renaissance" to Restructuring the Dynamics of Contemporary Urban Development, In. *Gentrification of The City* 211. o.

Abstract

This essays covers a few issues of the connection of urban development and the banking system in the urban network of Hungary on the turn of the 20th century. The basic concept of the survey was a statement of the American geographical school which says that the features of the urban network are in a tight correlation with the spatial structural processes of the innovation of financial institutes.

During the past 150-200 years, the role of the towns in economy, society and culture has extremely increased. Researches which consider the unity of spatial and temporal analyses as of great importance and give a new dimension to historical geographical analyses, find it necessary to examine the hierarchic system of the urban network that stands out from the regional frameworks.

The comparative analysis of the urban network in Hungary is given a special significance by the fact that in this region the characteristic features of modernisation and bourgeois development almost exclusively took place at the level of the city centres in the beginning of this century.

A KISKERESKEDELEM TEREI GYŐRBEN

(The spheres of the retail trade in Győr)

NAGY ERIKA

A kilencvenes évek eleji Magyarországon a kereskedelem vonzotta a legtöbb hazai és külföldi befektetőt a gazdasági szektorok közül. A szereplők száma megsokszorozódott, s ezzel párhuzamosan szervezeti átalakulás zajlott az ágazatban. Ennek főbb jellemzői a dekoncentráció - az új kis- és középvállalatok tömeges megjelenése, illetve az állami nagyvállalatok egy részének felbomlása következményeként -, a piac feldarabolódása és új szervezeti formák megjelenése. Ez a gyors növekedési szakasz 1994-95-től kezdve átadta helyét egy stabilizálódó, és a szervezeti koncentráció jeleit mutató fejlődésnek. Utóbbi jelenség az állami vállalatok átalakulása és privatizációja lezárulásával, továbbá a külföldi befektetők által megvalósított nagyberuházásokkal magyarázható, míg az előbbi a vásárlóerő folyamatos csökkenésével és a piac telítődésével. A struktúra stabilizálódásának kezdetét és a koncentracós folyamat intenzitását tekintve időbeli eltolódás mutatkozik Budapest és Északnyugat-Magyarország, illetve az ország többi része között: előbbi régiókban az új szakasz korábban kezdődött.

A szervezeti változások a kereskedelem körébe tartozó tevékenységek jelentős bővülésével jártak: egyre több cég vállalt - például márkaképviselőt, s a külkereskedelmi és a közvetítői tevékenységet folytató szervezetek száma is gyorsan gyarapodott. Ennek okai a liberalizációs folyamatban, illetve az ellátandó kiskereskedelmi egységek számának növekedésében keresendők. Ugyanakkor bővült az eladott termékek köre, és könnyebben elérhetővé váltak a műszaki cikkek, autók, exkluzív ruházati cikkek stb. Az elmúlt három évben a kereskedelemhez, illetve az egyes árucikkekhez kapcsoló szolgáltatások szerepe is növekedett (javítás, karbantartás, a vásárló igényeihez való igazítás stb.) s ez a tendencia várhatóan meg is marad az erős verseny és a külföldi cégek jelenléte miatt, amelyek tevékenysége mintául szolgál a hazai vállalkozók számára.

A vázolt átalakulás legfontosabb centrumai a városok, közülük is a regionális nagykereskedelmi-elosztó központok. Ezek méretei - területük, lakosságszámuk, szerepköreik összetettsége - lehetővé teszi, hogy a kereskedelem térszerkezeti változásait, a kiskereskedelmi-szolgáltató funkciót ellátó tömörülések hierarchizáltságát és az ezekhez kapcsolódó mozgásokat a településhatáron belül is vizsgáljuk.

A kiskereskedelem térszerkezeti elemei

A klasszikus megközelítések ingatlan árak és bérleti díjak térbeli sajátosságaira koncentráltak a kiskereskedelem térszerkezetét alakító tényezők vizsgálatakor. (Alonso 1971) modellje szerint egyközpontú térszerkezet esetén a cityben a legmagasabbak az árak - és a költségek -, ezért az itt tömörülő üzletek nagy értékű, ritka árucikkeket kínálnak. A peremek felé haladva az ingatlanárak csökkenésével. változik a kiskereskedelmi egységek

tevékenysége és alapterülete. Az Alonso-féle elképzelésből kiindulva és a központi hely elméletét felhasználva dolgozta ki (Berry 1967) részletes hierarchikus modelljét. Ebben a kiskereskedelmi koncentrációk négy szintjét különítette el az önálló, napi cikket árusító vegyesboltoktól a tervezett, specializált üzletekkel és szolgáltatásokkal ellátott központokig. A két szint közötti átmenetet a napi szükségleti cikket és szolgáltatásokat nyújtó koncentrációk, illetve az egy-egy városrész ellátását biztosító, néhány lakossági szolgáltatást nyújtó (posta, bank) és specializált üzletekkel rendelkező (pékség, édességbolt, ruházati cikkek) tömörülések képviselik. Berry ezek mellett speciális, nagy helyigényű funkcionális területeket (építőipari-lakberendezési, műszaki stb.) és a kivezető utak mellé települt sajátos szerkezetű tömörüléseket (üzemanyag-kereskedelem, szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás) különböztetett meg. Az ingatlanárak mellett azonban hangsúlyozta a társadalom térbeni szerkezetének fontos telepítő hatását: az egyes elemek helyét a potenciális kereslet alakítja, tehát a magasabb hierarchiasztintű kiskereskedelmi központok a tehetősebbek lakónegyedeiben találhatók meg.

A fenti modellt a későbbi kutatások kiindulópontnak tekintették, ám többnyire kritikusan írnak róla. Ennek oka, hogy számos tényező - város-rekonstrukciók, városi ingatlanpolitika, az üzletek specializációja, a személy- és tömegközlekedés, életmódbeli különbségek stb. - alakítja még a kereskedelem térszerkezetét. A legtöbb bírálat az európai geográfusok részéről érte a modellt, illetve annak érvényességét (Dawson 1983, Daniels 1985). Új, átfogó megközelítést a behaviorizmus adott. A kereskedelem térszerkezetét és a bevásárlóutakat az érdekelt szereplők döntései alakítják: a kereskedőké, a lakosságé és a helyi önkormányzaté (ingatlanbérleti díjakon, városrendezési akciókon, közlekedési szabályokon keresztül) (van den Berg 1987, Price - Blair 1989).

A kereskedelem térszerkezetére irányuló kutatások a nyolcvanas években kaptak új lendületet Európában. Ennek oka a "bevásárlóközpont-boom", amellyel új elem, a tervezett, komplex kereskedelmi és szolgáltató funkciókat tömörítő, többnyire a város peremén elhelyezkedő centrum jelent meg a kiskereskedelem szerkezetében. A központok kettős folyamat eredményeképpen kezdtek gyors ütemben gyarapodni. Az egyik a hatvanas, hetvenes években Nyugat- és Közép-Európában nekilendülő szuburbanizáció (van den Berg, et. al; Eryedi 1988), a másik a kereskedelmi szektorban lezajlott szervezeti koncentráció. Hatására megindult a kiskereskedelem térbeli átalakulása is, a szektor fő terjeszkedési területévé a nagyobb városok peremterületei váltak. A belváros hagyományos kiskereskedelmi szerepkörének megőrzése érdekében rekonstrukciós hullám indult el, amelyet számos közép- és nagyvárosban a sétálóövezetek kiterjesztése kísért (Monheim 1991). Részben az önkormányzatok lépései, részben a belváros vonzereje (Klein 1991) a magyarázata annak, hogy törekvéseik sikeresek. A belvárosi struktúra azonban átalakult: a napi cikket árusító üzletek közül csak a nagy áruházak őrizték meg helyüket; a kisebb üzletek körében specializációs és szervezeti betagozódás volt megfigyelhető valamely nagyobb vertikális szerveződésbe.

Az európai nagy- és középvárosok (100 ezernél népesebb települések) kereskedelmében tehát a szervezeti koncentrációt térbeli dekoncentráció kísérte, elsősorban a szuburban peremterületek javára és a belváros rovására. Ugyanakkor a belső, sűrű beépítésű lakóterületeken a kisebb, 50-100 négyzetméteres, szubcentrumok közelében fekvő vegyesboltok szerepe továbbra is fontos, különösen hosszú nyitvatartásuk miatt (Price, Blair, et. al.). Az ingatlan árak emelkedése az üzletek raktározási lehetőségeit is szűkíti a szuburban övezeten belül, ezért a városközpontba vezető utak mellett jelentősen növekedtek a raktározási területek.

A győri kereskedelem szerkezeti változásai

A szervezeti változások első szakasza a nyolcvanas évek elején, a szerződéses üzletek, majd a bérletek elterjedésével kezdődött. Az új üzemeltetési formák elsősorban a gyengébben ellátott hagyományos beépítésű lakóövekben és a peremterületeken terjedtek el, és többnyire élelmiszer-, vagy vegyesboltok voltak. A magánszektor másik fontos elemét a kis alapterületű, ám jó minőségű árut kínáló belvárosi üzletek jelentették, amelyek ruházati cikkeket és kiegészítőket forgalmaztak. Ezek már ekkor komoly versenyt jelentettek a nagyobb áruházak számára.

A szervezeti változások 1989-től kezdve felgyorsultak. Mivel ebben a szektorban alapították a legtöbb társaságot és magánvállalkozást, Győrben is jellemző volt az elaprózódás és a döntések dekoncentrációja. A gründolás 1991-92-ben érte el a tetőpontját, azóta folyamatosan mérséklődik az alapítások üteme. A folyamat eredménye közel hatszáz jogi személyiségű és csaknem ugyanennyi jogi személyiség nélküli társas vállalkozás. A gyors növekedés hátterében a kereskedelem jövedelmezősége mellett a város fekvése és közlekedési kapcsolatai és az ennek köszönhető kedvező értékesítési lehetőségek, továbbá a helyi kereslet játszott fontos szerepet a vállalkozók véleménye szerint. Fontos tényezőnek bizonyult a nagyobb (százmillió forintnál nagyobb éves forgalmat bonyolító) szervezetek esetében a kereskedelmi tapasztalat és a már kialakult üzleti kapcsolatok, amelyeket állami vállalatoknál, vagy a nyolcvanas években magánvállalkozóként alakítottak ki. A szerény méretű, egy-egy üzletet működtető családi vállalkozásoknál - különösen a napi cikkekkel kereskedők között - viszont gyakori motiváció a munkanélküliség.

Ezzel párhuzamosan megkezdődött az állami vállalatok átalakulása és privatizációja. A folyamatban, amely a kilencvenes évek közepén lényegében lezárult, a hazai magántőke - elsősorban a vállalati vezetők - és a külföldi befektetők játszottak fontos szerepet. A feldarabolódó piacon a hagyományos szereplők tevékenységük átalakításával próbálnak versenyképesek maradni: a nagykereskedelemben ez az áruszerkezet bővítését, a kiskereskedelemben specializációt, illetve helyi, vagy regionális üzletlánc kiépítését jelenti. A nagykereskedelmi cégekkel való együttműködés, felvásárlási szövetségekben való részvétel is előfordul. A korábban csak elosztó funkciót ellátó vállalatok is igyekeznek közvetlen kapcsolatokat kiépíteni a fogyasztókkal. Tehát a nagy- és kiskereskedelmi tevékenység keveredése figyelhető meg, amely szervezeti koncentráció felé is mutat.

A kereskedelmi tevékenység árucsoportok szerint meglehetősen vegyes képet mutat. A legnépszerűbb a napi cikkek (élelmiszer, háztartási vegyiárak), illetve a ruházati termékek és kiegészítőik forgalmazása. A legutóbbi évekig ezért piacuk erősen szabdaltnak volt, és a szakmabeliek megítélése szerint az új üzletek nagy része működtetésének szakmai színvonala erősen kifogásolható volt. Az 1994-95-ben megnyitott új élelmiszer-áruházak, amelyek nemzetközi láncok, vagy helyi vertikális szerveződések elemei, pozitívan befolyásolták a szakmai minőséget. A műszaki cikkek, járművek és építőipari-lakásfelszerelési szaküzletek, áruházak jelentős nagyobb részét szintén az átalakulás időszakában nyitották. Ezeket igen pozitívan ítélték meg a kereskedők, az áruk megbízható minősége és háttérszolgáltatásai miatt.

Egészében véve tehát 1994-ig a szétaprózottság, a szervezeti változások, a tőkeberuházások alacsony szintje és a meglehetősen ellentmondásos szakmai színvonal

jellemezte a győri kereskedelmi szektort. Az elmúlt másfél-két évben azonban megnövekedett a beruházások mértéke, amelyeket túlnyomórészt tőkeerős, hálózatokat üzemeltető szervezetek hajtottak végre. Emelkedni kezdett az ágazatban foglalkoztatottak száma is. Ugyanakkor a kisvállalkozások körébe növekedett a csődök száma, és minimálisra csökkent az alapításoké. A koncentráció tendenciák tehát erősödtek, ami várhatóan a szereplők számának további csökkenésével jár majd.

A kereskedelem térszerkezetének jellemzői

Az üzletek száma négy-ötszörösére emelkedett 1993 végéig a városban, azóta némi csökkenés tapasztalható. A kereskedelmi tevékenység - a szervezetek és az üzletek - térbeli dekoncentrációjával járt együtt a folyamat. A vállalkozások döntéshozatali központjai elválhatnak a tényleges tevékenységtől, ami egyrészt a jelentős forgalmat bonyolító, általában üzlethálózatot működtető szervezetek esetében jellemző (ekkor a központ az üzlet, vagy a raktárbázis mellett található), másrészt a nagykereskedelemben érdekelt cégeknél, amelyek központjai erősen szóródnak (a belváros mellett a nagyobb presztízsű lakótelep, Marcalváros, a cityhez közeli Nádorváros és a déli peremterület családi házas övezete, tovább Gyárváros a jelentősebb koncentrációk). (1. ábra)

A kiskereskedelemben jóval gyakoribb az üzlet és a központ egybeesése. Ennek legfontosabb tömörülése a belvárosban található, ami erősen zsúfolttá tette annak középső részét, a bevásárló utca környékét. Jelentős koncentrációk találhatóak még a cityhez közeli városrészekben és a forgalmas, központba vezető utak mentén. A régebben épült lakótelepek és a távol eső csatolt települések érezték legkevésbé a dekoncentráció hatásait.

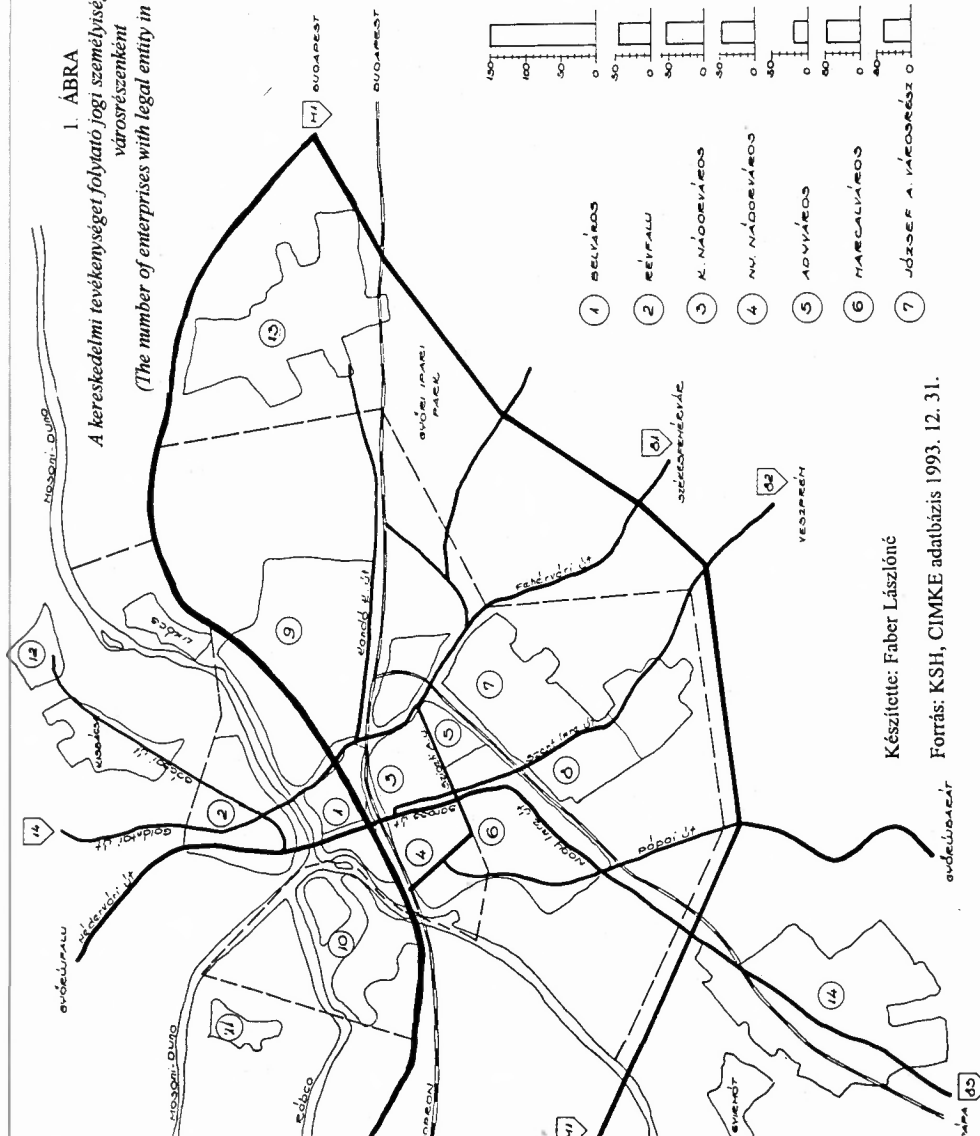
Az üzletek térbeli elhelyezkedése, azok térbeli hierarchiája, amely az áruk és a vásárlók áramlását meghatározza, csak empirikus úton vizsgálható megfelelő kataszter híján. Ezért a városban található jelentősebb tömörülések számbavétele és ezek szerkezeti jegyeinek meghatározása teszi lehetővé átfogó kép kialakítását a térszerkezetről.

A térszerkezet legfontosabb, központi eleme továbbra is a belvárosi tömörülés, ahol az erősen tagolt városszerkezet miatt különösen fontos a jelenlét a kereskedők számára. (A koncentráció vonzását erősíti a tömegközlekedés rendkívül erős belvárosi orientációja is.) Az itt található üzletek szinte kivétel nélkül erősen specializálódtak az eladott áruk körét és gyakran (az esetek kb. harmadánál) egy-egy társadalmi csoport igényeit tekintve is. A bevásárló utca üzleteinek kétharmadát nyitották meg 1989 óta, s ez azok felújításával is együtt járt. Itt találhatóak meg a nálunk még újnak számító szerveződési formák (pl. franchise) egységei is legnagyobb számban. Az eladott áruk többsége (mintegy 40%-a) a ruházati cikkek és kiegészítők körébe tartozik. Az üzletek mérete változatos: 10-től 4000 négyzetméterig terjed, s hasonló mértékű szóródást tapasztalunk a forgalom nagyságát tekintve is.

A fentihez hasonló változatosság és koncentráció nem található meg máshol a városban. A térbeli hierarchia formálódására utalnak azonban a napi cikkeket és szolgáltatásokat nyújtó, térben többé-kevésbé összefüggő tömörülések, amelyek néhány főbb közlekedési útvonal mentén, elsősorban a lakótelepeken alakultak ki, busszal legalább 15 percnyi távolságra a belvárostól. Az itteni üzletek főbb telepítő tényezői a magas népsűrűség (koncentrált kereslet); az elérhetőség; valamilyen, már korábban is létező intézmény (pl. vásárcsarnok, posta) közelsége; buszmegálló, ABC-áruház szomszédsága.

1. ÁBRA

A kereskedelmi tevékenységet folytató jogi személyiségű gazdasági társaságok száma városrészenként
(The number of enterprises with legal entity in trade sector, by districts)



Készítette: Faber Lászlóné

Forrás: KSH, CIMKE adatbázis 1993. 12. 31.

Ezek körül egy-egy útvonal mentén több kis tömörülés is kialakulhat. Elhelyezkedésük tengelyszerű, nem húzódnak a lakóterület belsejébe. Az itt található üzletek a napi kisebb bevásárlások színhelyei. A legfontosabb csoport az élelmiszerüzleteké, de jelen vannak a kisebb drogériák, virágüzletek, szerényebb kínálattal és minőséggel a ruházati cikkek (használt ruha); a szolgáltatások közül a fodrászat, kozmetika, videofilm-kölcsönzés. A vendéglátóipar büfék, apró cukrászdák és kocsmák formájában van jelen.

A jelentősebb koncentrációkban felbukkannak a szolgáltató tevékenységek magasabb szintjét képviselő fotó- és optikai szolgáltatások, kerékpárjavítás, az üzletek közül a játék- és ajándék, járműalkatrész, könyv- és ruházati boltok. Ezek a jelentősebb útkereszteszódésekben bukkannak fel a városrendezési tervek nyomán kialakított intézményi-kiskereskedelmi szubcentrumok közelében (Marcalvárosban, illetve Adyváros és Nádorváros határán). Közülük kettőt - a két legnagyobb lakótelepen kialakult koncentrációkat - sorolhatunk a kereskedelem térbeli hierarchiája magasabb szintjéhez. Ezek fent említett, specializált üzletei mellett a hétféle bevásárlóutak célpontjai: a városi vásárcsarnok, illetve a diszkont áruházak vonzanak nagyobb számú vásárlót.

A térszerkezet fontos elemei a *Berry* által is említett nagy alapterületű üzletekből álló speciális funkcionális területek az ipari városrészben és a város peremén, a kivezető forgalmas utak külső szakaszán; továbbá az ezek tözsomszédságában formálódó, az autósok igényeit kielégítő szolgáltató-kereskedelmi tömörülések.

A dekoncentrációs folyamat mellett tehát koncentráció is zajlott a győri kereskedelemben. Ennek köszönhetően a napi bevásárlóutak hossza csökkent, és javult a napi, heti gyakorisággal igénybe vett szolgáltatások elérhetősége is. A lakóövezetekben megjelent új üzletek azonban nem csökkentették jelentősen a belváros vonzerejét; az itt megindult specializáció, a tömegközlekedés szerepe inkább fölértékelte a városrészt a kereskedők és a vásárlók számára. Az 1995-ben megnyitott új, nagy alapterületű bevásárló központok és élelmiszer áruházak elsősorban a kisebb élelmiszerboltok forgalmát csökkenthetik. Elhelyezkedésük pedig a már kialakult kiskereskedelmi szubcentrumok vonzerejét növeli.

Irodalom

- Alonso, W. (1971) *A Theory of the Urban Land Market. In: Internal Structure of the City* (ed: Bourne, L.S.), Oxford University Press, London-New York. 154-160. o.
- Berg, L. Van Den, (1987) *Urban System in a Dynamic Society*. Gower, Brookfield, Vermont. 119. o.
- Berry, B.J.L. (1967) *Geography of Market Centres and Retail Distribution*. Englewood Cliffs
- Daniels, P. W. (1985) *Service Industries: A Geographical Appraisal*. Methuen. London, 269. o.
- Dawson, J. A. (1982) *Commercial Distribution in Europe*. Croom Helm, London. 232. o.
- Eenyedi Gy. (1988) *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 116. o.
- Hansen W. G. (1959) *How Accessibility Shapes Land Use*. Journal of the American Institute of Planners, May 245-262. o.
- Price, D.G, Blair, A.M, (1989) *The Changing Geography of the Service Sector*. Belhaven Press, London 280. o.

Abstract

In the early 90'-es the trade was the most attractive economic sector for the investors in Hungary or the foreigners. The number of actors were multiplied, and paralell with this process there was a constitutional change, too.

The most important centres of this transformation were the big cities, especially the wholesale trade division centres. In these cities with their population, area, and special functions can give us a chance to analyse the changes of the trade sector, e.g. the spatial structure, the hierarchy of the retail trade and service centres, and the movements inside the city.

This spatial structure and this hierarchy can be analysed only an empiric way, because the detailed business and property catasteres are missing. So, if we are able to collect the most important and the smaller clusters, and we can specify the structural characters of them, we have a chance to form a real picture of the inner structure of the city.

A GRAVITÁCIÓS MODELL ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A TELEPÜLÉSEN BELÜLI MOZGÁSOK TANULMÁNYOZÁSÁRA

*(The possibilities to apply the gravity modell for investigation the
movemnets inside the city)*

NAGY GÁBOR

A gravitációs modell alkalmazási területei

A fizikai analógián alapuló - a newtoni tömegvonzást a gazdasági és társadalmi térfolyamatokra alkalmazó - gravitációs modell a húszas-harmincas évek fordulóján jelent meg a USA-ban (Reilly 1929), klasszikus alkalmazását a nagyvárosi vonzásterületek valamilyen szempontú lehatárolása jelentette. A szélesebb körű alkalmazásra, illetve a modell matematikai háttérének finomítására a második világháború befejezéséig kellett várni. Az ötvenes évektől az európai (elsősorban a nyugat- és észak-európai) geográfia és az alakuló regionális gazdaságtan fedezi fel a módszert. A modell alkalmazása során nagy számban születnek az esettanulmányok, s az ötvenes és hatvanas években megfogalmazódnak az első kritikák (Klöpper 1953, Green 1951, 1958), megjelennek a továbbfejlesztett, finomított matematikai apparátust felvonultató kutatási eredmények (Thorwid 1963). Megállapítják, hogy a modell a legkevésbé a nagy várossűrűségű, erősen és egyenletesen benépesült országok, nagytersegek vizsgálatára alkalmas, ugyanakkor a valóságot jól közelítő eredményekhez vezet nagy területű, alacsony népsűrűségű és ritkás városi hálózattal bíró régiók elemzésekor.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján indul el a gravitációs modell alkalmazása kisebb téregységek, általában nagyvároson belüli mozgásfolyamatok vizsgálatában (Hansen 1959, Isard 1960), ám a kezdeményezés nem talált túl kedvező fogadtatásra a szakmában, így a hetvenes évek elejére ez az irányzat lényegében kifulladásra jutott. Módszertanában azonban, legalább annyira kiforrottnak tekinthető, mint a nagytersegi kutatások matematikai apparátusa (Hoover 1971).

A gravitációs modellek alkalmazásának nagy korszakát a hetvenes évtized jelenti, ekkor jelennek meg a legnagyobb számban az esettanulmányok, folynak szakmai viták a módszer alkalmazhatóságáról, s készülnek el a máig legfontosabb összefoglaló munkák (Erlander-Stewart 1980, Karlquist-Lundquist-Snickars eds., 1975, Williams-Senior 1978, Wilson 1974, 1981). A hetvenes évek közepétől az újabb matematikai-statisztikai módszerek, illetve az évtized végétől elinduló behaviorista forradalom háttérbe szorították a gravitációs modellek alkalmazását. Újbóli megjelenésük a földrajzi és a regionális gazdaságtani munkákban a kilencvenes évek elejére tehető, főként skandináv, német és brit kutatók alkalmazzák. Az alkalmazási területek közül az infrastrukturális rendszereken

történő mozgások modellezése, a területhasznosítás, az alapfokú intézményekbe történő mozgások és a térségen belüli vonzásviszonyok feltárása a legfontosabbak.

A kelet-közép-európai geográfiában a hatvanas évek elejétől követhető a gravitációs modellek alkalmazása, s nem véletlen, hogy a legkorábbi, illetve a legfontosabb alapművek is lengyel szerzők tollából születnek (*Chojnicki-Wrobel* 1963, *Korcelli* 1975, *Kostrubiec és szerzőtársai* 1975). A lengyel munkákban a modell nagytérségi alkalmazásaira találunk példákat, több esetben egyedileg kidolgozott matematikai formulákkal dolgoztak, nem egyszerűen alkalmazták a kidolgozott képleteket.

A hazai földrajztudományban a gravitációs modell első leírása Beluszky Pál nevéhez köthető (*Beluszky* 1967), aki a későbbiekben is a modell alkalmazásának egyik hazai úttörője maradt (*Beluszky* 1974, 1981). Munkáiban a gravitációs modell nagytérségi alkalmazásait követhetjük nyomon. A hetvenes évek végén újabb kísérletek történnek a modell alkalmazására, részben más módszerek kiegészítéseként (*Papp* 1981), részben kombinálva az újabb faktoranalízis eredményeivel (*Lackó* 1978). A módszertani összefoglalás, és az alkalmazás további területeinek leírása a nyolcvanas évek elején (*Sikos* 1984) már újabb módszerek előretörését, s a gravitációs modell háttérbe szorulását jelentette.

A utóbbi években országos szintű vizsgálatokban alkalmazták a módszert (*Pálné* 1994, *Nagy E.-Nagy G.* 1995), melyek a regionális centrumok, a nagyvárosok vonzás-területének meghatározására elevenítették fel a gravitációs modellt.

A modell alkalmazása a városon belüli jelenségek leírására - a győri kiskereskedelem példáján

Jelenlegi munkánkban megkíséreljük alkalmazni a gravitációs modellt egy város terén belüli mozgásfolyamatok bizonyos típusának feltárására. A modell azt vizsgálja, hogy az egyes városrészek között milyen intenzitású kapcsolatok alakultak ki a győri kiskereskedelemben.

Módszertani szempontból munkánk során több nehézségbe is ütköztünk. Elsőként említendő a kiskereskedelmi funkció szempontjából eltérő karakterű városrészek lehatárolása volt, melyet a társadalom összetétele, a beépítés módjai és a kiskereskedelmi szervezetek eloszlása alapján tettünk meg. Az egyes városrészek a gravitációs modell szempontjából még nem értelmezhetők, így szükséges volt a városrészek súlypontjainak meghatározására, mert ezután már pontként kezelhettük őket. Végül két szempont szerint készítettük el a súlypontokat, egyrészt a kereskedelmi szervezetek forgalmának földrajzi eloszlása szerint, másrészt a népesség térbeli eloszlása alapján.

A második fontos probléma, amit le kellett küzdeni, hogy nem álltak rendelkezésre részletes adatok a kiskereskedelmi egységekről az általunk lehatárolt városrészekre vonatkozóan. Kétféle adatbázist tudtunk ilyen bontásban előállítani; a cégek árbevételét 1992-re és 1993-ra (az APEH adatai segítségével), valamint a kiskereskedelmi alapterületet az 1993-as év végi állapot szerint (a városi ÁRT adatainak felhasználásával). A tényleges elemzésben az 1993-as árbevételt használtuk, s kiszámítottuk a városrészek lakosságának számát 1993 év végére (a KSH segítségével). A népességi és az alapterületi adatok lényegében torzítás nélkül előállíthatók voltak az általunk készített városrészi beosztásra, ám az árbevételi adatok esetében komolyabb gondok vetődtek fel. Az adatbázis minden esetben a cégközponthoz rendelte az árbevételeket, így jelentős

aránytalanságokat kellett kiküszöbölni a használhatóság érdekében. Szerencsére a legnagyobb kéttucat kiskereskedelmi vállalkozás vezetőivel készített személyes interjúk segítségével a helyi láncok szinte mindegyikénél szét lehetett választani a bevételi adatokat az egyes egységekre, ezek pedig egyértelműen besorolhatók voltak valamely városrészbe. További gondot jelentett a lakáscímre bejelentett vállalkozások illetve a tényleges boltok elhelyezkedésében meglévő különbségek kezelése. Szerencsére a kisebb alapterületű egyéni vállalkozás, vagy betéti társaság formájában működő cégek túlnyomó többsége (terepi felmérések szerint 88-96%-a) az adott városrészben helyezkedik el, másrészt e kisebb kereskedelmi egységek árbevétele egységenként viszonylag csekély, a városrész egészét tekintve az arányokat csak árnyalatnyival módosítja. Lényegében tehát az árbevételi adatok is felhasználhatók a városrészenkénti vizsgálatok elvégzésére.

A harmadik módszertani problémák harmadik csoportját a megfelelő képlet kiválasztása, illetve a tapasztalati együtthatók meghatározása jelentették.

Alapképletként az $I_{ij} = G \cdot (P_i \cdot P_j) / d_{ij}^b$, a város belső szerkezetének vizsgálatára használt formulát választottuk, ahol:

I_{ij} az i-edik és j-edik városrész közötti kapcsolat intenzitását mutatja,

P_i és P_j az i-edik és j-edik városrészek "súlya",

d_{ij} az i-edik és j-edik városrész közötti távolság,

b a tapasztalati hatványkitevő,

G a tapasztalati gravitációs konstans.

A képlet lényegében a *Reilly-féle* elsőként használt módszer *Isard* és a *Carrell-Bevis* szerzőpár által módosított alakja.

A tapasztalati konstans meghatározásakor az eredmények értelmezése nem követelte meg szorzószám alkalmazását, így $G=1$ értéket használtuk.

A "b" kitevő meghatározásakor több úton indultunk el. Az első modellszámításhoz a klasszikus távolságfogalomnál alkalmazott négyzetes kitevőt használtuk. A második esetben a Hoover által javasolt módosításokat alkalmaztuk, amelyek az egyes városrészek elérhetőségét, illetve azok központi, vagy periférikus fekvését jelzik. Ennek megfelelően:

1,5 a kitevő, ha a mozgás a belvárosba irányul,

2,5 a kitevő, ha a belvárosból kifelé történik a mozgás,

2,5 a kitevő, ha a csatolt települések felé irányul a mozgás és

2 a kitevő, ha a csatolt települések és a belváros nélküli várostesten belül mozgunk.

A harmadik alkalmazásban az utóbbi kitevő értékét módosítottuk (csökkentettük) a tömegközlekedés járatsűrűségének figyelembevételével.

A távolságfogalom meghatározásakor szintén több alternatívát vettünk figyelembe. Az első modellben a tömegközlekedés járatidejének percben kifejezett értéke volt a városrészek korábban meghatározott súlypontjai közötti távolság mérésének alapja. Alapfeltevésünk az volt, hogy a vásárlások nagyobb hányada a tömegközlekedési hálózaton végzett mozgások során következik be. A második, illetve a harmadik modellben a fizikai távolsággal számoltunk. Itt abból indultunk ki, hogy minden városon belüli mozgás időigénye - legyen az személy- vagy tömegközlekedés - nagyjában-egészében a fizikai távolsággal arányos, így a távolság abszolút mérőszámai jól közelítik a városrészek elérhetőségéhez szükséges idő arányait.

Az egységek súlyának kifejezésére a városrészekre kiszámolt kiskereskedelmi adatokat használtuk fel. Az első modellben a súlyokat az egyes városrészek árbevételi adatai

szolgáltatták (milliárd forintban kifejezve), a második modellben a kiskereskedelmi alapterület (ezer m²-ben), míg a harmadik számításnál az alapterület és a városrész népessége (ezer fő) szerepelt. Az utóbbi megközelítés szakmai szempontból is újdonságot jelent - legalábbis a hazai szakirodalomban -, hiszen a képletben megjelenő i-edik és j-edik városrész súlyát egészen más típusú adatok szolgáltatják. Ez a megközelítés abból a feltételezésből következett logikusan, hogy egy városrész kiskereskedelmi hálózata (amit a modellben a kiskereskedelmi egységek alapterületével, mint indikátorral közelítettünk meg) a többi városrész népességére, mint potenciális vásárlókra gyakorol vonzerőt, sokkal inkább, mint a másik városrész kiskereskedelmi egységeire!

A modellszámítás folyamata, az egyes megközelítések előnyei és hátrányai

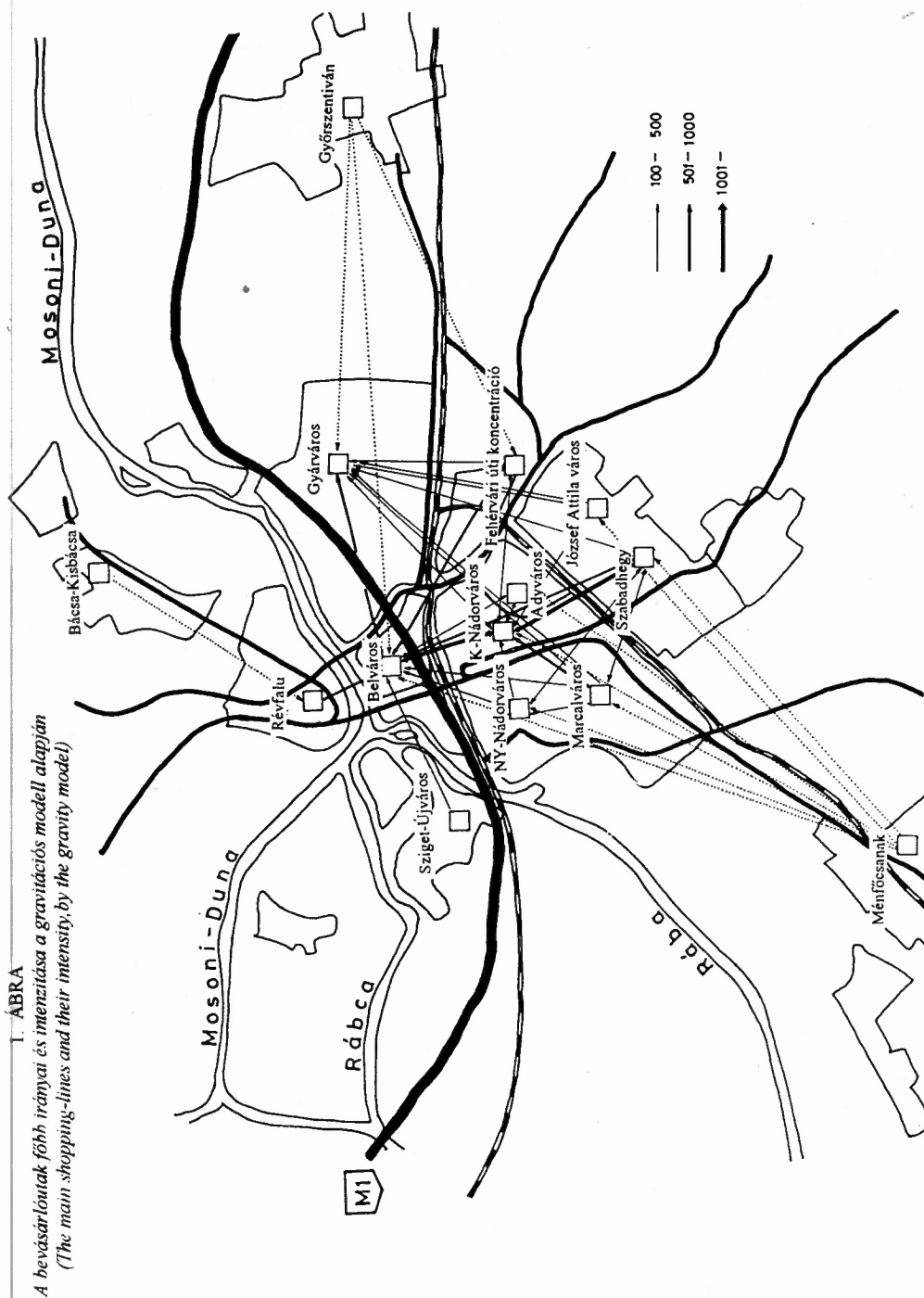
Az első munkafázis a távolságmátrix előállítását jelentette mindhárom megközelítésben. Az első modellben bármely két városrész között a távolság szimmetrikus volt, hiszen a b kitevő minden esetben konstans (négyzetes). A második és harmadik modellben aszimmetrikus távolság a belváros-nem belváros, illetve a csatolt település-nem csatolt település viszonylatban várható, a belváros és a peremek nélküli várostest esetében a távolságok minden esetben páronként azonosak lesznek, hiszen a b kitevő értéke mindig 2.

A vonzási mátrix kiszámítása, illetve ezzel párhuzamosan a kritikus intenzitási szint meghatározása volt a következő munkafázis. Az első modellben bármely két városrész között szimmetrikus vonzás alakult ki, köszönhetően a mutatóknak és az alkalmazott formulának. A második esetben a belváros és a többi városrész, a csatolt városrészek és a többi városrész esetében a vonzás aszimmetrikus, mégpedig a belvárosba történő mozgás minden esetben erősebb, mint a kifelé irányuló párja, illetve a csatolt településekre történő kimozgás minden esetben kevésbé intenzív, mint a befelé irányuló komponens. A harmadik számításban lényegében nem várható szimmetrikus vonzás, hiszen az eltérő karakterű súlyok használata (alapterület és népesség) ezt nem segíti elő, ráadásul a távolságnál alkalmazott módosított kitevők is korlátozzák a lehetséges szimmetrikus vonzaspárok kialakulását. A vonzásmátrix kiszámítása után egységesen a 10 feletti intenzitási értékeket tekintettük szignifikánsnak, így a három modell által feltárt kapcsolatok összehasonlíthatókká váltak.

Értékelés

A vonzási mátrixok alapján mindhárom esetre elvégeztük a kartográfiai ábrázolást, majd a kapott eredmények kiértékelését (1. ábra), s igyekeztünk levonni a hasznosítható következtetéseket.

Az eltérő távolságértelmezések és az eltérő súlyok használata ellenére mindhárom modell felmutat közös vonásokat. Egyrészt a csatolt települések (Gyórszentiván, Ménfőcsanak és Gyirmót, Kisbácsa és Bácsa) kapcsolatai a város belső területeivel, illetve egymással nagyon alacsony intenzitásúak, esetlegesek. Csak a harmadik modellszámításban érte el a legalacsonyabb, de még szignifikánsnak tekintett kapcsolati erősséget a belváros felé történő vonzódásuk.



Második közös vonásként említhető, hogy minden számítás szerint a belváros rendelkezik a többi városrész felé a legjelentősebb vonzerővel, s a csatolt településeket leszámítva minden városrésszel mindhárom modellben a szignifikánsnak tekintett szint feletti vonzásértékek adódtak. A belvárostól távolodva a vonzás intenzitása általában csökken, kivéve, ha nagyon jó a két városrész tömegközlekedési kapcsolata, vagy a számolásban használt súlyok nagyon erősek.

A belváros és a csatolt települések közötti várostesten belül formálódó szubcentrumnak adódott mindhárom modellben a Nádorváros - ennek is főként a keleti része -, mely szinte minden városrész lakói számára jól elérhető, kiskereskedelmi forgalma, vagy az egységek alapterülete jelentős, a kiskereskedelem struktúrája változatos. A városrész főként társasházi beépítése és kedvező intézményi ellátottsága miatt is vonzó a kereskedők számára. Ráadásul a városrész peremén található az egyik jelentős kereskedelmi szolgáltatási szubcentrum is.

A túlnyomórészt lakótelepi beépítésű Adyváros, József Attila város és Marcalváros kapcsolatrendszerében a helyi lakosság külső bevásárlásai a döntőek. Önálló centrum szerepük nincs, ezt bizonyítja, hogy egymás között - a viszonylag csekély távolság és a jó megközelíthetőség ellenére - csak alacsony intenzitású kapcsolatok állnak fenn. A marcalvárosi lakosság bevásárlóútjai azonban feltehetően megváltoztak az utóbbi egy-két évben az itt kialakított kereskedelmi szubcentrum miatt. (Ebben kisebb üzletek és nagy alapterületű élelmiszer-áruházak is helyet kaptak.)

A belvároshoz csatlakozó, de attól folyókkal elválasztott Révfalu, illetve Sziget-Újváros városrészek szinte kizárólag a belvároshoz kötődnek, a távolabbi városrészekkel a kapcsolataik nagyon alacsony intenzitásúak. Az összeépült várostest peremén elhelyezkedő újonnan alakult/alakuló kiskereskedelmi koncentrációk: a funkcionális homogenitását levetkőző Gyárváros, a hasonló utat bejáró Fehérvári úti koncentráció, valamint a kertvárosi jellegét vegyes funkcióra cserélő Szabadhegy és a hozzájuk csatlakozó városrészek kapcsolatrendszere elsősorban a hozzájuk térben legközelebb elhelyezkedő városrészekkel a legintenzívebb, térben távolodva az intenzitás mértéke folyamatosan csökken.

Az eltérő megközelítések természetesen lényeges különbségeket is mutatnak, ám ezt az eltérő számítási módokból következőnek tartjuk.

A modellszámítások tanúsága szerint a kiskereskedelem által generált vonzások alapján Győr város térszerkezete az ideálisnak tekinthető állapottól meglehetősen messze van. A belváros súlya a kiskereskedelmi célú mozgásokból túlságosan nagy, nem áll arányban a városrész kis területével, többirányú lezártágával, s a történelmi városmag fokozatos forgalom-mentesítésének szándékával.

A belvárossal érintkező hagyományos lakóöv részének tekinthető Nádorváros, Révfalu, illetve Sziget-Újváros lakossága túlnyomórészt a belvárosban végzi bevásárlásait. A nádorvárosi szubcentrum elsősorban a környék lakosait és a lakótelepieket vonzza. A kiskereskedelmi forgalom és alapterület kedvező mutatóinak elemzésénél pedig figyelembe kell vennünk az üzletek jellegét. Közülük sok a specializált (pl. számítástechnikai, irodatechnikai) üzlet, amelyek nem napi bevásárlóutak célpontjai.

A lakótelepeken a garázsboltok robbanásszerű elterjedése ellenére a kiskereskedelmi célú bevásárlások jelentős része a városrészen kívül zajlik, önálló vonzáscentrumokká valószínűleg nagyobb távlatban sem válhatnak. Az apró üzletek a kisebb összegű, napi - két napi gyakoriságú élelmiszer-vásárlások szempontjából fontosak az itt élőknek.

A peremeken és forgalmas csomópontokban formálódó kiskereskedelmi koncentrációk most is alakítják saját vonzásterületüket, ehhez a külföldi üzletláncok győri megjelenése is hozzájárul. (A legjelentősebb megvalósult beruházás a SPAR 10000 m²-es bevásárlóközpontja a Gyár város belvárosához közel eső peremén.) Megfigyelhető a korábbi kizárólagosan nagykereskedelmi forgalmat bonyolító városperemi raktárvárosok (Szabadhegy, Fehérvári út, Gyár város) részben kiskereskedelmi célú hasznosítása. Ezek azonban nem alkotnak térben összefüggő tömörülést.

A csatolt települések kiskereskedelmi hálózata a jelenlegi struktúrájában elégtelen a helyi lakosság igényeinek kielégítésére, ezért itt a modellben számítottnál jóval erősebb kényszermozgások léteznek, melyek korábban a belvárost, újabban a nagyobb bevásárlócentrumokat veszik célba. E településrészek helyzetén javíthatnak a tervezett bevásárlóközpont-építkezések (Győrszentivánon az autópálya csomópont közelében egy 10000 négyzetméteres, illetve Ménfőcsanak közelében, szintén az autópálya csomópontnál egy óriás - 40000 m²-es - komplex bevásárló- és szolgáltató központ építését tervezik). A megcélzott vásárlói kör ezekben a projektekben elsősorban a személygépkocsin közlekedő lakosság, ezen belül is kiemelten a Bécs-Budapest autópályát igénybe vevők jelentős hányada. Természetesen a városi - és ezen belül a csatolt települések - lakosságának egy részét is szeretnék legalább a heti, vagy havi nagybevásárlások erejéig kicsábítani.

A továbblépés irányai

A modell alkalmazhatóságának, finomításának több lehetséges módja van. A városrészek tömegének meghatározásakor a forgalom és az alapterület mellett az üzletek árucsoportok szerinti megoszlását is figyelembe kellene venni, mert ez lehetővé teszi a napi heti, vagy ritkább bevásárlóutak (hozzávetőleges) elkülönítését. Így a városrészek közötti kapcsolatok intenzitásáról pontosabb és árnyaltabb képet kapunk. A harmadik modellben a vonzott városrészek összlakosságával lakosságával számoltunk a tömeg meghatározásakor. Ennek pontosítása a jövedelmi viszonyok figyelembevételével, tehát a vásárlóerő meghatározásával lehetséges.

A súlypontok közötti távolság mérésére a tömegközlekedési eszközökkel és a személygépkocsival való elérhetőség kombinációja tűnik a legalkalmasabbnak. Ebben az esetben az átlagos haladási sebességet, s ehhez a város úthálózatának sérülékeny pontjait kell feltárni.

A továbblépés másik lehetősége a számítások elvégzése a hazai nagyvárosi hálózat más elemeire is. A százezres lakosságszámú városokban már bizonyosan kialakultak a kiskereskedelmi szempontból eltérő karaktert mutató városrészek.

További felhasználásra bátoríthat a modell matematikai apparátusának egyszerűsége, az eredmények azonnali átláthatósága is. Fontos megjegyezni azonban, hogy a többféle mutatóval történő számítás fontos feltétele annak, hogy a valóságot tükröző eredményeket kapjunk. Az első és második modell esetében a kiskereskedelmi egységek tömegével számoltunk, ám a módszer hibájául róható fel, hogy az üzletek nem egymást vonzzák. A harmadik modellben ezt ugyan sikerült kiküszöbölni, de ekkor kénytelenek voltunk figyelmen kívül hagyni a városrészen belüli üzletek vonzását. Márpedig az empirikus vizsgálatok szerint a győriek több, mint fele lakóhelye közelében intézi el napi bevásárlásait, közel 43%-uk pedig munkahelye közelében. Ezek a mozgások, a közöttük fennálló kapcsolat további empirikus és matematikai-statisztikai vizsgálatokat igényelnek.

Irodalom

- Beluszky P. (1967) *Die Kleinhandelscentren Ungars und ihre Anzielungsbereiche*. Acta Geogr. Derbecina, Debrecen 80-82. o.
- Beluszky P. (1974) Nyíregyháza vonzáskörzete. *Földrajzi Tanulmányok*, 13. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beluszky P. (1981) *A városi vonzáskörzetek (városkörnyékiség) vizsgálatának elvi módszertani kérdései*. ÁSZI, Budapest.
- Chojnicki Z. - Wrobel A. (1963) Matematikai-statisztikai módszerek a gazdasági földrajzban. *Földrajzi Értesítő* 12. 379-392. o.
- Dawson, J. A. (1982) *Commercial Distribution in Europe*. Croom Helm, London. 232. o.
- Erlander, S.-Stewart, N.F. (1980) *The Gravity model in transportation analysis - theory and extensions*. VSP, Utrecht.
- Hansen W. G. (1959) *How Accessibility Shapes Land Use*. Journal of the American Institute of Planners, May 245-262. o.
- Hoover E. M. (1971) *An Introduction of Regional Economics*. A. A. Knopf, New York.
- Isard W. (1960) *Methods of Regional Analysis*. M.I.T. Press.
- Karlquist, A.-Lundquist, L.-Snickars, F. (eds.) (1975) *Dynamic allocation of urban space*. Saxon House, Westmead.
- Klein, K. E. (1991) *Potential for Retail Location: Theoretical Estimation and Empirical Evidence*. Münchener Geographische Hefte 69. 91-110.
- Korcelli P. (1975) Urban Spatial Interaction Models in a Planned Economy: *A Preliminary Appraisal*. - Presentation 15th Congress of ERSA, Budapest
- Kostrubiec B. - Loboda J. - Zadozdzon A. - Zipser T. (1975) *Application of Mathematical Methods in Analysing and Forecasting Development of a Settlement System*. Presentation, RSA Seminar, Zakopane.
- Lackó L., (1978) Települések vonzásterületének meghatározása egymáshoz viszonyított modell segítségével. *Földrajzi Értesítő* XXVII./1. 31-43. o.
- Papp A. (1981) Debrecen vonzáskörzete. *Alföldi Tanulmányok* V. 177-204. o.
- Reilly W. J. (1929) *Methods for the Study of Retail Relationships*. University of Texas Bulletin, No. 2944.
- Sikós T. T. (szerk.) (1984) Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásban. *Földrajzi Tanulmányok* 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Thorvid C. A. (1963) *Ett försök till indelning av Sverige i ekonomista regioner*. Statistiks Tidskrift.
- Williams, H.C.W.L.-SENIOR, M.L. (1978) Accessibility, satial interaction and spatial benfit analysis of land use. In: *Spatial interaction theory and planning models*. North Holland, Amsterdam.
- Wilson, A.G. (1974) *Urban and Regional Models in Geography and planning*. John Wiley and Sons, London.
- Wilson, A.G. et. al. (1981) *Optimalization in locational and transport analysis*. Wiley and Sons, Chichester.
- Munkáinkhoz nagy segítséget nyújtott a Győr kereskedelmi szerepkörének változási irányai c. tanulmány, amely az MTA RKK NYUTI-ban készült.*

Absract

In this study we make an attempt to apply the gravity modell, to reveal the reasons some types of movements inside the city. This model wants to show that in the retail trade in Győr how strong attractions are among the main parts of the city.

The results of our analysis shows that the internal structure of the city Győr is rather far from an ideal one by the attraction generated the retali trade sector. The importance of the CBD is too big in the movements of retail trade intention. It's not suitable for the planned future of the inner city, which wants to exempt this district from the traffic. And this CBD is rather small, and restricted by the rivers and the railway.

There is some way to purify our modell. We must take the groups of commodities dissociate into consideration, because it give us a chance to separate the daily, weekly and rare shoppings, so we get a cleaner portrait about the intensity of connections among the main parts of the city.

A KUTATÁS-FEJLESZTÉS EGYES JELLEMZŐINEK TERÜLETI SZERKEZETE

*(The regional structure of some characteristics of research and
development)*

DÖRY TIBOR

Az elmúlt időszakban számos elemzés látott napvilágot a hazai K+F szféra ráfordításainak, eredményeinek bemutatására (Inzelt 1996, OMFB 1993, 1995), de a statisztikai adatszolgáltatás hiányosságai miatt egyik tanulmány sem tartalmaz összemérhető adatokat ezen gazdálkodói kör területi folyamatainak nyomon követésére. Elgondolkodtató, hogy évek óta nem készült átfogó munka, amely a tudományos és technikai fejlődés az országban tapasztalható diszparitásait felszínre hozta volna, valamint ezek kiegyensúlyozására, netán ellensúlyozására területi programokat, támogatási formákat dolgozott volna ki. Igen, egyértelműen támogatásokról kell beszélni, mert a fejlett ipari országokban, állami szinten is jelentős prioritást élveznek a technológiai fejlesztések, kutatási programok, a kutató szervezetek, kutatóhelyek és a vállalkozások közötti kooperációs hálózatok.

A kutatás-fejlesztés kiemelt gazdaságpolitikai kezelését az indokolja, hogy a *tudomány és a technika a jólét megalapozója* (Rába 1996). A kutatás támogatása szélesebbre nyitja a kaput az innováció számára, így a vállalkozások növelhetik versenyképességüket. Jelen cikk arra tesz kísérletet, hogy a K+F fellelhető területi forrásait, úgymint a K+F szervezetek számát, a felsőoktatási kutatóhelyek számát, a KMÚFA támogatások mértékét, valamint a K+F eredményeit, hangsúlyozottan a szabadalmi tevékenységet számba vegye és megjelenítse az egyes térségek között fennálló különbségeket, eltéréseket.

A kutatás-fejlesztés regionális megoszlását vizsgálva szembevetendő Budapest és az egyetemi városok¹ helyzete. Ez egyaránt elmondható a kutató-fejlesztő intézetek, kutatóhelyek, illetve a kutatók számáról, valamint az egyes területekre eső ráfordításokról. Az ország e téren is erősen centralizált, Budapest központú, a vidéki egyetemi városok csak kisebb jelentőségűek. Ez a folyamat azonban, ha kis mértékben is, de megtörni látszik. A vidéki egyetemek, főiskolák (fővárosi kollégáikhoz hasonlóan) egyéni útkereséssel próbálják oktatói és - megbízások alapján - kutatói tevékenységüket diverzifikálni, minél szélesebb területre kiterjeszteni. Korábban a vállalatok számára végzett és biztos bevételt jelentő kutatási feladatok száma és volumene erőteljesen visszaesett a vállalatok háttérbeszorult fejlesztési tevékenysége következtében. Ezen apadó bevételek és az állami költségvetés fokozódó elvonása ellentételezésére a felsőoktatási intézmények is vállalkozói tevékenységet kényszerülnek folytatni. Ennek keretében technológiai transzfer és/vagy innovációs központokat (Debrecen, Miskolc, Szeged, Győr) próbálnak létrehozni, amely létesítmények feladata elsősorban az elméleti kutatási eredmények gyakorlatban történő megvalósításának megkönnyítése, implementációja, valamint az alkalmazott kutatási témák bevonása az oktatásba, képzésbe.

A tudományos kutatás és fejlesztés területi adatai utoljára 1986-ban jelentek meg, azóta nem készült átfogó statisztika, amely teljes körűen bemutatta volna a K+F-fel foglalkozó szervezetek (kutatóintézetek, felsőoktatási intézmények és vállalatok) fontosabb mutatóit, úgymint a K+F foglalkoztatottak létszámát (kutató és segédszemélyzet), a ráfordítások összegét. Ezen adatok ismeretében lenne mód olyan összehasonlítások megtételére, hogy a piacgazdaságra történő átmenetben pontosan hogyan alakult a K+F-szektor területi szerkezetének átrendeződése, az ország mely területein nőtt, illetve csökkent leginkább az effajta tevékenység, foglalkoztatás.

1. TÁBLÁZAT
A kutatás-fejlesztés bázisa (1990-1993)
(The basis of the R&D, 1990-1993)

Terület	Kutatóhelyek száma*		Kutatók száma összesen (fő)		K+F ráfordítások (millió Ft)**	
	1990	1993	1990	1993	1990	1993
Budapest	616	608	19.023	13.640	19.533	22.390
Egyetemi városok	441	533	7.344	6.795	5.004	6.409
Egyéb városok	199	239	3.889	2.577	4.081	3.823
Összesen	1.256	1.380	30.256	23.012	28.618	32.622

Forrás: Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés 1993. KSH

* A kutató-fejlesztő helyek számába értendők a K+F intézetek, a felsőoktatási, vállalati és egyéb kutatóhelyek.

** A ráfordítások értéke nominál értéken.

A K+F bázisát tekintve (1. táblázat) érzékelhető a kutatóhelyek számának enyhe bővülése, ami az egyetemi városokban elérte a 20%-ot. Ennek háttérében elsősorban a felsőoktatási és nem a vállalati kutatóhelyek számának emelkedése állt. A tudományos kutatók és fejlesztők legnagyobb mértékben a kutatóintézeteket és a vállalati kutatóhelyeket hagyták el. E két kategóriánál a létszám leépülés mértéke meghaladta az 50%-ot, teljes munkaidőjű foglalkoztatottakra számítva pedig a 32%-ot. A ráfordítások összege a felsőoktatási kutatóhelyeken jelentősen (58%-kal) nőtt, azonban a többi szervezeti típusnál az 1990-es bázisévhez viszonyítva nem változott. Az inflációt figyelembe véve az 58%-os növekedés reálértéken csak szinten tartást jelentett a felsőoktatási K+F finanszírozásában, a többi területen pedig egyértelmű és jelentős forrásbeszűkülésnek lehettünk tanúi.

A K+F szervezetek számának változása

A statisztikai kiadványok közlik ugyan a kutató-fejlesztő helyek jegyzékét, de bővebb adatokat nem árulnak el a vállalatokra vonatkozólag, így saját adatfeldolgozással csupán a jogi személyiséggel rendelkező szervezetek számának változását sikerült nyomon követni (2. táblázat).

Az 1990-es évhez képest jelentős dinamikát mutat a K+F vállalkozások számának országszerte megfigyelhető növekedése. Nógrád megyét leszámítva kivétel nélkül mindenütt jelentős számú új, fejlesztéssel foglalkozó szervezet jött létre. A már meglévőkhöz képest és nem abszolút értékben jelentős, hiszen megyénként kevesebb, mint egy tucat, maximum két tucat K+F, de nem feltétlenül high-tech(!) vállalkozás önmagában

rendkívül alacsony, a vállalkozások számához mérten szinte elhanyagolható innovációs potenciált képez. Valószínű, hogy a K+F vállalkozások bővülésének indoka a nagyvállalatok leépült K+F-részlegeinek és az ágazati, illetve a felsőoktatási kutatóhelyeket elhagyó és önálló vállalkozást kezdő kutatók új típusú egzisztencia keresésében rejlik.

2. TÁBLÁZAT

A kutatás-fejlesztéssel foglalkozó szervezetek számának változása 1990-1994
(The change of the number of the R&D institutions, 1990-1994)

Régió	1990	1994	Változás 1994/1990
Észak-Dunántúl	36	78	2,17
Észak-Magyarország	17	33	1,94
Észak-Alföld	13	30	2,31
Dél-Alföld	15	32	2,13
Központ	23	57	2,48
Dél-Dunántúl	17	38	2,24
Budapest	269	639	2,38
Ország összesen	390	907	2,33

Forrás: KSH CIM-KE adatbázis 1990. dec.31., 1994. dec. 31.

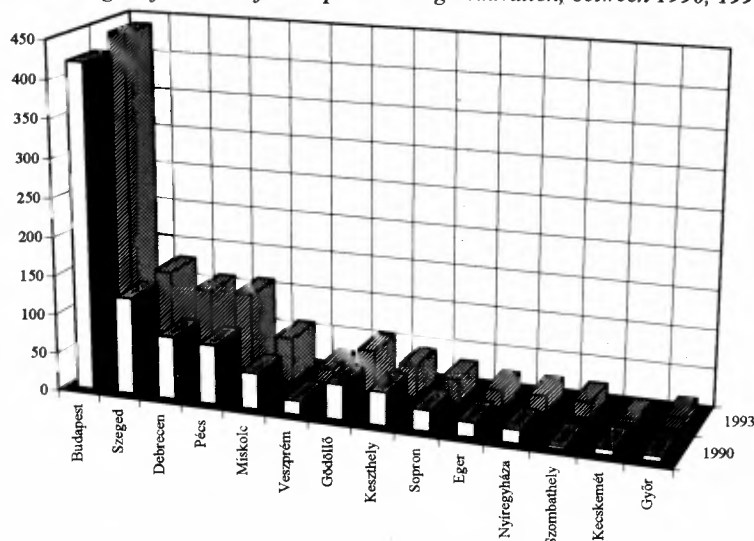
Régiók szerint elemezve az adatokat az ország innovációs erőforrásainak meghatározó hányadát adó Budapestet követően kitűnik az Észak-Dunántúl és a Központ (Pest megye) kiemelkedő szerepe. A két régiót leszámítva másutt kiegyensúlyozottan alacsony a fejlesztést végző szervezetek száma, a közel hasonló értékek mögött azonban megyék szerint jelentős eltérések tapasztalhatók. Pest megyét követően legtöbb K+F vállalkozás Győr-Moson-Sopron, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Hajdú-Bihar, Veszprém és Fejér, majd Csongrád megyében található, tehát a regionális központokban a legerőteljesebb a kutatás iránti gazdálkodói elkötelezettség. A növekedés üteme Székesfehérváron volt a legnagyobb, ahol a négy évvel korábbi állapothoz képest több, mint ötször annyi K+F vállalkozás működött, de a dinamikus centrumok közé tartozik Miskolc, Debrecen, Szeged, Gödöllő, Pécs, Veszprém és Győr is. Nem mehetünk el amellett, hogy ne hangsúlyozzuk a vidék lemaradását, fejlesztési potenciáljának szerényebb volumenét a főváros dominanciájához képest, mivel Budapesten található az ország összes K+F szervezetének valamivel több, mint kétharmada és ez a vizsgált időszakban még valamelyest (68%-ról 70%-ra) nőtt is.

Felsőoktatási kutatóhelyek

A felsőoktatás nem csupán a K+F-szektorban elfoglalt vezető helye, hanem a technológiailag fejlettebb termékeket és versenyképes szolgáltatásokat megszervező és előállító, valamint az ezek értékesítését végző szakemberek képzésében elfoglalt meghatározó pozíciója miatt van hatással a belső regionális fejlődésre (Horváth 1994). Éppen ezért, ha összehasonlító adatokat nem is tartalmaz a statisztika, nem mehetünk el a felsőoktatás kutatási potenciáljának értékelése mellett. Az újabb KSH kiadványok (1993-tól) már csak az egyes intézményekre vonatkozó adatokat (amelyben benne foglaltatnak a kihelyezett egyetemi és főiskolai karok is) közlik, így hát ezekre hagyatkozva kellett valamiféle területiséget tükröző összesítést generálni (1., 2. ábra).

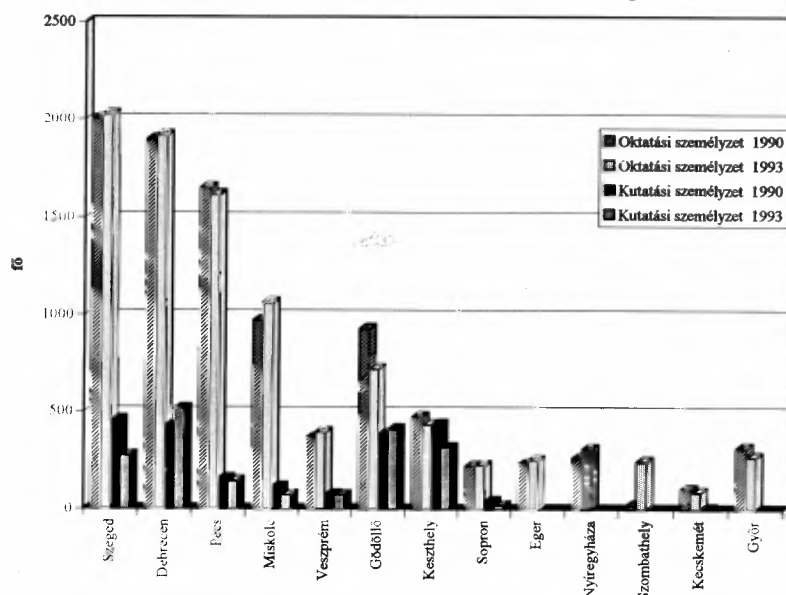
1. ÁBRA

A felsőoktatási kutatóhelyek számának változása (1990-1993)
 (The changes of number of R&D places in high education, between 1990, 1993)



2. ÁBRA

A felsőoktatási kutatóhelyek tényleges létszáma Budapest nélkül (1990-1993)
 (The real number of R&D places in high education, without Budapest, 1990-1993)



Az ábrák bemutatásának célja a felsőoktatási kutatóhelyek számának és létszámadatainak területi bontásban való megjelenítése, a három év alatt végbement változások ábrázolása, illetve az oktatási és kutatási személyzet eltérő nagyságrendjének érzékeltetése azokban az intézményekben, ahol egyáltalán van kutatási tevékenység. Fontos leszögezni azonban, hogy a felsőoktatásban csökkent a legkevésbé a kutatóhelyek, kutatók száma, illetve a felsőoktatásra fordított kiadások még szerény mértékben növekedtek is. Az ábrákon csak az "anyaegyetem, - főiskola" székhelyéhez rendelt adatok jelennek meg, de ennek ellenére jól láthatók az egyetemi városok között is meglévő fejlesztői, kutatói potenciál különbségek, amik természetesen rányomják bélyegüket a hiányzó vagy rendkívül alacsony mértékű vállalati K+F-re is. Érdekes kettősségre utal, hogy a K+F vállalkozások száma is éppen az egyetemi centrumokban nőtt a legdinamikusabban (2. táblázat). Ennek magyarázata lehet, hogy volt, vagy éppen főállású egyetemi, kutatóintézeti kutatók alapítanak gazdasági szervezetet fejlesztési eredményeik megvalósítására és így teremtve kapcsolatot a munkahelyen folytatott alap- és a vállalkozói életben megvalósított alkalmazott kutatás között.

KMÚFA támogatások

A bemutatott helyzetkép és a fejlesztési tevékenység mértékének alátámasztására megvizsgáltuk a Központi Műszaki Fejlesztési Alapból a gazdálkodó szervezetek számára folyósított támogatások területi megoszlását.

A Központi Műszaki Fejlesztési Alap (KMÚFA) az a finanszírozási eszköz, amelyet a kormány technológiapolitikájának érvényesítéséhez használnak fel. Kezeléséért az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság a felelős. Az alapot 1994-ig az előző évi vállalkozási nyereségadó 4,5 százalékos hozzájárulása finanszírozta. 1995-ig nemcsak a K+F finanszírozására volt felhasználható, hanem K+F-fel kapcsolatos beruházásra, kísérleti projektek kidolgozására, információ vásárlására is lehetett fordítani. 1995-től azonban a források beszűkülése és az állami elvonás miatt új rendszerű pályázatokat hirdettek meg ("Alkalmazott K+F pályázat", "Exportképes termékek műszaki fejlesztési pályázata", valamint "A műszaki fejlesztés társadalmi feltételei javításának támogatására"). Azóta megjelent már a következő "Alkalmazott K+F pályázat" is, valamint folyamatosan lehet az "Exportképes termékek műszaki fejlesztési pályázatra" projekteket beadni.

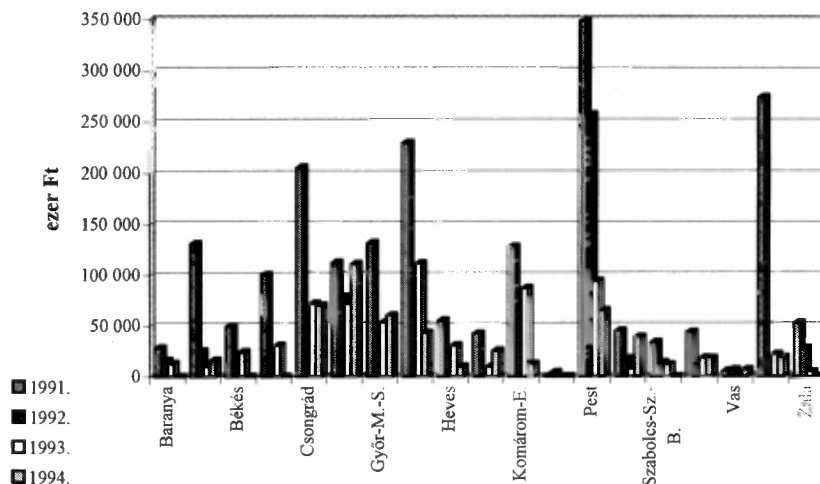
A 3. ábra megyék szerinti bontásban követi nyomon az OMFB-hez beadott és elfogadott KMÚFA pályázatok alapján megítélt támogatások összegének alakulását.

Jól látható, hogy a Központ és az Észak-Dunántúl megyéi az országos átlag feletti mértékben részesültek műszaki fejlesztési támogatásban. A többi régióban általánosan alacsony volt a pályázati aktivitás, csak a már többször említett egyetemi centrumokban működő vállalkozások, kutatóhelyek nyertek az országos átlagnál nagyobb összegű KMÚFA támogatást. Kiugró összegű addicionális fejlesztési forráshoz jutottak Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megye pályázói.

Évek szerint tekintve szembetűnő a kezdeti, 1991-es évben jóváhagyott összegek mértéke, majd a volumen folyamatos csökkenése. Ennek két oka van: egyrészt a jóváhagyott projektek általában három évre szóltak, így nem minden esetben nyújtottak be évente újabb pályázatot a gazdálkodók, hanem megvárták kutatási programjuk kifutását, majd ezt követően kérvényeztek további támogatást, amelynek eredménye az ábrán észrevehető jelentős hullámlás. Másrészt a rendelkezésre álló és elosztható források jelentősen beszűkültek, az 1991-es 14,04 milliárd forintos kezdeti értékről 1994-re - nominál értéken számítva 11,18 milliárd forintra apadt a KMÚFA összege.

3. ÁBRA

Elfogadott KMŰFA pályázatok 1991-1994 között (ezer Ft) (Budapest nélkül)
(The accepted KMŰFA applications between 1991-1994, without Budapest, thousand Ft)



Forrás: OMFB, egyéni adatgyűjtés

Az említett ingadozás ennek köszönhetően jóval visszafogottabbá vált és ha az 1995-ös esztendő adataival is kiegészítenénk a bemutatottakat, akkor még szerényebb értékeket tapasztalhatnánk.

Az elfogadott pályázatokat szakterületenként áttekintve meghatározónak mondható az ipari és infrastrukturális fejlesztésre fordított összegek nagysága, ami az összes elfogadott támogatás 66%-át tette ki. Ezen belül Hajdú-Bihar, Pest, Fejér, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron és Borsod-Abaúj-Zemplén megye alkották az élbolyt a minden területen elsőséget kivitt Budapest mögött. A mezőgazdasági célú K+F területén Pest, Fejér és Csongrád megye több, mint kétszer akkora forrást használhatott fel, mint az utánuk következő megyék. Végül a környezetvédelem és egészségügy ágazatokban Komárom-Esztergom, Pest, Csongrád, Zala és Veszprém megye volt a legaktívabb forrásszerző.

A teljesség igénye nélkül szólni kell a sereghajtó, a K+F tevékenységekre legkevesebb állami hozzájárulást megpályázó területekről is. Nógrád, Vas és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye minimális támogatást kapott a KMŰFA-ból, melyben legmeglepőbb Vas megye helyezése, hiszen a nyugati határszél mellett elhelyezkedő megye jelentős gazdasági eredményekkel büszkélkedhet az utóbbi pár évben (vegyes vállalatok számának növekedése, alacsony munkanélküliségi ráta).

A vállalkozások számát figyelembe vevő összehasonlítás (3. táblázat) a jogi személyiségű, ill. a jogi személyiség nélküli gazdasági szervezetekre, valamint az egyéni

vállalkozásokra vetítve adja meg az elnyert támogatások összegét². Budapestet nem számítva, az Észak-Dunántúl és az Észak-Alföld az országos átlagnál nagyobb arányban részesedik a KMŰFA támogatásokból. A régiókon belül az előzőeknek megfelelő eltérések természetesen itt is megmutatkoznak.

3. TÁBLÁZAT

A KMŰFA támogatás összege gazdasági szervezet típusonként (1991-1994)
(The amount of the KMŰFA supports by economic organisations, 1991-1994)

Régiók	1 jogi szem. gazd. szerv.-re jutó KMŰFA (eFt)	1 jogi szem. nélküli gazd. szerv.-re jutó KMŰFA (eFt)	1 egyéni vállalkozóra jutó KMŰFA (eFt)
Észak-Dunántúl	129,71	89,88	10,19
Észak-Magyarország	55,86	43,25	3,96
Észak-Alföld	94,91	57,48	7,26
Dél-Alföld	87,55	47,45	7,48
Központ	133,80	105,44	13,06
Dél-Dunántúl	57,24	37,30	3,62
Budapest	225,93	176,26	37,43

Forrás: OMFB és KSH adatok alapján egyéni számítás

A megadott szabadalmak száma

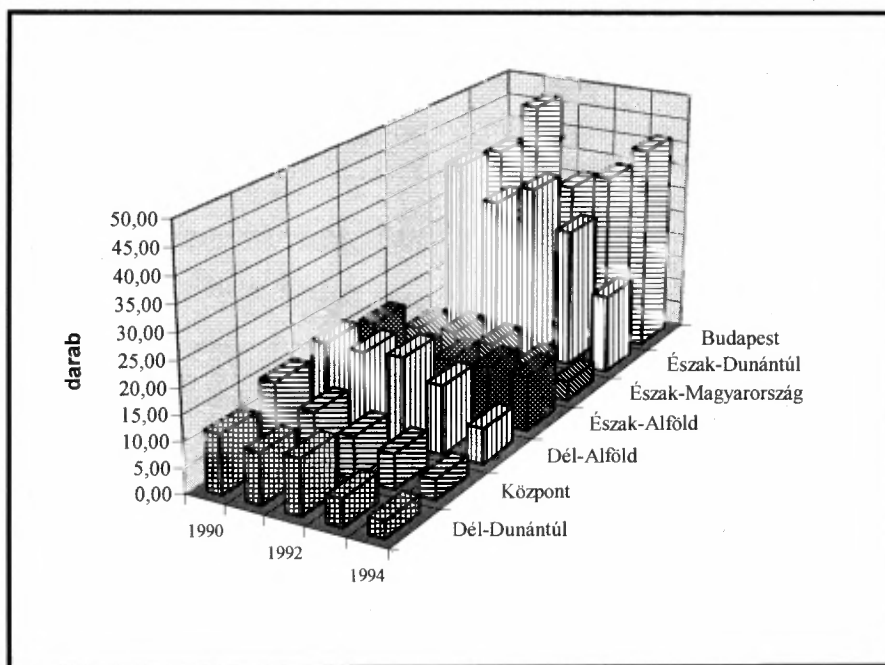
A vállalkozói és az innovációs aktivitás egyik fokmérőjeként, a K+F szektor eredményeinek bemutatására megvizsgáltuk a szabadalmi bejelentések számát területi bontásban³. Általánosan elmondható, hogy két különböző irányzatot figyelhetünk meg a magyarországi szabadalmi kérelmek vizsgálatakor. Először, a magyar feltalálók által benyújtott kérelmek száma csökkent a gazdasági szerkezetváltás és a K+F kiadások visszaesése következtében. Másodszor, a külföldi feltalálók által benyújtott kérelmek száma ugrásszerűen megnőtt, ami jól mutatja a magyar K+F piac nemzetközivé válását (Inzelt 1996).

A megadott szabadalmak száma régióként és megyéként a már vizsgált KMŰFA-hoz hasonlóan alakult (4. ábra) azzal a különbséggel, hogy ez esetben az Észak-Dunántúl és Budapest fej-fej mellett haladt, míg a Központ az erőteljesen innovatív Dél-Alföld mögött a negyedik a régiók sorrendjében. Első ránézésre is szembevető a szabadalmi aktivitás évenként csökkenő intenzitása, ami a korábban leírtak alapján nem meglepő.

Ezen tendencia alól egyedül talán Budapest a kivétel, amely kisebb megtorpanással (1991-92) képes volt fenntartani aktivitását. A megyék versenyében a pozitív csúcsot ez esetben Pest, Hajdú-Bihar, Csongrád és Veszprém, míg a negatív csúcsot Nógrád mellett Vas megye jelenti. A megyéken belül elsősorban az egyetemnek, illetve főiskolának otthont adó városok (Gödöllő, Debrecen, Szeged, Veszprém) a dominánsak. Kivételt képeznek azonban az olyan kisebb települések, amelyeken egyedülálló, szennedélyes feltalálók laknak és őket leszámítva nem jellemző a feltalálói tevékenység, az újdonság keresése. Ennek következtében nagyon nehéz arról beszélni, hogy az egyes szabadalmaknak, találmányoknak mi a további sorsa, hogyan hasznosulnak.

4. ÁBRA

A megadott szabadalmak száma régióként (1990-1994)
(The number of granted patents by regions, 1990-1994)



Forrás: OTH, saját adatfeldolgozás

Összegzés

A K+F szféra bemutatott néhány jellemző adata egyértelműen jelzi az egykor szebb napokat látott magyar tudományos kutatási és műszaki fejlesztési élet sorvadását, forrásainak jelentősen csökkenő volumenét. Ennek egyenes következménye az egyre kevesebb hozzáadott szellemi terméket tartalmazó produktum, tudásigényes termék és eljárás. Megdöbbentően csökken (és ez sajnos tendencia!) a hazai tudományos élet aktív szakembereinek, kutatóinak és tudósainak száma, miközben jelentősen érvényesül a "belső agyelszívás", egykori kutatók jól fizetett állásokat vállalnak az üzleti életben, főként vegyes és külföldi tulajdonú vállalkozásoknál. Jól képzett szakemberek, minősített kutatók nélkül pedig óhatatlanul visszaesik az új hazai eredmények száma, a külföldi eredmények adaptációjának, továbbfejlesztésének esélye. Erre mindenféleképpen fel kell, hogy figyeljenek a döntéshozók és a gazdaságpolitika felelős irányítói, nehogy túl késő legyen a hazai szellemi és tudományos élet újraélesztésének kísérlete.

Jegyzetek

- ¹ A KSH kiadványok egyetemi városnak tekintik: Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Veszprém, Sopron, Keszthely és Gödöllő városokat.
- ² A jogi személyiségű, jogi személyiség nélküli gazdasági szervezetek, valamint az egyéni vállalkozások számának figyelembevételekor a KSH 1993. évi adatközlését vettük alapul.
- ³ Az Országos Találmányi Hivatal rendelkezésre bocsátotta adatbázisát olyan formában, hogy a bejelentést, illetve a szabadalmi oltalmat kapott személyek lakóhelyét adta meg a feltaláló tulajdoni hányadának figyelembevételével. Gyakorlatilag, ha két feltaláló 50-50 százalékban formált jogot a szabadalomra és különböző településen laktak, mindegyik településhez 0,5-0,5 értéket rendelt.

Irodalom

- OECD tanulmány (1993) *Tudomány-, technológia és innovációpolitika Magyarországon*. OMFB. Budapest
- Horváth Gyula (1994) A Dél-Dunántúl nemzetközi versenyképességének előfeltétele, a technikai megújulás. *Tér és Társadalom*. 1-2. 37-58. o.
- Innovációs folyamatok a magyar gazdaságban*. OMFB. Budapest, 1995.
- Inzelt Annamária (1996) A ráfordítások és eredmények a hazai K+F-szférában. *Külgazdaság*. 1. 55-73. o.
- Rába András (1996) Technológiapolitikai irányzatok a fejlett ipari országokban. *Külgazdaság*. 1. 45-57. o.

Abstract

Several analyses have been made recently on the inputs and results of the Hungarian R+D sector, however, owing to the deficiencies of the provision of statistical data, none of these studies contain comparable data which could help us examine the spatial processes of the economic sector. For several years no comprehensive work has been carried out which would highlight the disparities of scientific and technical development in Hungary and work out regional programmes and support forms to equalise, or even compensate these. We do have to talk about support, as in the developed industrial countries technological developments, research programmes, and co-operative networks between research organisations, research workshops and businesses are given a significant priority at state level, too.

A special treatment of research and development is justified by the fact that *science and technics are the establishment of well-being*. Supports for research help the adaptation of innovations so that businesses can increase their competitiveness. The article aims at enumerating and highlighting the present differences and disequilibria between the individual regions.

A POTENCIÁLIS VÁROSOK EGÉSZSÉGÜGYI INFRASTRUKTÚRÁJÁNAK ÉS ELLÁTOTTSÁGÁNAK TERÜLETI SAJÁTOSSÁGAI

*(Regional characteristics of the health care infrastructure and provision of
some potential towns)*

PÁL VIKTOR

A magyarországi egészségügyi rendszer területi sajátosságaival, különösen annak egyenlőtlenségeivel több munka foglalkozott már a hazai társadalomföldrajzban (Orosz 1985, 1989, 1993). A vizsgálatok során hamar felszínre bukkantak a magyar egészségügyi rendszer legfontosabb területi problémái: a területileg túlkonzentrált kórházhálózat, a háttérbe szorított alap- és szociális ellátás, centralizált krónikus osztályok, a Budapest-vidék, illetőleg a falu-város dichotómia¹. Ez utóbbi egyenlőtlenség a szakellátáshoz való hozzáférhetőség nyilvánvaló különbségén túl az alapellátás eltéréseiben is tetten érhető (Orosz 1988). Valószínűsíthető, hogy a falu-város egyenlőtlenség mellett a falvak között is kimutathatók fejlettségbeli, ellátottságbeli és szerepkörbeli különbségek az egészségügyi rendszer vonatkozásában. Ez egyértelműen következik falurendszerünk inhomogenitásából. Elképzelhető azonban, hogy még a más szempontok alapján nagyjából azonos fejlettségi szintű, azaz közel homogénnek tekinthető falvak egészségügyi rendszere között is találhatunk regionális különbségeket.

A feltevés egy átfogóbb kutatás keretében alakult ki, melyhez kapcsolódóan egyedi módszert kellett kidolgozni, szem előtt tartva az összehasonlíthatóság szempontjait. Ez a módszer - eredeti funkciója mellett - alkalmas a feltevés igazolására is. Ennek lényege, hogy a már előzőleg kiválasztott települések egészségügyi rendszerét azonos szempontok szerint értékeltem, egy 1-től 100-ig terjedő skálán egyetlen számértékben minősítettem, rangsoroltam, majd csoportokra osztottam. Az így kapott elkülönített csoportokat térképen ábrázolva láthatóvá váltak a települések egészségügyi rendszerének regionális differenciái.

Az egészségügyi rendszer integrált mutatója négy mutatócsoportból tevődik össze. Az első mutatócsoport a település egészségügyi infrastruktúrájának fejlettségi szintjét jelzi. Az egészségügyi infrastruktúrát a településen található egészségügyi intézmények alapján határoztam meg. Ez alapján három további alszempontot vettem figyelembe: az alapellátás intézményeinek fejlettségét, a szakellátás intézményeinek fejlettségét és a sürgősségi ellátást. Az alapellátás részének tekintettem a gyógyszerterápiát, a háziorvosi rendelőt, a fogorvosi rendelőt, az ezeket összefogó intézményeket (egészségügyi központ, egészségház, egészségügyi szolgálat, egészségvédelmi intézet, egészségügyi komplexum stb.), a védőnői szolgálatot, a családsegítő szolgálatot és az anya- és gyermekvédelmi tanácsadó szolgálatot. A szakellátás részének a településen található rendszeres vagy időszakos, általában alapszakmák szakrendeléseket, különböző laboratóriumokat, rendelőintézeteket, a kórházak osztályainak járó beteg szakambulanciáit, a kórházakat, a különböző gondozókat, intézeteket tekintettük. Ide tartozik az olyan intézmény is, amely valamilyen más településen található intézmény részét képezi, azaz ún. "leosztott

funkcióval" bír. A sürgősségi ellátáshoz a *mentőállomásokat* és az *állandó orvosi ügyeletet* vettem. Előny volt az egyes elemek magasabb bonyolultsági foka és a magasabb hierarchiaszintű intézmények megléte. Az összes mutatócsoportból ezt tekintettem a legfontosabbnak, az összes 100 egységből maximálisan 40-et kaphatott az illető település. Részletesebb bontásban:

- az alapellátás fejlettsége max. 11 pont
- a szakellátás és a sürgősségi ellátás fejlettsége max. 29 pont

A mutatócsoport kialakításánál igen nagy problémát jelentett, hogy az egészségügyi infrastruktúrának csak egyetlen elemét sikerült felmérni, az intézményhálózatot. Bár kétségtelen, hogy az intézmények megléte az egyik legalapvetőbb infrastrukturális feltételrendszer, hasznos lett volna a személyi háttér, a műszerezettség és az igénybevétel feltárása is. A személyi háttér azonban sokkal flexibilisebb kategória az intézménynél, ezért nem mérhető megbízhatóan, a műszerezettség pedig egyrészt statisztikailag nehezen hozzáférhető, másrészt nagyon bonyolulttá tette volna a mutatókat. Ugyanez mondható el az igénybevételről is: adatforrásai az intézmény belső nyilvántartásának részei, így sok esetben az orvosi titoktartás szabályai alá esnek. Problémás kérdés annak eldöntése is, hogy mely intézmények sorolhatók az alapellátás és melyek a szakellátás körébe, továbbá, hogy az egyes intézmények milyen helyet foglalnak el az egészségügyi hierarchiában².

A második mutatócsoport az *egészségügyi ellátottság*, amely kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt a település egészségügyi ellátottságaként, másrészt az ott élők ellátottságaként. A módszerben az ellátottságot a településen élők egészségügyi ellátottságaként értelmeztem. Elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy földrajzi értelemben milyen az egyes szolgáltatások elérhetősége magán a településen és azon kívül. Kiemelt tényező a *szakellátás*, azon belül is az egyre specializáltabb, a hierarchiában magasabban elhelyezkedő szolgáltatások elérhetősége (*nem csak alapszakmások, szakrendelések, rendelőintézetek, kórházak, klinikák*). Ez alapján a mutatócsoporton belül vizsgáltam az *egy háziorvosra jutó lakosok számát*, az *egy gyógyszerháztárra jutó lakosok számát*, a *legközelebbi rendelőintézet*től, *kórháztól*, *klinikától*, *mentőállomástól* való *távolságot* (közúton km-ben kifejezve). A "távolsághatás-törvény" kifejezésének ez ugyan nem a legkorszerűbb, ám a legjobban hozzáférhetőbb és legkönnyebben kezelhető módja. Minél kevesebb lakos jut egy orvosra, egy gyógyszerháztárra, illetőleg minél közelebb vannak a speciálisabb szolgáltatások, annál kedvezőbb a településen élők egészségügyi ellátottsága.

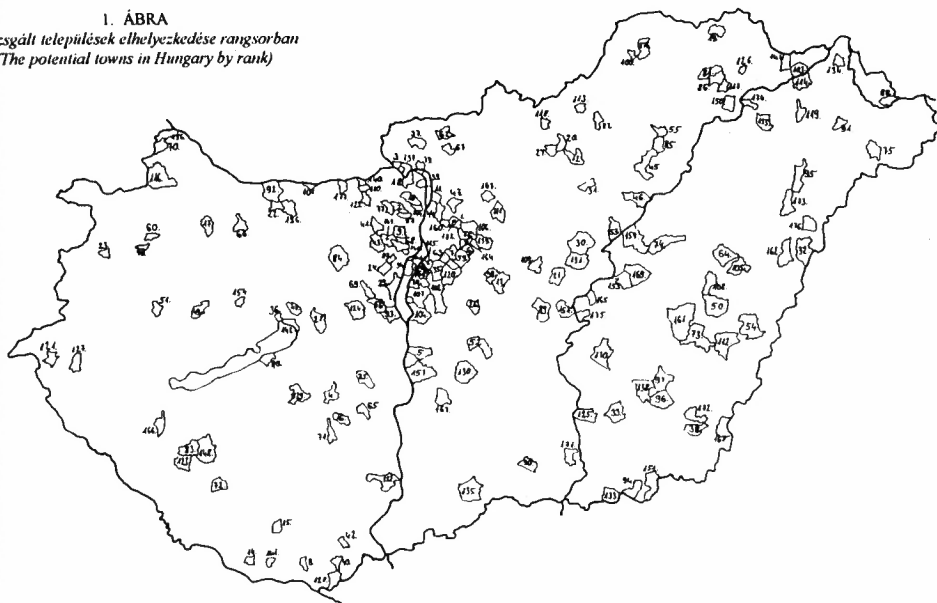
A mutatócsoport a második legfontosabbnak tartott tényező, ezért maximálisan 30 egységet érhetett el egy település. Ahol: minden egyes tényező: max. 5 pont.

A harmadik mutatócsoport a település egészségügyi infrastruktúrájának *térségi vonzását* fejezte ki, melyre maximálisan 20 pont volt adható. Az elbírálásnál számításba kellett venni, hogy működik-e a településen *térségi ügyeleti rendszer*, található-e a közelben ugyanolyan vagy magasabb hierarchiájú intézmény, illetve egészségügyi intézményei ellátnak-e szakfeladatokat. A legnagyobb problémát ennél a tényezőnél az adatok hozzáférhetlensége jelent³.

A negyedik mutatócsoport a település egészségügyi infrastruktúrájának *térségen kívüli* (megyei, országos) *vonzását* vizsgálja. A tényező maximálisan 10 ponttal értékelhető, meghatározása viszonylag egyértelmű.

1. ÁBRA

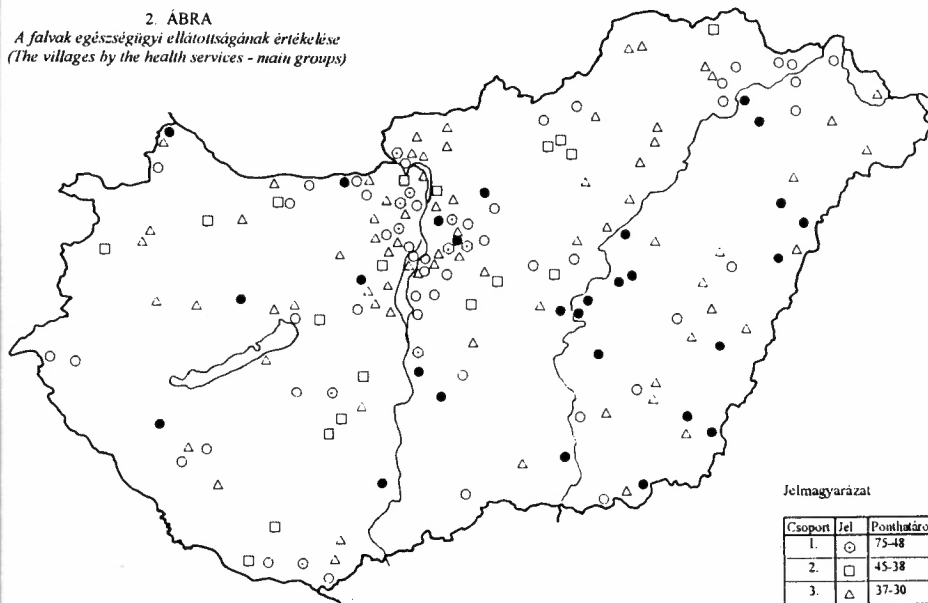
A vizsgált települések elhelyezkedése rangsorban
(The potential towns in Hungary by rank)



*A számok a települések rangsorát jelölik

2. ÁBRA

A falvak egészségügyi ellátottságának értékelése
(The villages by the health services - main groups)



Jelmagyarázat

Csoport	Jel	Ponthatárok
1.	○	75-48
2.	□	45-38
3.	△	37-30
4.	◇	29-26
5.	●	20-25

Az egyes mutatócsoportok eredményeinek vizsgálatakor általánosságban megállapítható, hogy az egészségügyi infrastruktúra fejlettsége a legdifferenciáltabb, az egészségügyi ellátottság viszonylag homogén képet mutat, amely az ország kis területéből és az alapellátás decentralizáltságából következik, a térségi egészségügyi szerep differenciált és végül az országos egészségügyi szerep rendkívül polarizált. A végső sorrendet legjobban az első és a harmadik mutatócsoport követi, a második nem befolyásolja a sorrendet, míg az utolsó teljesen önálló életet él.

A részpontszámok egyesítésével kialakult összpontszámok eredményeként létrejött a vizsgált települések sorrendje (1. ábra), melyben a magasabb pontértékűek vannak kedvezőbb helyzetben egészségügyi szempontból. A legmagasabb pontszám 75, a legalacsonyabb 20 volt, ami igen nagy differenciákat takar. Igen kevés azonban a maximális és minimális értékek közelében lévő települések száma. Az összpontszám szerinti arányos eloszlás alapján 5 csoportot alakítottam ki, melyben az első csoport tartalmazza a legtöbb pontot elért településeket. (2. ábra)

Az első csoportba tartozó települések (2. ábra) elemszáma mindössze 10 db, az összesnek alig 6%-a. A minimális pontérték 48, a maximális 75, így a csoport tartománya 27 egység, az egyes települések értékeinek csökkenése nagyjából egyenletes. Az ide tartozó települések mindegyike magas értéket produkált az egészségügyi infrastruktúra fejlettségében, 70%-uk térségi, 60%-uk valamilyen fokú országos szerepkört is betölt. Területi elhelyezkedésük sajátossága a koncentráció: 70%-uk a budapesti agglomerációban vagy környezetében található. Sajátos "anomália" Pincehely kórháza és Harkány gyógyfürdőjére épülő szanatóriumai miatt. Ez utóbbi komoly országos vonzerőt jelent. A többi település egyértelműen Budapest közelségének és/vagy az ún. "leosztott funkcióinak" köszönheti előnyös helyzetét.

A második csoportba 18 db település sorolható, amely az összesnek közelítőleg 10%-a (2. ábra). A minimális pontszám 38, a maximális 45, így a csoport települései mindössze 7 egység tartományban mozognak. Ez már jelzi, hogy a csoportok közepe felé haladva egyre nő a homogenitás. 22%-uk produkált viszonylag magas értéket az egészségügyi infrastrukturális fejlettségben (10-14 pont), 55%-uk igen erős vonzást fejt ki a környezetére, de csupán 1 rendelkezik országos vonzerővel. Területi elhelyezkedésükben figyelemreméltó jelenség, hogy csupán 2 db található a budapesti agglomerációban, a Tiszántúlon egy sem és nagyon kis szám (3 db) jellemző az Alföld egészére is. Ez a három település is az Alföld észak-nyugati részén fekszik. A kategória településeinek zöme így a Dunántúlon helyezkedik el.

A harmadik csoport elemszáma a legnagyobb: 72 db település sorolható ide, mely az összesnek bő 40%-a (2. ábra). A csoport települései 30 és 37 pont között mozognak, így a legrosszabb és a legjobb értéket elért között mindössze 7 egység a különbség. Ennek egyértelmű következménye a homogenitás: a csoporton belül rangsorolni szinte lehetetlen. Az egészségügyi infrastruktúra fejlettsége nagyjából azonos (egy kivétel), s mindössze 5 település (6%) ugrik ki térségi vonzásával, azok is többnyire környezetük fejletlensége miatt. Közepesnek ítéltető országos vonzása is mindössze 5 településnek (6%) van. Térbeli elhelyezkedésük egyrészt koncentrállódik a budapesti agglomerációban és tágabb környezetében (38%-uk található ezen a viszonylag kis területen)⁴, másrészt a Tiszántúlon (20%) és Észak-Magyarországon szórta helyezkedik el.

A negyedik csoport is viszonylag sok települést tartalmaz: 50-et (28%). A minimális pont értéke 26, míg a maximálisé 29 (2. ábra). Ezáltal ez tekinthető a leghomogénebb csoportnak mindössze 4 egység differenciával a szélső értékek között. Mindegyik

alszempontra igaz ez az egysíkúság, egyik sem rendelkezik országos vonzással és a gyenge térségi szerepkör is összhangban van a fejletlen egészségügyi infrastruktúrával. Területi koncentrációja a budapesti agglomeráció dél-keleti, Alföld felé eső része, Komárom-Esztergom megye északi része és Északkelet-Magyarország.

Az ötödik csoport rendelkezik a legrosszabb paraméterekkel, 27 települést számlál (16%). A minimális és maximális pontértékek: 20-25. A csoport minőségi mutatóira nézve teljesen homogén (2. ábra), azonban területi elhelyezkedésében kb. 74%-ban az Alföldre koncentrálódik.

A vizsgált települések egészségügyi rendszerének területi egyenlőtlenségeit áttekintve összegzőképpen megállapítható, hogy a hipotézisben felvetett probléma, mi szerint a fejlettségben egymáshoz viszonylag közelálló települések is mutatnak területi differenciákat, az egészségügyi rendszer szempontjából - az alkalmazott módszer eredményei alapján beigazolódott. Érdekes sajátosság, hogy még egy ilyen kis mintát és csupán egyetlen tényezőt (az egészségügyet) alapul véve is kirajzolódnak az ország egyes régióira jellemző sajátosságok. Ezek közül érdemes kiemelni a budapesti agglomeráció ellentmondásos jellegét és az Alföld egyértelműen hátrányos helyzetét.

Jegyzetek

¹ Az egészségügy területi problémáira a Kormány Egységügyi Programja is kitér az egészségügyi ellátás alapvető problémái között

² Mivel az egészségügy szabályozása átmeneti szakaszban van, ezért sokszor maga az orvosi szakma sem tudja pontosan definiálni a fenti fogalmakat. Gyakran a települések - törvényi szabályozás híján - a legkülönbözőbb elnevezésekkel látják el intézményeiket, melyekről így szinte lehetetlen eldönteni, hogy valójában melyik hierarchiaszintbe és az ellátás milyen körébe sorolandók.

³ pl. egy intézmény tényleges vonzása csupán a betegkartonok részletes elemzése során lenne kimutatható

⁴ A harmadik csoportba eső települések tömörülése a budapesti agglomerációban különösen a budai oldalon figyelhető meg (7. melléklet)

Irodalom

A Kormány 1107/1994.(XI.23) Korm. határozata a Kormány egészségügyi cselekvési programjáról

Magyarország Nemzeti Atlasza (1989) Budapest. Kartográfiai Vállalat

Meditel (1994) Bp. Meditel KFT 1995.

Megyei Statisztikai Évkönyv 1994-ről KSH Megyei Igazgatóságok 1995.

Orosz É. (1985) Az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeinek vizsgálata. *MTA RKK Eredményei* 1. Pécs

Orosz É. (1988) A falvak egészségügyi ellátása - az egészségügy és a közigazgatás rendszerében - *A falu* 22-28. o.

Orosz É. (1989) Az egészségügy területi egyenlőtlenségei - az újraértelmezés szükségességéről - *Tér és Társadalom* 3. 3-19. o.

Orosz É. (1993) A magyar egészségügy területi egyenlőtlenségei. -*Társadalmi és területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* (szerk. Enyedi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Szervezetek, intézmények belső adatszolgáltatása

Abstract

Several works of Hungarian social geography have already dealt with the regional particularities of the system of health care in Hungary, especially with its disequilibria. During the surveys, the most significant regional problems of the Hungarian health care system were very soon explored: A hospital network over-concentrated in certain regions, neglected basic and social care, centralised chronic departments in the hospitals, also, the Budapest-countryside and the village-town dichotomy. This disequilibrium can be seen, apart from the evident differences in the provision of specialised treatments, in the availability of basic health care, as well.

Villages too are very likely to demonstrate differences in the level of development, provision and functions in the health care system. It is even probable, however, that we can find regional differences in the state of health care between villages at more or less the same level of development from other aspects, i.e. in villages which can almost be considered as homogeneous.

This concept appeared while carrying out a more comprehensive research. To check the appropriateness of this, an individual research method should be elaborated, taking the aspects of comparability into consideration.

A POTENCIÁLIS VÁROSOK KÖRNYEZETI ÁLLAPOTÁNAK ÉRTÉKELÉSE, MINŐSÍTÉSE

*(The evaluation and qualification of the state of environment in some
potential towns)*

OLÁH FERENC

Előzmények, kutatási cél

Egy átfogó kutatás, vizsgálat keretében – előzetesen kijelölt – 177 település környezeti állapotának felmérését, az összehasonlíthatóság követelménye miatt számszerűsített módon való értékelését, minősítését, valamint csoportosítását kellett elvégezni.

Az egészséges környezet az ember életminőségének alapvető tényezője (NKTK, 1994). E szempontra alapozva a vizsgálat célja a kiválasztott településeken élő lakosság számára nyújtott környezeti feltételek kedvező, kevésbé kedvező voltának feltárása volt.

A hazai igények, kutatások, az ENSZ, az OECD és az Európa Tanács konvenciói, ajánlásai alapján 1994-ben elkészült a *Nemzeti Környezet- és Természetpolitikai Koncepció*. Erre alapozva még ugyanezen évben megjelent a korábbi "A környezet állapota és védelme" c. KSH. kiadvány korszerűbb változata "Hazánk környezeti állapotának mutatói" címmel. A folyamatot 1995. májusában az "1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól" c. előterjesztés Országgyűlés általi elfogadása, törvényerőre emelése zárta.

Módszer

Vizsgálatunkban négy – egyenként is összetett – szempont alapján végeztük el a települések aktuális környezeti állapotának felmérését, értékelését. Szempontonként különböző jellegű – statisztikai és/vagy kartográfiai – adatbázist használtunk, az értékelést – alább részletezett módon – pontozásos rendszerben végeztük.

A vizsgálatban felhasznált adatsorok – általában – még nem elsődlegesen a környezeti állapot-felmérések szempontjai alapján vannak összegyűjtve. Az adatok hiánya, nehéz összevethetősége azonban már nem olyan mértékű, hogy körültekintő értékeléssel homályban maradnának a környezet állapotát befolyásoló fő folyamatok, és alapvető tévedések terhelnék a tájegységek, térségek állapotának megítélését (HKÁM 1994).

A kép finomítása, az állapotok és állapotváltozások részletesebb megismerése érdekében elengedhetetlen, hogy minél előbb megvalósuljon a környezeti állapotjellemzés és értékelés egységes, és az európai gyakorlattal harmonizáló rendszere.

Ez – számos más terület mellett – a regionális kutatás és tervezés fejlődése, a terület- és településfejlesztés hatékony működése érdekében sem nélkülözhető.

A KTM már 1993-ban rögzítette a környezet állapotára vonatkozó jelentések tartalmát, figyelemmel az OECD-országok paraméter-rendszerére, amely biztosítani hivatott a környezeti állapotok összehasonlíthatóságát.

Jelen munkánkban a fenti összeállításból az általunk, s a kitűzött cél elérése érdekében legfontosabbnak tekintett mutatók rendszereit választottuk ki, s alkalmaztuk.

Természeti környezeti mutató

Kiemelten fontos minősítési szempont, hiszen "... az ország természeti környezete nemzeti örökségünk, pótolhatatlan és megismételhetetlen értékek hordozója" (NKTK 1994). Ez a mutató négy részterület pontszámaiból tevődik össze:

Erdősültség

Az egészséges környezethez alapvetően fontos a települések lakott- és közigazgatási területén lévő zöldterületek és erdők minél jelentősebb részaránya. Az elérhető statisztikai forrásokban csak a városok zöldterületeinek adatai szerepelnek, a vizsgálatunkba bevont nem városi jogállású településekre nem, így csak az erdősültség mértékével számoltunk.

Ennek megfelelően alakult az adható pontszám is, azaz:

- a település közigazgatási területéből az erdővel borított terület megközelítő részaránya 0-5 pont

Felszíni vizek

Egy település környezeti állapotának megítélését előnyösen befolyásolhatja (településkép, optimális légnedvesség, levegőtisztaság, vízbázis), ha megfelelő tisztaságú élővízzel (patak, folyó, tó) rendelkezik, s ronthatja, ha az erősen szennyezett:

- a településen, közigazgatási területén milyen vízminőségi osztályba tartozó felszíni víz található 0-10 pont

Felszín alatti vízminőség védelmi területek

Ezek akár karszterületen, akár porózus, törmelékes üledékes kőzetű területen található, felszíni szennyeződésre kiemelten érzékenyek. Lévéen kivétel nélkül – jelenleg és távlatokban is – regionális jelentőségű ivóvízbázisok, szerepeltetésük az értékelési rendszerben különösen fontos. A felszíni vízminőség védelmi területek ugyan szintén az érzékeny kategóriába tartoznak, viszont regionális jelentőségük kisebb, s az innen kiemelt víz döntően öntözésre, s csak kisebb hányada szolgál ivóvíz biztosítására:

- a település közigazgatási területe milyen arányban fed le kiemelt vízminőség-védelmi területet 0-5 pont

Védett természeti értékek

A védett területek természeti környezeti állapotát elvileg optimálisnak kell tekinteni. Azonban más-más tevékenységi körök megengedettek, így más-más folyamatok, hatások jelentkeznek a különböző védettségi szintbe sorolt területeken. Minél magasabb fokú a természetvédelmi oltalom, annál közelebb állhat az aktuális természeti környezeti állapot az elméleti optimális szinthez:

- a település területén milyen védettségi fokozatra sorolt védett természeti érték található 0-10 pont

Infrastrukturális környezeti mutató

A természeti környezeti sajátosságok mellett a települések infrastrukturális ellátottsága is hasonló jelentőséggel bír az értékelési rendszerben.

Közművesítettség

A lakosság életminőségét alapvetően meghatározza, hogy milyen kommunális infrastrukturális helyzet jellemző a településen. Ennek értékelésére szolgál a három részmutató, amelyek mindegyike a közütemi vízszolgáltatás és -csatornázottság adatain nyugszik:

- a közütemi vízhálózatba bekötött lakások a település lakásszáma százalékában 0-10 pont
- a közcsatorna-hálózatra rákapcsolt lakások a település lakásszáma százalékában 0-10 pont
- a közcsatorna hálózat hossza a közütemi vízhálózat hosszának százalékában 0-10 pont

Hulladékelhelyezés a település területén

Speciális települési környezeti gond a keletkező kommunális, mezőgazdasági, ipari hulladékok összegyűjtése, tárolása, kezelése. Nagyon jelentős különbségek származnak abból, hogy szervezett-, rendezett-e a különböző típusú hulladékok gyűjtése, tárolása. Természetesen szintén különbséget kell tenni aszerint is, hogy a létesített lerakó felszíni szennyeződés, érzékenység szempontjából milyen típusú, közetminőségű területen található:

- ha rendelkezik kommunális hulladéklerakóval;
a felszíni szennyeződés-érzékenység szempontjából milyen kategóriájú területen található 0-6 pont
- ha területén mezőgazdasági és/vagy ipari hulladéklerakó található;
a felszíni szennyeződés érzékenység szempontjából milyen kategóriájú területen található 0-6 pont
- az ipari és/vagy mezőgazdasági veszélyeshulladék-lerakot felszíni szennyeződés érzékenység szempontjából milyen kategóriájú területen található (ha nincs veszélyes-hulladék lerakot: 5 pont) 0-5 pont

Levegőminőségi mutató

A települési környezeti állapotfelmérés fontos eleme a levegőminőség meghatározása. A települések levegőjét elsősorban a közlekedésből, valamint a fűtési idényben a háztartásokból származó égéstermékek és por szennyezi. Ilyen tartalmú településsoros adatok természetesen – a mérés hiánya miatt – nincsenek. A levegőminőségi mutató meghatározásánál ezért alkalmaztam az alábbi számítási, értékelési módszert:

- a vezetékes gázszolgáltatásba bekapcsolt lakások aránya 0-10 pont
- a településen átvezető közút kategóriája alapján 0-8 pont
- ha a településen erőteljes por, füst kibocsátással járó iparág található: -2 pont

A négy vizsgálati szempont alapján legkedvezőbb környezeti állapotú település maximum 95 pontot kaphatna.

Eredmények

A részpontszámok összesítése után kialakult egy sorrend a vizsgált települések között (1. ábra). A legalacsonyabb pontérték – 18 pont – és a legmagasabb – 69 pont – egy-egy településen jellemző érték. Ezen szélsőértékek közelébe szintén csak néhány település került. A többség – 138 település – a 26-50 pont közötti intervallumban található. A 177 vizsgált település kategorizálását az alábbi módon végeztem el, alkalmazkodva az egyik kiindulási feltételhez, amely szerint 5 – lehetőleg megközelítően azonos számú elemet tartalmazó – csoportba kell őket besorolni (2. ábra).

Az első csoportba a legkedvezőbb környezeti állapottal jellemezhető 29 település került, 69 és 51 pont közötti összesített értékkel. Területi elhelyezkedésüket vizsgálva kitűnik, hogy egynegyedük a budapesti agglomeráció részét képezi, ezen belül is többségük a budai oldalon található. Összességében jellemző, hogy többségüknél mind a négy értékelési szempont alapján az átlagnál több ponttal rendelkeznek (2. ábra). Kivétel nélkül magas pontértéket kaptak az infrastrukturális közműellátottság alapján. Néhány település kivételével a legkevesebb pontot a hulladékelhelyezés, -kezelés révén kapták, s ez jelzi az egyébként országosan is egyik legsúlyosabb problémát a települési környezetek vonatkozásában. Szintén koncentráltabb a Duna-menti agglomerációs sávban és a Balaton környékén a kedvezőbb környezeti állapotú települések előfordulása.

Az előbbi térségben lévő négy település közös sajátossága, hogy szintén a hulladékelhelyezés, -kezelés, valamint a levegőminőség alapján az átlag alatti pontértékkel bírnak (2. ábra). Ez azért figyelemreméltó, mert többféle szempontból is kiemelt térségben – a Dunakanyar, az Almás-Táti-Duna-völgy területén – található, s ez a negatív sajátosságuk hosszabb távon csökkentheti pl. az idegenforgalmi vonzerejüket is. Szembetűnő még, hogy az Észak-magyarországi-Középhegység területén – jelentősebb iparral vagy múlttal rendelkező – öt település került az első kategóriába. Kifejezetten alföldi település kettő szerepel ebben a csoportban.

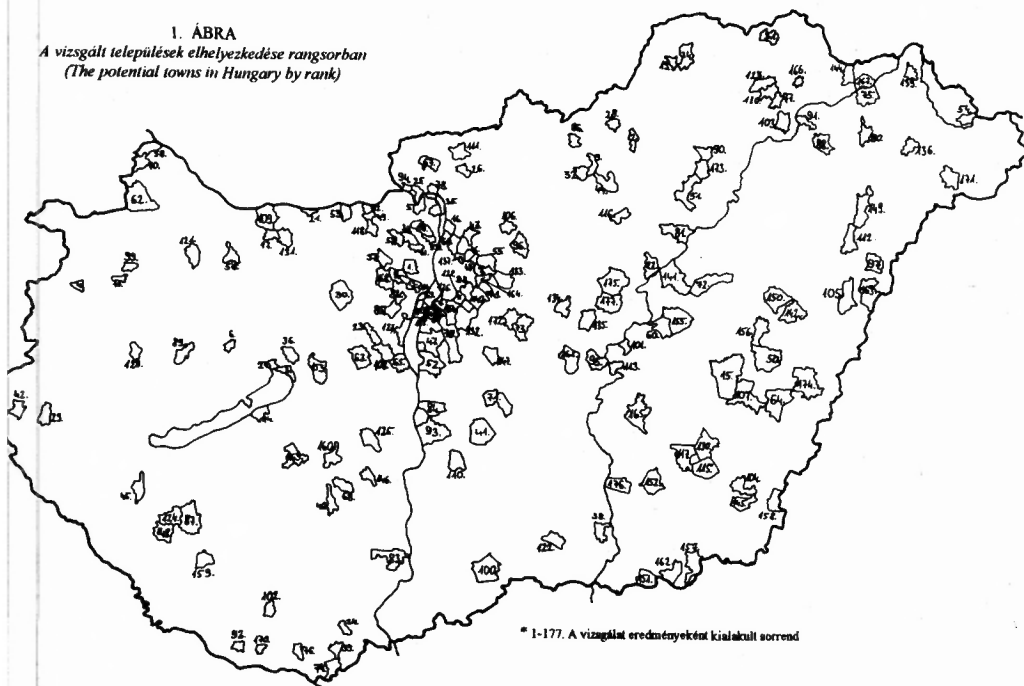
A második csoportba tartozik 43 település, 41-50 pont közötti összesített értékekkel. A települések több, mint harmada itt is koncentráltan – az agglomerációban s annak közvetlen szomszédságában, vonzásában – található (2. ábra). Figyelmet érdemel még a Kisalföld északnyugati része, valamint a Közép-Tiszántúl területe. Természeti környezeti állapotuk nem rosszabb, mint az első csoportba tartozó településeké, viszont szélesebb skálán helyezkednek el, nagyobb a differencia. Hulladékelhelyezés és levegőminőség tekintetében nincs számottevő különbség a két csoport települései között. Második csoportba kerülésüket elsősorban a közművesítettségi mutató átlagosan alacsonyabb pontértékei indokolják.

A harmadik kategória 32 települése 36-40 pont közötti értékkel rendelkezik. Ebben a csoportban már jelentősebb a területi dekoncentráció (2. ábra). Csak a Dunántúl legdélebbi – főleg baranyai – részét, a Csepel-Mohácsi-sík vizsgált településeit, valamint a Nyírség északnyugati, s a vele szomszédos tokaji-hegységi térséget jellemzi a vizsgálati cél szempontjából még elfogadhatónak minősített környezeti állapot. Viszonylag még magasabb a közművesítettségi mutató, ugyanakkor alacsony pontértékeket kaptak a hulladékelhelyezés terén.

Az utolsó két kategória 73 települése (2. ábra) mind infrastrukturális, mind természeti környezeti mutatóik alapján – és elsősorban az 5. csoport települései – a legrosszabb adottságokkal rendelkeznek. Néhány kivételtől eltekintve a hulladékelhelyezés, -kezelés területén is igen súlyos problémát jeleznek a rendkívül alacsony pontértékek. Talán csak a levegőminőségi mutató értékében kisebb a lemaradásuk az első három csoport településeitől. Itt is megfigyelhető azonban, hogy ezen települések jobb légállapota csak a nyári, nem fűtési félévben jó. A téli időszakban magas a füstgázok és a koromszennyeződés mértéke, hiszen alig néhány település rendelkezik vezetékes gázszolgáltatással, s ezekben is alacsony a hálózatra rákapcsolt lakások aránya.

1. ÁBRA

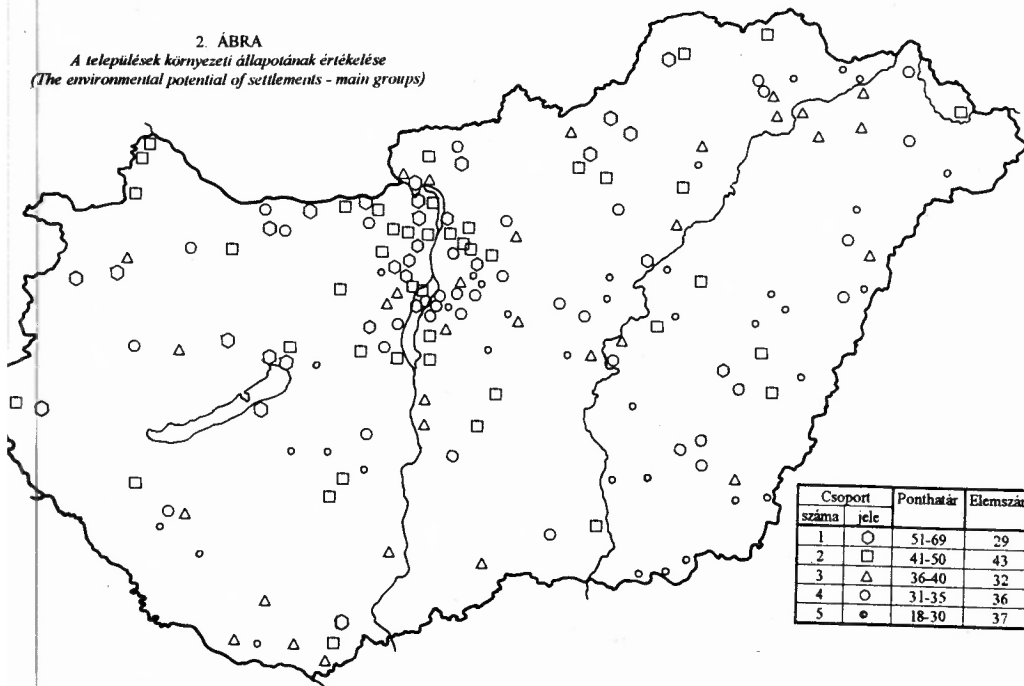
A vizsgált települések elhelyezkedése rangsorban
(The potential towns in Hungary by rank)



* 1-177. A vizsgálat eredményeként kialakult sorrend

2. ÁBRA

A települések környezeti állapotának értékelése
(The environmental potential of settlements - main groups)



Csoport száma	jelle	Ponthatár	Elemsszám
1	○	51-69	29
2	□	41-50	43
3	△	36-40	32
4	◇	31-35	36
5	•	18-30	37

E két csoport településeinek térbeli elrendeződésében megfigyelhető sajátosságok: Az alföldi vizsgált települések döntő többsége, mintegy kétharmada, ide tartozik. A budapesti agglomeráció délkeleti helyzetű települései – néhány kivétellel – szintén itt találhatók. A Dunántúlon a vizsgált Fejér és Somogy megyei települések többsége került e kategóriákba.

Összegzés

A fenti eredmények hangsúlyozottan csak az aktuális környezeti állapotról tájékoztatnak. Egyes településekre vonatkozóan, egyes vizsgálati szempontok alapadataiban a közeljövőben is történhetnek – reményeink szerint csak pozitív – változások, s ezek következtében a jelenlegitől különböző is lehet egy-egy település környezeti állapotának megítélése, pozíciója.

Szükség szerint egy-egy települést kiragadva, a jelen vizsgálatban alkalmazott áttekintő jellegű értékelésnél szélesebb, pontosabb adatbázisra támaszkodva tovább finomítható az értékelési rendszer és az általa mutatott állapot is valósághűbb lehet.

A környezet védelméről rendelkező 1995. évi LIII. törvény előírja a *Nemzeti Környezetvédelmi Program* kidolgozását. A Programnak tartalmaznia kell – számos más eleme mellett – az ország aktuális környezeti állapotának bemutatását, az elérni kívánt állapotot, az ehhez szükséges kutatásokat, konkrét tevékenységeket is.

Jelen munka talán ehhez is szolgáltathat némi támpontot, kiindulási alapot.

Irodalom

Az 1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól, 1995. Budapest. (in. Bándi Gy.:

Környezetvédelmi kézikönyv, KJK. 239-288. o.)

Hazánk környezeti állapotának mutatói. 1994. Budapest. KTM. 67 o.

Magyarország Nemzeti Atlasza. 1989. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 395 o.

Nemzeti Környezet- és Természetpolitikai Konceptió. 1994. Budapest. KTM. 97. o.

Megyei Statisztikai Évkönyv 1994, 1995. KSH. Megyei Igazgatóságok, 19 megyei kötet

Abstract

The purpose of a comprehensive research, survey was to carry out the evaluation, qualification and classification of the state of environment in 177 – preliminary selected – settlements, for the criterion of comparability, in a numeric way.

We have to emphasise that the findings only inform us about the present state of the environment. In the basic data of some aspects of the survey, in some settlements changes can take place in the near future. As a consequence of this, the perception and position of the state of the environment in an individual settlement can be different from what they are like today.

Focusing on the individual settlements and building on a database which is wider and more precise than the comprehensive evaluation applied in this survey, if necessary, the evaluation system can be further improved and the situation which it reflects can be more accurate.

MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉSEK VIZSGÁLATA KÖZLEKEDÉSI ÉS TÁVKÖZLÉSI ELLÁTOTTSÁG ALAPJÁN

*(The examination of Hungarian settlements by their provision with
transport and telecommunication)*

MILETICS PÉTER

A közlekedési és távközlési rendszerek az infrastruktúra részeként igen jelentős szerepet játszanak az egyes települések megítélésében. Megnövelik az egyre nagyobb fontosságú információk áramlásának sebességét, és egyáltalán az információcsere lehetőségeit. Emellett meghatározóak a népesség számára, lehetővé téve annak térpályáinak kiterjesztését, egyúttal a lakosság mobilitási indexének növekedését.

A közlekedés és a távközlés lehetőséget biztosít új vállalkozások telepítésére az egyes településeket illetően, ezáltal növelhetik az általunk vizsgált nagyközségek potenciális értékét.

Mindezen infrastrukturális elemek megléte önmagában még nem jelenti azt, hogy az adott település alkalmas önálló térszervező funkciók ellátására, de esetleges hiányuk sokkal inkább negatívan hat megítélésükre, mint a fenntartásukból, illetve megteremtésükből adódó ténylegesen létező problémák.

A vizsgálatba bevont 177 nagyközség kiválasztása előzetes egyeztetés alapján történt. Célunk az volt, hogy a nagyközségeket valamilyen, általunk önkényesen kialakított mutatók segítségével rangsoroljuk és az így hierarchizált településeket oly módon próbáljuk beilleszteni a magyar településhálózat rendszerébe, hogy ez alapján bizonyos következtetéseket tudjunk levonni.

Vizsgálati módszerek

A vizsgálathoz felhasználtuk a Magyar Köztársaság területére érvényes, a Magyar Államvasutak által kiadott 1995-96-os hivatalos menetrendet, a MATÁV 1995-96-os telefonkönyveit, a WESTEL és a PANNON GSM által rendelkezésünkre bocsátott hálózati térképeket, valamint a VOLÁN EGYESÜLÉS 1995. május 28-tól 1996. június 1-ig érvényes, hivatalos nemzetközi, távolsági és megyei menetrendeket.

A felhasznált forrásanyagokból a következő adatsorokat vettük figyelembe:

- az adott települést bekapcsolták-e a távhívás rendszerébe
- az adott települést bekapcsolták-e a WESTEL GSM rendszerébe
- az adott települést bekapcsolták-e a PANNON GSM rendszerébe
- az adott település rendelkezik-e vasútállomással
- az adott településen megálló személyszállító vonatok száma
- az adott település távolsága a vasúti fővonaltól
- az adott települést érintő nemzetközi és távolsági autóbuszok járatszáma

- az adott települést érintő megyei autóbuszok járatszáma

Mivel célunk elsősorban az egyes települések mennyiségi ellátottságának vizsgálata volt, ezért - és a rendelkezésünkre álló idő rövidege miatt - ezen mutatók alapján képeztünk értékpontokat, amelyek alapján öt csoportba soroltuk be a nagyközségeket. A valamennyi településre (177) érvényes értékpontok kialakítása a következők szerint történt meg:

- ha az adott települést bekötötték a távhívás rendszerébe: 5 pont
- ha az adott települést nem kötötték be a távhívás rendszerébe: 0 pont
- ha a település bekapcsolódott az alternatív kommunikációs rendszerekbe: - WESTEL GSM 2 pont
PANNON GSM 2 pont
- ha a település nem kapcsolódott be az alternatív kommunikációs rendszerbe: 0 pont
- ha a település rendelkezik vasútállomással: 2 pont
- ha a település nem rendelkezik vasútállomással: 0 pont
- a település vasúti járatellátottsága: - személyszállító vonatok száma: 1-1 pont
(a gyorsvonatok kétszeres szorzóval szerepelnek)
- a vasúti fővonal elérhetősége az adott településről: (itt az alapján alakítottuk ki a pontszámokat, hogy az adott nagyközség milyen távolságra fekszik attól az állomástól, ahol a fővonalra csatlakozás megtörténhet)
- ha a település a fővonalon fekszik és van gyorsvonati megállóhely: 15 pont
- ha a távolság 1-9 kilométer: 10 pont
- ha a távolság 10-19 kilométer: 9 pont
- ha a távolság 20-29 kilométer: 8 pont
- ha a távolság 30-39 kilométer: 7 pont
- ha a távolság 40-49 kilométer: 6 pont
- ha a távolság 50-59 kilométer: 5 pont
- ha a távolság 60-69 kilométer: 4 pont
- ha a távolság 70-79 kilométer: 3 pont
- ha a távolság 80-89 kilométer: 2 pont
- ha a távolság 90-99 kilométer: 1 pont
- ha a távolság 100 kilométernél nagyobb: 0 pont

Megjegyzés: - a vizsgálatba vont településeknél a legnagyobb távolság 92 kilométer volt.

- a település ellátottsága autóbuszjáratokkal: - járatszám: 1-1 pont
(a nemzetközi és távolsági járatok kétszeres szorzóval szerepelnek)

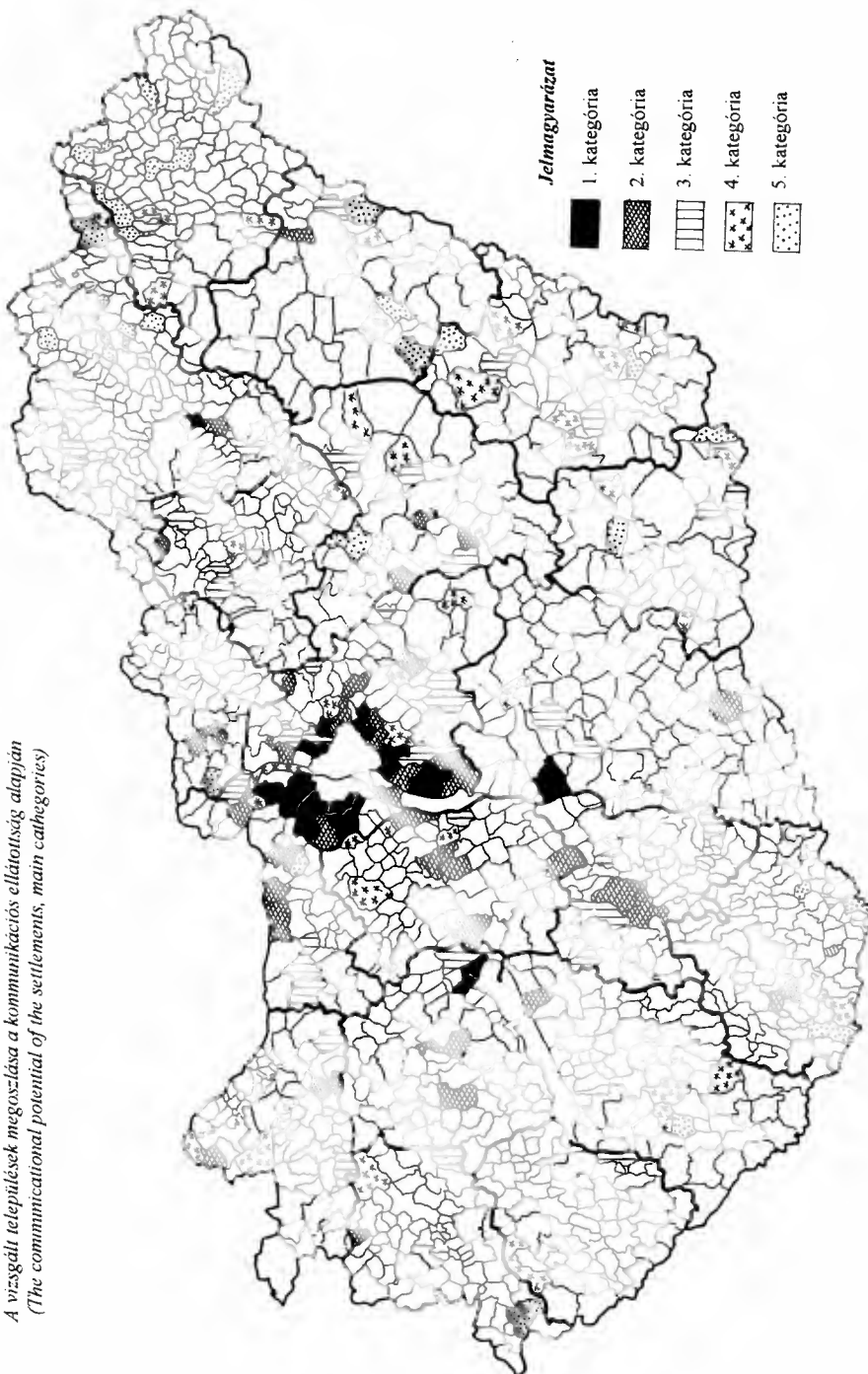
Az ismertetett pontértékek alapján valamennyi vizsgált településhez meghatározott összértéket rendeltünk, melyet egyszerű összeadási művelettel számítottunk ki. Az értékskála két végpontjára került települések kapták a legalacsonyabb, illetve a legmagasabb értéket. A legrosszabb helyre került Tarcalt (mindössze 4 értékpont) 0 pontra értékeltük, míg a közlekedés- és távközlés-rendszerellátottság alapján legoptimálisabb helyzetben lévő település, Diósd (504 értékpont) 100 pontot kapott. A kialakított pontértékeknek megfelelően a vizsgálatba bevont nagyközségeket öt, egymástól eltérő elemszámú kategóriába soroltuk be. A településeket eltérő jelkulcsok segítségével térképre vittük, érzékeltetve a kategorizált 177 nagyközség térbeli megoszlását (1. ábra).

Megjegyzések

Mivel vizsgálataink nem átfogó jellegűek voltak, mindenképp szükségesnek tartanánk, hogy a jelenlegi korlátozott mélységű kutatásokat kövesse egy alaposabb települelelemzés. Fontosnak tartjuk megjegyezni azt is, hogy az általunk felhasznált mutatók elsősorban az adott települések mennyiségi és kevésbé minőségi jellemzését tette lehetővé.

1. ÁBRA

A vizsgált települések megoszlása a kommunikációs ellátottság alapján
(The communicational potential of the settlements, main categories)



Úgy véljük, hogy a közlekedés és távközlés rendszerének vizsgálata önmagában csak szükséges, de nem elégséges feltétele a vizsgált nagyközségek rangsorolásának. Az adott települések egymáshoz viszonyított, valós besorolását csak kellő mélységű és komplex vizsgálatok alapján tartjuk lehetségesnek, melyben a közlekedés és a távközlés értékei csak a kutatás egyik elemét képeznék.

A kutatás során az is nyilvánvalóvá vált, hogy a hivatalos menetrendek kezelése igen nehézkes és számos esetben félrevezető adatokat tartalmaznak. Mivel a WESTEL és a PANNON GSM csak egy-egy hálózati térképpel segítette munkánkat, ezért több esetben csak becslésekre hagyatkozhattunk. Azzal is tisztában vagyunk, hogy a felhasznált telefonkönyvek az 1994. december 31-i állapotokat tükrözik, de ennél frissebb hiteles adatokhoz nem sikerült hozzáfutnunk.

A vizsgált települések - amelyek kiválasztásában nem vettünk részt - térstruktúrája erős Budapest-centrikusságot tükröz, amelyet számításaink is megerősítettek. A kutatások azt látszottak igazolni, hogy Pest megyében, pontosabban a budapesti monocentrikus agglomeráció közelében elhelyezkedő nagyközségek kiemelkedő közlekedési és távközlési ellátottsággal rendelkeznek. Ez az értékelés véleményünk szerint némileg ellentmondásos és félrevezető¹.

Az adatokból kitűnik, hogy a vizsgálatba bevont 177 település közül csak az első két kategóriába soroltak rendelkeznek megfelelőnek mondható közlekedési és távközlési infrastruktúrával. Megállapítható továbbá az is, hogy Pest megye az első négy kategórián belül meghatározó súllyal szerepelt (felülreprezentált) és csak az utolsóban "veszítette" el vezető helyét (1. és 2. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

A megyék százalékos részesedése kategóriákra kivetítve
(The share of counties by categories)

Megye	I. kategória	II. kategória	III. kategória	IV. kategória	V. kategória
Baranya	—	2=28,57%	1=14,28%	1=14,28%	3=42,85%
Bács-Kiskun	1=16,66%	2=33,33%	2=33,33%	1=16,66%	—
Békés	—	—	2=20,00%	6=60,00%	2=20,00%
Borsod-Abaúj-Zemplén	1=7,14%	2=14,28%	3=21,42%	1=7,14%	7=50,00%
Csongrád	—	—	2=28,57%	3=42,85%	2=28,57%
Fejér	—	5=50,00%	2=20,00%	3=30,00%	—
Győr-Ménfőcsanak-Sopron	—	2=33,33%	2=33,33%	2=33,33%	—
Hajdú-Bihar	—	1=12,50%	1=12,50%	3=37,50%	3=37,50%
Heves	—	1=14,28%	3=42,85%	3=42,85%	—
Jász-Nagykun-Szolnok	—	3=27,27%	3=27,27%	3=27,27%	2=18,18%
Komárom-Esztergom	—	4=50,00%	2=25,00%	1=12,50%	1=12,50%
Nógrád	—	2=50,00%	—	1=25,00%	1=25,00%
Pest	10=20,83%	19=39,58%	9=18,75%	8=16,66%	2=4,16%
Somogy	—	1=20,00%	—	3=60,00%	1=20,00%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	—	—	—	3=33,33%	6=66,66%
Tolna	—	2=33,33%	4=66,66%	—	—
Vas	—	1=25,00%	1=25,00%	1=25,00%	1=25,00%
Veszprém	2=40,00%	2=40,00%	1=20,00%	—	—
Zala	—	—	1=50,00%	1=50,00%	—

Forrás: saját szerkesztés

2. TÁBLÁZAT

A megyék településeinek kategóriákra kivetített részesedése
(The share of settlements by counties, by categories)

I. kategória

Megye	Település-szám	Százalékos megoszlás
Pest	10	71,40%
Bács-Kiskun	1	7,15%
Borsod-Abaúj-Zemplén	1	7,15%
Veszprém	2	14,30%

II. kategória

Megye	Település-szám	Százalékos megoszlás
Baranya	2	4,08%
Bács-Kiskun	2	4,08%
Borsod-Abaúj-Zemplén	2	4,08%
Fejér	5	10,20%
Győr-Moson-Sopron	2	4,08%
Hajdú-Bihar	1	2,04%
Heves	1	2,04%
Jász-Nagykun-Szolnok	3	6,12%
Komárom-Esztergom	4	8,16%
Nógrád	2	4,08%
Pest	19	38,77%
Somogy	1	2,04%
Tolna	2	4,08%
Vas	1	2,04%
Veszprém	2	4,08%

III. kategória

Megye	Település-szám	Százalékos megoszlás
Baranya	1	2,56%
Bács-Kiskun	2	5,12%
Békés	2	5,12%
Borsod-Abaúj-Zemplén	3	7,69%
Csongrád	2	5,12%
Fejér	2	5,12%
Győr-Moson-Sopron	2	5,12%
Hajdú-Bihar	1	2,56%
Heves	3	7,69%
Jász-Nagykun-Szolnok	3	7,69%
Komárom-Esztergom	2	5,12%
Pest	9	23,07%
Tolna	4	10,25%
Vas	1	2,56%
Veszprém	1	2,56%
Zala	1	2,56%

IV. kategória

Megye	Település-szám	Százalékos megoszlás
Baranya	1	2,27%
Bács-Kiskun	1	2,27%
Békés	6	13,63%
Borsod-Abaúj-Zemplén	1	2,27%
Csongrád	3	6,81%
Fejér	3	6,81%
Győr-Moson-Sopron	2	4,54%
Hajdú-Bihar	3	6,81%
Heves	3	6,81%
Jász-Nagykun-Szolnok	3	6,81%
Komárom-Esztergom	1	2,27%
Nógrád	1	2,27%
Pest	8	18,18%
Somogy	3	6,81%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3	6,81%
Vas	1	2,27%
Zala	1	2,27%

V. kategória

Megye	Település-szám	Százalékos megoszlás
Baranya	3	9,67%
Békés	2	6,45%
Borsod-Abaúj-Zemplén	7	22,58%
Csongrád	2	6,45%
Hajdú-Bihar	3	9,67%
Jász-Nagykun-Szolnok	2	6,45%
Komárom-Esztergom	1	3,22%
Nógrád	1	3,22%
Pest	2	6,45%
Somogy	1	3,22%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	6	19,35%
Vas	1	3,22%

Forrás: saját szerkesztés

A már-már hagyományos Dunántúl-Alföld összehasonlításban - melybe nem számoltuk bele a Pest megyei településeket - az alábbiakat állapítottuk meg. Az első kategóriában gyakorlatilag nem mutatható ki bármilyen előny a dunántúli nagyrégió javára. Mindkét térség két-két településsel szerepelt a kategórián belül, habár a Dunántúlon nagyobb település koncentrátság volt kimutatható (mindkét nagyközség Veszprém megyében található). Némi meglepetést keltett Nyékládháza előkelő helyezése, míg a fontos közlekedési csomópont, Solt jó távközlési, közlekedési ellátottsága révén került az első kategóriába.

A második kategóriába tartozó települések között már markánsabbak a regionális szintű különbségek. A kategórián belül az Alföld 11 településsel, míg a Dunántúl 19 nagyközséggel képviseltette magát. (Megjegyezzük, hogy Pest megye önmagában ugyanannyi településsel rendelkezett ebben a kategóriában, mint a Dunántúl.) A Dunántúlon Fejér és Komárom-Esztergom megye helyzete volt a legkedvezőbb a kategórián belül, ami arra utal, hogy az innovációs tengelyen elhelyezkedő települések rendelkeznek a szükséges távközlési és közlekedési infrastruktúrával.

A harmadik kategóriában az Alföld és a Dunántúl közötti eltérések gyakorlatilag elhanyagolhatók, hiszen mindkét nagyrégió közel azonos számú településsel képviseltette magát (Alföld:16, Dunántúl:14). Kimutatható, hogy a kategórián belül más szempontból is a kiegyenlítődés a jellemző. Nem voltak kiugró értékekkel szereplő megyék, a megyei szintű település koncentráció értéke 1-4 között maradt (kivétel ismét Pest megye, amely 9 nagyközséggel szerepelt).

A negyedik kategórián belül már kimutatható volt a regionális eltérés az Alföld javára, mely kétszer annyi településsel rendelkezett (24) a kategórián belül, mint a Dunántúl (12). Ebben a településcsoportban Békés megye rendelkezett a legnagyobb fokú koncentrátsággal (6 nagyközség), míg a Dunántúlon Fejér megye adta a legtöbb települést (3).

Az utolsó, ötödik kategóriában igen markánsan jelentkezett az Alföld-Dunántúl regionális ellentét. A Dunántúl mindössze 6, az Alföld 23 nagyközséggel rendelkezett. Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék mutatták a legnagyobb település-koncentrációt, ami arra utal, hogy ezek a területek igen hátrányos helyzetben vannak a távközlési és közlekedési infrastruktúra tekintetében.

Összességében kimutatható, hogy a trendek a harmadik kategóriától kezdve az Alföld rovására változtak, egyértelműen bizonyítva a régió hátrányos helyzetét. Különösen az ország keleti peremvidékén kritikus a települések közlekedési és távközlési ellátottsága, amely önmagában is komolyan akadályozhatja a települések további fejlődését. A Dunántúlon a helyzet jobb, de itt is vannak elmaradottabb területek, míg az innovációs tengelyek közelében a nagyközségek rendelkeznek a fejlődéshez szükséges közlekedési és távközlési rendszerekkel. Az is kimutatható, hogy a dunántúli megyékben kiegyenlítettebb a helyzet, kisebbek a fejlettségi különbségek az egyes megyéken belül. Az Alföld szélsőségesebb, bár a peremvidékeken kimutatható egy sajátos, rendkívül alacsony szinten realizálódó fejlettségi-ellátottsági kiegyenlítettség. Pest megye fejlett, jó ellátottsággal rendelkezik, különösen az agglomerációs övezetben, illetve annak határán. Az agglomerációs központtól távolodva az ellátottság színvonala csökkenő tendenciát mutat.

A magyar települések közlekedési és távközlési ellátottsága nem egyenletes és összességében az európai átlaghoz képest alacsonynak mondható. Véleményünk szerint

fontos lenne mindezek további fejlesztése nemcsak az Európához történő felzárkózás miatt, hanem az országon belüli regionális eltéréseket mérséklése érdekében is.

Jegyzetek

¹ Hangsúlyoznunk kell, hogy számos település értékpontjait nagyban megnövelték a Budapestről rendszeresen kijáró "kék buszok", valamint a HÉV járatok. Mindez arra utal, hogy a főváros közelében elhelyezkedő nagyközségeknek (általában) igen jók a közlekedési és távközlési kapcsolatai Budapesttel, de ez nem feltétlenül erősíti ezen települések önálló térszervező funkcióit.

Irodalom

A Magyar Köztársaság Helységnevtára 1995, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 1995.
A Magyar Távközlési Részvénytársaság Hivatalos Előfizetői Névsora. (Megyei Telefonkönyvek) 1995/96.
 Budapest. MATÁV és Magyar Telefonkönyvkiadó Kft. 1995.
Hivatalos Autóbusz Menetrend 1-20. kötet, 1995. május 28.-1996. június 1., Budapest. Volán Egyesülés 1995.
Magyar Államvasutak, Hivatalos Menetrend. 1995. május 28.-1996. június 1., MÁV. Budapest. 1995.
Pannon GSM Hálózati Térkép 1995. március 31.
WESTEL GSM Hálózati Térkép 1994. december 31.

Abstract

Transportation and telecommunication systems, as part of the infrastructure, play a considerable role in how individual settlements are judged. They increase the speed of the flows of information that gain greater and greater importance, in general, they improve the possibilities of information exchange. Furthermore they are dominant for the population, enabling them to expand their spatial moves and thus the increase in the mobility index of the population.

The mere existence of these infrastructural elements does not enable a certain settlement to provide for independent space organising functions, but their possible lack has a much more negative impact on how the settlements are perceived than the really existing problems deriving from their maintenance or establishment.

The selection of the 177 villages involved in the survey took place by preliminary agreements. Our purpose was to put the large villages by some arbitrarily chosen indices into a hierarchical order.

MEGJELENT!

ENYEDI GYÖRGY

Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában

A regionális folyamatok a társadalmi-gazdasági változások térbeli lenyomatai. Magyarországon milyen módon és *mit változtatott* meg az átmenet? Mi volt az a „szocialista örökség”, amely módosulóban van? A településrendszer és a gazdaság térbeli rendje hogyan változott az államszocialista időszakban és alapvetően különbözött-e a nyugati piacgazdaságok térbeli rendjétől? Melyek az átmenet időszakában *megjelent új területi folyamatok*? Hirtelen jelentek meg, vagy volt előzményük az államszocialista időszakban? Mi volt az átmenet közvetlen hatása, milyen változásokat indított el az a lehetőség, hogy a nyugat-európai regionális folyamatok is hatnak a magyarországi folyamatokra?

Hogyan formálódik az *új gazdasági tér*? Mi a szerepe ebben a szerkezeti átalakulásnak, a vállalatok és vállalatközi kapcsolatok módosulásának? Hogyan módosult a gazdasági körzetek rendszere az átmenet idején?

Hogyan alakult át a *településrendszer*? A magyar falu: nyertes, vagy vesztes? Melyek a városverseny jelei és esélyei?

A regionális fejlődés milyen *forгатókönyvei* fogalmazhatók meg a viszonylag közeli (15 éves) jövőre vonatkozóan? Mi a területi *integráció és dezintegráció* viszonya? Számos korábbi integrációs forma felbomlott, s több jel arra utal, hogy a posztszocialista országokban (minden európai integrációs óhaj ellenére) főleg dezintegrációs erők működnek. Melyek Magyarország európai és közép-európai integrációját erősítő és gyengítő folyamatok?

Milyen szerepet játszhat a regionális fejlődésben a *környezet megóvásának* igénye? Melyek a fenntartható regionális fejlődés esélyei?

Kik a regionális fejlődést befolyásoló döntéshozatal szereplői? Melyek a területi és településfejlesztési politika konkrét feladatai és feltételei?

A kötet az „ember-település-régió” sorozat első darabjaként jelent meg.

Ára: 469.- Ft (áfával)

Megrendelhető: MTA VITA Alapítvány, 1052 Budapest, Nádor u. 7., vagy
MTA FKI Könyvtár, 1062 Budapest, Andrássy u. 62. (csak készpénzért!)

TARTALOM

RECHNITZER JÁNOS MICHALKÓ GÁBOR	A regionális tudomány helyzete /1 Az alkalmazott szociálgeográfia lehetőségei a turizmus kutatásában - Budapest I. kerülete példáján /1 Társadalmi folyamatok Budapest közigazgatási határának két oldalán /19 Születő város: Káposztásmegyer /31 A város és az ifjúság - Budapest, Győr és Szarvas a fiatalok szemével /43 Egyetemi hallgatók mentális térképei Magyarországról /55 Központi funkciók feltárása Vas megyében /69 A „maradék” Biharország fővárosa: Berettyóújfalú /77 Munkanélküliség Debrecenben, különös tekintettel a tartósan állományon kívüliek helyzetére /91 A makói kistérség népességföldrajza /103 Hajdúböszörmény településmorfológiai képződményeinek változásai a XIX-XX. században /111 A népesség számának, összetételének és területi eloszlásának változása Debrecenben 1939 és 1990 között /123 A települések belső szerkezetének vizsgálata a lakosság térbeli eloszlása alapján /133 A kiskereskedelem terei Győrben /141 A gravitációs modell alkalmazási lehetőségei a településen belüli mozgások tanulmányozására /149 A kutatás-fejlesztés egyes jellemzőinek területi szerkezete /157 A szolgáltatások osztályozása és szerepük a regionális fejlődésben /167 Az önkormányzati intézményrendszer átalakulásának lehetséges irányai /179 A Dél-Dunántúl gazdasági egységei - ahogy önmagukat látják /189 Az újonnan iparosodó délkelet-ázsiai országok világgazdasági szerepkörének alakulása 1970-1993 között /201 Városfejlődés és a banki infrastruktúra: városhierarchia vizsgálatok a pénzintézeti innovációk elterjedése alapján a XX. századi Magyarországon /211 A potenciális városok egészségügyi infrastruktúrájának és ellátottságának területi sajátosságai /225 A potenciális városok környezeti állapotának értékelése, minősítése /231 Magyarországi települések vizsgálata közlekedési és távközlési ellátottság alapján /237
BAJMÓCY PÉTER TÓTH ANTAL	
KOZMA GÁBOR	
KOCSIS ZSOLT	
NAGY ERIKA NAGY GÁBOR	
DÖRY TIBOR RAFFAY ZOLTÁN FINTA ISTVÁN GÖBL EDINA SZEGEDI GABRIELLA	
GÁL ZOLTÁN	
PÁL VIKTOR	
OLÁH FERENC MILETICS PÉTER	

CONTENS

János Rechnitzer Gábor Michalkó	The regional science - it's place among the regional sciences /1 The possibilities of applied social geography in the research of tourism - Case study: Budapest I. district /1 Social processes on teh both side of the administrative boundary of Budapest /19 The springing town: Káposztásmegyer /31 The city and youth - Budapest, Győr and Szarvas, as the young perceive them /43 Mental maps of Hungary - as the university students see it /55 Exploring central functions in Vas county /69 The capital city of the „remaining” Bihar -land: Berettyóújfalú /77 Unemployment in Debrecen, with special regard to those unemployed for a long time /91 The population geography of the Makó small-region /103 Morphological changes in the 19-20 th centuries in Hajdúböszörmény /111 The number, struture and spatial distribution of population in Debrecen, between 1939-1990 /123
Éva Izsák Csaba Rigóczy Tamás Egedy János Kiss Tibor Lenner László Gyöngyösi Andrea Diebel	
Péter Bajmócy Antal Tóth Gábor Kozma	

TÉR ÉS TÁRSADALOM 2-3 ■ 1996 SPACE AND SOCIETY

<i>Zsolt Kocsis</i>	A survey of the inner structure of the settlements by the spatial distribution of population /133
<i>Erika Nagy</i>	The spheres of the retail trade in Győr /141
<i>Gábor Nagy</i>	The possibilities to apply the gravity modell for invesetigation the movemnets inside the city /149
<i>Tibor Dőry</i>	The regional structure of some characteristics of research and development /157
<i>Zoltán Raffay</i>	The classification of the service sector and it's role in the regional development /167
<i>István Finta</i>	Possible directions of the transformation of the institutional system of local governments /179
<i>Edina Göbl</i>	The economic actors of the Southern-Transdanubia - as they see themselves /189
<i>Gabriella Szegedi</i>	The evolution of the role of the newly industrialised south- east -Asian countries in the world economy in 1970-1993 /201
<i>Zoltán Gál</i>	Urban development and banking infrastructure: Surveys of the urban hierarchy based on the penetration of innovations of financial institutes in 20 th century Hungary /211
<i>Viktor Pál</i>	Regional characteristics of the health care infrastructure and provisionof some potential towns /225
<i>Ferenc Oláh</i>	The evaluation and qualification of the state of environment in some potential towns /231
<i>Péter Miletics</i>	The examination of Hungarian settlements by their provision with transport and telecommunication /237

Szerzőink

Rechnitzer János igazgató, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr; *Michalkó Gábor* tudományos ösztöndíjas, MTA Földrajzkutató Intézet, Budapest; *Izsák Éva* tanársegéd, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest; *Rigóczky Csaba* tudományos ösztöndíjas, ELTE Általános Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; *Egedy Tamás* tudományos ösztöndíjas, ELTE Általános Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; *Kiss János* fiatal kutató, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba; *Lenner Tibor* középiskolai tanár Celldömök; *Gyöngyösi László* tudományos ösztöndíjas, KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen; *Diebel Andrea* tudományos ösztöndíjas, MTA RKK ATI Debreceni Csoportja, Debrecen; *Bajmócy Péter* tudományos ösztöndíjas, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged; *Tóth Antal* tudományos ösztöndíjas, KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen; *Kozma Gábor* tanársegéd, KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen; *Kocsis Zsolt* tudományos munkatárs, MTA RKK NYUTI Vas Megyei Kutatócsoportja, Szombathely; *Nagy Erika* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr; *Nagy Gábor* fiatal kutató, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr; *Dőry Tibor* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr; *Raffay Zoltán* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Finta István* tudományos ösztöndíjas, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Göbl Edina* tudományos ösztöndíjas, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Szegedi Gabriella* tudományos ösztöndíjas, ELTE TFK Földrajzi Tanszék, Budapest; *Gál Zoltán* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Pál Viktor* tanársegéd, JGYTF Földrajzi Tanszék, Szeged; *Oláh Ferenc* tudományos ösztöndíjas, JGYTF Földrajzi Tanszék, Szeged; *Miletics Péter* tudományos ösztöndíjas, JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, Pécs